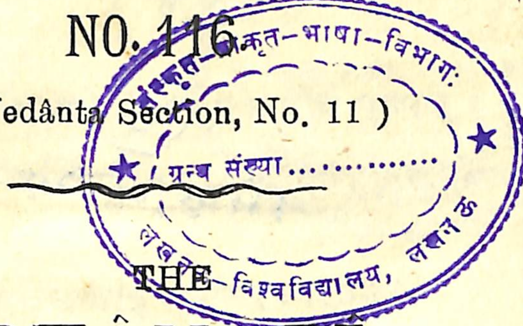
THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 116

(Vedânta Section, No. 11)



THE

BHÂMATÎ

A GLOSS ON SHÂNKARA BHÂSHYA

by

VÂCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirâj S'âstri Nyâyopâdhyâya

Principal, Nityânanda Veda Vidyālâyā, Benares.

(PART-I)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhambâ Sanskrit Series Office.

Benâres City.

1935.



PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

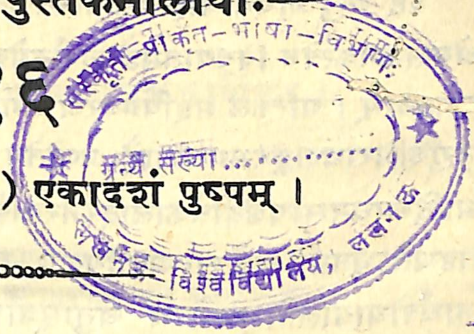
Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1935.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिज़्पुस्तकमालायाः—

११६



वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-

प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन

पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा

सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।

(प्रथमो भागः ।)



प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

बनारस सिटी ।

१९९२

भूमिका ।

इह खलु प्रथितेष्वास्तिकनास्तिकदर्शनेषु परमवैराग्योत्पादनद्वारा निः-श्रेयसजनकत्वेन विख्यातमद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेकिनाम् । यत्किल महर्षिप्रवरेण भगवदवताररूपेण व्यासेन सूत्रितं जगद्गुरुभिराद्यशङ्करभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृततात्पर्यं शमदमादिसाधनसम्पन्नैर्दीर्घकालादरनैरन्तर्येणासेव्यमानं निःश्रेयसाय कल्पत इति श्रद्दधतेऽधुनापि सर्वे साम्प्रदायिकाः । तदेतद्भाष्यं गूढगभीरार्थतयाऽनायासेन नार्थबोधायालमित्यालोच्य चतुःसूत्रीपर्यन्तया पूर्णानन्दीयव्याख्यया समलङ्कृतेन रत्नप्रभाख्यव्याख्यानेन समन्वितं चौखम्बासंस्कृतसीरिजाध्यक्ष-प्रार्थनया संस्कृत्य प्रकाशितमपि समस्तदर्शनेष्वप्रतिमप्रतिभेन वाचस्पतिमिश्रकृतेन भामतीव्याख्यानेन विनाऽनेकविश्वविद्यालयीयपरीक्षार्थिनां छात्राणां विदुषां च प्रमोदाय नालमिति विभाव्योक्तमुद्रितभाष्यपुस्तकस्थपृष्ठपङ्क्त्यङ्कप्रदर्शनपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसमेतं भामतीव्याख्यानमप्यस्माभिः प्रकाश्यते । यद्यपीयं भामती पूर्वमन्यत्रानेकवारं प्रकाशिता तथापि विषमस्थलानां दुरूहाणामर्थबोधस्य तात्पर्यज्ञानस्य च मूलमात्रभामतीपठनेनाशक्यत्वात्कल्पतरुपरिमलादिसाहाय्येन छात्राणामुपकारार्थं चौखम्बासंस्कृतसीरिजपुस्तकालयाध्यक्षश्रेष्ठिकुलावतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनावशंवदोऽहमेतच्छोधनेऽपि प्रवृत्तोऽभूवम् । एतच्छोधनसाहाय्ये मुख्यतया काशीस्थभूतपूर्वसुप्रसिद्धपण्डितप्रवर बालशास्त्रिभिः संस्कृतं पुस्तकं, द्वितीयतया जीवानन्दभट्टाचार्यसंशोधितमाश्रितम् । यद्यपि मोहमय्यादावप्येतत्संस्करणान्यनेकानि मुद्रितानि, तथापि तेषामुक्तपुस्तकद्वयापेक्षया स्थलविशेषेष्वशुद्धप्रायत्वमिति दृष्ट्वा तेषामालम्बनं न विहितमस्माभिः । विद्यार्थिनां सौलभ्यार्थमस्यापि भाष्यपुस्तकवत् भागद्वयं कल्पितम् । यस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तो द्वितीयभागोऽप्याशास्यते सत्वरमेव पाठकानां करकमलेषु समर्पयिष्यत इति । भामतीकारविषयमैतिह्यं द्वितीयभागे पर्यालोचयिष्यतेऽन्यत्रानेकैर्विद्वद्भिः प्रकाशितमपि । एवं महता श्रमेण कृतश्रमेऽप्यस्मिन्भामतीसंस्करणे शीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयमतिमान्द्याच्च सुलभानि स्खलितानि क्षान्त्वा सफलयन्तु मामकीनं परिश्रमं, प्रसीदन्तु चानेन प्रयत्नेन श्रीभाष्यकारादिचरणा इति मुहुरभ्यर्थ्यते—

दीपावली १९९२
अगस्त्याश्रम काशी ।

ढुण्ढिराजशास्त्री ।

अथ भामतीस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

जिज्ञासाधिकरणे

ईक्षत्यधिकरणे

अथानन्दमयाधिकरणे

अथान्तरधिकरणे

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ।

विषयः । पृ० पं०

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथानुमानिकाधिकरणे

न संख्योपसंग्रहाधिकरणे

कारणत्वाधिकरणे

वाक्यान्वयाधिकरणे

इति प्रथमाध्यस्य चतुर्थः पादः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यधिकरणे

योगप्रत्युक्त्यधिकरणे

विषयः । पृ० पं०

विलक्षणत्वाधिकरणे

शिष्टापरिग्रहाधिकरणे

भोक्त्रापत्त्यधिकरणे

आरम्भणाधिकरणे

इतरव्यपदेशाधिकरणे

उपसंहारदर्शनाधिकरणे

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे

सर्वोपेताधिकरण

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।



भामती ।

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

(उपोद्घातः)

श्रीगणेशाय नमः ।

अनिर्वाच्याविद्या(१)द्वितयसचिवस्य (२)प्रभवतो (३)विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ॥
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निश्श्वसितमस्य वेदा (४)वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षड्भिरङ्गै(५)रुपेताय विविधैरव्ययै(६)रपि ।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः(७) ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम् ।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ३ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

---

(१) अनादिर्भावरूपैका मूलाविद्या पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्काररूपा तूलाविद्यान्येति द्वितयमविद्याया बोध्यम् ।

(२) अविद्यासाचिव्येपि स्वतन्त्रस्येत्यर्थः ।

(३) अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्त इति कल्पतरुः ।

(४) वीक्षणमात्रेण स्रष्टृत्वाद्भूतानि वीक्षितम् ।

(५) "सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥" इतीश्वराङ्गानि, वेदाङ्गानि प्रसिद्धानि ।

(६) "ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥" इतीश्वराव्ययानि, वेदाव्ययानि चादीनि ।

(७) "आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥" इति स्मृतिः ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरो, यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः (१)करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति (२)व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तथाहि "बृहत्त्वाद्बृंह(३)णत्वाद्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेति गीयते", स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेना'हमि'त्यसन्दिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम्, नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे'ऽहं वा नाहं वे'ति, न च विपर्यस्यति 'नाहमेवे'ति। न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम्। तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसन्धानं न भवेत्। नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत। तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम्। तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । (४)अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन् 'नाहं देवो मनुष्य एवे'ति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः(५) शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहङ्कारालम्बनं देहः। अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि 'योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामी'त्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयो'रहमिति'कर्तृप्रतिभास(६)प्रख्यानालम्बनत्वायोगः । कृशोहमन्धोहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चि'न्मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम्। अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम्। संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः। स चेदयमनादिरनादिनाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवो? नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति, न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुमनुभवविरोधात्। नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते। तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** (पृ० १५ पं० १)।

---

(१) करटः काकः।

(२) व्यापकेति । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासन्दिग्धत्वानप्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्याजिज्ञास्यत्वाभावस्तथाच मुमुक्षुणा ब्रह्म न जिज्ञास्यं तं प्रत्यसन्दिग्धत्वाद्घटवत्, अप्रयोजनत्वात्काकदन्तवदित्यनुमानप्रयोगौ। एतदेव स्फुटयति तथा हीत्यादिना।

(३) बृंहणत्वाद्देवादीनां परिणमयितृत्वात्।

(४) परिमाणभेदेपि देहैक्याङ्गीकर्तारं प्रत्याह अपि चेति।

(५) मनुष्यः सन् कृत्रिमं व्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो योगव्याघ्रः।

(६) प्रख्यानं शब्दः।

अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । (१)इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नैवमिदंकारः, 'एते वयमिमे वयमास्महे' इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । (२)परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः 'स्तमःप्रकाशवदि'ति । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी(३) प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तम्**इतरेतरभावानुपपत्ताविति** । इतरेतरभाव (४)इतरेतरत्वं, तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति ।

स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामेतरेतराध्यासो भविष्यति, दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासो, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम इत्यत उक्तम्—**तद्धर्माणामपीति** । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो (५)विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसन्धिः । रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति । यथाहुः—"शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असम्भिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं **सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति** । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति । **मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना** (पृ० २९ पं० १) । इदमत्राकूतम् । भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाहि—समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः(६) क्रियासमभिहारेणदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि(७) कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाऽहो

---

(१) ननु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तोऽत आह इदमस्मदिति ।

(२) अत्र परस्परानध्यासोऽन्योन्यात्मनाऽस्फुरणं न तु सहानवस्थानं दार्ष्टान्तिकेऽसत्त्वादिति बोध्यम् ।

(३) समुदाचरन्त्यौ, भेदेन भासमाने, वृत्ती. वर्तने, ययोस्ते तथा ।

(४) इतरस्येतरत्र भाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेध इति सिद्धसाधनं स्यात्तादात्म्याध्यासाभ्युपगमात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाहेतरेतरत्वमिति । (५) विनिमयो व्यत्यासः ।

(६) उपक्रम आरम्भवाक्यं, परामर्शो मध्यनिर्देशः, उपसंहारोन्तिमनिर्देश इति भेदः । पौनःपुन्यं क्रियासमभिहारः ।

(७) लाक्षणिकार्थबोधकानि । तेजोवन्नादिसृष्टिक्रमस्यैव श्रुतिवाक्येषु मुख्यतया प्रतिपादनेनात्मतत्त्वप्रतिपादनं लक्षणयैवेति उपचारितार्थानि श्रुतिवचनानि नैव सम्भवन्ति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदि'त्याद्युपक्रमादिलिङ्गसद्भावेनाखण्डात्मतत्त्वप्रतिपादनस्यैव मुख्यार्थत्वादिति भावः ।

दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुपप्लवः(१) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया (२)निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । (३)प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति, येन (४)कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तस्योत्पादकम्, अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवो, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । (५)न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि "न विधौ परः शब्दार्थ" इति । (६)ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षं सूत्रं (७)"पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" (अ०६पा०५सू०५४) इति । तथा "पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥" इति । (८)अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्, 'अहमिहैवास्मि सदने जानान' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्, उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिभासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम् । (९)नहि तदैवं भवत्यहमिति, गौणत्वे वा न जानामीति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति

---

(१) विपर्यासशून्यः ॥

(२) निरस्तेति विशेषणेनाऽऽगमस्य स्वजन्यज्ञानप्रमितित्वे प्रत्यक्षापेक्षायां विपर्यासशङ्कायाः, स्वतःसिद्धेतिविशेषणेन च तत्र सम्वादापेक्षायाश्च निरासो बोध्यः ।

(३) आगमस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षामाशङ्कते प्रमिताविति ।

(४) प्रत्यक्षाभासात्मकप्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावादित्यर्थः ।

(५) अप्रामाण्यं निरस्योपचरितार्थत्वं निरस्यति न चेति ।

(६) एवमुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुत्वं निरस्यति ज्येष्ठत्वं चेति ।

(७) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यमुत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वात्पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन तेन बाध्यत्वायोगात् इत्यर्थः । इदं च ज्योतिष्टोमे सह निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तासंभवात् किं पूर्वं कार्यमुतापरमिति संशयेऽनुपजातविरोधित्वात्पूर्वमिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तसूत्रं षष्ठाध्यायस्य द्रष्टव्यम् । प्रकृतिवदिति । यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इत्यतिदेशेन प्रथमं प्राप्ताः पश्चादुक्तैर्निरपेक्षैः शरैर्बाध्यन्ते तद्वदित्यर्थः ।

(८) एवंश्रुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहंप्रत्ययेऽनवभासादविविक्तविषयत्वमुक्तमधुना वाद्युक्तस्यात्मनोऽनवभासादपि तदेवाहापिचेति ।

(९) नहि तदैवमिति । त्वन्मतेऽहंप्रत्ययस्य विविक्तात्मविषयत्वादित्यर्थः । गौणत्वे वेति । उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वानुपपत्त्या जानान इति प्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः ।

यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा (१)नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १पा० ४सू० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'(अ० ७ पा० ३ सू १)त्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः । न त्वहङ्कारस्य मुख्यार्थौ निर्लुठितगर्भतया(२) देहादिभ्यो भिन्नो ऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिरूढतया गौणेपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तम्, तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते(३) । वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः—"पश्वादिभिश्चाविशेषादि"ति । बाह्या अप्याहुः—"शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तार" इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकार-'महमिहास्मि सदन' इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा? अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः(४) । किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्प्रत्येकं वाऽवयवाः? प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ण एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवे वृक्ण इति न चेतयेत् । (५)न च बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टो, य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । (६)विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव, तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन 'स्थूलो-

---

(१)नैयमिकेति । 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र किमग्निहोत्रशब्दोऽग्निदेवतागुणविधिरुत कर्मनामेति संशयेऽग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति समासान्तर्गतचतुर्थ्याऽग्नेर्होमदेवतात्वप्रतीतेर्गुणविधिरिति पूर्वपक्षे, 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यग्नेर्होमे देवतात्वप्रख्यापनादन्याग्निहोत्रकर्मनामधेयार्थोऽग्निहोत्रशब्दः प्रकरणभेदेन सिद्धभेदे 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिनोक्ते कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि जुहोतीतिसाध्यसादृश्येन लाक्षणिकोऽनेकार्थस्यान्याय्यत्वादिति भावः ।

(२) निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणाकारो यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः ।

(३) अपरोक्षभ्रमस्य यौक्तिकबाधादुच्छेदो नेत्यर्थः ।

(४) प्रसङ्गेनानेनावयवारब्धावयविपक्षो देहपरिमाणपक्षे निरस्तो बोध्यः ।

(५) आत्मावयवानां चैतन्यं निरस्य समुदायपक्षे शरीरोपाधिकी समुदायापत्तिः स्वतएव वा काकतालीयन वेति विकल्पत्रयाभिप्रायेणाद्या 'समुदायस्ये'त्यादिना निरस्ताऽधुना द्वितीयां तृतीयां चाक्षिपति नच बहूनामिति । य एवेति । काकतालीयन्यायेन यस्यावयवस्य विशीर्णता जाता तदभावे न चेतयेदित्यर्थः । स्वस्थानामप्यकस्मादचैतन्यं स्यादिति भावः ।

(६) क्षणिकविज्ञानात्मपक्षेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं समर्थयति विज्ञानेति ।

ऽहमन्धोऽहं गच्छामी'त्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः। (१)तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति। तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य (२)स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यान**मन्योन्यस्मिन्नित्यादि**।

अत्र चान्योन्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदं शरीरादीति। इदमिति च (३)वस्तुतो न प्रतीतितः। लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः। इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः(४)। **अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्या**न्योन्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः। (५)अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोन्नीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम्। पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—**मिथ्याज्ञाननिमित्तो** व्यवहारः। मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—**इतरेतराविवेकेन,** विवेकाग्रहेणेत्यर्थः। अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह—**अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः**। परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः।

स्यादेतत्। विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः, इह तु (६)परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—(७)**सत्यानृते मिथुनीकृत्य (पृ० ३४पं० १)**। विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। सत्यं चिदात्मा, ऽनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः। न च सम्वृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति। अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य

---

(१) अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिं प्रदर्श्य प्रयोजनसिद्धिं प्रदर्शयति तदेवमिति।

(२) स्वरूपेति। अन्योन्यात्मकताऽन्योन्यधर्माध्यासश्च स्वरूपम्। इतरेतराविवेको निमित्तम्। व्यवहारः फलम्।

(३) वस्तुत इति। अहमितिप्रतीतेपि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः। अनेनाहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्वाध्यासङ्गतिरित्याशङ्का निरस्ता।

(४) परिवर्जनादिरिति। व्यवहार इति शेषः।

(५) नन्वध्यस्य व्यवहार इत्यनुपपन्नं 'भुक्त्वा व्रजतीति'वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानादत आह अत्रेति। व्यवहारक्रियाक्षिप्तस्य कर्तुरध्यासेपि कर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः।

(६) अयमेव पाठः [क] [ख] चिह्नित पुस्तके दृश्यते किन्तु 'परमार्थत' इत्येव युक्तः। 'परमार्थसतः' इति पक्षे तु 'चिदात्मनो' इति पंचम्यन्तपाठस्यैव युक्तत्वादिति बोध्यम्।

(७) सत्यानृते इति। मिथुनीकरणाद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः। युगलीकरणमधिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भानम्। अत्र च्वेःप्रयोगस्य फलमाह नचेति। अभूततद्भावे च्वेः प्रयोगान्मिथुनीभावोऽप्यवास्तव इत्यर्थः।

प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह **नैसर्गिक इति।** स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याप्यध्यासस्यानादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

(१)स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । (२)प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वान्नासन्तश्चिदात्मवद् , असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहस्तदसम्भवे कुतो ऽध्यास इत्याशयवानाह—**आह** आक्षेप्ता—**कोयमध्यासो नाम** (पृ० ४० पं० १) । क इत्याक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—**उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः** (पृ० ४५ पं० १) । (३)अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । (४)तस्येदमुपव्याख्यानं 'पूर्वदृष्टे'त्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम् । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह--**परत्रेति**(५) । परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । (६)स्यादेतत्, परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणमतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः । (७)अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । (८)अवभासपदं च समीचीनेऽपि

---

(१) आरोप्यशरीरादेः प्रतीतिमात्रमुपयोगि न सत्तेति उक्तं, तत्रानृतस्य प्रतीतिरेवायुक्तेत्याभिप्रायकमुत्तरभाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतदित्यादिना । युष्मदस्मादित्यादिस्तु विवेकग्रहादाक्षेपः पूर्वमुक्त इत्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

(२) प्रकाशमानत्वेन हेतुना देहादीनां सत्त्वसाधनाय भूमिकामारचयति प्रकाशमानत्वमिति ।

(३) अवभासपदस्यावयवार्थव्युत्पत्तिद्वारा संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह अवसन्न इति । अवसाद उच्छेदः । अवमानो युक्त्या तिरस्कारः ।

(४) अवभासपदस्य रूढार्थकथनद्वारा भाष्यवाक्यार्थेन विस्तृतं लक्षणं प्रदर्शयन्नाह तस्येति ।

(५) अनेनासत्ख्यातिनिरासो बोध्यः ।

(६) स्मृतिरूप इति पदस्य कृत्यं वक्तुमवतारयति स्यादेतदिति ।

(७) पूर्वदृष्टस्य परत्राभेदावभासरूपधर्म्यध्यासस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य, परत्राश्रये परधर्मावभासरूपस्य धर्माध्यासस्यापि तां प्रदर्शयति अस्ति च पाटलीति ।

(८) ननु संक्षिप्ताध्यासलक्षणप्रदर्शितावभासपदार्थस्य नयोरुदाहरणयोरसम्भवात्कथमतिव्याप्तिरत आह अवभासपदं चेति ।

प्रत्यये प्रसिद्धं, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह--**स्मृतिरूप इति**। स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। (१)नाप्यव्याप्तिः-स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधानपरामर्शे तत्रतत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम्। तथाहि—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसम्पृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासम्बन्धमननुभवन्नसम्बन्धाग्रहणसारूप्येण 'पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमि'त्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह 'पीतः शङ्ख' इति। एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। (२)एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतःप्रवर्त्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत्पूर्व(३)दृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति। एतेन द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासम्भवं लक्षणं योजनीयम्।

एतदुक्तं भवति। न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत्। नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। (४)तथासति मरुषु मरीचिचयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्यभिसंधाय प्रवृत्तः स्यात्, तोयमपि पिपासामुपशमयेत्। तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम्। न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत् स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति सांप्रतम्। यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः, कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयाऽनुभवगोचरत्वम्, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति।

(५)यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षये'ति, ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्त-

---

(१) स्वप्नज्ञाने प्रमाणयोग्यशुक्त्याद्यधिष्ठानाभावात्परत्रेतिविशेषणासत्त्वनिबन्धनाव्याप्तिमाशंक्याह नापीति। स्मृतौ विभ्रमः स्मृतिविभ्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत्।

(२) आदर्शादिष्वारोप्यमुखस्य स्वचक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावेनाव्याप्तिमाशंक्याह एवमिति।

(३) पूर्वदृष्टेति। पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोरादर्शोदकयोर्देश एव देशो यस्य तस्य भावस्तत्ता, तयोरेवाभिमुख्यं च, तथाच मुखादौ तदारोप इत्यर्थः।

(४) तथासति—प्रतिभासमात्रेण रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः। मरुष्विति। मरीचिचयमभ्यर्णमवतीर्णोच्चलत्तुङ्गतरङ्गमाला मन्दाकिनीत्यन्वयः।

(५) मरीचीनां तोयात्मत्वं न सदित्युक्ते यन्मरीचीनां जलरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्ख्यातिरिति शंकते सद्वादी यद्युच्येतेति।

सामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः ? । (१)न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टानन्यसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यम् ? असदिति चेत् । किं तत्कार्यमाहोस्विदस्य ज्ञाप्यम् ? न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यम्, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, (२)अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत् । कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः ? असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत् । अहो बतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी(३) यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित् , असत आधारत्वायोगात् । (४)असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत् । अहो(५) बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति ।

(६)अत्र ब्रूमः । निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न (७)सतत्त्वास्तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । (८)द्विविधं च वस्तूनां तत्वं सत्वमसत्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदा च न ॥ इति ।

(९)तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । (१०)अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान्

---

(१) एवं सद्वादी शङ्कितानिर्वचनीय(वेदान्ति)मतं निरस्य शून्यवादनिरासाय तन्मतं दर्शयति नचेति । स्वप्रत्ययः स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययस्तत्सामर्थ्येनासादितासाधारणस्वभावभेदं ज्ञानमेव शून्यमपि वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । नच तन्मते ज्ञानस्यापि शून्यत्वात्सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः, सद्वस्तन्मते ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनसत्त्वाङ्गीकारेण स्वरूपसत्त्वस्य क्वचिदप्यसत्त्वात् ।

(२) शक्त्याश्रयत्वेनाभिमताज्ज्ञानाज्ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताच्चेत्यर्थः ।

(३) प्रत्ययतपस्वीति । तपस्विपदमुपहासार्थम् , यतः सति कस्मिंश्चित्कस्यचिदुपकारो जायते, प्रत्ययस्य निरूपणं तु शून्यवादेऽसत्यप्यायतम् , न च स्वोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं कञ्चित्करोतीति ।

(४) असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावसम्बन्ध एव सदसतोः सम्बन्ध इत्याक्षिपति शून्यवादी असदन्तरेणेति ।

(५) सद्वादी समाधत्ते अहो बतेति । एवंचेत् कार्यकारणभावः स्वभावश्च बौद्धैरभिमतोऽविनाभावमूलं विहतं स्यादित्यर्थः । (६) सद्वादिमतं निरस्यति सिद्धान्ती अत्र ब्रूम इति ।

(७) पूर्वपक्ष्याह न सतत्त्वा इति । तोयात्मनेत्यनुषङ्गः ।

(८) ननु तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वे सद्वादिनाप्यसत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादत आह द्विविधं चेति । तोयमपेक्ष्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत् तच्च भावरूपमिति नासत्ख्यातिरित्यर्थः ।

(९) सिद्धान्त्याह तत्किमिति ।

(१०) पूर्वपक्ष्याह अद्धेति। मरीचीनामतोयात्मत्वं भ्रमे न भासते किन्तु भावान्तरतोयात्मत्वमिति उपपद्यते तद्बाधः ।

अतोयात्मना गृह्णीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः ? (१)हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत् । तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत्, वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्वमास्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादि'ति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं, तद्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । (२)पूर्वस्मिन् कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यात्, न तोयमिति। उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिहेति। देशभेदात् स्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । (३)न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवाऽस्त्विति साम्प्रतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्, नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयम् । (४)तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव, (५)अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किंत्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगात् । (६)देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । (७)चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽबाधिता स्वयंप्रकाशतैवाऽस्य सत्ता, सा च (८)स्वरूपमेव चिदात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम् ।

(९)स चायमेवंलक्षणकोध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः परीक्षकाणम्, तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह **तं केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वदन्ति(पृ०४६)**। अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाह्ये ।

---

(१) तोयाभावात्मकमरीचिरूपे आरोपितं तोयत्वं सदसद्वेति विकल्प्य निरस्यति सिद्धान्ती हन्तेति ।

(२) अत्र भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति वस्तुद्वय भासते । तत्र मरीचितोयतादात्म्यं वस्तु चेत्तोयाद्वस्त्वन्तरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत् अन्यस्यात्र भ्रमेऽनवभासादुभयत्र दूषणमाह पूर्वस्मिन्निति ।

(३) सिंहावलोकनन्यायेन निरस्तामसत्ख्यातिं स्मारयन्नुपसंहरति नचेदमिति ।

(४) स्वरूपेणानिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमे ऽवभासेतेत्यमुष्य देशान्तरे सत्त्वकल्पना व्यर्थेत्यभिप्रेत्याह तदनेनेति । परमार्थतोयमिवेति । नतु परमार्थमेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वदृष्टमिवेति । नन्वभिनवतोयाभासस्वीकारे कथं पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं संगच्छेतेति चेन्न । अभिनवत्वेपि आरोपस्य पूर्वदृष्टग्रहणमुपयुज्यते आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कारद्वारेणोपयोगादिति ।

(६) देहेति । एतेन देहादिः सन् भासमानत्वादात्मवदित्यनुमानेऽबाधितत्वमुपाधिः प्रदर्शितः । न च साधनव्याप्तिर्देहादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

(७) ननु प्रत्यक्षसिद्धदेहादेर्यदि मिथ्यात्वं तदाऽऽत्मनि कथं सत्त्वमत आह चिदात्मेति । तत्त्वावेदकप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरिति च वक्ष्यते इत्यर्थः ।

(८) स्वरूपमेवेति । अन्यथा सत्तातद्वतोर्भेदादद्वैतहानिरित्यर्थः ।

(९) नन्वध्यासलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनं मतिसंवादाय दूषणाय वा । नाद्यो विप्रतिपत्तेः, नापरो दूषणानभिधानादत आह स चाय'मिति । तथा च परत्र परावभास इति लक्षणे मतिसंवाद एव । विप्रतिपत्तिस्त्वधिष्ठानारोप्यविशेषविषयैवैवंलक्षणकत्वं चाध्यासस्यानिर्वाच्यतयैवेति मरुमरीचिकोदके दर्शितमिति भावः ।

(१)सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, (२)तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति ।

केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति **"यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहानिबन्धनो भ्रम"**इति (पृ०४६पं० १) । अपरितोषकारणं चाहुः-विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा ? (३)तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा ? न तावद्रजतानुभवः । स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः(४) प्रत्ययादव्यतिरेकात् । (५)भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति, तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत् । हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । (६)पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न, (७)असन्निधानाग्रहनिषेधाद् असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसान्निधानं त्वस्य प्रतिपत्त्रात्मकं कुतस्त्यम् । (८)नचैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यहारस्य । (९)न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तमनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्, तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं

---

(१) बौद्धनयविशेषेण भ्रमाधिष्ठानमाह सौत्रान्तिकेति ।

(२) तथाचेति । इदमत्र तात्पर्यम् । इदं रजतमित्यत्र रजतानुयोगिकइदन्त्वप्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव भानात् नेदं रजतमित्यत्र तदेव बाधितं भवति 'प्रतियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमावि'ति न्यायात्, नतु रजतस्य, तथासति उभयबाधस्वीकारापत्तेः । एवं चात्मख्यातिवादिमते बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यासः आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभासोऽन्यथाख्यातिवादिमतेऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति ।

(३) सहोपलम्भहेतुकं मितिमेययोरभेदसाधकमनुमानमित्यर्थः ।

(४) ज्ञानरूपात्प्रतिपत्तुरभेदादित्यर्थः, समानाधिकरणपंचमीप्रयोगात् ।

(५) अहमुल्लेखयोग्यस्यापि रजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते भ्रान्तमिति ।

(६) एवं बाधकप्रत्ययस्य साक्षाज्ज्ञानाकारप्रदर्शकत्वं निरस्यार्थादपि तन्निरस्यति पुरोवर्त्तित्वेति ।

(७) अनिदंतागमकस्येदन्तानिषेधस्य 'देशान्तरसत्तयाप्युपपत्तिरि'त्याह असंनिधानेति । रजतस्याऽसंनिधानाग्रहः संनिहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद्भ्रमः, तन्निषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बोधः, प्रागभावनिवृत्त्यात्मकत्वाद्भावस्य, तस्मादख्यातिमते आरोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहितो जायते इति भावः ।

(८) रजतबाधोक्तगौरवं निरस्यन्नाह नचैष इति ।

(९) व्यवहारनिषेधेपि शुक्तौ रजतप्रतीत्याऽन्यथाख्यातिरित्याशङ्कां निरस्यति नचेति ।

नानुभवविरोधः । (१)अपि चन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धामिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । (२)तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च (३)गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् (४)सन्निहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहण एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शङ्खोपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च । (५)भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं **यत्र यदध्यास इति** । यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोवस्थितादद्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ।

अन्ये तु अत्राप्यपरितुष्यन्तो **यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते** (पृ० ४७ पं० १) । अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति(६) । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेत-

---

(१) एवमारोपितमर्थं निरस्य मिथ्याज्ञानमपि प्रतिषिध्यति अपिचेति ।

(२) ननु तथापि मिथ्याज्ञानसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्य अत आह तथाचेति । इदमात्मकसामान्यार्थं शुक्तिस्वरूपविशेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः ।

(३) गृहीतेति । गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः ।

(४) संनिहितेति । संनिहितरजतविषयं ज्ञानं यथा इदमो रजतस्य चासंसर्गं न गृह्णाति संसृष्टत्वात्तथा ग्रहणस्मरणे अपि परस्परं भिन्ने स्वगतभेदं स्वविषयासंसृष्टत्वं न गृह्णाति इत्यत्र सारूप्यं बोध्यम् ।

(५) निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपत्तिमाशंक्याह भेदाग्रहेति । इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाग्रहनिवृत्तौ तद्धेतुकव्यवहारानिवृत्तिरूपं बाधस्य फलं भवतीत्यर्थः ।

(६) अर्हतीति । किन्तु रजतमित्येवंरूपात्सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्भवतीत्यर्थः ।

नस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । (१)ननूक्तं—नाग्रहणमात्रात्किन्तु ग्रहण-स्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरःस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । (२)अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा ? सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणम् , अथ वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम् , नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च (३)भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति (४)वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु(५) पश्यामः चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । (६) ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाऽज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम्(७) । नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविशदम् । कथं चायमिदङ्कारास्पदे प्रवर्तेत, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदङ्कारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यत्थात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदङ्कारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—भेदाग्रहादिदङ्कारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य तज्जातीयतयेदङ्कारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदङ्कारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति, रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः(८)—'ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादि'ति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् , यद्यदर्थिनं यत्र (९)नियमेन

---

(१) अग्रहणहेतुवादी शंकते ननूक्तमिति ।

(२) तत्र पृच्छति सामानाधिकरणवादी अथेति ।

(३) भवतीत्यत्रापि नञोऽनुषङ्गः ।

(४) वक्तव्यमिति । अग्रहणवादिना भवतेति भावः ।

(५) तत्र स्वमतं प्रदर्शयति वयन्त्वित्यादिना । (६) अग्रहणवादी शङ्कते नन्विति ।

(७) समाधत्ते मैवमिति । यद्यपि अविदितविवेकस्य स्मरणस्य ग्रहणस्य च ज्ञानयोर्यौगपद्याभावान्नायथाव्यवहारहेतुत्वमेकदा सम्भवति, तथापि प्रत्येकं स्यादत आह नहीति । ग्रहणपक्षेपि तुल्यमेतत् यदि तदिच्छेत्तर्ह्येव प्रवर्तेतेत्यर्थः ।

(८) यथाहुः शबरस्वामिन इत्यर्थः । ज्ञाताविनाभावसम्बन्धस्य पुंसः लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाद्विशिष्टधर्म्येकदर्शने लिङ्गे बुद्धिरनुमानमिति ।

(९) नियमेनेति । अनेन साधनप्रवर्तके फलज्ञाने व्यभिचाराभावः प्रदर्शितः, तस्योपायान्तरसाध्यत्वेन तज्ज्ञानस्य नियमेनाप्रवर्तकत्वात् ।

3-4

प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान् पृष्टो व्याचष्टां किं शुक्तिकात्वस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य ? यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम् , अद्धा । उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि--रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति । (१)दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम् , यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो (२)हुतवहानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं--मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास-इति । तद् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिका(३)यामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृति(४)प्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—"अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत" इति । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह–**"सर्वथापि त्वन्यस्याऽन्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति"** (पृ० ४७) । (५)अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयताऽवश्यम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धाऽपि तु लौकिकानामपीत्याह--**"तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासत" इति** । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह--**"एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति"** । (पृ० ४८ पं० १) ।

---

(१) समीचीनज्ञानान्मिथ्याज्ञानं न जन्यत इति यदुक्तं तन्निराचष्टे **दृष्टञ्चेति** ।

(२) 'सर्वे विप्रतिपन्ना'इत्यादिनोक्तमनुमानं प्रत्यक्षबाधितविषयत्वाद्वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यनुमानवद्बाधितमित्यर्थः ।

(३) "किमव्यभिचारितैवाप्रामाण्यमुत तद्धेतुरथ तद्व्यापिका, येन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञानानामप्रामाण्यमापतेत् । सर्वथाप्यसम्भवः, व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्यभिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तादनुपजानितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यादि"त्यादिना न्यायकणिकायां व्युत्पादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(४) स्मृतीति । 'गृहीतत्वांशप्रमोषादि'त्यादिनोक्तस्य स्मृतिप्रमोषस्य भंगो दिमात्रेणायं कृतो विस्तरतो ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाख्ये निबन्धे द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

(५) ननु भाष्यकारेणपि किं तर्हि भ्रमोङ्गीकृत इत्याशंकानिरासाय व्याचष्टे अन्यस्येति । कल्पनाऽवभासपदार्थः ।

(१)पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—"**कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्**" (पृ० ४८ पं० २)। अयमर्थः। चिदात्मा प्रकाशते न वा? न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम्। न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः सम्भवतीति। प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम्। न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्याः कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात्। (२)आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः। एवं तस्यतस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः।

स्यादेतत्(३)। आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति। उपपद्यते च, (४)तथाहि—योयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः। तथा चाभाणकः—'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे'। न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वाच्यम्। ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्त(५)दूषणमतिवर्तेतेति। एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था। तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या। (६)तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः? एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति। (७)तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु, स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थात्मसम्बन्धितेति चेद्। (८)हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसम्बन्धितेति समानम्। (९)सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव

---

(१) एवमारोप्यसिध्यसम्भवप्रयुक्ते आक्षेपे निरस्ते, पुनरात्मनोऽधिष्ठानत्वानुपपत्त्या तमाक्षिपति पुनरपीति।

(२) एवमात्मनः स्वग्राह्यत्वं निरस्य परग्राह्यत्वं निरस्यन्नाह आत्मान्तरेति।

(३) बौद्धनैयायिकः शङ्कते स्यादेतदिति। संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिः स्यादित्यर्थः।

(४) स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुपपादयति तथाहीत्यादिना।

[५] उक्तदूषणमिति। जगदान्ध्यमित्यर्थः।

[६] संविदोऽपराधीनप्रकाशत्वेपि आत्मा कुतो न जड इति वादिनं प्रत्यात्मस्वप्रकाशत्वमाह तथापीति।

[७] पुत्रे पंडितेपि पितुरपांडित्यवदर्थात्मसम्बन्धिन्यामजडायामपि संविदि नार्थात्मनोः प्रकाशमानतासिद्धिरित्यभिप्रायेणाक्षिपति तत्किमिति। आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसम्बद्धा संवित्, न पुत्रः पित्रभावेपि तदभावादिति आक्षेपार्थः।

[८] समाधत्ते हन्तेति। पुत्रपित्रोरपि जन्यजनकत्वे स्वभावसम्बद्ध इति समाधानार्थः।

[९] सहेति। अर्थात्मनोः प्रकाशेन सहेत्यर्थः।

इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ ? (१)तथा च न स्वयंप्रकाशा संविन्न च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न (२) विवक्षितार्थसिद्धिः । (३)नचातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न । अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्यादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयाऽनुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते, (४)तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्या(५)जानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते । (६)तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽ(७)शक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां, कथम् ? किमाक्षेपे, अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह "**सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति**" (पृ० ४८ पं० ३)। एतदुक्तं भवति यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे, कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते येन तदाश्रयदोषैर्दूष्येत । न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्यादेतत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह—"**युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवी-**

---

[१] तथाचेति । संविदर्थात्मप्रकाशानां संविदो भेदे संविदः स्वयंप्रकाशत्वमर्थात्मप्रकाशत्वं चानुपपन्नमिति तस्याः घटवदप्रकाशत्वमर्थात्मज्ञापकत्वेनानवस्था च स्यादित्यर्थः ।

[२] नेति । संविद्भिन्नप्रकाशानङ्गीकारे संविदर्थात्मनां साहित्यमिति पुत्रपाण्डित्यतुल्यतेति भावः ।

(३) एवमर्थसंविदोः सहभावानुपयोगं प्रदर्श्य क्वचित्तस्यासिद्धिमाह नचेति ।

(४) एवं बौद्धमतं निरस्य स्वमतमुपसंहरन्नाह तस्मादिति ।

(५) आजानतः—स्वभावतः, अनेन संविद आत्मत्वसिद्धिरुक्ता ।

(६) एवं स्वप्रकाश आत्मेति स्थिते वेदान्तिनां पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयन्नाह तदयमिति ।

(७) प्रत्यक्शब्दार्थं प्रदर्शयन्नाह अशक्येति ।

षि" ॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्, तथा च यो विषयी स एव चिद्रात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम् अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति—"**उच्यते न तावदयमेकान्तेनाविषयः**" कुतः ? "**अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्**" (पृ० ४९ पं० १) अयमर्थः । (१)सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इवाभिन्नोपि भिन्न इवाकर्तापि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । (२)नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति, न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । (३)न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति । (४)तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा सम्भवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणसङ्घातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसङ्घातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । (५)न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः "अनेन जीवेनात्मने"ति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया (६)व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । बीजाङ्कुरवदनादित्वात्, पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासाविषयत्वाविरोधादित्युक्तं '**नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार**' इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तं '**न तावदयमेकान्तेनाविषय' इति** । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः ।

---

(१) स्वप्रकाशस्य विषयत्वासंभवाद्भाष्यकारोक्तमस्मत्प्रत्ययविषयत्वेनात्मनो विषयत्वमसम्भवीत्याशङ्कया औपाधिकविषयतांगीकारद्वारा समाधानमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) नहीति । अनेनात्मनो निरंशत्वप्रतिपादनेन स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकं विषयत्वं चेति कुतः ? शुक्तिग्रहणाग्रहणे एवात्मनो किमिति नांगीक्रियते इत्याशङ्का परास्ता बोध्या ।

(३) यदि चिद्भाने तदात्मकतया आनंदादयो भान्ति तदा तेभ्यश्चिदात्मनो भेदोपि प्रतीयात् इत्याशंक्याह नचेति । तथाचानन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः ।

(४) तस्येति । इदमात्मकतया विषयत्वमनिदमात्मकतयाऽस्मदुल्लेखश्चात्मन उपपद्यत इत्यर्थः । एतेन विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिस्ततश्चानात्मत्वमात्मन इत्याक्षेपः परिहृतः ।

(५) ननूपाधिपरिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंप्रत्ययविषयोऽस्तु, तत्राह न खल्विति ।

(६) अनेनौपाधिकविषयत्वात्पूर्वोक्तकर्मकर्तृत्वविरोधोप्यपहृतो वेदितव्यः ।

(१)स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह **"अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः"** (पृ० ५० पं०१) । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति । अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह **"न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव** अपरोक्ष एव, **विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्"** । कस्मादयं न नियम इत्यत आह **"अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति"** । हिर्यस्मादर्थे । नभो हि द्रव्यं सद् (२)रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति **"एवम्—"**उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, **अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां**—बुद्ध्यादीनाम्, **अध्यासः"** । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह **"तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते"** (पृ० ५२ पं० १) । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणमित्ये'वंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति,(३) तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम् **पण्डिता मन्यन्ते** । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह— **"तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं**-निर्विचिकित्सं ज्ञानं, **विद्यामाहुः"** (पृ० ५२-पं० २) पण्डिताः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्या-

(१) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन स्वप्रकाशे यावत्सत्त्वं प्रकाशनात्कथमारोप इति पक्षं निराकृत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति पक्षनिरासाभिप्रायकं भाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतदिति ।

(२) तथाचाकाशं न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयं द्रव्यत्वे सति रूपरहितत्वात् स्पर्शरहितत्वाद्वेति हेतुद्वयोक्तिरियम्, तत्र वायोः स्पार्शनमङ्गीकुर्वतां प्राचीननैयायिकानां मतेन द्वितीय एव हेतुर्बोध्यः ।

(३) वस्तुतोऽदुःखिनमप्यात्मानं दुःखिनं करोतीत्यर्थः ।

दिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या (१)चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह— "**तत्रैवं सति**–एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, **यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते**"–ऽन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एतदुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बाह्या अपि—(२)'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥" इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यययाऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति—"**तमेतमविद्याख्य**"**मिति** । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति—"**कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि**" (पृ० ५३ पं० २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—"**शास्त्राणि चेति**" ॥

समाधत्ते—"**उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य**–(३)तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य, **प्रमातृत्वानुपपत्तौ** सत्यां, **प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः**" (पृ० ५६ पं० १)। अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति(४) । अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्छिन्नमित्यत आह–"**नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-**

---

(१) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभिप्रायेणाभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

(२) भावनाबलोत्पन्नेनाऽमलाभेन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारवशादनुवर्तमानैः विपर्ययैः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपक्षपातात्मकः स्वभावोऽनपह्नवनीयत्वेन प्रबलोऽधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेपीति कारिकार्थः ।

(३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः—देहादिधर्मैक्याभासः, एतद्भाष्योक्तस्याहममभिमानस्य, तद्धर्माध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

(४) प्रमाणानामितीति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपन्नं स्यादिति निर्व्यापारे चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेर्यत्वमिति भावः ।

दिऽव्यवहारः संभवति"। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियाणीति इन्द्रियलिङ्गादीनिति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीति(१)वत्। एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते। (२)व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता। (३)अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह–"**न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः**–प्रमाणानां व्यापारः, **संभवति**"। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते। मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति। अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—"(४)**न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते**"। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्। यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह–"**न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्**–इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्मधर्माध्यासे **चासति, आत्मनोऽसङ्गस्य** सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य **प्रमातृत्वमुपपद्यते**। (पृ० ५७ पं० १) व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह–'**न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति**" (५)प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति। अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा। कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत। कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति। तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वं, (६)तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्येत। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत। तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपसंहरति "**तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि**"। स्यादेतत्। भवतु पृथग्जनानामेवम्, आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह–"**पश्वादिभि-**

(१) यथात्र दण्डिशब्दो दण्डयदण्डिसमूहपरस्तथेन्द्रियशब्दो इन्द्रियानिन्द्रियप्रमाणपर इत्यर्थः।

(२) व्यवहार इति क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः कथमित्याशङ्कां परिहर्तुं कर्तुराक्षेपमाह व्यवहारक्रिययेति।

(३) अनुपादायेति। नैवमत्र संबन्धोऽनुपादाय न सम्भवतीति किन्तु अनुपादाय यो व्यवहारः स न सम्भवतीति।

(४) 'किमिति पुनरिति' ग्रन्थेन साङ्ख्यस्वभाववादिनोराक्षेपं प्रदर्श्य तस्य 'नचे'त्यादिभाष्येण समाधानं कृत्वाऽथेत्यादिनोक्तस्य लौकायतिकस्य समाधानायाह नचेति।

(५) ननु प्रमातृत्वं विना प्रमाणप्रवृत्तेरसम्भवेपि प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वं कथमिति चेन्न। चिदचिद्रूपसम्वलितप्रमाया आश्रयः प्रमातापि तत्स्वभाव एव स्यात्, चिदचित्सम्वलनञ्चाध्यासमन्तरेण न सम्भवतीति प्रमाणानामध्यासाश्रयत्वमिदमेवाह प्रमायामित्यादिना।

(६) तामेव चेति। अनेन 'तत्त्वपरिच्छेदो हो'त्यादिग्रन्थस्य 'परिहारः','तत्सिद्धौ' चेत्यनेन च 'अविद्यावन्तमि'त्यादिग्रन्थस्य परिहारः प्रदर्शितः।

श्चाविशेषादि"ति (पृ० ५८ पं० १)। विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्रमाणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्व(१)मनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिराविद्यावित्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव(२) विभजते "यथा हि पश्वादय" इति । अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती"ति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम् । "प्रतिकूल" इति चानुमानफलम् । तथाहि शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रातिकूल्यतामनुमिमीते(३) इति । उदाहरति— "यथा दण्डेति" । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्-'(४)शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादि'ति (अ० ३ पा० ७ सू० १८) । न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह—"शास्त्रीये त्वि"ति (पृ० ६०-पं० ११)। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसम्बन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुराधिकारविरोधात् । (५)प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभागभोगी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनि-

---

(१) अत्रायं प्रयोगः—विवेकिनोऽप्यध्यासवन्तः व्यवहारवत्त्वात् पश्वादिवदिति ।

(२) एतदेवेति । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति वाक्यं विवृणोतीत्यर्थः ।

(३) अयं शब्दो मदिष्टसाधनमिष्टसाधनजातीयत्वात् , अयं चानिष्टसाधनं तत एवेति दार्ष्टान्ते, अयं दण्डो मदिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् , इदं तृणं मदनिष्टसाधनं अनुभूततृणजातीयत्वात् अनुभूततृणवदिति च दृष्टान्तेऽनुमानाकारो बोध्यः ।

(४) यस्मात्तल्लक्षणत्वाच्छब्दप्रमाणत्वाच्छास्त्रगम्यं फलं प्रयोक्तरि कर्तरि प्रतीयते तस्मात् साङ्गप्रधानकर्मणोनुष्ठाने यजमानः स्वयं प्रयोक्ता स्यादिति सूत्रार्थः ।

(५) प्रयोक्ता हीति । विशेषणप्रयोग भाष्योक्तानामशनायाद्यतीतादिपदसूचितानामकर्तृत्वाभोक्तृत्वानधिकारित्वानां वैपरीत्यं सूचितम् ।

षड्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं(१) निरोद्धुम् । तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह **"प्राक् च तथाभूतात्मेति" (पृ० ६१ पं० २)।** सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविषयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च (२)परस्परापहतिः, विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'ति साध्यांशनिषेधेऽपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'ति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः ? पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति **"तथाही"ति** । (३)वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यासः अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिग्रहणं (४)महापातकोपपातकसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति **"अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम" पृ० ६२ पं० १)**। 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत् । (५)तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह **"तद्यथा पुत्रभार्यादिष्वि"ति।** (६)देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्याह **अहमेव विकलः सकल** इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः सम्पूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरः विकलोऽसम्पूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह **"तथा देहधर्मानि"ति** । देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामभ्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्मा-

---

(१) अधिकारमिति । कर्मणीति शेषः ।

(२) नन्वग्रे ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधीनां यदि बाधस्तदपि तेषामप्रामाण्यं दुष्परिहरमेवेत्याशङ्कायामाह नच परस्परेति ।

(३) वर्णेति । तथाच 'राजा यजेत' इत्याद्यागमः राजादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन्नध्यासं गमयतीति भावः ।

(४) महापातकेति । ब्रह्महत्यादि महापातकं, गोवधाद्युपपातकं, खराश्वादिवधो संकरीकरणम् , निन्दितधनादानवाणिज्य शूद्रसेवाऽसत्यभाषणान्यपात्रीकरणं, कृम्यादिहत्या-मद्यपान-फलैधःपुष्पादिस्तेयाधैर्याणि मलिनीकरणं, विज्ञेयम् । अत्रादिपदेन जातिभ्रंशकरादिकं ग्राह्यम् ।

(५) धर्म्यध्यासस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथमं वक्तव्यत्वेपि धर्माध्यासस्य पूर्वमभिधाने हेतुमाह तत्राहमित्यादिना ।

(६) गृहीतविवेकत्वात्पुत्रादीनामात्मनि तद्धर्माध्यासः कथमित्याशङ्क्याह देहतादात्म्यमिति ।

ध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह **"एवमहम्प्रत्ययिनम्**-अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययी तं, **स्वप्रचारसाक्षिणि**-अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि (१)चैतन्योदासीनताभ्यां, **प्रत्यगात्मन्यध्यस्य**, तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे (२)उपपादिते। चैतन्यमुपपादयति **तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण**-अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। **अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति**"(पृ० ६३ पं० ३)। (३)तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति-**"एवमयमनादिरनन्तः**-तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः। अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो **नैसर्गिक**-इति। **मिथ्याप्रत्ययरूपो।"** मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः। (४)प्रकृतमुपसंहरति-**"अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय** (पृ० ६४ पं० १) विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्—**आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये"**। प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति। (५)एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात्। तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन्। अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन्। नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते। न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति। आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन। नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते। मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम्। मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—**"यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः"** (पृ० ६४ पं० ३)। शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयप-

(१) चैतन्योदासीनताभ्यामिति साक्षित्वे हेतूक्तिः।

(२) उपपादिते इति। सक्रियोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः।

(३) साक्षिणीति निर्देशात् शुद्धेऽध्यास इति भ्रमं निरस्यति तदनेनेति।

(४) अध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य बुद्धिस्थतया प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः।

(५) एवमध्याससाधनात् आक्षेपावसरोक्तस्य ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादजिज्ञास्यत्वस्य निरासो जात इत्याह एतदुक्तं भवतीत्यादिना।

रमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । (१)एतावानत्रार्थसंक्षेपः । (२)यद्यपि च स्वाध्यायोऽध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इतिन्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, (३)तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः ॥

(४)सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्था, नाप्युपचरितार्थाः, किन्तूक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञासासूत्रमसूत्रयत्—

(सू०) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्कैतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं(५) ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्] तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वग्रीवागतमपि(६) ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । (७)जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति ।

---

(१) ब्रह्मजिज्ञासाख्यप्रथमाधिकरणस्य स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह एतावानिति । अत्र च वेदान्तशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति विषयप्रयोजनासम्भवसम्भवाभ्यां संशयः । अध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थबोधपरत्वे नीतैः विशेषतश्च संदिह्यमानार्थतया विचाराकाङ्क्षैर्वेदान्तैराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । समन्वयादिविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसङ्गतयः ।

(२) पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याशङ्कात्रयमाह यद्यपीति । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् [१]लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषात् सिद्धरूपे ब्रह्मण्यपि देवतादौ मन्त्राणामिव प्रामाण्यसम्भवात् [२] ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वादनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवाच्च[३] आरभ्यमेव वेदान्तशास्त्रमित्याशङ्कार्थः ।

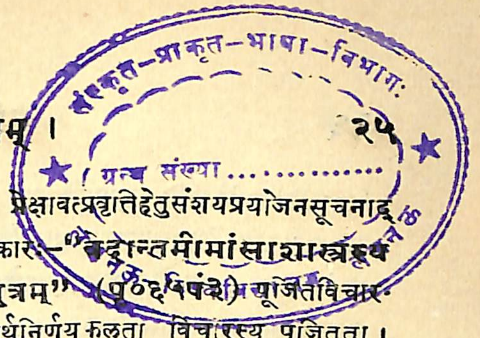
(३) शङ्कां निराकृत्यानारभ्यत्वपूर्वपक्षं स्थापयति तथापीति । प्रमाणप्रमेयस्वरूपपर्यालोचनया मीमांसाऽनारभ्येति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।

(४) सिद्धान्तमाह सिद्धान्तस्त्विति । वक्ष्यमाणेन—तत्पुनर्ब्रह्मेत्यत्र ग्रन्थे इत्यर्थः ।

(५) निर्विचिकित्सं—सन्देहरहितम् ।

(६) ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् , प्रतिपादितं बोधितम् ।

(७) इष्यमाणत्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति जिज्ञासा त्विति ।



संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्यकारः—"वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य" अस्माभिः "इदमादिमं सूत्रम्" (पृ० ६ पं० ३) पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च (१)बह्वर्थसूचनाद्भवति । यथाहुः—

> (२)लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।
> सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे "तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते" (पृ० ६६ पं० १)। तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योति'-रिति वेदे, यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानुशासनम्' इति । तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह "नाधिकारार्थः" । कुतः ? "ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्" । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं(३) प्रतीयते । (४)न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'त्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्, ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः, अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा 'हुमि'त्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्(५), येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म तज्ज्ञानमधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत । नान्तत्वं निपात्य 'माङ् मान' इत्यस्माद्वा 'मान पूजायामि'त्यस्माद्वा धातो 'र्मान्बधे'त्या-

---

(१) विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणां प्रतिज्ञानाद्बह्वर्थसूचनता सूत्राणां बोध्या ।

(२) अत्रासंदिग्धार्थत्वं लघुत्वम्, सांशयिकस्य नानार्थस्फोरकत्वेन गुरुत्वात् ।

(३) प्रधानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वनियमात् ब्रह्मज्ञानाविषयिणी च्छैव प्रधानमित्यर्थः ।

(४) ननु जिज्ञासायाः शास्त्रेणाप्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्रारम्भार्थो माभूत् ब्रह्मतज्ज्ञानप्रारम्भार्थस्तु स्यादित्याशङ्क्याह नचेति । 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इत्यत्र 'मैत्रावरुणः प्रैष्यति चान्वाह' इति मन्त्रेण प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य प्राप्तत्वेन दण्डस्याप्रधानस्यापि विवक्षा युक्ता, अत्र तु जिज्ञासाया अविवक्षायां विषयप्रयोजनसूचनं न स्यादित्यविवक्षाकारणाभावात्तदर्थ एवारम्भो युक्त इति परिहारार्थः ।

(५) प्रत्याधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात् ।

दिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् (१)। ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। न च प्रवर्त्यप्रवर्त्तकयोरैक्यम्, एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः। (२) न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। तस्मात्सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न भवति ? तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह **"मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्"**। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा। न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम्। न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः। तथा च

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह **"अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति"**। अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वानिवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत्। तेन न स्मृतिव्याकोपः। न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः। स्यादेतत् पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम्, तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते—किमयमथशब्द आनन्तर्येऽथाधिकारे—इति, अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे, न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्, न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः, नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति, तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह—**"पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्"** (पृ० ६८ पं० १)। (३) अस्यार्थः न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये। सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति। तदिदमुक्तं "फलत" इति। (४) परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम्। भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह—**"सति चानन्तर्यार्थत्व"** इति (पृ० ७० पं० १) न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्। अवश्यं

(१) 'मानबधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' (पा० ३।१।६) सूत्रेणाङानुबन्धस्य माङ्धातोर्नान्तत्वं निपातितम्, तस्य च पूजितविचारार्थकत्वं प्रसिद्धिबलादास्थेयम् इति भावः।

(२) लक्षितविचारप्रारम्भार्थोऽथशब्दो भवत्वित्याशङ्कायामाह—**न च स्वार्थेति**।

(३) अनेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यरूपत्वं नोच्यते, आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पाप्रतिभानात्, किन्तूभयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतसिद्धिरस्ति प्रयोजनमतः फलद्वारेणाव्यतिरेक इत्युच्यत इत्याह अस्यार्थ इति।

(४) ननूभयथा फलाभेदो यदि तर्हि आनन्तर्याग्रहो व्यर्थ इत्यत आह परमार्थतस्त्विति।

हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवं‑त्येव, तदिदमुक्तम् "यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत" इति । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्यायानन्तर्यं(१), धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणग‑म्यत्वात्, तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात्, तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह "स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं" धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वा‑ध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति, तथा चा'थातो धर्मजिज्ञासे'त्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः(२) ॥

चोदयति "नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो" धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञा‑सायाः । अस्यार्थः 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियो‑गात्, (३)ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणा‑म् । तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थ‑संगतीनां (४)समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्य‑तानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । (५)अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्य‑याभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । (६)तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्परा‑श्रयः–तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध–इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । (७)'तत्त्व‑मसी'तिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्प‑दार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनि‑श्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादा‑त्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । (८)तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो

(१) अत्र स्वाध्यायशब्देन लक्षणया स्वाध्यायाध्ययनं ग्राह्यं स्वाध्यायस्य नित्यत्वात्तथाच स्वाध्या‑याध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाया भवितुं शक्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देनाभिधानार्हमिति भावः ।

(२) अनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्मानुपादानात्कथं तेन गतार्थतेति शङ्का परास्ता ।

(३) ननु यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मजिज्ञासायां विनियोगो न ज्ञाने इत्यत्राह ज्ञानस्यैवेति । अर्थतः प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः ।

(४) ज्ञातव्याकरणशास्त्राणाम् ।

(५) अकृतकर्मणां वाक्यार्थप्रतीत्यनुत्पादे ।

(६) तद्बोधतः– विधिविहितकर्मादिबोधतः ।

(७) विशेषहेत्वभावोऽसिद्ध इत्याशंकते तत्त्वमसीति ।

(८) अभेदज्ञानहेतुभूतयोग्यतावधारणे किं कर्माप्रमाणं सदुपयुज्यते प्रमाणरूपं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति तत्किमिति । प्रमाणं कारणं यस्य तादृशं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो प्रमाणकार्योत्पादव्या‑घातान्न संभवतीत्यर्थः ।

वक्तुमध्यवसितोऽसि, (१)प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम्। वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः। तस्मात् 'तत्त्वमसी'त्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः(२)। यथाहुः—'स (३)तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमि'रिति। ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः। अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति। विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः। अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकलमषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित्। पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये। यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो (४)ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति। ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति। अत एव स्मृतिः—

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः'।
'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति च॥

अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः। अस्ति हि स्मृतिः—

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदि'ति॥

(५)अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, (६)क्रत्वर्थस्येव खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्व'मिति न्यायात्। अत एव पारमर्षं सूत्रम् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति (ब्र० अ० ३ पा० ४ सू० २६)। यज्ञतपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुचिता ब्रह्मोपासना (७)विशेषणत्रयवत्यनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि। (८)न चैतानि

---

(१) द्वितीयं निरस्यन्नाह प्रत्यक्षादीति। प्रमाणं वक्तुमध्यवसितोसीत्यनुषङ्गः। कर्मणः प्रमाणत्वाप्रसिध्या तन्न युक्तमित्यर्थः।

(२) एतेन कर्मावबोधस्य ब्रह्मज्ञाने साक्षात् उपयोग इति वदन्तः परास्ताः।

(३) सः चित्तवृत्तिनिरोधः दीर्घकालादिभिरासेवितो तत्त्वप्रतिपत्तौ दृढ उपाय इति सूत्रार्थः।

(४) ब्रह्मभावनामासेवमानोऽनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषतीत्यन्वयः। समूलमुच्छिनत्तीत्यर्थः।

(५) विनियोगवचनबलेन सर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिविहितरूपमुपादाय भावनाङ्गतेति वादिनां मतमाह अन्ये त्विति।

(६) 'खादिरे पशुं बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इति श्रुतस्य खादिरत्वस्यैकस्यैव क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च यथा पूर्वमीमांसायामवधारितं, तथैकस्यैव कर्मणः तत्तत्फलार्थत्वं ब्रह्मभावनाङ्गत्वं चेत्युभयार्थत्वं स्यादित्यर्थः।

(७) विशेषणेति। आदरनैरन्तर्यदीर्घकालत्वरूपविशेषणत्रयवतीत्यर्थः।

(८) कर्मापेक्षत्वेन ब्रह्मभावनायास्तदवबोधापेक्षामुपपादयन कर्मावबोधानन्तर्यमिति भाष्यं संगमयति नचेति। दृष्टस्तुषविमोकादिरदृष्टः प्रोक्षणादिजः यः सामवायिकः क्रतुरूपसमवायी आराद्दूरे फलापूर्वसिद्धावुपकारश्च तस्य हेतुभूतान्यौपदेशिकानि प्रत्यक्षविहितानि आतिदेशिकानि प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानि क्रमपर्यन्तानि क्रमिकाणि यान्यङ्गानि तेषां ग्रामः समूहस्तत्सहितं यत्परस्पराविभिन्नं कर्मस्वरूपं तदधिकारिविशेषश्च तयोर्ज्ञानं विना कर्माण्यनुष्ठातुं न शक्यानीत्यन्वयः।

दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति "न" । कुतः ? "कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" (पृ० ७१ पं० १)। इदमत्राकूतम् । ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः–क पुनरस्याः कर्मापेक्षा ? किं कार्ये यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वे चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा यथा तेषामेव (१)द्विरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्ये, तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्याद्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽवघातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः, न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वा(२)नुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात्(३), तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । (४)न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।

(५)स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, (६)प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन(७) । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः–प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति, इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ।

अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना ? किं शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिराहो निर्विचिकित्स

(१) द्विरवत्तेति । यथा आग्नेययागः स्वोत्पत्तये द्व्यवदानं जुहोतीति वाक्याद्द्विर्हविषोऽवद्यतीति विहितं द्विरवत्तपुरोडाशमपेक्षते, तथा ब्रह्मोपासना स्वोत्पत्तये कर्माण्यपेक्षते किमिति प्रश्नार्थः ।

(२) तथाच भावनासाध्ये साक्षात्कारे यदि कर्मापेक्षा स्यात्तर्हि तस्य ब्रह्मस्वरूपता न स्यात् ब्रह्मणो नित्यत्वादिति भावः ।

(३) साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदे ब्रह्म जडं भवेत् , तच्च नेन्द्रियगोचरं शब्दश्चाप्रत्यक्षप्रमाहेतुरिति केवलभावनाजन्यः साक्षात्कारो प्रमा न भवेदिति भावः ।

(४) पक्षत्रयं युगपन्निरस्यन्नाह न च कूटस्थेति । कूटस्थनित्यतया पूर्वरूपापायलक्षणो विकारोऽभिनवगुणोदयरूपसंस्कारश्च न सम्भवतः, सर्वव्यापितया प्राप्तिपक्षोपि न सम्भवतीति भावः ।

(५) ब्रह्मसाक्षात्कारस्य संस्कार्यत्ववादी आक्षिपति स्यादेतदिति । अत्र कूटस्थनित्यत्वाविरुद्धोऽविद्याद्वयरूपदोषविघात एव संस्कारो ग्राह्यः ।

(६) प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करिणीत्यर्थः । (७) नटेनेत्यर्थः ।

शाब्दज्ञानसन्ततिः ? यदि शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात्। (१)ननूक्तं—श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत-इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । (२)न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते न तु परोक्षावभासेन, (३)दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्, नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वम्पदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । (४)न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तत्फलत्वनियमात्, अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । (५)न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । (६)न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः–'नायमेकान्तेनाविषय' इति । (७)न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात्, (८)अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विना-

---

(१) आपातज्ञानाभ्यासरूपोपासनापक्षं निराकृत्य निश्चयाभ्यासरूपोपासनापक्षमाशङ्कते नन्विति ।

(२) ननूपासनैवाविद्याविरोधिनी भवतु किं कर्मोपयोगिना साक्षात्कारेणाकिंचित्करेणेत्यत्राह नचेति ।

(३) प्रत्यक्षप्रमाया एव प्रत्यक्षभ्रमनिवर्तकत्वे दृष्टान्तमाह दिङ्मोहेति ।

(४) नचैष इति । इदमत्र तात्पर्यम् । स्वतोऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रमेण गृह्यते तत्रापरोक्षकरणादेव तत्साक्षात्कारः, अन्तःकरणं च सोपाधिके आत्मनि अहं वृत्तिं जनयतीति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षधीकारणत्वम् । तच्च शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीसंततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति अक्षमिव पूर्वानुभवसंस्कारवासितं तत्तेदन्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुरिति ।

(५) स्वरूपप्रकाशस्याभिव्यक्तिसंस्कारमुपपाद्य व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेरुत्पाद्यतामाह नचेति ।

(६) नचैतावता—उक्तानुभवस्य ब्रह्मविषयत्वेपि, स्वप्रकाशस्यैव शाब्दज्ञानविषयत्वं त्वयाप्यभिमतमित्यर्थः ।

(७) ननु निरुपाधिब्रह्मणः साक्षात्कारविषयत्वात्कथमुपहितत्वेत्यत्राह न चान्तःकरणेति । ब्रह्म निरुपाधीति विषयिणी वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदेति स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात्, ततः स्वसत्तायां विनाशहेतुसांनिध्याद्विनश्यदवस्थत्वम् । एवं च नानुपहितस्य विषयता, न चोपाधेर्निवर्तकान्तरापेक्षेति भावः ।

(८) नन्वेवं तर्हि उपाधिसम्बन्धाद्विषयत्वं विषयत्वे चोपाधिसम्बन्धो विषयविषयित्वलक्षण इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह अन्यथेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वप्रयुक्तं न चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं, किन्तु स्वतः घटादिवृत्तिषु साम्यात, चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्सम्बध इति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यर्थः ।

ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवन्हिसाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्नित्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिककलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । (१)नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । (२)तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । (३)अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । (४)न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलुः 'तत्त्वमसी'त्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा ।

(५)यद्युच्येत—निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिरास्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः, यथा पयः पयोन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत्स्वयमप्यपगच्छति—इति ॥

(६)अत्रोच्यते । सत्यं 'सदेव सोम्येदमि'त्युपक्रमा'त्तत्त्वमसी'त्यन्तात् शब्दाद् ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्ताद् निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, (७)विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रा-

---

(१) जीवस्य प्रागपरोक्षत्वेपि शुद्धबुद्धत्वादेः पारोक्ष्यान्न तत्साक्षात्कारो यथार्थ इत्याशंक्याह नहीति ।

(२) उपसंहरति तस्मादिति । (३) समुच्चयवादी शंकते अन्तःकरणेति ।

(४) निराकरोति नेति । किमुपासनाकार्ये साक्षात्कारे कर्मणामुपयोग उतोपासनास्वरूपे समुच्चयवादिनाङ्गीक्रियते ? तत्र न कार्य इत्याह तस्या इति ।

(५) समुच्चयवादिनोऽविद्यात्मककर्मणोऽनुष्ठानं तत्त्वावगतावपि विपर्यासदर्शनात्सम्भवतीति पक्षमुपस्थापयति यद्युच्येतेति ।

(६) तत्त्वज्ञानिनोऽनधिकारान्नैवमित्यभिप्रायेण समुच्चयवादिपक्षं खण्डयति अत्रोच्यत इत्यादिना ।

(७) क्रियाकर्त्रादिर्वास्तव इति निश्चयवत इत्यर्थः ।

दीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । (१)क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । (२)अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः, एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः । न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा ।

(३)स्यादेतत् मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्वादिवत् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवदितिभिन्नकर्मतापातः ।

नैवम्(४) । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किन्त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽस्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम् । किमतः ? यद्येवम् एतदतो भवति—विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन श्रद्धधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृतिः—‘अश्रद्धया हुतं दत्तमि’त्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते, अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । (५)अत एव नोपासनोत्पत्तावपि, निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—

न कर्मणा न प्रजया धनेन (६)त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

(७)तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम् , तथा च ‘विविदिषन्ति यज्ञेने’त्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । न । (८)आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि—‘तमेतमात्मानं

---

(१) ननु विदुषश्चेत्कर्मस्वधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादेर्वास्तवत्वं स्यादित्यत्राह क्रियाकर्त्रादीति । विद्वस्यमानोऽविद्वानपि विद्वान् भवन्विद्वदाभास इत्यर्थः ।

(२) अत एव—विद्वदाभासोऽविद्वानेव कर्मकाण्डेऽधिकार्यभिमत इत्यस्माद्धेतोः ।

(३) शङ्कते स्यादेतदिति । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तामिथ्यात्वमत्ययादश्रद्धधानो विध्यनधिकारी तदोल्लंघितशास्त्रनिषिद्धकर्मतापात इत्याशङ्काभिप्रायः ।

(४) समाधत्ते नैवमिति । अवगतमिथ्याभावस्याप्यधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेधाधिकारहेतुता । न च श्रद्धधानता इहाधिकारहेतुः, अतत्त्वज्ञस्यापि नास्तिकत्वेनाश्रद्दधतो निषेधाधिकारात् , इतरथा निषेधलंघिनस्तस्य प्रत्यवायाभावाद्विधिषु तु श्रद्धाप्यधिकारहेतुरिति ब्रह्मविदो नाधिकार इति समाधानार्थसंक्षेपः ।

(५) अत एव—यत एवावगतब्रह्मभावस्य विधिषु नाधिकारस्तत एव ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानस्यासम्भवान्नोपासनोत्पत्तौ कर्मापेक्षेति न द्वितीयकल्पस्यावकाश इति भावः ।

(६) त्यागेन—त्यागसाध्यज्ञानेनामृतत्वं प्रापुर्न पितृलोकाद्याप्तिहेतुभिः कर्मप्रजाधनशब्दवाच्यापरविद्याभिरिति श्रुत्यर्थः । (७) शङ्कते तत्किमिति ।

(८) समाधत्ते आरादिति । इह भवान्तरे वाऽनुष्ठितं कर्म चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति [समाधा-

वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति। वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्, (१)प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्ययात्। नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात्। एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम्। एवं तपसोऽनाशकस्य। कामानशनमेव तपः। हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्नतो, मरणात्। नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः। एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति। तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते'(२) इति। अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति। स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति। नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति। स्मृतिश्च—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका। (३)क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः(४), कल्पनागौरवापत्तेः। । तथाहि नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ (५)प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीत्याराद्उपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम्। इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥

एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्प-

---

नाभिप्रायमुपपादयन्नाह तथाहीति।

(१) प्रधानेनेति। प्रधानेन सम्प्रत्ययार्थेनेच्छयाऽऽख्यातोपात्तभावनायाः कार्यस्य सम्प्रत्ययात्समन्वयादित्यर्थः।

(२) अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गमन्तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चोपधीयते उपचीयत इति यो विदित्वाऽऽचरति कर्म स आत्मशुध्यर्थं यजन्नात्मयाजी, स च देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथश्रुत्यर्थो बोध्यः।

(३) एवं नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वमुक्त्वाऽधुना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्ये मोक्षे समुच्चय इति समुच्चयवाद्युक्तं निरस्यन्नाह क्लृप्तेनैवेति। नित्यानां पापक्षयरूपं फलं ज्ञानमपेक्षते न स्वर्गादि, तत्र यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामतिदेशे न प्रकृतोपकारातिरिक्तप्रकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्तयज्ञानां क्लृप्तनित्यफलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमोक्षोपयोग्युपकारकल्पनामिति भावः।

(४) युक्त इति। अनेन साक्षादङ्गत्वं निषिध्यते न संयोगपृथक्त्वम्, सर्वापेक्षाधिकरणे संयोगभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्। आरादङ्गभावेन संयोगपृथक्त्वस्योपपद्यमानत्वेन न साक्षादङ्गत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः।

(५) प्रत्यक्षेति। दृष्टविषये प्रत्यक्षेणादृष्टविषये चोपपत्त्या पापकवाटनिवृत्तेऽपावरणे उद्घाटने सतीत्यर्थः।

त्ववैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः। इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ता श्रुतिः—'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि'ति । तदिदमुक्तम्-कर्मावबोधा**"त्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते"**रिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवे'ति श्रुतिर्विरुध्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव। जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् ।

(१)स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्रजे'दिति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च—

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

निन्दति च—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति, अत आह—**"यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः"** । कुतः? 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यथाग्रशब्दाभ्यां **क्रमस्य विवक्षितत्वात , न तथेह क्रमो विवक्षितः** । श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात् 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वे'ति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजदे'ति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः ।

स्यादेतत । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, (२)पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न

(१) धर्मब्रह्मावबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययश्रुत्या पौर्वापर्यं स्यादित्यभिप्रायेणाशंकते स्यादेतदिति । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचतीति' श्रूयते । तत्र क्रमसंशये द्रव्यमन्तरा यागानिष्पत्तेरन्यद्रव्यानयने श्रुतवैयर्थ्यात दृष्टप्रयोजने आरादुपकारकत्वस्यान्याय्यत्वात यथा यवागूं पक्त्वा जुहोतीति क्रमस्तथेह न सम्भवतीति भावः ।

(२) 'समिधो यजती'त्यादयः पञ्च प्रयाजा दर्शपौर्णमासाङ्गतयाम्नाताः; तेषां पाठतः क्रमः । तथा ज्योतिष्टोमविकारे साद्यस्कयागेऽतिदेशप्राप्तास्त्रयः पशवः अग्नीषोमीयः सवनीयः अनुबन्ध्यश्च । विकृतौ 'सह पशूनालभेत' इति श्रवणात्प्राकृतः क्रमो निवर्तते । सहत्वं चेदं सवनीयस्थाने । तथासति इतरयोस्तुल्यं स्थानचलनं भवति । तत्रैककालत्वलक्षणसहत्वस्यासम्भवात्स्थानात्सवनीयप्राथम्यं नियम्यत इत्ययं स्थानक्रमः । तथा 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वांश्च' इति युगपत्कर्मद्वयं श्रूयते । तत्र प्रथमं सरस्वतीदैवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं पठ्यते ततो सरस्वद्दैवतस्य । तस्मादेतत्क्रमेण कर्मद्वयक्रम इति शा-

भवतीत्यत आह—**"शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्"** (पृ० ७२ प० १)। शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चाग्नेयादीना(१)मेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा (२)सौर्यार्यम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभावेपि क्रमनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—**"अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात्"**इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गक्रममातिपतेत् । अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्ये'ति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम्(३) । श्रुतिनिराकरणे नैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः ।

शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत्, यथाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह—**"फलजिज्ञास्यभेदाच्च"** । फलभेदं विभजते **"अभ्युदयफलं धर्मज्ञान"**मिति ।

यते मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वात् । अङ्गविशेषनिर्वापादीनां क्रमाकांक्षायां मुख्यक्रमेणैव क्रम इति नियम्यते सोऽयं मुख्यक्रमः । इदं च प्रवृत्तिक्रमस्याप्युदाहरणं बोध्यम् । याज्यानुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादीनां क्रमस्य सिद्धत्वादित्यलं विस्तरस्तु कल्पतरौ द्रष्टव्यः ।

(१) एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह एकफलवदिति । एकश्चासौ फलवतः प्रधानस्य दर्शपौर्णमासादेरुपकारस्तस्मिन्समुच्चित्य साधनत्वेनोपनिबद्धाः शेषाः शेषिणश्चात एकवचनोपगृहीतानामित्यर्थः । एकाधिकारिकाणामित्यनेन कर्तृभेदाभावात्क्रमापेक्षाऽऽवश्यकीति प्रदर्शितम् ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' 'आर्यमणं चरुं निर्वपेत्स्वर्गकाम ' 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलकामः' इत्यादिभिन्नफलकयागानान्त्वसम्बन्धात् न क्रमः युगपत्पाठासम्भवादवर्जनीयतया प्राप्तः पाठक्रमोऽध्ययनार्थ इति भावः ।

(३) इदमत्र तात्पर्यम् । अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति विहितस्य गोदोहनस्य, 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य च शेषशेषिभावाभावेपि दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वादेकवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात्क्रमाकांक्षायां श्रुत्यादिभिः क्रमो बोध्यत इति स सम्भवति, अत्र तु जिज्ञासयोरधिकृताधिकारत्वाभावान्न क्रमसम्भव इति ।

(१)जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। (२)न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह—**"तच्चानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्"** (पृ० ७५ पं०)। शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह—**"भव्यश्च धर्म" इति**। भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः। (३)भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः। भूतं सत्यं(४), सदेकान्ततो न कदाचिदसदित्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह—**"चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च"**। चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते—**"या हि चोदना धर्मस्ये"ति**। (५)आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः। अत एवोक्तं '(६)तस्य ज्ञानमुपदेश' इति। सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः। 'षिञ् बन्धन'इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः। (७)भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति। कुतः? अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—**"न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते"**। अयमभिसन्धिः। न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात्। नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्द-

---

(१) संग्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेदमभिधाय विभजने ज्ञानयोस्तत्कथनमयुक्तमित्याशङ्क्याह जिज्ञासाया इति। इच्छाया ज्ञानपारतन्त्र्याज्ज्ञानफलमेव जिज्ञासाफलमिति भावः।

(२) फलभेदे वक्तव्ये कारणभेदकथनं भाष्येऽनुपयोगीत्याशंक्याह न केवलमिति। विधेयाविधेयाक्रियाज्ञानफलयोरुत्पाद्यता व्यङ्ग्यता च वैलक्षण्यमित्यर्थः।

(३) ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव इत्याशंक्य ज्ञानोत्तरभाविप्रयोजकव्यापारापेक्षणादित्याह भविता चेति। भवतिरसिद्धक्रियाकर्तृवाची न पच्यादिवत्सिद्धकर्तृकक्रियस्ततो भविता स्वतोऽसिद्धस्सन् भावकव्यापारापेक्षनिष्पत्तिरर्थात् साध्यो भवति इत्यर्थः।

(४) अनेनातीतवाचित्वभ्रमोऽपास्तः।

(५) आज्ञादीनामिति। आदिनाऽभ्यर्थनानुज्ञे बोध्ये। तत्र उत्कृष्टपुंसः स्वाभिलषितोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा यथा गामानयेति, हीनस्यैतदेवाभ्यर्थना यथा वटुमध्यापयेति, प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तद्धितोपायोक्तिरनुज्ञा यथा—तथा कुरु यथा हितमिति। नैतासां वेदे सम्भव इत्युपदेशश्चोदनेति भावः।

(६) तस्य धर्मस्य ज्ञानं प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जै० १ अ० ५ सूत्रैकदेशार्थो बोध्यः। स्वसाध्य इति। स्वस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनायामित्यर्थः।

(७) ननु भावनाधात्वर्थयोर्विधिशब्देन पुरुषप्रवर्तनमशक्यं प्रमाणस्य वाय्वादिवत्प्रेरकत्वासम्भवादित्याशंक्याह भावनाया इति। साक्षाद्भावनायास्तदवच्छेदकत्वद्वारा धात्वर्थस्य चेष्टोपायतां बोधयित्वा तत्रेच्छामुपहरन् विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति चोदनाया धर्मबोधकत्वं सिध्यतीत्यर्थः।

न्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह-"**यथाक्षार्थे**"ति (पृ० ७६ पं० १)। दार्ष्टान्तिके योजयति "**तद्वत्**" इति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्याद् , नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः, (१)समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति "**तस्मात्किमपि वक्तव्य**"मिति (पृ० ७७ पं० १) । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह-"**उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक**" इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः । (२)तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथासत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात् , तथा च न वैराग्यं भावयेत् , अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः । (३)तस्मादेवं व्याख्येयम्-नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति-मा भूदिदं तदृतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । (४)तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदृतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यक्ष्यत इति । सोयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम्(५) । न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम् , तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । (६)अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयत आ च सत्यलोकाद् आ चावीचे'र्जायस्व म्रियस्वे'ति विपरिवर्तमानं क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले-

---

(१) यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिस्तथा विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्यात् ब्रह्मनिश्चयः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते समारोपेणापीति । 'वाचं धेनुमुपासीत' इत्यादावारोप्यस्यापि विधेयज्ञानविषयत्वात्प्रतिपत्तिविधिर्न विशेषणसत्तामाक्षिपतीति भावः ।

(२) नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति तद्विषयश्चेति ।

(३) समाधत्ते तस्मादिति । तथाच निश्चय एव विवेकः । न चैवंसति शास्त्रानारम्भः शंक्यः, इदं नित्यमिदमनित्यमित्यनिश्चयात् तदर्थं शास्त्रारम्भस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(४) सत्यासत्ययोरुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह तदेतेष्विति । सुखत्वान्नित्यमुपादेयं दुःखत्वान्नित्यं त्याज्यमित्यर्थः ।

(५) दृष्टेऽनुभव, उपपत्तिस्त्वदृष्टे ग्राह्या ।

(६) न नित्यादिविवेकमात्रं वैराग्यजनकमपितु तदभ्यास इत्याह अथास्येति । अस्य पुरुषधौरेयस्य संसारमण्डलेऽनित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं ज्ञानमुपावर्तत इत्यन्वयः । अवीचिः—नरकविशेषः । जायस्व म्रियस्वेति 'क्रियासमभिहारे लोडि'ति पौनःपुन्ये सर्वलकारापवादेन लोड्विधानाज्जननमरणाभ्यामावर्तमानं क्षणादिकालैः संसारसागरोर्मिरूपैरनिशमुह्यमानं जीवगणं वीक्ष्येति योजना ।

ऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते, ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसंख्यानाद् **"इहामुत्रार्थभोगविरागो"** भवति । अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः, फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः(१), ततः **"शमदमादिसाधनसंपत्"** । रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति । प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यती'ति । तदेतस्य शमदमादिरूपसाधनस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह—**"मुमुक्षुत्वं च"**। (२)तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह **"तेषु ही"ति** । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह **"ज्ञातुं च"**। उपसंहरति **"तस्मा"दिति** । (पृ० ७८ पं० २)

क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे **"अतः शब्दो हेत्वर्थः"** । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह **"यस्माद्वेद एवे"ति** । (३)अत्रैवं परिचोद्यते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्(४) सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि 'अपाम सोमममृता अभूमे'ति । तथाच 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न

---

(१) आभोगो मनस्कारः, आदर इति यावत्, तथाचानादरात्मिकोपेक्षाबुद्धिर्विराग इत्यर्थः ।

(२) ननूक्तसम्पत्त्या मोक्षेच्छा भवतु तावता ब्रह्मजिज्ञासा कथं स्यादित्यत्राह तस्य चेति ।

(३) अत्राथशब्देनैव जिज्ञासाहेतुप्रतिपादनात्किमतःशब्देनेत्याशंक्य, नानेन जिज्ञासां प्रति साधनकलापस्य हेतुतोच्यते, किन्तु पूर्वोक्तहेतुस्वरूपासिद्धिपरिहार इत्याह अत्रैवमित्यादिना ।

(४) शल्कं-शकलम् ।

च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति(१), नराशिरःकपालशौचानुमानवदागमबाधितविषयत्वात्(२)। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रकारः "**अत**"इति। तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः "**यस्माद्वेद एवे**"ति। अयमभिसन्धिः। सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम्, अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम्। (३)क्षयितानुमानोपोद्बलितं च "तद्यथेह कर्मचित'इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अपाम सोमामि'त्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे (४)जघन्यवृत्तितामापादयति। यथाहुः पौराणिकाः—'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति।

(५)अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः। स च योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचित' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते। स्यादेतत्, यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—"**तथा ब्रह्मविज्ञानादपी**"ति (पृ० ७९·पं० १)। तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम्। ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह "**ब्रह्मण**"इति। षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः। (६)'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमि'ति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासानियमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, 'अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ती'त्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्, षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्, ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः—'कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासे'ति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेद यथा (७)ब्रह्मोज्झमिति,

---

(१) स्वर्गादि विनश्वरं कृतकत्वाद् घटवदित्यनुमानं न सम्भवतीत्यर्थः।

(२) नरेति। नराशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यनुमानस्य यथा 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इत्यागमेन विरोधस्तथोक्तागमेनास्यानुमानस्य बाधितत्वादित्यर्थः।

(३) कृतकत्वानुमानानुगृहीतात् 'तद्यथेति'वाक्यात् न्यायहीनम् 'अपाम' इत्यादिवाक्यमापेक्षिकामृतत्वादिपरतया व्याख्येयमित्याह क्षयितेति।

(४) जघन्यवृत्तिर्लक्षणा, तथाचात्र लक्षणायाऽमृतत्वपदेन चिरस्थायित्वं ग्राह्यमिति भावः।

(५) नित्यानित्यविवेकादेरप्रस्तुतत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थो न युक्तोऽत एव कर्मणां क्षयिष्णुफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं चातःशब्देन न परामर्शार्हमिति भास्करमतं भाष्यव्याख्ययाऽनुकम्पयन्नाह अत्र चेति। तर्हि सकलवेदान्ताः परामृश्येरन्नत आह योग्यत्वादिति। अथशब्दोक्तहेतुत्वसमर्थनं योग्यत्वादित्यर्थः।

(६) प्राचीनोक्तचतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह तादर्थ्येति। पाणिनिना 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः'इति (२।१।३६) सूत्रेण तादर्थ्यचतुर्थी विहिता, तत्र च कात्यायनेन प्रकृतिविकृतिभावस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितम्। अत एव 'यूपाय दारु' इति चतुर्थीसमासो युक्तो न तु अश्वाय घास इति, तथाचात्र ब्रह्मजिज्ञासयोः प्रकृति विकाराभावान्न चतुर्थीसमास इति भावः।

(७) ब्रह्मोऽज्झं—वेदत्यागः।

अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति—"**ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षण**"मिति (पृ० ८० पं १) यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । 'षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति, तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्थाः ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति, साक्षात्पारम्पर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् , कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन् , तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणदिषु भवेदि'ति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह "**ब्रह्मण**" इति । "**कर्मणी**"ति । अत्र हेतुमाह "**जिज्ञास्येति**" (पृ० ८१ पं० १) । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं बिना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम् , तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात्(१), नहि (२)चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्ध्यन्वेषणा भवति, भवति तु ज्ञानमित्युक्ते बिषयान्वेषणा किंविषयमिति, तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण तस्य जघन्यत्वात् , तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। (३)ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते,जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति ब्रह्म तु शेषतया संभन्त्स्यते इत्यत आह—"**जिज्ञास्यन्तरे**"ति । (४)निगूढाभिप्रायश्चोदयति—"**ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपी**"ति । सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्बन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति—"**एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण**" इति । (५)वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसम्बन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । (६)प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—"**न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषे**"ति (पृ० ८२ पं० १) । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति—"**न प्रधानपरिग्रह**" इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरो-

---

(१) तन्निरूपणादिति । अयं भावः । स्वरूपतो जिज्ञासायां निरूपितायां पश्चात्सम्बंध्यपेक्षा जायते, ब्रह्म च ज्ञानद्वारा जिज्ञासारूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकाङ्क्षावशाद् ब्रह्म जिज्ञासायाः कर्मत्वेन सम्बध्यते न तु सम्बन्धिमात्रतयेति ।

(२) जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्यदृष्टान्तेन प्रपञ्चयन्नाह नहीति ।

(३) प्रमाणयुक्त्यादिकमेव जिज्ञासायाः कर्म स्यात् ब्रह्म तु सम्बन्धित्वेनैव निर्दिश्यतामित्यभिप्रायेणाशंकते नन्विति ।

(४) ननु श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठी शंक्यत इत्यत आह निगूढाभिप्राय इति । प्रमाणादिबहुश्रौ तत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्यात्र निगूढता बोध्या ।

(५) वाच्यस्येति । शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः, प्रथमापेक्षितस्येत्याकाङ्क्षा, प्रथमसम्बन्धार्हस्येति योग्यता, एतैर्युक्तस्य कर्मत्वस्य सम्बन्धः प्रथमः सन्नपि जघन्यः. एतैर्वियुक्तस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्योपि प्रथम इति कल्पनं न युक्तमित्यर्थः ।

(६) ननु 'एवमपि प्रत्यक्षं' इति भाष्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः कर्मत्वस्य शाब्दत्वादत आह प्रत्यक्षेति।

हितार्थम्, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—**"ज्ञातु"मिति** (पृ० ८३ पं० ८)। स्यादेतत्, न ज्ञानमिच्छाविषयः, सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः, न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्, न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते, नापि तयोरुपायः, तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्, अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः, तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह—**"अवगतिपर्यन्त"मिति**। न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म। कस्मात्? **फलविषयत्वादिच्छायाः,** (१)तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः। ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावताभीष्टं भवति, नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—**"ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म"** (पृ० ८४ पं० १)। (२)भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—**"(३)ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः"**। किमभ्युदयः? न, किन्तु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति। स्यादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः, न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति, तथासत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः, न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता, तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह—**"निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्"**। सत्यं, ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि(४) न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थानिबर्हणात्, प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम्। अविद्यादित्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्यते। अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्(५)। उपसंहरति—**"(६)तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्"** उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा। न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते। न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य। तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम्। (७)तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्मी-

---

(१) ननु साक्षात्कारसाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञाय फलविषयत्वादिच्छाया इति हेतुर्व्यधिककरणत्वादयुक्त इत्याशंक्याह तदुपायमिति। फलेच्छाया एवोपायपर्यन्तं प्रसरान्न विरोध इति भावः।

(२) ब्रह्मणोऽपि धर्मवदसुखत्वान्न तदवगतिरित्याशङ्कार्थः भवत्वित्यादिग्रन्थस्य बोध्यः।

(३) श्रुतिस्वानुभवावगतानिर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारमाह ब्रह्मावगतिर्हीति।

(४) प्रतिभान्–प्रतिभासमानः।

(५) द्रष्टव्यमिति। अनेनाविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगत्या नित्यनिवृत्त्यापातादपि तु वृत्तित इत्युक्तम्।

(६) पदार्थान्व्याख्याय सूत्रतात्पर्यार्थमाह तस्मादित्यादिना।

(७) ननु वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धेः किमिति ज्ञानमन्वेषितव्यमित्याशंक्याह तच्चेति। संदेहादिना प्रतिबन्धान्न वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धिरित्यर्थः।

मांसोपकरणेभ्य इति (१)इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयताऽ'थातो धर्मजिज्ञासे'त्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोप्युपलक्षणाच्च यद्यपि धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते,(२)तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्व्युत्पाद्यते, (३)नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

स्यादेतत्, एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तदयुक्तं, विकल्पासहत्वादिति चोदयति—"**तत्पुनर्ब्रह्मे**"ति (पृ०८५पं० १)। (४)वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम्, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयोनित्वा'दिति । स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनाद्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति—"**उच्यते अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्**"। अयमर्थः । (५)प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसम्बन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्युपक्रमात् 'तत्त्वमसी'त्यन्तात् सन्दर्भान्नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति । (६)अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् । **नित्येति** क्षयितालक्षणं दुःखमुपक्षिपति । **शुद्धेति** देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । **बुद्धे**त्यपराधीनप्रका-

(१) नन्विच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वात्किं तत्कर्तव्यतोपदेशेनेत्यत आह इच्छानिभेनेति । ज्ञातुमिच्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयावहा, स च विचारसाध्य इति तत्कर्तव्यतार्थाद्गम्यते, आर्थिके चात्रार्थे कर्तव्यपदाध्याहारः । श्रौतस्तु मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तेत्येष एव । तथा चाधिकारार्थत्वमर्थशब्दस्य निषेद्धुं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युपपादनान्न विरोध इति भावः ।

(२) वेदान्तानामुपलक्षणतयाऽर्थविवक्षाप्रतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्वित्याशंक्य, तस्य तत्राप्रतिपादनादिति समाधत्ते तथापीति ।

(३) पूर्वं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञासम्भवं मत्वा परिहार उक्तः, इदानीमविरक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यनर्हत्वात्सम्भव एव नास्तीत्याह नापीति ।

(४) 'युष्मदस्मदि'त्यादि उपोद्घातभाष्ये ह्यहंप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेरसंसारिब्रह्मात्मभावस्याभावाद्विषयाक्षेपः कृतोऽत्र तूपेत्य ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामाक्षेप इति विभागमाह वेदान्तेभ्य इति ।

(५) यद्यपि वेदो निर्दोषस्तथापि सामान्यतो दृष्टनिबन्धनवचनव्यक्त्याभास प्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादतो विचारात्प्रागापातप्रसिद्धिं दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषमुद्धरति प्रागपीति ।

(६) ननु भाष्ये 'अस्ति तावद्ब्रह्म' इति प्रतिज्ञा, तत्कथं 'ब्रह्मस्वरूपावगम' इत्यत्र व्याख्यानमत आह अत्र चेति । प्रत्याय्येन ब्रह्मणा प्रत्यये लक्षणयाऽवगमव्याख्यानमिति भावः । तत्र हेतुमाह तदस्तित्वस्येति ।

शमानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत, मुक्तौ(१) सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम् "मुक्ते"ति । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथाऽवभासत इत्यर्थः। तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह "सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्" । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्(२) कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवम्भूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह-"ब्रह्मशब्दस्य ही"ति(पृ०८६ पं०१)। न केवलं 'सदेव सोम्येदमि'त्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्थम्भूतब्रह्मावगतिः, अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह "बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्" (पृ० ८७ पं० १) । वृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं(३) पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह "सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः" । सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः ? आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति "सर्वो ही"ति (पृ० ८८ पं० १) (४)प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति "न ने"ति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह "यदी"ति" । "अहमस्मीति न प्रतीयात्" । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह "आत्मा च ब्रह्म" । (५)तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात्, तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगम'स्तत्त्वमसी'तिवाक्याद् उपपद्यत इति भावः। आक्षेप्ता (६)प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह "यदि तर्हि लोक"इति । अध्यापकाध्येतृपरम्परा लोकः । तत्र 'तत्त्वमसी'तिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति "न" । कुतः ? "तद्विशेषं

---

(१) भेदाभेदवादी शङ्कते मुक्ताविति । समाधत्ते सदैवेति ।

(२) यो जानाति शक्नोति च स करोति नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः ।

(३) ननु बृहतिधातुरतिशायनार्थोऽस्तु, तच्च बृहन् कुम्भ इतिवत् आपेक्षिकं स्यादत आहानवच्छिन्नमिति । पदान्तरैः साक्षान्नित्यत्वादिबोधकैर्नित्यादिपदैरवगमितम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेन रहितस्य न महत्त्वसिद्धिरतो ब्रह्मपदादुक्तवस्तुसिद्धिरिति प्रकरणादिसंकोचकाभावात् नापेक्षिकं बृहत्त्वमिति भावः ।

(४) सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो हि तत्प्रत्येतीति साध्यहेत्वोरविशेषमाशंक्याह प्रतीतिमेवेति । अत्र अहं न नास्मीति प्रत्येतीति योजनायामस्तित्वं न सिध्येत् असत्त्वनिषेधेऽप्यनिर्वाच्यत्वस्यानिवारणात्, अतोऽहमस्मीति न प्रत्येतीति नेति योजनैव साध्वीति भावः ।

(५) तदस्त्वमेति । 'तत्त्वमसी'ति वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्याच्छब्दतस्तत्पदार्थस्य प्रत्यक्षतस्त्वंपदार्थस्य च प्रसिद्ध्याऽवधृतयोः पदार्थयोर्गृहीतसम्बन्धपदद्वयसमभिव्याहारादपूर्वो ब्रह्मात्मभावावगमरूपो वाक्यार्थ उपपद्यत इति भावः।

(६) प्रथमेति । प्रसिद्धिपक्षाश्रयमित्यर्थः ।

प्रति विप्रतिपत्तेः"। (१)तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तम्, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः। (२)विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः। अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः। विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः। न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः। न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः। न ह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती। (३)तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। (४)तदाभासत्वानाभासत्वेन तत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः। तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति "देहमात्र" इत्यादिना, "भोक्तैव केवलं न कर्ता" इत्यन्तेन (पृ०८९ पं० २)। अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थेन सम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात्। शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः। कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव। अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः। अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्ताद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव। (५)त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता। वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते। (६)वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति। तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिप्रत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह—"अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्" (पृ०८९पं०१)। तदिति जीवात्मानं परामृशति। न केवलं शरीरादिभ्यो(७) जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः। स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे। ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य(८) रूपद्वयमुक्तं–'सर्वज्ञः सर्वशक्तिरि'ति। तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्न त्वंप-

---

(१) ननु विरुद्धज्ञानरूपविप्रतिपत्त्या वस्त्वभावः सिद्ध्येत्कथं विषयलाभ इत्यत आह तदनेनेति। न विरुद्धज्ञानमात्रेणाभावसिद्धिः किन्तु प्रमाणमूलतयाऽतः साधकबाधकमानाभावे विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्यर्थः।

(२) ननु साधारणधर्मज्ञानं संशयहेतुर्न त्विह क्षणिकविज्ञानस्थिरभोक्त्रादावस्ति साधारणो धर्म इत्याशंक्य विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तं साधयति विवादाधिकरणमिति। देह आत्मा इत्यादिविवादाश्रयो धर्मी पराग्व्यावृत्तोऽहमास्पदं सर्वतन्त्रेष्वभ्युपगत इति मन्तव्यम्।

(३) तस्मादिति। यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकाश्रया यतश्चैकत्रालम्बने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुदेति तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपत्त्येकस्कन्धत्वेन तत्त्वम्पदार्थतदेकत्वप्रतीतिर्लोकशास्त्राभ्यां सर्वैरेष्टव्येति भावः।

(४) तदाभासत्वेति। चार्वाकाणां सा प्रतीतिराभासः, आस्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतेश्च गौणतायां त्वंपदार्थबुद्धेरसङ्गसाक्ष्यालम्बनतायां च विगानाद्विप्रतिपत्तिरिति भावः। अत्र नाभासत्वतत्त्वादिति ब. मु. पु. पाठः।

(५) अत्र लौकायतिकादिनिरीश्वरमतानुभाषणेनैव तत्पदार्थे ईश्वरेपि विप्रतिपत्तिः सूचिताऽतस्तादृशब्रह्मात्मैकवाक्यार्थेपि विप्रतिरपत्तिर्थाद्युक्तेत्याह त्वंपदार्थेति।

(६) वेदप्रामाण्यवादिनो मीमांसकादयः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वं मन्यमानैस्तैर्वेदान्तानामौपचारिकत्वमावाक्षितार्थत्वं वेति सिद्धान्तितमित्यर्थः।

(७) शरीरादिशून्यपर्यन्तेभ्य इत्यर्थः। (८) स्वाभाविकमस्येति नैयायिकमतमाश्रित्य बोध्यम्।

दार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—**"आत्मा स भोक्तुरित्यपरे"** (पृ०९०पं० १) भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा, परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—**"एवं बहव"** इति । **"युक्ति(१)युक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त"** इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसाऽऽरभ्यत इत्यत आह—**"तत्राविचार्ये"ति** (पृ०९२पं०१) । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । (२)अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**"तस्मादि"ति** (पृ०९३पं०१) । (३)वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम् ॥ १ ॥

(४)तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते—

(सू०) जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः—**"ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं, किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म"** । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि, तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते(५) । (६)तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । (७) एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्य-

---

(१) आत्मा स भोक्तुरिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्येऽन्यत्र तदाभासौ ग्राह्याविर्त्यर्थः ।

(२) 'अनर्थं चेयादिति' भाष्यार्थमाह अपि चेति ।

(३) तर्कस्य पृथगुक्तत्वेपि वेदान्तमीमांसापि तर्क एवेत्यभिप्रेत्याह वेदान्तमीमांसेति । अत्रार्थापत्तिरनुमानं च तर्कौ ग्राह्यस्तद्रूपा वेदान्तमीमांसा, तदविरोधिनो कर्ममीमांसायामुक्ताः श्रुतिलिङ्गादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकास्तथा वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदर्थादीनां च लक्षणादीनि न्यायशास्त्रे विचारितानीति तन्नोक्ताश्च सर्वे तर्का प्रमाणानुग्राहकतयोपकरणं यस्याः सेत्यर्थः ।

(४) एवं विषयादिसद्भावात् समर्थिते विचारारम्भे तमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणसङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह तदेवमिति ।

(५) समर्थ्यत इति । अनेन वेदान्तविचारो ब्रह्मज्ञानाय कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां ब्रह्मस्वरूपविचारवत्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामर्थात् प्रतिभाने कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इत्याक्षेपः परिहृतः ।

(६) अत्र 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्यं ब्रह्म लक्षयति नवेति लक्षणस्य लोकप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां संशय पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(७) ननु लोकतोऽसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामत आह एवञ्चेति ।

मित्याक्षेपाभिप्रायः। तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति--**"जन्माद्यस्य यत"** **इति**। मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति, (१) देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्यार्थः। सूत्रावयवान् विभजते-**"जन्मोत्पत्तिरादिरस्ये"**ति (पृ० ९७ पं०)। (२)लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह--**जन्मस्थितिभङ्गमिति**। **"जन्मनश्चे"**-त्यादिः **"कारणनिर्देश"** इत्यन्तः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः (पृ०९८पं०१)। स्यादेतत्, प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभा(३)वाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह--**"अस्य जगत" इति**। अत्र **"नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये"**ति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च (४)व्यासेधति। यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते। चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति। (५)अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो-'घटं करोती'ति। यथाहुः--**"बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्"** **इति**। तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः। स्यादेतत्, चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह-**"अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये"ति**। केचित् कर्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयो, न भोक्तारः। केचित्तु भोक्तारो यथा श्राद्ध(६)वैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयो न कर्तारः। तस्मादुभयग्रहणम्। **"देशकालनिमित्तक्रियाफलानी"**-(पृ० १० पं० १)तीततरेतरद्वन्द्वः। देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः। तदाश्रयो जगत् तस्य। केचित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः। केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः यथा कोकिलारवादयः। केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः यथा नवाम्बुद-

---

(१) देशान्तरेति। यथा देशान्तरप्राप्तिरूपकार्येणादित्यगतेरनुमानं तथा जगदुत्पत्त्यादिकार्येण ब्रह्मणोऽनुमानमित्यर्थः।

(२) जन्म आदिर्ययोः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थौ विशेषरूपेण विवक्ष्यते यदि तदा जन्मादी अस्येति निर्देशे गौरवापत्तिः स्यादिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः। तत्र नपुंसकैकवचनप्रयोगयोग्यं समाहारमाह भाष्यकार इत्याह लाघवायेति।

(३) स्वभाव एव नियन्तेति स्वभावपक्षः, न किञ्चित्कार्योत्पत्तौ नियामकमिति यदृच्छापक्षो बोध्यः।

(४) व्यासेधति—प्रतिषेधति।

(५) उत्पत्तेः प्रागसतः कथं बुद्धावालेखनमत आह अत एवेति।

(६) 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इत्युपक्रम्य 'पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती'ति श्रूयते। तत्र पूतत्वादि पितुः फलमुत पुत्रस्येति संदेहे फलस्य कर्तृगामित्वनियमादितरथा प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति पूर्वपक्षे, यस्मिन्जाते निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलाम्नानात् पुत्रगामिफलमिति सिद्धान्तितम्। तथाच श्राद्धादौ पित्रादेरकर्तृत्वेऽपि केवलभोक्तृत्वादत्र चानेककर्तृभोक्तृजीवानाञ्चत्वेन निर्देशात् जगत्कर्तृत्वायोग्यता प्रदर्शिता।

ध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः यथा केचित्सुखिनः केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचिद् दुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते, परिमितज्ञानशक्तिभिर्ब्रह्मलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदिदमुक्तम् **"मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये"ति** । एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति–**"तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः"** । स्यादेतत्, कस्मात् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापक्षया अपीत्यत आह—**"अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति"** । वृद्धिस्तावदवयवोपचयः । तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो (१)धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । (२)धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । (३)एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिः । (४)एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । (५)अपक्षयस्त्ववयवह्रासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्, तथासति हि तत्प्रतिपादके "यतो वा इमानि भूतानी"ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति, अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह **"यास्कपरिपाठितानां त्वि"ति** । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह **"योत्पत्तिर्ब्रह्मणः"** (पृ० १०२ पं० २) (६)कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । (७)उत्पत्तिमात्रं तु निमित्त-

---

(१) धर्मलक्षणेति । धर्म इति लक्षणमिति अवस्थेति त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथोक्तस्त्रिविधोऽप्युत्पत्तावन्तर्भवतीत्यर्थः ।

(२) धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिण इति । सांख्यमते यः कनकादेर्धर्मिणो धर्मपरिणामो कटकमुकुटादिस्तस्यैव कनकात्कटकाद्युत्पत्तिरिति भावः ।

(३) लक्षणपरिणाममाह एवमिति । प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं, कटकादिकार्यस्य वर्त्तमानत्वातीतत्वभविष्यत्वादिरूपः सांख्यमतसिद्धः लक्षणपरिणामोऽप्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

(४) अवस्थापरिणाममाह एवमिति । अतीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादिरूपो नवपुराणत्वाद्यापत्तिरवस्थापरिणामो यः स चोत्पत्तिरेवेत्यर्थः । (५) अपक्षयस्य विनाशेऽन्तर्भावमाह अपक्षयास्त्विति ।

(६) ब्रह्मण इति षष्ठ्यन्तशङ्कानिराकरणायाह कारणादिति ।

(७) उत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्यव्यावृत्तिसिद्धौ स्थितिलयोपादानमाशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्याह उत्पत्तिमात्रमिति । उत्पादकत्वं निमित्तेपि दृष्टमित्युपादानसिद्धये लयाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः । नन्वेवमपीतरवैयर्थ्यं लयाधारत्वादेवोपादानत्वसिद्धेर्नहि दण्डादिषु कुम्भादयो लीयन्त इति चेत् । नह्यत्रोपादानत्वसूचनायैव तदुक्तं । किन्तु प्रकृतिविकाराभेदन्यायेनाद्वैतसिद्धये, एवं च ब्रह्मणो जगत उपादानत्वं स्यादधिष्ठाता तु तदन्य उत्पत्तिस्थित्योर्भवेत्कुम्भकार इव कुम्भस्योत्पत्ताविव्याशङ्कानिरासायोत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति भावः ।

कारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तादिदमुक्तं "तत्रैवे"ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारण-विशेषणानां प्रयोजनमाह "न यथोक्ते"ति । (१)तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्म-स्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—

'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥ यथा च 'वन्ध्या जननी'त्यादि'रिति ।

इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चय-मिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह "एतदेवे"ति (पृ०१०३पं०३) चोदयति—"न-न्विहापी"ति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन् सुहृद्भावेन परि-हरति—"ने"ति(२) । वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति—"वेदान्ते"-ति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः । तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्, तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह--"सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्वि"ति (पृ०१०६ पं०३) अनु-मानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । (३)शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत्, यथा धर्मे न पुरुषबु-द्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह—"न धर्मजिज्ञासायामिवे"ति (पृ०१०७ पं०३) । "श्रुत्यादय"इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनु-भवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफल-म् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । (४)यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्र-त्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति, ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभ-वार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—"अनुभवावसानत्वात्" । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः पर-मपुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यो ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—"भूतवस्तुविषयत्वाच्च

---

(१) ननु लक्षणादेव ब्रह्मसिद्धौ शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह तदनेनेति । लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो भेदमवगमयति ईदृशं तदिति न सत्ताम् । कार्येण चात्र कारणं किंचिदस्तीति ज्ञा-तम्, तत्त्वेकमनेकं वेति संदिग्धं, तस्य यदैकत्वं सेत्स्यति तदा भवति तत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति च नेतरथा, अयमेव संशयः कल्पनालाघवाख्यतर्केणोत्कटैककोटिकतां नीतः सम्भावना, प्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वान्न तत्र निर्णयोऽतो निर्णयार्थमग्रिमाधिकरणे आवश्यके इति भावः ।

(२) ब. ख. पुस्तके इति पदं नास्ति ।

(३) यदुक्तं ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वे कुतो मननम् इति, तत्राह शब्दाविरोधिन्येति । जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीवति न स्वतन्त्रा । कारणस्य तत्त्वं संभावयन्तीतिकर्तव्यता च न मा-नान्तरमित्यर्थः ।

(४) ननु धर्मजिज्ञासायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषयश्रोत्रप्रत्यक्षाद्यपेक्षणादित्याशङ्क्य, ज्ञातव्ये धर्मे न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीनां सम्भवो, ब्रह्मजिज्ञासा तु साक्षात्कारपर्यन्तेत्याह यद्यपीत्या-दिना । अनुभवार्था चेति । तत्त्वसाक्षात्कारं विनाऽपरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्त्यसम्भवादपि ब्रह्मजिज्ञासाऽनुभ-वावसानेत्यर्थः ।

ब्रह्मविज्ञानस्य" । (१)व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः, नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह—"**कर्त्तव्यं हीत्यादिना**" । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्तमानत्वात्, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह—"**पुरुषाधीने**"ति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—"**कर्तुमकर्तु**"मिति (पृ० १०८ पं० १) । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति—"**यथाऽश्वेने**"ति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति—"**तथाऽतिरात्र**" इति (पृ० १०९ पं० १) । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह—"**उदित इति**" । स्यादेतत्, पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह—"**विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः**" । (२)गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधी । एवं (३)नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नश्च तद्धारणविधि(४)रित्येवंजातियका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः, कुत इत्यत आह—"**विकल्पोत्सर्गापवादाश्च**" (पृ०११० पं०१) । चो हेतौ । यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः, नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः, किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । (५)एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोपायरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह—"**न तु वस्त्वेवं नैव**"मिति । तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारिविकल्पं निषेधति—"**अस्ति नास्ती**"ति । स्यादेतत्, भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—"**विकल्पनास्त्वि**"ति । "**पुरुषबुद्धि**"रन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्यासाः, (६)सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोर-

---

(१) व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावोपलक्षितब्रह्मस्वरूपं, तद्विषयसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो ब्रह्मणा सह विषयविषयिभावरूपः सम्बन्धोऽस्ति न तु तत्त्वत इति भावः ।

(२) भाष्यस्थविध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति गृह्णातीत्यादिना ।

(३) नारेति । 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्, इति नारास्थिस्पर्शनिषेधो बोध्यः ।

(४) "शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥" (या० ३।२४३) इति ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नारास्थ्नो ध्वजत्वेन धारणविधिर्द्रष्टव्यः ।

(५) अत्र भाष्ये प्रतिज्ञामात्रं भाति न हेतुरत आह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण कर्तुं समर्थोऽपि हिताहितोपायत्वमजानन् तद्बोधकविधिनिषेधापेक्ष इति भावः ।

(६) अन्तःकरणजकल्पनाद्वैविध्यमाह सवासनेति । जाग्रद्वासनावासितं मन एव स्वप्नकारणम्, अतः स्वप्ने मानोमात्रयोनित्वं संशयविपर्यासानाम् । जाग्रत्संशयविपर्यासास्तु संस्कारसहितान्तर्बहिःकरणा इति भावः ।

न्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, "न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वाऽपेक्षन्ते समानधर्मधर्मिदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात्। तस्मादयथावस्तवो(१) विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु वस्तुतन्त्रमतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तो, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह--**"न वस्तुयाथात्म्ये"ति**। एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह--**"तत्रैवं सती"ति** (पृ० १११ पं० ४)। अत्र चोदयति-**"ननु भूते"ति** (पृ० ११२ पं०१)। यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्, यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति, तथा च वेदान्ताः, तस्माद्भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः। परिहरति-**"नेन्द्रियाविषयत्वे"ति**। कस्मात्पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह-**"स्वभावत" इति**। अत एव श्रुतिः--

(२)'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म'न्निति।

"सति हीन्द्रिये"ति। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम्। यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः।(३) उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम्। न च भूतार्थतामात्रेणानुवादकत्वमुपरिष्टा(४)दुपपादयिष्यामः। तस्मात्सर्वमवदातम्। श्रुतिश्च 'यतो वे'ति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ती'ति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ती'ति तत्रैव लयम्। **"तस्य च निर्णयवाक्यम्"** (पृ० १०४ पं०)। (५)अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् 'आनन्दाद्ध्येवे'ति। (६)एतदुक्तं भवति। यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयते इति सिद्धम्॥ २॥

---

(१) अयथावस्तव इति। यथावस्तुत्वं वस्त्वनुसारित्वं यासां नास्ति तास्तथोक्ताः, संशया वस्तु न विकल्पयन्ति, विपर्यया नान्यथयन्तीति भावः।

(२) पराञ्चि इति। खानि इन्द्रियाणि, व्यतृणत्—हिंसितवान् पराङ् पश्यति लोकः। अत्र प्रत्यगात्मानवलोकनमेवेन्द्रियाणां हिंसा बोध्या।

(३) उपपादितं चेति। विमतं कार्यं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानात्सामान्यतोदृष्टादीश्वरासिद्धिर्नैयायिकैः क्रियते। तत्र च जीवजत्वेन सिद्धसाधनम्, उपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिज्ञतायां सर्वज्ञासिद्धिः। सर्वतदभिज्ञकर्तृकत्वे सपक्षस्य साध्यहीनतेत्यादयो दोषा न्यायकणिकायामुपादिता इति भावः।

(४) उपरिष्टात्-समन्वयसूत्रे।

(५) अत्र सूत्रस्य स्वरूपलक्षणपरत्वं दर्शयितुं तस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे अत्र चेति। जगद्विशेषणैः पूर्वं निर्णयेपि श्रुतित इह निर्णीयते। कारणं ब्रह्मानूद्य वाक्येनानन्दत्वविधानात्स्वरूपलक्षण सिद्धिरित्यर्थः। आनन्दश्च सत्यादेरुपलक्षणं बोध्यम्।

(६) नन्वेवंभूतब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आह एतदिति।

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह--"**जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने**"ति (पृ० ११५ पं० ६)।

(सू०) शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या। शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते--(१)"**महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्ये**"ति (पृ० ११७ पं० २) चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह--"**अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य**"। पुराणन्यायमीमांसादयो दश(२) विद्यास्थानानि तैस्तया (३)तया द्वारोपकृतस्य। तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता। पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति। न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह--"**प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः**"। सर्वमर्थजातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः। अत एव "**सर्वज्ञकल्पस्य**" (पृ० ११८ पं० १) सर्वज्ञसदृशस्य। सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम्। तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह-(४)"**न हीदृशस्ये**"ति। सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति—(५)"**यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् सम्भवति स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान**" (पृ० ११९ पं० १) इति योजना। अयत्नेऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिकविषयम्। नहि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम्। न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम्। विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम्। सोपनयं निगमनमाह—"**किमु वक्तव्य**"मिति। (६)वेदस्य यस्माद् महतो भूताद् योनेः सम्भवः तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना। "**अनेकशाखे**"ति।

---

(१) अनेन ब्रह्मेत्यन्तेन भाष्येण निश्वसितश्रुत्या विभुत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यं वेद इत्युक्तम्।

(२) पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाख्यानि षडङ्गानि चेति दश विद्यास्थानानि बोध्यानि।

(३) तया तयाद्वारेति। तत्र सृष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं, जातिव्यक्तिलक्षणनिरूपणेन न्यायश्च वैदिकपदार्थशुद्ध्यर्थः। शेषोपयोगस्तु स्पष्ट एव।

(४) 'नहीदृशस्ये'त्यारभ्या'स्ती'त्यन्तभाष्येण व्यतिरेकद्वारा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा प्रदर्शिता।

(५) अनेन यदित्यादिना लोके इत्यन्तेन भाष्येण व्याप्तिः प्रदर्शिता।

(६) अयमत्रानुमानाकारः—ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृकत्वात, यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तद्विषयादधिकविषयज्ञो यथा पाणिनिरिति। सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन च पक्षधर्मताबलात्सर्वज्ञत्वसिद्धिर्ब्रह्मणो द्रष्टव्या।

अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम् । "**अप्रयत्नेनैवे**"ति । (पृ० १२० पं० १) । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता 'अस्य महतो भूतस्ये'ति । (१)येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । (२)तस्मान्नृत्यानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणाऽनुकरोति नर्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवको, न तु तामेवोच्चारयति आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाहुः—

यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते । (३)वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । (४)तथा हि यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते, नहि जातु क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति, अग्निर्वा क्लेदयति, आपो वा दहन्ति, तद्वत् । (५)यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरोधाद् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तच्चा-

---

(१) अधुना वेदस्योक्तरीत्या कर्तृमत्त्वाङ्गीकारे सापेक्षतया स्वातन्त्र्यहानिरिति ये वदन्ति तेषां मतमपाकर्तुमुपोद्घातमाह येऽपीति । अयमाशयः । वेदस्य सापेक्षत्वं नाम किं पुरुषानिर्वर्त्यत्वमात्रा[१]त्, अभिनवानुपूर्वीविरचनाद्वा[२], मानान्तरोपलब्धार्थविषयवचनारचनाद्वा, [३]कतिपयकालविरचितसर्वसम्प्रदायस्य वेदस्यैकपुरुषान्निःसरणाद्वा[४] ? तत्र नाद्यस्तवापि सम्मतत्वादित्याह वर्णानां नित्यत्वमिति । व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।

(२) द्वितीये क्रमान्यत्वमात्रमभिनवत्वं विसदृशक्रमत्वं वा ? आद्यो भवद्भिरप्यङ्गीकृतश्चरमस्तु नास्माभिरप्यङ्गीकृत इत्याह तस्मान्नृत्येति । नृत्तेतिपाठान्तरमत्र बोध्यम् ।

(३) तृतीयपक्षस्तु अनभ्युपगमनिरस्त इत्याह वैयासिकं त्विति । अनुवर्तमाना आचक्षते इत्यनुषज्यते ।

(४) ननु विवर्तत्वे वेदान्तानां यादृच्छिकत्वापातान्न क्रमनियमः स्यात्तत्राह तथा हीति ।

(५) सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो नोपाध्यायवत् क्रमानुरोधो युक्त इति तत्राह यथाऽत्रेति । अत एव च 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं निहन्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात ॥ इति श्रूयते श्रुतौ ।

स्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न(१) चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवतश्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । (२)सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र सम्प्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते—"**अथवे**"ति । (पृ० १२१ पं०) पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणासम्भवाशङ्कां व्युदस्य लक्षणसम्भव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥ ३ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—"**कथं पुनरि**"ति । (पृ० १२३ पं० २) । (३)किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदर्शिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् , न चाप्रयोजनैः, स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसंनिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय । (४)आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वम् , सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति । (५)"**अत**" इत्यादि "**वा**"ऽन्तं(६)ग्रहणकवाक्यम् । (पृ० १२५ पं० १) अस्य विभागभाष्यं "**नही**"त्या"**द्युपपन्ना वे**"त्यन्तम् । (पृ० १२६ पं० १) । स्यादेतत् , अक्रियार्थत्वेपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'ति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते, न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, (७)उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात् , वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह—"**न च परिनिष्ठित**" इति । (पृ० १२९ पं० २) । (८)अनागतोत्पाद्यभाव-

---

(१) चतुर्थपक्षं निराकरोति न चैकस्येति । सर्वदा सम्प्रदायाविच्छेदमिच्छद्भिरपि सम्प्रदायप्रवर्तकेष्वाश्वास आस्थेय एव, स चरमेकस्मिन्ब्रह्मण्यवगतसार्वज्ञ्ये कृत इति भावः ।

(२) नन्वीश्वरस्यादृष्टत्वात्कथं तत्कर्तृके वेदे विश्वास अत आह सर्गादिभुवामिति ।

(३) वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां, सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु बोधयतो वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनापेक्षिकीं सङ्गतिमुक्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे किमाक्षेप इत्यादिना । कथमिति थमुप्रत्ययान्तः किंशब्द आक्षेपेऽत्र बोध्यः ।

(४) आनर्थक्यमिति भाष्यस्याभिधेयाभाव इत्यर्थोऽनुभवविरोधान्न युक्तो वक्तुमित्याहानर्थक्यं चेति ।

(५) भाष्ये पौनरुक्त्यमाशंक्य सङ्ग्रहविवरणत्वमाह अत इत्यादीति ।

(६) वान्तमिति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तमित्यर्थः ।

(७) उत्पत्तिविधेरिति । अधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिविधिरज्ञातकर्मस्वरूपबोधपर इत्यर्थः ।

(८) अनागतेति । अनागतत्वादेवोत्पाद्यः भावो भावना तद्विषयः सर्वो विधिरित्यर्थः । अधिकारेति ।

विषय एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, (१)तद्वाक्यानां त्वैदम्पर्यं भिद्यते । यथाऽ'ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भा'दग्निहोत्रं जुहोती'त्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः । तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति । उपसंहरति **"तस्मा"**दिति । अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति **"अथे"**ति । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण (२)यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति **"तस्मान्ने"**ति । सूत्रेण सिद्धान्तयति **"एवं प्राप्त उच्यते"** (पृ० १३० पं० १)—

(सू०) तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे—**"तुशब्द"** इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते—**"तद्ब्रह्मे"**ति । पूर्वपक्षवादी कर्कशाशयः पृच्छति—**"कथम्"** । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह—**"समन्वयात्"** । सम्यगन्वयः (३)समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते—**"सर्वेषु हि वेदान्तेष्वि"**ति । वेदान्तानामात्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति—**"सदेवे"**ति । (पृ० १३३ पं १) (४)'यतो वा इमानि भूतानी'ति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । (५)येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । (६)यथोपां-

---

अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम्, विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम्, प्रयोगोऽनुष्ठानम्, उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञानम्, फलसम्बन्धः क्रियायाः शेषत्वं विना न सम्भवति, तच्च नानुष्ठानं विनाऽनुष्ठानं च नाज्ञात इति एतेषामविनाभावः । सिद्धं चेत्पुंव्यापारानपेक्षं फलमारभेत सदा चारभेतेति नाधिकारादिसम्भव इत्यर्थः ।

(१) सर्वेषामविनाभावेपि अवान्तरभेदप्रयोजकमाह तद्वाक्यानां त्विति । ऐदंपर्यन्तात्पर्यम् । तदेवाह यथेत्यादिना ।

(२) यादृशं जीवभिन्नम् ।

(३) सम्यगन्वय इति । तात्पर्यं सम्यक्त्वम् ।

(४) नन्विदमधिकरणं शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपं, तत्र च यतो वेत्यादिवाक्यमुदाहृतमिह तत्कुत उपेक्षितमत आह यतो वेति । 'तद्ब्रह्म सर्वज्ञमि'ति भाष्ये यत इत्यादिवाक्यप्रमेयकथनात्तत्प्रमाणं बुद्धिस्थमिति नोदाहृतमित्यर्थः ।

(५) वेदान्तानां ब्रह्मात्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यलिङ्गं सदृष्टान्तमाह येनेति ।

(६) 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय' इत्यादिमन्त्रेणाग्नेयाग्नीषोमयोः पुरोडाशयोः निरन्तरयोः करणे जामि—आलस्यं भवेदिति उपांशुयागो विधीयते । तत्र किमिदमपूर्वयागविधानमुत 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इति पठितयागत्रयस्यानुवाद इति संशये, द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् विधिप्रत्ययाभावाच्चाग्रे पठितयागत्रयस्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । एवंसति एकवाक्यत्वभंगापत्त्या, मन्त्रकाण्डे उपांशुयाजस्थाने पठितवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्याभिस्तुल्यार्थत्वेन विकल्पमानाभिर्विष्ण्वादिदेवताश्चैवाज्यलाभात् 'यजेत' इति पंचमलकारस्य विधिप्रत्ययत्वात् अपूर्वयागविधिरेवायमिति भेदलक्षणचिन्तायां सिद्धान्तितम् । विष्ण्वादिवाक्यानि चार्थवादा इति संक्षेपः ।

शुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसङ्कीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदमे'ति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्वमसी'ति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य। (१)एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम्। न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति सम्भवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम्, अतिप्रसङ्गात्। न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टाऽनुपपन्ना चेत्याह—**"न च तेषा"मिति**। (पृ० १३४ पं० ५) सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति– **'न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपी'**ति। (पृ० ११३ पं० १) (२)अयमभिसन्धिः। पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते। तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन। यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि(३) परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव। अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम्। (४)यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानु(५)मानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन। (६)कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे। (७)अत्र ब्रूमः। (८)किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम्। (९)अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिसंवेदनविरहात् लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङादेरवगमात्। (१०)'स्वर्गकामो यजेते'ति साध्यस्वर्गवि-

(१) ऐतरेयके 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'त्युपसंहृतम्। आथर्वणेपि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इति तदेवोपसंहृतम् इत्यर्थः।

(२) अत्र वेदान्ताः मानान्तरसापेक्षाः सिद्धवस्तुपरत्वात् तीरे फलानि सन्तीति पुंवाक्यवदिति पूर्वपक्षिणः प्रसंगहेतौ पौरुषेयत्वमुपाधिरिति भाष्यस्थापिशब्देन द्योत्यत इत्याह अयमभिसन्धिरिति।

(३) हेतोरनैकान्तिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति।

(४) वाक्यस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापत्तिसाधनव्यापकत्वमुपाधेः शंकते यद्युच्येतेति।

(५) वेदान्तवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वाद्भट्टमानयेतिवाक्यत्वदित्यनुमानस्येत्यर्थः।

(६) कार्यपरतायां हि वेदान्तवाक्यानां न वाक्यत्वादिना सापेक्षत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वात्। एवं न च साधनव्यापकत्वमित्याह कार्यार्थत्व इति।

(७) अकार्ये मानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वात्तत्परत्वेपि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं सम्भवति इति समा साधनव्याप्तिः, ततश्च वाक्यत्वादिलिङ्गकानुमानसिद्धं पौरुषेयत्वं दुरपवादमित्याशयेनाह अत्र ब्रूम इत्यादिना।

(८) किं पुनरिति। कृतियोग्यस्य कार्यत्वे भावार्थस्यापि तत्त्वेन मानान्तरयोग्यत्वमित्यर्थः।

(९) अलौकिककार्यत्वाभिप्रायेणाशंकते अपूर्वमिति।

(१०) स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसंज्ञकतर्कानुगृहीतवेदादेव क्रियाविलक्षणापूर्वे लिङादीनां सम्बन्धग्रह इत्याशयेनाशङ्कते स्वर्गकाम इति।

शिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च क्रिया क्षणभङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां सम्बन्धग्रह इति चेत्। हन्त (१)चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः, स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात्। (२)अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन। उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्(३), इह तु विस्तरभयान्नोक्तम्। तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातो, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं–न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपीति। द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति–"**यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादि**"ति। विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भ, इह तु "तत्त्वमसी"त्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति। (४)सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः (पृ० १३६ पं०१)। (५)एतदुक्तं भवति। द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य, किंचिदप्राप्तं ग्रामादि, किंचित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वग्रीवावनद्धं ग्रैवेयकम्(६)। एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किंचित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम्। तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा। न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति। नहि सहस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते। समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव। समारोपमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धन(७)स्तद्भाव'स्तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं "**ब्रह्मात्मावगमादेव**"जीवस्य **सर्वक्लेशस्य** सवासनस्य विपर्यासस्य, स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात्

---

(१) उक्ततर्केऽतिप्रसङ्गमाह चैत्येति।

(२) ननु स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वहेतुः सोपाधिक इत्याशंक्य, सिद्धार्थकेषु वेदान्तेष्वपि तत्समानमतः कार्यार्थत्वमनपेक्षताप्रयोजकं न भवतीत्याह अन्यतस्त्विति।

(३) वर्तमानसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानुपपत्तेर्योगसामर्थ्यस्यापीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकत्वान्न धर्मस्य प्रत्यक्षता, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमेयता, न चाज्ञाते पुंसां वाक्यरचना सम्भवतीति वेदो न पौरुषेय इति न्यायकणिकायां व्युत्पादितमिति भावः।

(४) सर्वक्लेशप्रहाणादिति भाष्यस्थप्रशब्दार्थमाह सोऽयमिति।

(५) बाह्यानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दाविर्भावफलमन्वयव्यतिरेकिदृष्टान्तद्वयप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मज्ञानस्य दर्शयति एतदुक्तमिति। (६) ग्रैवेयकं–ग्रीवालङ्कारः।

(७) समारोपिताऽविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः।

पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्तु–आत्मेत्येवोपासीताऽऽत्मानमेव (१)लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति––"**देवतादिप्रतिपादनस्य तु** (२)आत्मेत्येतावन्मात्रस्य **स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः**"। यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह "**न तु तथा ब्रह्मण**" इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । (३)स्यादेतत् , यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीदि'त्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम् , नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं (४)'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह "**यद्यपी**"ति । (पृ० १३७ पं० १) (५)स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम् , तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता 'सोऽरोदी'दित्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपलभ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साकाङ्क्ष एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयितुम् । (६)तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तमयोः 'सोऽरोदीदि'ति च 'बर्हिषि रजतं न देयमि"ति च पदसन्दर्भयो(७)र्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह––"**न चानुमानगम्य**'मिति । अबाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच्च स्वत इत्युपपादितम्(८)। (९)यद्यपि चैषामीदृग्बोधजनकत्वं का-

---

(१) आत्मानमेव लोकं चैतन्यमित्यर्थः। देवता–सगुणं ब्रह्म । आदिशब्दात् प्राणविशुध्यादि गृह्यते ।

(२) उपासनावाक्यैकदेशस्थमुपास्यसमर्थकं विविनक्ति आत्मेतीति ।

(३) यदि विध्यभावेऽपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यं तर्हि अर्थवादा अपि प्रमाणं स्युरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम्।

(४) बर्हिषीति । तन्नाम्नि यागे रजतं न देयमिति निषेधविधिपरत्वाभावेऽपि प्रामाण्योपपादनस्य शक्यत्वादित्यर्थः।

(५) अर्थवादानामुपेक्षाफलस्यासम्भवान्निषेधशेषपरतयैवोक्तार्थवादानां प्रामाण्यसम्भव । इत्याशयेन परिहारमाह स्वाध्यायेति ।

(६) ननु निषेध एव स्वनिषेधस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निन्दां कल्पयिष्यतीत्याशंक्य, नैवमित्याह तद्यदीति । अर्थवादादेव निन्दालाभे निषेधकस्य निषेधे निन्दायां च तात्पर्यं न कल्प्यमिति भावः ।

(७)ननु 'सोऽरोदीदि'ति वाक्ये निन्दा न भासते किन्तु भूतानुवाद इत्याशंक्य मुख्यार्थ प्रयोजनाभावान्निन्दा लक्ष्यत इत्याह लक्ष्यमाणेति ।

(८) न्यायकणिकायामित्यर्थः।

(९) ननु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां तज्जनकत्वमनुमेयम् , तत्कथं नानुगम्यमिति भाष्यं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह यद्यपीति। कार्यार्थापत्त्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पद्यते किन्तूदितायां तस्यामनुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

यर्थापत्तिसमधिगम्यं, तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, (१)परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्य इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति, अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति "तस्मादि"ति ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति "अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त" इति (पृ० १३९ पं० १)। तथाहि—

(२)अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया ।
मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः ॥

न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान् , तस्याबुभुत्सितत्वात्, अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात् । तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति । तत्र किञ्चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किञ्चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय(३) तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्तिनि किंचिल्लिङ्गमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम् । (४)अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । (५)न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथंचिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् , श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः

---

(१) परस्परेति । उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं ततश्च प्रमोत्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गो बोध्यः ।

(२) कार्यान्वित एवार्थे पदसङ्गतिग्रहणे सिद्धं वस्तु न शब्दप्रमेयमिति वेदान्तानामुपासननियोगपरत्वं मन्यमानामेकदेशीयानां मतेन पूर्वपक्षमाह अज्ञातेति ।

(३) अनुमायेति । अस्येयं घटानयने प्रवृत्तिः अर्थज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवत्, तच्चार्थज्ञानं घटमानयेति वाक्यजन्यं तद्वाक्यभावाभावानुविधायित्वादित्यादिरनुमानाकारोऽत्र द्रष्टव्यः ।

(४) शास्त्रत्वेनेत्यादिहेतून् व्याचष्टे अपि चेत्यादिना ।

(५) न चेति । सांसारिकाणां धर्माणां न च निवृत्तिरिति योजना । यथाकथञ्चिदिति । सिद्धसंसर्गस्य नियोगाविनाभावेनाऽपि 'मा भैषीः' इति नियोगं कल्पयित्वाऽन्यपरादेव वाक्यात्सिद्धार्थनिश्चयो जायत इत्यर्थः ।

श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषय-कार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते । (१)न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यत, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । (२)यथाहुः—'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार' इति । (३)विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः,(४)आरोपितद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह **"यद्यपी"ति** । विधिपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं—**"यथा यूपे"ति** । 'यूपे पशुं बध्नाती'ति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते 'खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोती'त्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । (५)एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य, कार्यएव सम्बन्धो न स्वरूप, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्—**"प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वादित्यादिना** (पृ० १४१ पं० १) **तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्या"दित्यन्तेन** (पृ० १४२ पं० ४)। न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह **"सति च विधिपरत्व"इति** । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य (६)रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन

---

(१) ननु कार्यपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तर्हि कथं वस्तुसिद्धिरित्याशंक्य, विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणादित्युत्तरमाह नचेति ।

(२) ननु कार्यं स्वविषयज्ञाननिरूपणाय ज्ञायमानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि तस्य श्रौतत्वं न स्यादित्याशंक्य, विध्याक्षिप्तस्य श्रुतिमूलत्वे गुरुसंमतिमाह यथाहुरिति ।

(३) ज्ञानस्य प्रमात्वात्प्रत्यक्षवन्न विधेयताऽऽत्मनश्च नित्यत्वात्तदसम्बन्ध इत्याशंक्याह विधेयता चेति । ज्ञानमिहोपासनं तच्च क्रियेत्यनुष्ठानम् आत्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरज्ञातज्ञप्तिर्विधेयतेति न विरोध इति भावः ।

(४) ननु 'वाचं धेनुमुपासीत' इत्यादिवाग्धेनूपास्त्यादाविवारोप्यस्य विधेयबुद्धिविषयत्वं किं न स्यादत आह आरोपितेति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादृशार्थभानं तद्भाव आरोपितो यस्य स तथा, तस्यान्यस्य ज्ञाननिरूपकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन 'तज्ज्ञानं निरूपितं न स्यात् , सत्यां गतौ आरोपो न युक्त इति तात्पर्यम् ।

(५) 'यदाहवनीये जुहोती'ति विहिते क आहवनीय इत्याकाङ्क्षायां 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन' इत्यादिविधिभिः संस्कारविशिष्टोऽग्निराहवनीय इति गम्यते, एवमपूर्वदेवतास्वर्गादिकमपि विधिपरेण शास्त्रेणैव समर्थ्यत इति भावः ।

(६) 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इति रात्रिशब्देन सोमविशेषाणां विधानम् । तत्र कमतद्वाक्योक्तप्रतिष्ठा फलं स्वर्गो वेति संशये. एवंकाम इत्यश्रवणात् विधिशक्तिलभ्यत्वात् स्वर्गस्य नियतफलत्वेन वाक्यशेषावगतप्रतिष्ठानभ्युपगमात् स्वर्ग एव फलमिति पूर्वपक्षे, प्रतिष्ठाफलस्य साक्षान्निर्देशेनानुमा-

(१)तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयाऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति "अमृतत्वकामस्ये"त्युक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति "**नन्वि**"ति । परिहरति "**नार्हत्येव**"**मिति** । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तद्धि (२)दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चौपनिषदात्मविषयं (३)भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव (४)वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तस्मादौपनिषदात्मोपासनाऽमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । 'द्रष्टव्य' इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तदिदमुक्तं "**तदुपासनाच्चे**"ति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमतं दूषयति—"**अत्राभिधीयते**" (०पृ १४५ पं० १) "**न**" एकदेशिमतम्, कुतः? "**कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्**"। (५)पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च । (६)आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनातिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलम्, अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । (७)एतदुक्तं भवति । (८)त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्य-

---

निकस्वर्गफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्प्रतिष्ठैव फलमिति राद्धान्तितं, तदभिसन्धिमांश्च तत्र नियोज्य इति लभ्यत इत्यर्थः ।

(१) 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति, इत्यनारभ्याधीतवाक्ये विहितः पिंडपितृयज्ञः क्रत्वर्थो वा पुरुषार्थो वेति संशये फलकल्पनापरिहारायामावास्याशब्दस्य कर्मार्थिकत्वेन कल्पनीयत्वात्क्रत्वर्थत्वमिति पूर्वपक्षे, अपराह्णशब्दसामानाधिकरण्याद्रूढत्वाच्चामावास्याशब्दस्य कालपरत्वात्स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तद्वदत्र कल्पने तु स्वर्गार्थः ब्रह्मभवनशब्देनासमवेतः स्यात्तथा च परोक्षवृत्तितापात इति भावः ।

(२) दृशेरिति । द्रष्टव्य इति वाक्योपात्तदृशिधातोरुपलब्धिवचनत्वेनोपासनानाभिधायकत्वादित्यर्थः ।

(३) भावनयाऽऽधेयं जन्यं वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा ।

(४) वाजिनवदिति । यथाऽऽमिक्षार्थविहितदध्यानयनाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषङ्गिकतया जायते एवममृतत्वाय विहितादुपासनात्साक्षात्कारो जायते इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः ।

(५) वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरास्तर्हि विहितोपासनायाः पञ्चमासादिकालपरिमिततया तत्साध्यफलमपि सातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदान्तानामिति तात्पर्यम् 'अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तम्' इत्यन्तभाष्यस्य प्रदर्शयन्नाह पुण्यापुण्येत्यादिना ।

(६) आत्यन्तिकमिति । देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनो देवदत्तान्यशरीरध्वंसः, सर्वोपाधिप्रत्यस्तमयोपलक्षितं स्वरूपमिति यावत् ।

(७) विधेयोपास्तिवादिनं प्रति तत्फलस्य मोक्षस्य नित्यत्वादिप्रसञ्जनमिष्टप्रसङ्ग इत्याशंक्याह एतदिति ।

(८) उपास्तिविधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुताविद्यानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति त्वयेति ।

नाद्यविद्यापिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात्। नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात्। उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारी(१)ति चेद्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा (२)चित्राकारीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात्। तथा चामृतभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नामृतत्वकामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिषिद्धम्। (३)न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति साम्प्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात्। न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः। (४)न च ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किंचिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन(५) तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः। तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद् अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवाद्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वाद्, 'आत्मेत्येवोपासीते'ति न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयम्, यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यार्थः। श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति **"तथा च श्रुति"रिति।** (पृ० १४८ पं० ६) न्यायमाह—**"अत एवेति"** (पृ० १५० पं० २)। (६)यत्किल स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम्। (७)परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः। कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणा(८)मिनित्यतेत्यत आह—**"तत्र किंचिदि"ति।** परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी। तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा? सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः। एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा? (९)भिन्नश्चेत्, कथं तस्य परि-

---

(१) अतश्च विध्यवसर इति शेषः।

(२) 'चित्रया पशुकामो यजेत' इति विहिताचित्रानियोगफलं पश्वादि भुवि भोग्यमपीह वा जन्मान्तरे वा भवतीत्यनियतम्, कारीर्यादिनियोगफलन्त्विहैव जन्मनि नियतसस्यवृष्ट्यादीति नियतमिति भावः।

(३) यद्यपूर्वं न साक्षात्कारोपयोगि तर्हि उपासनक्रियैव तदर्थं विधीयतामित्याशंक्याह नचेति।

(४) नन्ववघातवदुपास्तावप्यस्तु नियमापूर्वमित्याशंकायामाह नच ब्रह्मेति। इह परमापूर्ववन्नियमापूर्वसाध्यं नास्ति ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः।

(५) इदमश्रुताधिकारमुदाहरणम्। तत्र 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति सर्वाभिलषितस्वर्गकामनावानधिकारी कल्पितः। एवमिहापि कल्पनेऽनित्यफलकत्वं स्यादिति भावः।

(६) यत्किलेति। स्वाभाविकनित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य साध्यत्वं व्याहतमित्यर्थः।

(७) इदान्त्वित्यादि भाष्ये कूटस्थनित्यमिति विशेषणं न परिणामिव्यवच्छेदार्थं सिद्धान्ते तन्नित्यत्वासङ्गतेरतो वैयर्थ्यमित्याशंक्याह परेहीति।

(८) पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः।

(९) य एकदेशो नश्यति स धर्मिणो भिन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः किन्त्वेकदेशस्य स चानित्य इति न परिणामिनित्यत्वसिद्धिरित्याह भिन्नश्चेदिति।

णामः। नह्यन्यस्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात्। (१)अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः।

भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं, भिन्नं च कार्यात्मना, कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना, भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना। न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम्। (२) विरुद्धमिति नः क्व सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते। यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव। (३) कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः। तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः। भेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत्। (४)आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति। नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति। सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। (५)तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतो, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति। यथाहुः—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥ इति।

अत्रोच्यते। कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत्। परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा? न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः। अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः। न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासम्भवात्। सम्भवे वा कटकवर्धमानकयोरपि (६)तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः भेदस्याभेदाविरोधात्। (७)अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन् कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात्। (८)अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः। (९)यदि हाटकादभिन्नः कटकः,

---

(१) नह्यतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमान्न नित्यत्वमित्याहाभेदे इति।

(२) यत्प्रमाणविपर्ययेण विरोधेन वर्तते तद्विरुद्धमिति क्व सम्प्रत्यय इत्यर्थः।

(३) एकस्य कार्यकारणरूपेण द्व्यात्मकत्वे दृष्टान्तमाह कुण्डलमिति।

(४) ननु हेमकुण्डलयोराधाराधेयभावादेकाश्रयत्वाद्वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादित्याशंक्य व्यभिचारमाह आधारेति।

(५) भेदाभेदपक्षमुपसंहरति तथाचेति। लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमवदनुगतत्वात् सन् घट इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन जगतः कार्यस्य सत्ताकारणरूपेणाभेदो, व्यावृत्तकार्यरूपेण भेदश्च सिध्यतीत्यर्थः।

(६) तत्त्वेनेति। कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः।

(७) कार्यस्य कारणादभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नेन कारणेनाभेदादित्याशयेनाह अपिचेति।

(८) कटकस्य द्वे रूपे हाटकत्वं कटकत्वं च, तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेदोऽभिमत एव न कटकरूपेण व्यावृत्तत्वात्तस्येति स्वप्रक्रियया पुनः शङ्कते अथेति।

(९) समाधत्ते यदीति। कटकहाटकयोरभेदाद्धाटकस्य कुण्डलादिष्वनुवृत्तेरभेदे कटकस्यापि तैरभेदः स्यादिति समाधानार्थः पूर्वोक्त एव स्मारित इति भावः।

कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते, नानुवर्तते चेत्, कथं हाटकादभिन्नः कटकः । (१)ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति । (२)सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदं, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्, कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात् । (३)अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोप्यस्तीति किं न ज्ञाताः ? प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां(४) युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते, यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद्, (५)नह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् ? (६)न खल्वभेदे ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते 'यत' इत्युक्तम् । (७)तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्, एकस्य च भेदानधीनत्वाद्, (८)नायमयामिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति। तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । "व्योमवदि"ति (पृ० १५१ पं० १) च दृष्टान्तः परसिद्धः, अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् ।

---

(१) अनुवृत्ताद्व्यावृत्तस्य भेदे व्याप्तिमाह ये हीति ।

(२) सत्तानुवृत्त्येति । कुण्डलादिषु हेमानुवृत्त्या यदि तदभेदात्कटकादीनामनुगमस्तदा सत्तानुवृत्त्या तदभिन्नवस्तूनामितरेतराभेदापत्तेरिह क्षीरे दधि न तैलमिति संसर्गतदभावव्यवस्था, इदं पटादिकमस्मात्कुड्याद्भिन्नमिदं कुड्यमस्मात्कुड्यान्न भिन्नमित्यसंकरो, इदानीं वसन्ते इदं कोकिलरुतमिदमम्बुदध्वानं नेति व्यवस्था, इदं कुम्भाद्येवंकम्बुग्रीवाद्याकारं इदं पटादि नैवमिति प्रकारासंकरश्च न स्यादिति भावः । विभागो न स्यादिति प्रत्येकमन्वयः ।

(३) कार्यकारणयोर्वास्तवाभेदेऽनुपपत्त्यन्तरमाहापिचेति ।

(४) तेषां कुण्डलादीनाम् । कारणस्याभेदस्याभावे कार्यस्य निर्णयस्याभाव औत्सर्गिकः प्राप्तः, स च कारणस्याभेदस्य सत्त्वादपोद्यते घटसामग्रीत इव तत्प्रागभाव इत्यर्थः ।

(५) अत्यन्तभेदाभेदयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्भेदाभेदानङ्गीकारे हेमकुण्डलमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशंक्योत्तरयति नहीति ।

(६) भेदाभेदानङ्गीकारेऽनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थां हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथमित्याशंक्य समाधत्ते न खल्विति ।

(७) एवं समाहितेऽनेकान्तवादे स्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति ।

(८) भेदसंज्ञायामभेदसापेक्षत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतीतावपि अभेदापेक्षामाह नायमिति ।

अत्र च **"कूटस्थनित्य"मिति** निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । **"सर्वव्यापी"ति** प्राप्यकर्मताम् । **"सर्वविक्रियारहित"मिति** विकार्यकर्मताम् । **"निरवयव"मिति** संस्कार्यकर्मताम् । व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योंऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्त्यनवयवत्वात्, अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह–**"नित्यतृप्त"मिति** । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह **"स्वयं ज्योति"रिति** । (१)तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति—**"तद्यदी"ति** (पृ० १५३ पं० २) । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—**"अपि च ब्रह्म वेदे"ति** । (२)अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति—**"त्वं हि नः पिते"ति** (पृ० १५५ पं० २) । न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह **"तथा चाचार्यप्रणीत"मिति** (पृ० १५६ पं० ३) आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते(३) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावा(४)दपवर्ग" इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः, न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ॥

स्यादेतत्, नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत्, अपि तु सम्पदा(५)दिरूपम्, तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति, यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि सम्पाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन सम्पाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः, एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां सम्पाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे

---

(१) प्राग् विमोक्षनित्यत्वान्नियोगायोग उक्तः, साम्प्रतं तत्साधनज्ञानस्य केवलदृष्टार्थत्वाच्च स उच्यत इत्याह तदेवमित्यादिना ।

(२) एवं फलस्वभावेन नियोगाभावमभिधाय फलिज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याहाविद्याद्वयेति ।

(३) संस्कृत इति पाठान्तरम् । सोच्यत इत्यपि पाठ उपलभ्यते स चार्षत्वात्कथञ्चित्सङ्गमनीयः ।

(४) तदनन्तरापायादिति पाठान्तरम् ।

(५) आरोप्यप्रधाना सम्पदधिष्ठानप्रधानोऽध्यास इति आरोप्यत्वसाम्येऽप्यध्यासात्सम्पदो भेदो बोध्यः ।

त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्या(१)नुचिन्तनं, यथा मनो 'ब्रह्मेत्युपासीत, आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीते'ति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः,प्राणो वाव संवर्गः', बाह्या खलु वायुदेवता वन्ह्यादीन् संवृङ्क्ते, महाप्रलयसमये हि वायुर्वन्ह्यादीन् संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति, यथाह द्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा (२)सात्मीभावाद्वायुः संवर्ग' इति, अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति, स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति, (३)सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, (४)एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति, तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात् (५)स्तुतशस्त्रवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति, संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते, यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षि(६)तमाज्यं भवती'ति समाम्नातं, प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य'इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते, (७)'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्, अत आह—"न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान"मिति । कुतः ? "सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान"इति । (पृ० १५८ पं० ४) दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समाम्नातम् । (८)न चानारभ्याधीतमपि, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'त्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि (९)'सुवर्णं भार्यमि'तिवद्

---

(१) आरोपितेति । आरोपितस्तद्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मन आदि तथा ।

(२) सात्मीभावादिति । साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः ।

(३) सर्वाश्रयत्वाद्वायुप्राणयोरुपास्यत्वमाह सेयमिति । दशाशागतन्दशादिग्गतम् ।

(४) संवर्गदृष्टान्तं निगमय्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति । बृंहणक्रियया—देहादिपरिणमनक्रियया ।

(५) स्तुतशस्त्रवदिति । 'आज्यैः स्तुवते प्रउगं शंसति' इति अत्र स्तुतशस्त्रे समाम्नाते । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं देवतागुणसम्बन्धाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् । अत्र 'मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्य' इति नियमाद्देवताप्रकाशनसंस्कारार्थत्वेनैते गुणकर्मणी वाऽपूर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणी वेति संदेहे, क्रतूपयुक्तदेवतास्मरणस्य दृष्टत्वाद्गुणकर्मत्व इति पूर्वपक्षे, गुणाभिधानेन स्वरूपप्रकाशनरूपस्तुतिरत्र विहिता श्रूयते 'स्तुवते शंसती'ति । अभिधानाविवक्षायां स्तुतेरसम्भवात् स्तौतिशंसती अपूर्वोत्पत्तिं प्रति स्तोत्रशस्त्रे विदध्यातामिति सिद्धान्तः । एवमिहापि आत्मोपासनदर्शने प्रधानकर्मेत्यभिप्रायः ।

(६) अवेक्षितमिति निष्ठयाऽऽज्ये कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृतं बोध्यम् । भाव्युपयोगमाज्यस्याह दर्शेति । पूषानुमन्त्रणवदुत्कर्षं वारयति प्रकरणिना चेति ।

(७) द्रव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनीयं (२।१।८) सूत्रमुदाहरति यैरिति । यैरवघातादिभिर्द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत द्रव्ये गुणभूतं कर्म प्रतीयेतेत्यर्थः ।

(८) आत्मोपास्त्यादेः संस्कारकर्मत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्ताज्यावेक्षणवत्प्रकरणान्न सम्भवति इति दृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमभिधाय वाक्यादपि तन्न सम्भवतीत्याहानारभ्याधीतमिति ।

(९) सुवर्णमिति । 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इत्यनारभ्याधीयते । तत्र किं शोभनहिरण्यधारणं क्रत्वङ्गमुत पुरुषार्थ इति संशये, दुर्वर्णकाम इत्यश्रवणात् स्वतन्त्रफलकल्पनायां क्र-

विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वान्न गुणकर्मेति स्थवीयस्तयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्। तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम्। किञ्च ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह—"न च विदिक्रिये"ति। (पृ० १५९-पं० ३) शङ्कते "अविषयत्व" इति। (पृ० १६० पं० १) ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः। निराकरोति "न" कुतः? "अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादि"ति। सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्। एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तेन प्रमाणान्तरसिद्धे (१)लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम्। (२)त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम्। (३)तदस्याविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्तन्ते। नहि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति। तथाहि—

(४)विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम्।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान्॥

इत्यान्तरश्लोकः। अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति—"तथा च शास्त्रं यस्यामतमि"ति। (पृ० १६१ पं० १) प्रकृतमुपसंहरति—"अतोऽविद्याकल्पिते"ति। (५)परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति—"यस्य त्वि"ति। कार्यमपूर्वं रागादिव्यापारजन्यं तदपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति। "तयोः पक्षयो"रिति। (पृ० १६२ पं० १) निर्वर्त्यविकार्ययोः। क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः। तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः। अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः। यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति। तदेतयोः

त्वङ्गामिति पूर्वपक्षः। तत्र हिरण्यधारणस्य लोकेपि विद्यमानत्वेन पर्णमयीतावत्क्रत्वव्यभिचाराभावात् हिरण्यसाधनकं धारणं वाक्यशेषगतफलाय विधीयते इति पुरुषार्थत्वामिति सिद्धान्तितम् यथा, तथेहाप्यात्मसाधनकदर्शनेनामृतत्वं भावयेदिति विधानात् प्रधानकर्मतैवेत्यर्थः।

(१) गामानयेति लौकिकवाक्ये हि गवानयनकर्तव्यार्थः, सोपि अन्यवाक्यसाधारण इति न विवक्षितगवानयनं वक्ति वाक्यं, प्रकरणादिवशेन त्वर्थात्सिद्धिर्यदि तदाऽलौकिकवाक्येऽर्थात्प्रत्यगात्मसिद्धिरिति किमु वक्तव्यमिति भावः।

(२)वेदान्तानामदूरविप्रकर्षेण पदार्थबोधकत्वं प्रतिपादयति त्वंपदार्थ इति।

(३) तादिति। तत्र सतीत्यर्थः। अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्च तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमित्या प्रमेयं व्याप्नोतीत्येवंभावस्य निवृत्तौ त्रिपुटीप्रकारा निवर्तन्ते इति भावः।

(४) विगलितेति। त्वमिति पदेनैकार्थत्वे जाते तस्मिन् काले तदस्तत्पदस्य विगलिता पराक्त्वेन वृत्तिर्वर्तनं यस्य स विगलितपराग्वृत्तिस्तादृशः प्रत्यक्त्वमापन्नोऽर्थो यस्य तद्विगलितपराग्वृत्त्यर्थं तस्य भावस्तत्त्वं भवति, त्वमिति पदमपि तत्पदेनैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मत्वं प्राप्य कर्तृत्वादीन् दोषान् त्यजतीति श्लोकार्थः। तत्त्वंपदयोरुपाधिविगमाच्छुद्धचैतन्योदय इति तात्पर्यम्।

(५] मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वोभयपक्षे नित्यत्वं प्रदर्शयन्भाष्यमवतारयति परपक्षे इति।

पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वाद् दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्या भविष्यति, तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—"**न चाप्यत्वेनापी**"ति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहल(१)चपलकल्लोलमालापरस्पराऽऽस्फालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतो, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः(२) पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह--"**स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपी**"ति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति--"**नापि संस्कार्यं**" इति । (पृ० १७३ पं० १) द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा ? स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो विरोधात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् "**अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य**" । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति--"**नापि दोषापनयनेने**"ति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, (३)न तु ब्रह्मण्यसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते(४)—"**स्वात्मधर्म एवे**"ति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति—"**न**" । कुतः ? "**क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः**" । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्याद्, यथा निघर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । (५)अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । "**तच्चानिष्ट**"मिति । (६)तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—"**ननु देहाश्रयये**"-

---

(१) वेलासमीपे विकृतत्वे हेतुरतिबहलेति ।

(२) पौतिकः पोतेन दीव्यति व्यवहरति यः स, पोतवणिगित्यर्थः ।

(३) अशुद्धिर्ब्रह्मणि सत्यसती वेति विकल्प्य भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां प्रथमपक्षं निरस्तं मत्वा द्वितीयं निरस्यन्नाह नत्विति ।　　　(४) अविद्या वास्तविकीति मत्वा शंकत इत्यर्थः ।

(५) अन्याश्रयेति । यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैत्रस्थिता दर्पणस्योपकरोति, तथापि संयोगविभागाव्यधात्वर्थद्वारा तौ च नात्मनीत्यर्थः । संयोगविभागातिरिक्तधात्वर्थपक्षेप्येतत्तुल्यं, धात्वर्थस्य संयोगविभागद्वाराऽतिशयजनकत्वात्, न चात्मनि क्रियाजन्यातिशयसम्भव इति ।

(६) तदेति । तच्छब्देन 'बाध्येरन्' इत्युक्तबाधनस्याव्यवहितत्वात्परामर्शो न तु अनित्यत्वप्रसक्तेर्व्यवहितत्वादित्यर्थः ।

ति (पृ० १६४ पं० २)। परिहरति—"**न, देहादिसंहतस्ये**"ति। (१)अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते। स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतोऽतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात्। यथाऽङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते। (२)तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः। तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति। सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम्। "**तयोरन्यः पिप्पल**"मिति(पृ० १६५पं०२)। अन्यो जीवात्मा। पिप्पलं कर्मफलम्। "**अनश्नन्नन्य**" इति। परमात्मा। संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—"**आत्मेन्द्रिये**"ति। अनुपाहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति—"**एको देव**"इति। "**शुक्रं**" (पृं०१६६ पं०१) दीप्तिमत्, "**अव्रणं**"दुःखरहितम्, "**अस्नाविरम्**" (३)अविगलितम्, अविनाशीति यावत्। उपसंहरति—"**तस्मादि**"ति। ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी(४), पञ्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह "**अतोऽन्य**"दिति। एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति। (५)एतदुक्तं भवति चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति। तत् किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह—"**तस्माज्ज्ञानमेक**"मिति। अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति—"**ननु ज्ञानमि**"ति। परिहरति "**न, वैलक्षण्यात्**"। अयमर्थः—(६)सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम्। तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थिते एव (७)वैलक्षण्यान्तरमाह—"**क्रिया हि नाम से**"ति (पृ० १६७ पं० १)। "**यत्र विषये, वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते**"। यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया, यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षाऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना।

---

(१) ननु देहादावहंविभ्रमवत इव संस्कार्यत्वमिति कुतः ? स्वत एव किं न संस्कार्यत्वमत आह अनाद्यनिर्वाच्येति।

(२) निष्कृष्टार्थमाह तेनेति। देहादावैक्येनाध्यस्ते आत्मनि क्रियारोपस्तज्जन्यसंस्कारश्चातो नान्याश्रितक्रियाफलभाक्त्वमन्यस्येति न व्यभिचार इत्यर्थः।

(३) अविगलितमिति 'स्नु प्रस्रवणे' इति धातुमभिप्रेत्यार्थो द्रष्टव्यः।

(४) निर्वर्त्यादीति। उत्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यकर्मताचतुष्टयीत्यर्थः।

(५) क्रियानुप्रवेशस्य द्वारान्तरं भवत्वित्याशंकायामतोऽन्यदिति भाष्ये तदभावप्रतिज्ञामात्रमतस्तत्र हेतुप्रदर्शनायाह एतदुक्तमित्यादिना।

(६) ज्ञानस्य मानसक्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वनिराकरणाभिप्रायेणाह सत्यमिति। वस्तुतो विदिक्रियायाः कर्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः।

(७) वैलक्षण्यान्तरमिति। ज्ञेयस्य वैलक्षण्यं पूर्वमुक्तमिदानीं ज्ञानस्याविधेयत्वं वैलक्षण्यमुच्यत इत्यर्थः।

(१)नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नि'त्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सौम्येदमि'त्यादेः'स्तत्त्वमसी'त्यन्तात्संदर्भाद्ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्, इन्द्रियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नह्यसौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यो, देवताध्यानवद्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । (२) न चोपसना वा ऽनुभवपर्यन्तता वा ऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽऽपि न विधिगोचरः । पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्वचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः, नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । (३)क्वचिद्वस्तुस्वरूपाविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति । नन्वा'त्मेत्येवोपासीते'त्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि (४)सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत आह—**"तद्विषया लिङादय" इति** (पृ० १६९ पं० १) । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयो, न त्वमी (५)विधिविषयाः, तद्विषयत्वे ऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । न (६)चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रत्युक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति । **"अनियोज्यविषयत्वादि"ति** । समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्य इत्यर्थः । असामर्थ्येतु न कर्तृता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति—**"किमर्थानी"ति** (पृ० १७० पं० १) । न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—**"स्वाभाविके"ति** । (७)अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । न चानुवादोऽऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्म-

---

(१) ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वमुक्त्वा पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति न हीति । वषट्करिष्यन् होता । विध्यर्थानुष्ठानात्प्राक् प्रमाणवशाद्ध्यानं न सिध्यति ततः पुरुषेच्छावशवर्तीति भावः ।

(२) शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता वा पुरुषेच्छाधीनेत्याशंक्याह नचेति । उपासनायाः साक्षात्कारेऽनुभवपर्यन्तता शब्दोक्तसाक्षात्कारस्याविद्यापनये प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

(३) क्वचित्क्रियाया वस्तुस्वरूपाविरोधित्वं प्रमाणज्ञानाद्वैलक्षण्यमित्याह क्वचिदिति ।

(४) साम्प्रदायिकं—गुरुमुखाध्ययनादि । (५) विधिविषयाः—कार्यविषयाः ।

(६) एवंभूतानीति । क्रियावत्कर्तव्यताविधियुक्तानि कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यानि आत्मश्रवणादीनि न, श्रवणस्य तात्पर्यावगमरूपत्वात् मननस्य चालोचनरूपत्वादुपासनस्यापि प्रत्ययावृत्त्यात्मकत्वादित्यर्थः ।

(७) अन्यत इति । आत्मदर्शनार्थं कर्तव्यत्वेनान्वयव्यतिरेकप्राप्ता एव श्रवणादयो विधिसमानरूपैरुक्तवाक्यैरनूद्य तद्गतप्राशस्त्यलक्षणया तेषु रुचिमुत्पाद्यानात्मचिन्तायामरुचिर्जन्यत इत्यर्थः । इदमेवाह तथाहीत्यादिना ।

श्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यते इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति। यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति। तदयुक्तम्, स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह—"यद्पी"ति (पृ० १७१ पं० ५)। "अनुसंज्वरेत्" शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत। सुगममन्यत्। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मान्न प्रतिपत्ती"ति। (१)प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते "यदपि केचिदाहु"रिति (पृ० १७२ पं० १)। दूषयति—"तन्ने"ति। इदमत्राकूतम्—

(२)कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा।
सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात्॥

(३)यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेत् अहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्, तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः। (४)अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः संगतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽवगम्यमानमपह्नुत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। (५)तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहो, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत। न तावत्तत्पदः प्रयोगो न दृश्यते लोके। कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसन्दर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः। तद्यथाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति, नैष भुजङ्गो रज्जुरियमित्यादि(६)। नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिना न शक्या समुन्नेतुं, हर्षादे-

(१) प्रकृतसिध्यर्थ—सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्ध्यर्थम्। सिद्धे वस्तुनि संगतिग्रहविरहादिकं दूषयितुमित्यर्थः।

(२) परपुरुषवर्तिशब्दार्थज्ञानलिङ्गरूपायाः प्रवृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसम्भवात् वेदान्तवाक्यानां तत्र संगतिग्रहो न स्यादिति प्रभाकरमतं न युक्तमित्याह कार्यबोध इति। अयमत्र तेषामाशयः—प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्य श्रोतुस्तद्धेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिग्रहान्नां सिद्धस्यापदार्थवाक्यमिति न केवलवस्तुवादी वेदभाग इति। तन्न युक्तम्। यतः पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धेऽर्थे पुत्रादावपि संकेतग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयाऽन्वितमात्रे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वसम्भवादिति संक्षेपः। यथा कार्यार्थज्ञाने चेष्टा तथा हर्षादयापि सिद्धबोधे लिङ्गं, तथाच कार्यबोध इव पुत्रजन्मरूपसिद्धार्थबोधेऽपि हर्षादिप्रयोजनसम्भवादर्थवत्ता, इत्थं हितशासनात् प्रयोजनबोधनात्सिद्धार्थबोधे वेदान्तानामपि शास्त्रत्वमिति कारिकार्थः।

(३) इदमेव विवृणोति यदि हीत्यादिना। भवेत्तर्हि न भवेदुपनिषदां ब्रह्मात्मपरत्वमित्यन्वयः। अत्र हेतुमाह तत्रेति। लोके पदानां सिद्धार्थेऽविहितसामर्थ्याद्वैदिकार्थप्रतीतेस्तत्पूर्वकत्वादिति योजना।

(४) लौकिकपदानामुक्तरीत्या सिद्धार्थबोधकत्वे त्विहापि तथैवेत्याह अथेति।

(५) लोकेपि भूतार्थप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमुपोद्धातमाह तत्रेति। आखण्डलादीति सुमेरुरित्यन्तमुदाहरणम्। तदर्थः सुगमः।

(६) इत्यादीति। इदं भयनिवृत्तिप्रयोजनं भूतार्थपरस्योदाहरणं, प्रथमन्तु तादृशसुमेरुश्रवणात्तद्दर्शनकौतुकोत्पादप्रयोजनमुदाहरणं द्रष्टव्यम्।

रुन्नयनहेतोः संभवात्। (१) तथाह्यविदितार्यजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णे देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दानिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं 'दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात'इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकासितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । (२) तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः । (३)एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतद्-विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति। तस्मात्सुष्ठूक्तं **"तत्त्वौपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादि"**ति । उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म (४)सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः। एतदेव विभजते-**"योऽसावुपनिषत्स्व"**ति । अहम्प्रत्ययविषयाद्भिनत्ति-**"असंसारी"**ति (पृ० १७३ पं० १)। अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः। अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं सम्भवति, यथा यूपं तक्षतीत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यं, सक्तून् जुहोती'त्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह-यतः **"स्वप्रकरणस्थः"**। उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उप-

---

(१) पूर्वप्रदर्शितस्य हर्षहेतुकानुमानपूर्वकसिद्धार्थसंगतिग्रहस्योदाहरणमाह तथाहीति । अयमभिप्रायः-कश्चिद्द्रविडदेशीय आर्यभाषानभिज्ञोऽपि देवदत्तस्यानन्दकारणं पुत्रजन्म जानानो देशान्तराद्देवदत्तपुत्रवृत्तान्तकथनार्थमागताद्वार्ताहरात् उपायनसमर्पणपूर्वकं 'त पुत्रो जात' इति वाक्यं श्रुत्वा जातरोमाञ्चादिसात्विकभावं देवदत्तमवलोक्यायं प्रमोदवान् रोमाञ्चादिहर्षलक्षणयुक्तत्वात् इत्यनुमायाऽस्य प्रमोदो वार्ताहरवाक्यहेतुकस्तच्छ्रवणान्ते एव जायमानत्वादित्यनुमानेन वाक्यस्यैव प्रमोदहेतुत्वमवधारयति । वाक्यं च हर्षहेत्वर्थं प्रतिपादयदेव हर्षहेतु सम्भवतीति, कारणान्तरं च नास्तीति पुत्रजन्मनश्च हर्षहेतोः पूर्वं ज्ञात्वा तदेव वार्ताहारेण कथितमिति सिद्धे पुत्रजन्मन्येव सङ्गतिग्रह इति भावः ।

(२) अर्थवत्त्वैवमिति श्लोकांशं व्याचष्ट तथाचेति । अनेन सिद्धार्थस्य सप्रयोजनत्वात् प्रतिपित्सितत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं दर्शितम् ।

(३) शास्त्रत्वमित्यंशं व्याचष्टे एवं चेति । शास्त्रे प्रवृत्त्याद्याश्रयणं पुरुषार्थमात्रार्थं भवति, स यदि पुरुषार्थो विनाऽऽयासं ज्ञानादेव भवति तदा किमिति वेदान्ता न शास्त्राणीति भावः ।

(४) सवासनामिति हिनस्त्यन्तो सदिधातोरर्थं इत्याह सवासनामिति । उपः सामीप्यमर्थः, निर्निश्चयार्थस्तथा चाद्वयं ब्रह्म समीपमानीय सवासनामविद्यामुच्छिनत्तीति उपनिपूर्वक्विबन्तसदिधातोर्निष्पन्नस्योपनिषच्छब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।

निषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । (१)स्यादेतत्, मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह– **"स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्"** । यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति, (२)तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । नहि प्रकाशः स्वसम्वेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकारणसंघातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मे'ति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्याद्ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यते इत्यत आह–**"आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्"** । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः । (३)अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासो प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः–'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममृष्यमाण आक्षिपति–**"नन्वात्मे"ति** । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी, तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात् "य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्थाः" इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे (४)तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते– **"न"** (पृ० १८४ पं० १) अहम्प्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः, कुतः ? **"तत्साक्षित्वेन,"** अहम्प्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहम्प्रत्ययाविषयत्वस्य **"प्रत्युक्तत्वात्"**(५) । एतदुक्तं भवति यद्यप्यनेन जीवेनात्मने'ति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं, तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि, तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति–**"नह्यहंप्रत्ययविषये"ति** । **"विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः"** । कुतः ? **"आत्मत्वादेव"** । नह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः–'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः, सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो हेयो, अशक्यहानत्वात् । न चोपादेयो, उपात्तत्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरी-

---

(१) सिद्धार्थे कथितदिशा सङ्गतिग्रहेऽपि प्रकृते ब्रह्मणि तदसम्भवस्तस्याविषयत्वादतो न तत्रोपनिषदां प्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहारपरं भाष्यमवतारयति स्यादेतदिति ।

(२) स्वयंप्रकाशत्वेन स्फुरत्यात्मनि समारोपितद्वयनिषेधेन लक्षणया शास्त्रेणात्मनिरूपणम् शक्यमिति भावः ।

(३) न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्ताप्रदत्वादात्मनस्सत्यत्वमपितु तत्स्फुरणप्रदत्वादपीत्याह अपिचेति ।

(४) परमात्मनीत्यर्थः ।

(५) प्रत्युक्तत्वादिति । संस्कार्यत्वनिरासे 'साक्षी चेता' इति मन्त्रेणात्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं, तेनाहंधीविषयस्य प्रत्युक्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । एतदेवाह एतदुक्तमित्यादिना ।

तमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—**“सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति”** । अयमर्थः-(१)पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन्, प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोऽपरमार्थसन्, यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः, (२)पुरुषस्तु परमार्थसन्, नाऽसौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह—**“पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादि”**ति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह—**“विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः”** । त्रिविधेऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । (३)अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम्, न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः, तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति—**“यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमि”**ति (पृ० १७१ पं० ४) । ‘दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमि’ति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् ‘कर्मावबोधनमि’त्युक्तम्, न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च (४)प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । (५)अपि च ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि’ति शास्त्रकृद्वचनम् तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—**“अपि चाम्नायस्ये”**ति । (६)यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया, यथाहुः शास्त्रविदः—‘चोदना हि भूतं भवन्तमि’त्यादि । एतदुक्तं भवति (७)कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना

---

(१) ननु घटादिविनाशस्य मृदादौ दर्शनात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य लयोऽत आह पुरुषो हीति । कल्पितस्याधिष्ठानत्वायोगादात्मतत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नमानिर्वाच्याविश्वोदयाप्ययकारणमित्यर्थः ।

(२) ननु पुरुषोऽप्यनिर्वाच्योऽस्तु तत्राह पुरुषास्त्विति ।

(३) धर्मान्यथात्वविक्रियाया अभावमुक्त्वा तद्धेत्वभावमप्याह—अपि चेति ।

(४) ननु प्रतिषेधानामनुष्ठेयाबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधप्रयोजनताऽत आह प्रतिषिध्यमानेति । शाबरवचनवदाम्नायस्येति (जै० १ अ० २ पा० १) सूत्रे आम्नायशब्दो विधिनिषेधपरः सिध्यतीत्यर्थः ।

(५) ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्’ इति सूत्रोक्तार्थपदद्वयमभिधेयपरं प्रयोजनपरं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यन्नाहापि चेति ।

(६) द्वितीयं दूषयन्नाह यद्युच्येतेति ।

(७) ननु चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थमवगमयितुं समर्थेति शाबरवाक्ये विधिवाक्यं भूतादिबोधकं भवतु नतु द्रव्यादिशब्दानां क्रियाप्रयोजनतेत्यत्राह कार्यमिति ।

तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह—**"प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदि"**-**ति** (पृ० १७७ पं० १)। अयमभिसन्धिः-न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सङ्गतिग्रहो नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। (१)नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा। (२)तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैकवाक्यता। तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति। (३)यथाहुः शास्त्रविदः—

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेन काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥ इति।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम्। (४)एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति। भव्यं—कार्यम्। ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह—**"नहि भूतमुपदिश्यमानमि"**ति। (५)न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः, तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः। शङ्कते—**अक्रियार्थत्वेऽपीति**। एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः। परिहरति—**"नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपी"**ति। न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तत्। तथा च भूतेऽर्थेऽवधृतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया(६) दृश्यमाना मृत्वा शीर्त्वा वा न कथंचित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः। (७)नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क-

---

(१) प्रथमं वृद्धव्यवहारादिना कार्यान्विते घटादिपदशक्तिग्रहेऽपि पश्चात्तस्य परित्यागं कृत्वाऽन्वित एव पदानां शक्तिरिति यदि तदा लाघवादन्वितपरत्वमपि विहाय स्वार्थमात्रपरत्वं स्वीक्रियतामित्याशंक्याह नापीति।

(२) अन्विताभिधानमतेनोपसंहरन्नाह तस्मादिति। इदमत्रतात्पर्यम् एकप्रयोजनसिध्युपयोगित्वं पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यं विना न सम्भवतीति तत्सिद्धये एकवाक्यत्वाय च लक्षणयाऽन्वितपरत्वं कल्प्यते, तादृक्प्रयोजनाभावे तु स्वार्थमात्राभिधेयत्वं पदानामिति।

(३) अन्विताभिधानस्य युक्तियुक्तत्वे भट्टसम्मतिमाह यथाहुरिति।

(४) यदा लक्षणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां, पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं, तदा वेदान्तानां कार्यानन्वितब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याह एवं चेति।

(५) भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं भव्यं कार्यमुत क्रिया, उभाभ्यामपि भूतार्थस्य नैक्यमित्याह न तादात्म्येति।

(६) कार्यानन्वितभूतविषया इत्यर्थः।

(७) ननु कार्यान्विते गृहीतसंगतेः पदस्य कथं शुद्धसिद्धाभिधेयता, नहि गोत्वे गृहीतशक्ति गोपदमश्वत्वं वक्ति इत्याशक्याह नहीति। कार्यान्वयो हि न शब्दार्थः किन्तूपाधिः, तथाहि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्यातदभावावगमाधीनत्वात्, प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्, विवक्षाप्रयोगयोस्तदधीनत्वात्, वाक्यार्थप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्योः प्रयोगाधीनत्वाच्च, विवक्षादिवत्कार्यान्वयस्यापि शब्दावगत्युपायताऽवगम्यतेऽतो विरहय्यापि कार्यान्वयं प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम्, कथमन्यथा भवतां प्रमाणान्तरगृहीतकार्या-

चिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्गका·
दयो(१) लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्यवसायिनो, यथा
कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरव
इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरूणां वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सि
ते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव
च प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरास्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात् । (२)उपपा·
दिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति–"यदि नामोपादिष्टं भूतं,
किं तवोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात्" (पृ० १७८ पं० १) । तस्माद् भूतमपि प्रयो·
जनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपका-
रकत्वादिति भावः । परिहरति–"अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव प्रयोजनवानेव, भवि·
तुमर्हति" (पृ०१७९ पं० १) । अप्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मोदासीनं
(३)तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमविद्यामुच्छि-
न्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः । (४)अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि
'ब्राह्मणो न हन्तव्यो, न सुरा पातव्ये'त्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्थातुम् । कृत्युपहित·
मर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुष
प्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः । (५)विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वा·
परीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयो,
न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः–'भावार्थाः (६)कर्म·
शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत'इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भा·
वस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न
द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । (७)न च 'दध्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयती'त्यादिषु द्रव्यादीनां

न्वितगृहीतसङ्गतिकपदवृन्दस्य वेदाऽपूर्वान्विताभिधायित्वमिति । एतदेवाह उपाहितमिति । अदृष्टं न भवति
किन्तु दृष्टमेव भवतीति योजना ।

(१) अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा गिरिवरो यत्र गोदावरी त्र्यम्बकजटाजूटकलनया निर्मिता श्वेतप-
टीव भातीत्यादिवनवर्णनादय इत्यर्थः ।

(२) कार्यान्वयनियमाङ्गीकारपूर्वकं परिहृत्येदानीन्तन्निरस्यन्नाहोपपादिता चेति ।

(३) अप्यर्थचकारसूचितशङ्कां दर्शयित्वा परिहरति तथापीति ।

(४) निषेधवाक्यवदपि वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वमित्याह अपि चेति ।

(५) विषय इति । उक्तस्य प्रयत्नस्य न घटवत्प्रतिक्षणं समाप्तः किन्तु पचतीतिवत् पूर्वापरीभूतो-
ऽन्यस्यौदनादेरुत्पादानुकूलो साध्यस्वभावतया भावार्थो व्यापार एव साक्षाद्विषय इति भावः ।

(६) भावार्था इति गुरुमतेनात्र विषये प्रमाणं प्रदर्शितम् । भावार्थाः–धात्वर्थोपरक्तभावना येषु मा-
ति तादृशा ये कर्मशब्दाः क्रियावाचका यजत्यादयस्तेभ्यः क्रियाऽपूर्वं प्रतीयते न द्रव्यगुणशब्देनेति तदर्थः ।
इममेवार्थमाह द्रव्येति । यद्यपि द्रव्यादिशब्दाः क्रियायोगद्वारा साध्यतया द्रव्यादिबोधकास्तथापि भावश-
ब्दः स्वत एव साध्यरूपाक्रियाबोधक इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यादिशब्देभ्य इति भावः ।

(७) ननु 'दध्ना जुहोती'त्यत्र द्रव्यगुणौ विधीयेते दधिसान्तत्ये, तत्र तयोरेव कार्यावच्छेदकतेत्याश-
ङ्क्याह नचेति । आधारः क्षारणम् । सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम् ।

कार्यविषयता। तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम्। (१)न चैतावता 'सोमेन यजे-ते'तिवद्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाघारविधाना'दग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमभिघारयती'ति तदनुवादः। यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम्, तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणा-ववविषयावपि विधीयेते। (२)भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः। तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणाववविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः। (३)एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तो विधिर्गौरवाद् बिभ्यत् स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः। (४)एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति परास्तम्। (५)ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात्। न खलु गगनं भवति। नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात् गगनकुसुमवत्। तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः। स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति। निर्विषयश्चासावशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्य-देवतासम्बन्ध एवास्य विषयः। (६)ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं सम्बन्धं गोचरयेत्? नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु

---

(१) ज्योतिष्टोमे श्रूयते–सोमेन यजेत, ऐन्द्रवायवं गृह्णाती'त्यादि। तत्र संशयः किमैन्द्रवायवादिवाक्ये विहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमयागादिशब्दावनुवदितारावुत द्रव्ययुक्तस्य कर्मणो विधायकाविति। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवताख्ययागरूपप्रतीतेर्यागानुमानादितरत्र रूपाप्रतीतेः समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे, द्वितीये सिद्धान्तितं—नानुवादत्वमप्रत्यभिज्ञानात्, नह्यैन्द्रवाक्ये यागरूपमवगम्यते तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्युपकल्पनानि विधीयन्ते। एवं यथा सोमेनेति वाक्ये विशिष्टविधिरेवं दधिसान्तत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टहोमाघारविधायीनि तर्हि अग्निहोत्राघारवाक्ये तद्विहितहोमानाघाराणां च समुदायावनुवदेतां, तथाच सति अधिकरणान्तरविरोध इति न चैतावतेति ग्रन्थशङ्कार्थः। एवं शङ्कयाऽनुवादत्वे प्राप्ते समाधानम्–विधी इमौ स्यातामाघारयतिजुहोतिशब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थप्रतीतेस्तत्संनिधौ श्रुतस्य सान्तत्यस्य दध्यादिवाक्यस्य विशिष्टविधित्वे गौरवप्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वात्, नैतावता दध्यादिपदवाक्ये भावार्थविषयं कार्यं विरुध्यते इत्युपगमः। तत्र हेतुमाह यद्यपीति। द्रव्यगुणयोः कार्यं प्रति साक्षादविषयत्वेऽपि भावार्थं प्रत्यनुबन्धतया तौ विधीयेते इत्यर्थः। (२) तत्रापि हेतुमाह भावार्थो हीति।

(३) तर्हि सन्ततादिवाक्यानि विशिष्टविधयः स्युः, स्याच्चाग्निहोत्रादिवाक्यमनुवाद इत्यत्राहैवं चेति। यद्यप्यत्र विशिष्टविधिरवगम्यते, तथापि भावार्थद्वारा द्रव्यादिकमपि विषयीकरोति, तत्र संक्रान्तो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि गौरवमप्यङ्गीकृत्य विशिष्टं विदधीत, अथ लभेत तत उपपदाकृष्टशक्तिर्द्रव्यादिपरो भवत्यनुवदति च भावार्थम्। तदिहाग्निहोत्रादिवाक्यत एव भावार्थलाभात् द्रव्यादिपरत्वमुन्नेयमिति तात्पर्यम्।

(४) सिद्धस्य न विधेयत्वमित्युक्तमतिदिशति एतेनेति।

(५) सम्बन्धस्य भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शङ्कते नन्वित्यादिना। भवत्यर्थस्य कर्तुः सिद्धस्यासिद्धस्य वा विधेयत्वे विधिवैयर्थ्याद्भवनव्यापारो यत्न एव विधेयः, स च निर्विषयो न सम्भवतीति सम्बन्ध एवास्य विषय इति मीमांसकैकदेशिशङ्कार्थः।

(६) सिद्धान्ती दूषयति नन्विति। भवतु लक्षितभावनाया एव विधानं, सम्बन्धस्य साक्षात्कृत्यविषयत्वान्न स तस्या विषय इति समाधानार्थः।

दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद् घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादि-व्यापार एव । (१)अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति ? आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति 'यदाग्नेय' इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य । (२)अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यधिकारसम्बन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय(३) एव विधिरित्येकान्तः । (४)तथा च 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननापानसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत(५) । न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या । (६)'नेक्षेतोद्यन्तमि'त्यादौ तु 'तस्य व्रतमि'त्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता । (७)तस्माद् 'न हन्याद् न पिबेदि'त्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह—"**ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्ये**"ति (पृ. ९८० पं १)। ननु कस्मान्निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—"**न च सा क्रिये**"ति । (८)क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव विभजते—"**अक्रियार्थानामि**"ति । (९)स्यादेतत्, विधिविभक्तिश्रवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण, न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मा-

---

(१) यदि सम्बन्धो न विधेयस्तर्हि आग्नेयवाक्ये किं विधेयमत आहात एवेति । यतः 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्यादिवाक्येन यागो विधीयते तस्मात् 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' इत्यनुवादे यजते इति श्रुतं न सम्बन्धस्तस्मात् न कुत्रापि सम्बन्धविधिरिति भावः ।

(२) उत्पत्त्यधिकारयोरविसंवादार्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागविधिरवश्यमभ्युपेय इत्याहात एवेति । अत्राप्यधिकारविधौ यजेत इति दर्शनाद्यागविधिरित्यर्थः ।

(३) भावार्थविषयः—धात्वर्थविषयः ।

(४) एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिं निषेधेष्वाह तथा चेति ।

(५) प्रसज्येतेति । अयं भावः नामधात्वर्थयोगे नञः पर्युदासता, न हन्यादित्यादौ चाख्यातयोगात् प्रतिषेधः प्रधानो भाति तत्रावीक्षणवल्लक्ष्यः पर्युदासः स्यादित्येकं दूषणं परं च विधिनिषेधविभागलोप इति ।

(६) निषेधेषु पर्युदासाभावप्रदर्शनाय प्रजापतिव्रतन्यायं स्फुटीकरोति नेक्षेतेति । तत्र च 'तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतम्' इति व्रतशब्दोपक्रमात् एकत्र वाक्ये उपसंहारस्य प्रक्रमाधीनत्वात् आख्यातसम्बद्धेनापि नञा प्रतीतो निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यतेऽतोऽवीक्षणसंकल्पलक्षणा संगता, न चैवं निषेधेषु सम्भवतीति भावः ।

(७) उपसंहरन् भाष्यमवतारयति तस्मादिति ।

(८) भाष्येऽक्रियार्थानामानर्थक्याभिधानादत्र क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः ।

(९) निषेधस्थले धात्वर्थाभावान्न कार्यमित्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धिं शङ्कते स्यादेतदिति । तथा च न हन्यादित्यादौ लक्षणया हननविरोधी यत्न एव विधेयः, रागतःप्राप्तहननौदासीन्यरूपप्रयोजनसत्त्वाल्लक्षणा न दोषायेति क्रियापरमेव सर्वं वाक्यमिति शङ्काग्रन्थार्थः ।

दौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम् , तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—“**न च हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्**” (पृ० १८१ पं०)। केन हेतुना न शक्यमित्यत आह—“**स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण**” नञः। (१)अयमर्थः। हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः। नचैते शक्ये विधातुम् , रागतः प्राप्तत्वात्। न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात्। न च विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् , सति सम्भवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात् , विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात्। तस्माद् यत् पिबेद् हन्याद्वेत्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते। (२)अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवत् भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमस्तदिदमाह—“**नञश्चैष स्वभाव**” **इति** (पृ० १८२ पं० १)। ननु बोधयतु सम्बन्धिनोऽभावं नञ् , प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह–“**अभावबुद्धिश्चौदासीन्य(३)पालनकारणम्**” (पृ० १८३ पं०)। (४)अयमभिप्रायः--‘ज्वरितः पथ्यमश्नीयाद्’ ‘न सर्पायाङ्गुलिं दद्यादि’त्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते। तथाहीच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात् मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत्। (५)कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत्। (६)न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम् , अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते। तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः

---

(१) उक्ताशङ्कासमाधानभाष्यार्थमाह अयमर्थ इत्यादिना । रागतःप्राप्तत्वाद्धननं, औदासीन्यरूपस्य नञर्थस्य स्वतःसिद्धत्वान्नञर्थोऽश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्प्रयत्नश्च न विधेय इत्यर्थः :

(२) ननु नञर्थाविध्यभावे हननं नास्ति इत्यादाविव सिद्धतया प्रतीयेतेत्याशंक्याह अभावश्चेति । रागप्राप्तहननस्वभावप्रतियोगिनिष्ठं साध्यत्वमारोप्यत इत्यर्थः ।

(३) औदासीन्यस्य प्रागभावतया कारणानपेक्षत्वादध्याहरति पालनेति ।

(४) विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति अयमभिप्राय इत्यादिना प्रवर्तकेषु वाक्येषु इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन ।

(५) चन्द्रोदयगतहितसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता, तथा प्राक्कृतभुजङ्गाङ्गुलिदाने च नाधुना निवृत्तिहेतुत्वमतः साध्यं विशिनष्टि कर्तव्यतैकार्थेति । कर्तव्यतया सहैकस्मिन्नात्मन्यर्थे यौ समवेतावीष्टानिष्टसाधनभावौ तज्ज्ञानपूर्वकाविति तदर्थः । फलेच्छाद्वेषयोरनैकान्तिकत्ववारणाय प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति हेतुविशेषणम् ।

(६) दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाशंक्याह न जात्विति । शब्दादीनामपूर्वपर्यन्तानां ये प्रत्ययास्तत्पूर्वौ बालस्य मे नाभूतामिच्छाद्वेषौ प्रत्यक्षव्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः ।

कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेते'त्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यतेऽन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम् । (१)निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते, औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । (२)स्यादेतत्, अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तेत, न चानुवर्तते, नह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्, न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम्, नहि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठतेऽत आह— **"सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति"** । (३)तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्वृह्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । (४)एतदुक्तं भवति यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति— **"तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवे"ति** (पृ० १८४ पं० १) । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति— **"तस्मात्पुरुषार्थे"ति** । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ, उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । (५)यदप्यौपनिषदात्मज्ञा-

---

(१) ननु हननादिषु प्रत्यक्षदृष्टेष्टसाधनत्वकर्तव्यत्वयोर्निषेद्धुमशक्यत्वात् कथं 'अभावबुद्धिश्चे'त्यादिभाष्यं सङ्गच्छते इत्यत आह निषेध्यानां चेति । दृश्यमानमपीष्टं बह्वदृष्टानिष्टोदयावहत्वादनिष्टमित्यर्थहेतुत्वज्ञापनपरत्वाद्वाक्यस्येति नासङ्गतिरित्यर्थः ।

(२) उक्ताभावबुद्धेरौदासीन्यस्थापकत्वेपि क्षणिकत्वात्तद्ध्वंसे पुनर्हननोद्यमप्रवृत्तिः स्यादध्वंसे च तदनुवृत्तेर्विषयान्तरज्ञानानुदय इति अभिप्रायेण शङ्कते स्यादेतदिति ।

(३) सा चेत्यादि समाधानभाष्यार्थमाह तावदेवेति । यथाग्निः पुनर्ज्वालाजननिदानमिन्धनं दहन्नुपशान्तो भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयविरोधी, तथाऽभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयं शाम्यत्यपि हननादिहितोपायताऽनवबोधं दग्ध्वा तान्नदाना उपरितनाः प्रवृत्तीः रुणद्धीति समाधानार्थः ।

(४) न ह्यभावबुद्धिरनादेन औदासीन्यस्य स्थापिका येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेदपि तु अपवादनिरासिकेत्याह एतदुक्तं भवति इत्यादिना ।

(५) स्वयं पुरुषार्थब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदामसिद्धमित्याशंक्य भाष्यव्याख्यया परिहरति यदपीत्यादिना ।

नमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं 'कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणे'ति, अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—"**तत् परिहृत**"मिति (पृ० १८७ पं० ३)। अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति—"**ननु श्रुतब्रह्मणोऽपी**"ति । निगूढमभिसन्धिं समाधातोद्घाटयति—"**अत्रोच्यते, नावगतब्रह्मात्मभावस्ये**"ति । (१)सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । (२) अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह—"**नहि धनिन**" इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—"**तदुक्त**"मिति (पृ० १८८ पं० १)। चोदयति-"**शरीरे पतित**" इति। परिहरति-"**न सशरीरत्वस्ये**"ति । (३)यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्तेत, मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । (४)यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—"**नित्यमशरीरत्व**"मिति (पृ० १८८ पं० ५) । स्यादेतत् , न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते--"**तत्कृते**"ति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति--"**न, शरीरसम्बन्धस्ये**"ति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसम्बन्धे रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति, **तदिदमाह**—"**शरीरसम्बन्धस्ये**"ति । (५)यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयो, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह--"**अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना**" । (६)यस्तु मन्यते-'नेयमन्धपरम्परातुल्याऽनादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसम्बन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किन्त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसम्बन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति' तं प्रत्याह--"**क्रियासमवायाभावादि**"ति । शङ्कते-"**सान्निधान**-

---

(१) अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्येऽवगतिशब्दाभिप्रायमाह सत्यमिति ।

(२) श्रवणादिसंस्कृतमनोजन्यश्चेत्साक्षात्कारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमत आह अत्र चेति ।

(३) देहपातोत्तरकालमशरीरत्वमिति शङ्कायां सशरीरत्वस्य निमित्तवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह यदीति ।

(४) यदि सशरीरत्वं मिथ्यात्वाज्जीवित एव ज्ञानेन निवर्त्यं तर्ह्यशरीरत्वमप्यभावत्वात्तथा भवेदित्याशंक्य, न तत्त्वतः शरीरसम्बन्धोऽभावोपलक्षितस्यात्तथात्वादित्याह यत्पुनरिति ।

(५) धर्माधर्मव्यक्त्योः शरीरसम्बन्धव्यक्तेश्चेतरेतरहेतुकत्वं यद्यपीतरेतराश्रयस्तथाप्यनादित्वान्न दोष इत्यभिप्रायेण सत्कार्यवादी शङ्कते यद्युच्येतेति ।

(६) व्यक्तिभेदेनेतरेतराश्रयदोषं परिहरन्नाह सत्कार्यवादी यस्त्विति । किन्त्वेषो-इदानीन्तनशरीरसम्बन्धहेतुः, पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्म यस्य तस्मात्पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात् । एष तु वर्तमानस्तु, प्रत्याह—आत्मन्यध्यासप्रकरणोक्तयुक्तिभिर्यदेकोपि क्रियासम्बन्धो न सम्भवति तदा कथमनन्तव्यक्तिसम्भव इति परिहरतीत्यर्थः ।

मात्रेणे"ति (पृ० १८९ पं० १)। परिहरति--"**ने**"ति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह-"**न त्वात्मन**" इति । 'ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्याऽपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते' तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—"**अत्राहु**"रिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैदस्माभिरध्यासभाष्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—"**यथा वा शुक्तिकाया**"मिति (पृ० १९० पं० ४)। (१)शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । (२)संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति अत उक्तम्-- "**अकस्मा**"दिति । (३)अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः । "**आत्मानात्मविवेकिना**मि"ति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्-'पश्वादिभिश्चाविशेषादि'ति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति-"**तथाचे**"ति (पृ० १९१ पं० २)। सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति-"**तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्ये**"ति । ननूक्तं-यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता-इति, तदनुभाष्य दूषयति-"**यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरि**"ति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात् , तदिदमुक्तम्-"**अवगत्यर्थत्वादि**"ति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह-"**यदि ह्यवगतमि**"ति (पृ० १९२ पं० १)। न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात्(४), अतोगुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते, तदप्ययुक्तम् (५)अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः, विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधा-

---

(१) 'तत्र तु' इत्यादिना संशयस्यापि समारोपत्वं प्रदर्श्य, भ्रान्तेरप्युचितनिमित्तापेक्षणादकस्मादित्ययुक्तं भाष्यमित्याशंक्याह शुक्लभास्वरस्येति ।

(२) साधारणधर्मिणि दृष्टे किं तन्मात्रं विपर्ययकारणमुत सादृश्यादिदोषसम्बलितमिति विकल्प्य तत्र धवलभास्वररूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्ये सति व्यवहितरजतनिश्चयात्प्रागेव संनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसंगादाद्यं निरस्य द्वितीयं दूषयन्नाह संशयो वेति । तथा च समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रेऽक्षपादवर्णितसंशयसामग्रीसत्त्वात्संशय एव युक्तो न विपर्यय इत्याभिप्रायकमकस्मादितिपदं भाष्ये प्रयुक्तमिति सन्दर्भार्थः ।

(३) कथं तर्हि दृश्यमानविपर्ययनियमस्तत्राहानेनेति । दृष्टं हेतुं प्रतिषिध्य कार्यनियमं प्रतिजानता भाष्यकारेणादृष्टं कर्म हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति भावः ।

(४) इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वशास्त्राभ्यासवदपूर्वानपेक्षया साक्षात्कारहेतुतोक्तेत्यर्थः ।

(५) गुणकर्म क्वचिदुपयोक्ष्यमाणशेषो यथा हवने उपयोक्ष्यमाणव्रीहीणामवघातः, क्वचिदुपयुक्तशेषो

दित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—"**तस्मादि**"ति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदाद् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह—"**एवं च सती**"ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह—"**प्रतिपत्तिविधिपरत्व**" इति (पृ० १९३ पं० १)। न केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह—"**तस्मादहं ब्रह्मास्मीति**' (पृ०१९४पं०१) । (१)इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति । (२)विषयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिरपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—"**सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानी**"ति । कुतः ? "**नही**"ति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वम्, अत एव । तदिदमुक्तम्—"**अप्रमातृकाणि चे**"ति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—"**अपि चाहु**"रिति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । (३)यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानो, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणो, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवस्तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह—"**पुत्रदेहादिबाधनात्**"। (४)गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं, ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । तथा च (५)न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमद्वैतसाक्षात्कार इति यावत, तदपि कथं भवेत् । कुतस्तदसंभव इत्यत आह—

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम् ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्प-

---

यथा प्रयाजोपयुक्ताज्यस्य हविष्षु क्षारणम् 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेदि'ति विहितम् । एतदुभयमप्यात्मनो न सम्भवति प्रधानत्वेनापयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादतो न मनननिदिध्यासने तद्विषये गुणकर्मणीति भावः ।

(१) अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतरप्रमाणावसानवत्त्वमयुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्याशंक्य ज्ञानपर इतिशब्द इत्याह इतिकरणेनेति ।

(२) विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति विधय इति । त्र्यंशा भावना हि धर्मः, तद्विषया विधयः साध्यादिभेदाधिष्ठानास्तद्विषयाः । अपि चैतेऽनुष्ठेयं धर्ममुपदिशन्तस्तदुत्पादिनः पुरुषेण तमनुष्ठापयन्तीति साध्यधर्माधिष्ठानास्तत्प्रमाणानीति यावदतो नित्यसिद्धाद्वैतब्रह्मावगमे तेषां विरोध इत्याह धर्मोत्पादिन इति ।

(३) पुत्रादावहमित्यभिमानो गौणात्मा चेत्तर्हि मुख्यात्मना किं गुणसाम्यमत आह यथेति । तस्मादिति । वाहीको नाम देशविशेषस्तन्निवासी तच्छब्देनोक्तः ।

(४) पुत्रादेरुपकारकत्वारोपाद्य आत्माभिमानस्तस्मिन्निवृत्ते ममत्वबाधनेत्याह गौणात्मन इति ।

(५) श्रवणादिप्रमाणबाधमुक्त्वा प्रमित्यभावमाह न केवलमिति ।

यते इति । (१)न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह--

अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ (पृ० १९५ पं० १)।

(२)उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकनिदर्शनम् । स्यादेतत् , अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह--

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु, अस्यावधिमाह--**आऽऽत्मनिश्चयात् ॥**

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् , तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षत्कारे विधा भविष्यति । (३)न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविको, नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यथविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र कश्चिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः--

(४)विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ इति ।

तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री ॥

(५)एवम्

कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता ।
पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य' यत इत्यादिना 'तत्तु समन्वयादि'त्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते–तज्जगदुपादान-

---

(१) नियतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वं प्रमात्रादिश्च ज्ञानकरणं, तस्मिन्सकृदुदिततत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्ते नोर्ध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थकं प्रथमार्धं व्याख्याय प्रमातृलये कालेनोऽभावात् मोक्षस्य कथं पुमर्थत्वमित्याशङ्कां परार्धव्याख्यया समाधत्ते न चेति । अन्वेष्टव्यः परमात्माऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षिताच्चिदेकरसान्न भिन्नस्ततोऽध्यस्तप्रमातृत्वबाधेऽप्युपलक्षित आत्मैव पापदोषादिरहितोऽन्विष्टो विहितः स्यादतो नोक्तदोष इत्यर्थः ।

(२) ननु यद्यन्वेष्टुरात्मभूतं ब्रह्म किमिति सर्वत्र न चकास्ति तत्राह उक्तमिति । प्रमात्रादेस्तत्वज्ञानहेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानात्तन्निवृत्तौ हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः, स न बाध्यस्य प्रमात्रादेः प्रमानुत्पादकत्वापातादिति शङ्कोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्याति स्यादेतदिति ।

(३) न चायमिति । तथाच य उत्पद्यतेऽनुभवो न स परमार्थिको, यश्च परमार्थिको न स उत्पद्यतेऽतश्चाप्रमाणात्कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिरेवेति भावः ।

(४) विद्यां वृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन सहिते यो वेद सोऽविद्योपादानत्वेन तन्मय्या वृत्त्या तदुपादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतत्वमश्नुते इति श्रुतेरर्थः ।

(५) एवं चतुःसूत्र्या शास्त्रार्थं संक्षिप्य वक्ष्यमाणाधिकरणार्थानां सङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह एवमिति । यदि सर्वज्ञे वेदान्तानां प्रामाण्यं सिद्धं किमधिकरणान्तरेणात आह तच्चेति । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदित्युपक्षिप्तम् , तदाक्षिप्य समर्थ्यत इति आक्षेपलक्षणसंगत्याऽग्रिमाधिकरणमुत्थाप्यते । प्रयोजनं चास्य पूर्वपक्षे तत्त्वमसीतितच्छब्दवाच्यप्रधानैक्यसंपत्तिः, सिद्धान्ते तु चेतनस्य ब्रह्मैक्यमिति ।

कारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः। तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । (१)जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिता श्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्या(२)नुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये ।किं तावत्प्राप्तम् । (३)तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।
न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च(४) । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वमकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता(५) । (६) भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानाधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । (७)'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती'त्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति यथा कूलं पिपतिषतीति ।

यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।
भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥

अपि चाहुर्वृद्धाः(८)––'यथाऽम्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमम्य' इति, तथे·

---

(१) जीवेति । जीवा एव स्वकर्मद्वारा कर्तार इति मतनिरासार्थं जीवव्यतिरिक्तत्वम् । अणुव्यतिरेकेण चाणुसङ्घातकारणत्वनिरासः । चेतनग्रहणेन प्रधानवादखण्डनं बोध्यम् ।

(२) अनुमानेति । सिद्धान्तेऽनुमानानि वाक्यानि च यथार्थान्यन्यत्र तु तदाभासा बीजं इति ध्येयम् ।

(३) प्रधानकारणवादिमतेन पूर्वपक्षं स्थापयन्नाह तत्रेति । ज्ञानेति । अपरिणामित्वाद्ब्रह्मणः सर्वजननशक्तिर्सर्वविषयज्ञाने न स्तः ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्, यस्य हि किञ्चिज्जननादिशक्तिर्न सम्भवति तस्य कुतः सर्वविषयजननादिशक्तिसंभवः, प्रधानस्य तु परिणामित्वादस्ति तत्सम्भव इत्यर्थः ।

(४) एकत्वाचेति । एकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः । एतेनापरिणामिन्यपि ब्रह्मणि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामित्याशङ्का परास्ता । अथवा निरवयत्वादपरिणामित्वसाधनमिदं मन्तव्यम् ।

(५) तथाचावृत्तिकस्य सर्वविषयपरिणामरहितस्याकार्यस्य च स्वरूपचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वं न सम्भवति, कार्यत्वस्वीकारे च न सर्वज्ञतेति भावः ।

(६) ननु कथमचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्तेताऽत आह भोगेति । पुरुषार्थप्रयुक्तो यो अनादिः प्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति पारार्थ्यलक्षणः सम्बन्धस्तन्निमित्तः सर्ग इत्यर्थः ।

(७) 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इत्यादिसूत्रनिरस्याः शङ्काः सौकर्यार्थमेकत्र संगृह्णाति तदैक्षतेत्यादिना ।

(८) शबरस्वामिनः ।

दमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षते' त्याद्युपचारप्राये श्रुतम्, 'तदैक्षते' त्यौपचारिकमेव वि· ज्ञेयम्। 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह। यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसी' त्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः। 'स्वमपीतो भवती' ति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते। (१)प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति। यथाहुः—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे' ति। वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः। तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि 'स कारणं करणाधिपाधिप' इति प्रधानाभिप्रायः। प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात्। तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः। एवं काणादादिमतेऽपि कथंचिद्योजनीयाः श्रुतयः। अक्षरार्थस्तु **"प्रधानकारणपक्षेऽपी" ति "प्रधानस्यापी" ति** (पृ० १७९ पं ८) अपिकारावेवकारार्थौ। स्यादेतत् सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताऽथ तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह **"तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेने" ति**। सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम्। यथाहुः (२)'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज' मिति। (३)यत् खलु सातिशयं तत् क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम्। (४)एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम्। (५)इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम्। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति। एतदुक्तं भवति यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति। अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—**"न केवलस्ये" ति**। न किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि, चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः। तत्रापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—**"त्वयाऽपी" ति**। न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति—**"प्रागुत्पत्ते" रिति। "अपि च प्रधानस्ये" ति** (पृ० १९९ पं० १)। चस्त्वर्थः। एवं प्राप्त उच्यते—

---

(१) ननु नित्यस्य जीवस्य कथं प्रधाने लयोऽत आह प्रधानांशेति। प्रधानस्यांशस्तमोगुणस्तस्योद्रेके जीवो निद्रां कुर्वंस्तत्र मग्न इव भवत्यतश्च विवेकाभावाल्लयोपचार इत्यर्थः।

(२) पतंजलिमहर्षेयः। यदा योगैश्वर्यात्सत्त्वं निरतिशयोत्कृष्टं भवति तदा तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भवतीति सूत्रार्थः।

(३) निरतिशयतां सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य निरतिशयसाधनेनोपपादयति यत् खल्विति।

(४) एवमिति। ज्ञानत्वं निरतिशयकिंचिदाश्रितं सातिशयवृत्तिजातित्वात् परिणामत्ववदिति अनुमानाकारोऽत्र बोध्यः।

(५) ननु निरतिशयत्वे कथं सर्वविषयत्वम्, नहि नभःपरिमाणं सर्वविषयमत आह इदमेवेति। ज्ञेयभूम्ना हि ज्ञानभूमा ततो निरतिशयत्वं सर्वविषयत्वमानयतीत्यर्थः।

(सू०) ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥
गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(१)नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे

(२)पौर्वापर्यपरामर्शाद् यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् ।
जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स अञ्जसः ॥

तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षते'त्येवं जातियैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यायत इति । न च प्रधानपरमाण्वादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सत्वांशेनेक्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत् । न, तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्वस्य विशेषः ? स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशकत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसम् , तस्याम्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । (३)नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्, अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्याप्तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । (४)सत्यम् , ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते । तथाचैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । (५)यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवम् , तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । (६)परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम् , चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । (७)नहि प्राधानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षुष्मता चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम् , चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा,

(१) नन्वनुमानसिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीक्षतिश्रवणाद् ब्रह्मनिर्णयस्तत्राह नामरूपेति ।

(२) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारौ, परामर्शो मध्ये निर्देशः, एभिर्यदाम्नायो मुख्यवृत्त्या वदेत्तदेव जगद्बीजं, स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान इति कारिकार्थः ।

(३) ननु भवतु ब्रह्मणीक्षणरूपप्रकृतिर्मुख्या, प्रत्ययस्तु कथं तत्र मुख्य इत्याशङ्कते नन्विति । अतएव नित्यज्ञानत्वादेव । (४) समाधत्ते सत्यमिति ।

(५) यथोक्तमपरिणामित्वान्न ज्ञानं ब्रह्मण इति तत्राह यद्यपि चेति ।

(६) पारमार्थिकेक्षितृत्वस्य सांख्यमतेऽप्यसम्भवादौपाधिकमेव ज्ञातृत्वं मुख्यं वेदान्तिभिरपि स्वीक्रियते इत्याशयेनाह परैरिति ।

(७) ननु चितिशक्तेर्ज्ञातृत्वेन किं, प्रधानविकारा एव ज्ञास्यन्तीत्यत्राह नहीति ।

नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्याश्रितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । (१)नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । (२)कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—

(३)तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ इति ॥

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण, चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । (४) व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताद्व्याचिकीर्षिताद् अन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, (५)यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटाद् अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद् मनआख्यं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं(६)जायते । ततो व्याकरणात्मकान् मनसः सत्यशब्दवाच्या(७)न्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः, तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते। कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि। तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं, यावद्धर्माधर्मभावीति यावत्। यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतो, यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम् ,(८)त-

(१) भवतु सांख्यमतेऽलीकं ज्ञातृत्वं भाट्टमते तु तात्त्विकं तदनभ्युगच्छता वेदान्तिनो गौणं स्यादत आह नित्यस्येति ।

(२) तर्हि न्यायमत एवास्तु वास्तवमत आह कूटस्थस्येति । धर्मो–गुणः । उपरिष्टात्–'ज्ञेत एव' इति सूत्रव्याख्यानावसरे ।

(३) औपाधिकमीक्षणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति तपसेति । दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं श्रुत्यर्थमाह तपसेति । ज्ञानेनोपलक्षितं तद्विषयनानारूपव्याचिकीर्षावद्भवति ।

(४) ततोऽन्नमभिजायत इत्येतद्व्याचष्टे व्याचिकीर्षायां चेति । धर्मद्वययोग उपचयः । अन्नशब्दवाच्यनामरूपाभिव्यक्तिर्जायत इत्यर्थः ।

(५) समुदाये सिसृक्षिते प्रथममेकदेशहिरण्यगर्भोत्पत्तौ निदर्शनमाह यथेति ।

(६) संकल्पादिवृत्तिव्यक्तीकरणात्मकं तत्कारणं व्यष्टिमन इत्यर्थः ।

(७) सत्यशब्दार्थमाह आकाशादीनीति । तेषु हि पृथिव्यादित्रिकमपरोक्षत्वाद्वाय्वाकाशौ च परोक्षत्वात्सत्यशब्दवाच्याविति द्रष्टव्यम् ।

(८) तस्मादेतदिति व्याचष्टे तस्मादिति । अन्नात्प्राण इत्यत्रेव क्रमार्थकपञ्चमीस्वीकारप्रसंगो मा भू-

स्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्नं च व्रीहियवादि जायत इति । त-स्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषया-नीक्षणात्, मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्ति-विरोधित्वा(१)त्तेजःप्रभृतीनां च मुख्यासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च त-त्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षितृ अनाद्य-निर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि । अशब्दं हि तत् । (२)न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रतम्, तेषां भेदेन कार्यत्वात । कारणात्कार्याणां भेदाभावात्, कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' त्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्ग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादान-त्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत, अद्यापि तु सदुपादान-त्वमसिद्धमित्यत आह—**"तत्रेदं शब्दवाच्यमित्यादि दर्शयति"** त्यन्तेन (पृ० १९९ पं० ११)। तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथा-हुर्हैरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीय'मिति । 'बहु स्या'मिति च चेतनं कारण-मात्मन एव बहुभावमाह । (३)तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते । यद्यप्याका-शाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोबन्नानामेव (४)त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्या-त्तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—**"तथाऽन्यत्रे"**-ति । (५)ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः ब्रह्मणः, प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्धं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र

दत आह पूर्वस्मादिति । नियतपूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वमेव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तिनः सर्वज्ञा-ज्जायमानस्य हिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवर्त्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याह एतदिति । नाम—देवदत्तादि । रूपं—शुक्लादि ।

(१) मुक्तिविरोधित्वात् इति । अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशस्य मुक्तिविरोधित्वादित्यर्थः ।

(२) सांख्यमतेन प्रधानकारणवादं निरस्य पातञ्जलादिमतेनाप्याह न चेति । तन्मते कार्याणामधि-ष्ठातुरुपादानाच्च भेदात् श्रुतौ तु तदभावादित्यर्थः ।

(३) चेतनकारणेनात्मन एव बहुभवनकथनेनेत्यर्थः ।

(४) त्रिवृदिति । छान्दोग्ये हि 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि'ति तिसृणां देवतानां तेजोऽबन्नाना-मेव त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वान्न गगनपवनयोस्तत्र च तेजसः प्राथम्यमित्यर्थः । त्रीणि भूतानि द्विधा विदार्य प्रतिभूतमेकैकमर्धं द्विधा प्रस्फोटयेतरभूतद्वये योजनमिति त्रिवृत्करणपदार्थः ।

(५) षोडशकलमिति भाष्यं व्याख्याति ब्रह्मेति । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकला रत्नप्रभादिधृ-ता प्रश्नोपनिषदुक्ता द्रष्टव्याः । वाचस्पतिप्रदर्शितास्तु छान्दोग्ये 'दिगाद्यवयवः षोडशकल उपास्यो पुरुष' इत्यादिनोक्ता द्रष्टव्याः ।

इत्यपराश्चतस्रः कलाः, द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम । तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमाः विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः। प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः। तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति सिद्धम्। स्यादेतत्, ईक्षतेरिति श्तिपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम्भव इत्यत आह—"**ईक्षतेरि**"ति (पृ० २०० पं० १)। धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतो, विषयिणा विषयलक्षणात्। (१)प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—"**यजतेरितिवदि**"ति। "**यः सर्वज्ञ**" इति सामान्यतः "**सर्वविदि**"ति विशेषतः। सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति—"**यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेणे**"ति। पुनः सांख्यमुपस्थापयति—"**ननूक्त**"मिति। दूषयति—"**तदपी**"ति। (२)समुदाचरद्वृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः। न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः। अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—"**अपि च नासाक्षिके**"ति। कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—"**योगिनां त्वि**"ति। सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मतामुपकरोति, नान्धस्य प्रधानस्येत्यर्थः। यदि तु कापिलमतमपहाय (३)हैरण्यगर्भमास्थीयेत, तत्राप्याह—"**अथ पुनः साक्षिनिमित्तमि**"ति। (४)तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य, (५)तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः। पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—"**यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोपी**"ति। चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यमाकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसन्धाय परिहरति—"**इदं तावद्भवानि**"ति। (पृ०२०१ पं०१) "**प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरी**"त्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम्। वैषम्यं चोदयति—"**ननु सवितु**"रिति। (६)किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम्? तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति, नह्यत्र कर्म विवक्षितम्, अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति—"**नासत्यपि कर्मणी**"ति। असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः। अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्यते, तन्न, असिद्धत्वात् कर्माभावस्य, (७)विवक्षितत्वाच्चात्र

---

(१) प्रसिद्धेति। लक्षणाया एव निरूढत्वार्थं प्रयोगानुगमो न वाचकत्वायेत्यर्थः।

(२) समुदाचरद्वृत्ति–अभिव्यक्तिव्यापारकम्।

(३) पातञ्जलमतमित्यर्थः।

(४) तेषामिति। हैरण्यगर्भाणां मतेऽविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यैः पञ्चभिः क्लेशैर्धर्माधर्मकर्मणां विपाकेन तत्फलाशयेन फलभोगवासनयाऽस्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृष्टसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं नाचेतनस्येत्यर्थः। अत एव 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष' इति पातञ्जलसूत्रम्।

(५) न चैतदपि मतं श्रद्धेयं भेदवादग्रस्तत्वादित्याह तदपि चेति।

(६) सवितृप्रकाशस्य रूपादेर्भावादसत्यपीति भाष्यासङ्गतिमाशंक्य विकल्पमुखेनावतारयति किमिति।

(७) एवमेक्षतेत्यत्र कर्माविवक्षापक्षे प्रकाशत इतिवत्कर्तृत्वनिर्देश उपपादितोऽधुनाऽविवक्षाप्यसिद्धेत्याह विवक्षितत्वाच्चेति। न खल्वस्माकं क्वचिद्वास्तवं दृश्यमस्त्यतोऽध्यस्ततयैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः।

कर्मण इति परिहरति—"कर्मापेक्षायां त्वि"ति। यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामनुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः। "यत्प्रसादा"दिति (पृ० २०२ पं० २)। यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना। यथाहुर्योगशास्त्रकाराः—(१)'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चे'ति। तद्भाष्यकाराश्च—'भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिने'ति। "सवितृप्रकाशवदि"ति। वस्तुतो नित्यस्य कारणनपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह—"अपि चाविद्यादिमत" इत्यादि। आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते। "न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये"ति। संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः। न तस्य कार्य(२)मावरणाद्यपगमो विद्यतेऽनावृतत्वादिति भावः। ज्ञानबलेन क्रिया। (३)प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः। अपाणिग्रहीताऽपादो जवनो वेगवान् विहरणवान्। अतिरोहितार्थमन्यत्। स्यादेतत्, अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमो, न त्वात्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह—"दृश्यते चात्मन एव सत" इति (पृ० २०३ पं० ७)। "अभिनिवेशो" मिथ्याभिमानः। "मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेणेति"। अनेनानादिता दर्शिता। मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता। परिशिष्टं निगदव्याख्यातम्॥ ५॥ ६॥

(सू०) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्॥ ७॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम्। शङ्का च भाष्ये उक्ता॥ ७॥

स्यादेतत् ब्रह्मैव झीप्सितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति। अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—

(सू०) हेयत्वावचनाच्च॥ ८॥

इति सूत्रम्। चकारोऽनुक्त(४)समुच्चयार्थः। तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम्॥ ८॥

अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य (५)निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते। यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः। अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः। नहि मृदात्मा घट

---

(१) तत इति। तत ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगात्माधिगमोऽन्तरायाणां व्याधिस्त्यानादीनां चाभाव इति पातञ्जलसूत्रार्थः।

(२) ईश्वरस्य ज्ञानाभिव्यक्तये कर्तव्यं नास्तीत्याह आवरणादीति।

(३) ज्ञानमेव बलं सामर्थ्यमुपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ, तेन बलेन फलभूतानुभवस्य कारणं क्रिया, सा च न प्रधानस्येत्याह प्रधानस्य त्विति।

(४) अनुक्तप्रतिज्ञाविरोधसमुच्चयार्थश्चकार इत्यर्थः, स च भाष्य एव स्फुट इत्युपेक्षित इति भावः।

(५) निरुक्तम्—स्वपितीत्यस्य निर्वचनम्।

आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि स्वात्मभूतायां मृद्येव। न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किं स्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह—

(सू०) स्वाप्ययात् ॥९॥ गतिसामान्यात् ॥१०॥

गतिरवगतिः। **"तार्किकसमय इवे"**ति (पृ० २११ पं० १६)। यथाहि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति। **"चक्षुरादीनामिव रूपादिष्वि"**ति। (पृ० २१२ पं० ८)। (१)यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम्। एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥९॥ १० ॥

(सू०) श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

'तदैक्षते'त्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम्। जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थात् सर्वविषयमवगतम्, श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति—(२)**"जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्ये"**ति (पृ० २१३ पं० ३)। ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम्। न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गतिसामान्यादित्युक्तम्। तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति, **"किमुत्थानमिति"** किमाक्षेपे। समाधत्ते—**"उच्यते, द्विरूपं ही"**ति। (३)यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म, तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति। तत्र च (४)क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः। (५)तदुपासनानि **"कानिचिदभ्युदयार्थानि"** मनोमात्रसाधनतयाऽत्र पठितानि। **"कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि"** (पृ० २१४ पं० ९)। क्वचित्पुनरुक्तोप्युपाधिरविवक्षितो, यथाऽत्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्चकोशाः। तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम्। तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः। स्यादेतत् परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथं

---

(१) यथाहीति। यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं घ्राणादीनां गन्धादिषु, तथा ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्यहेतुरिति भावः।

(२) वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति जन्मादीति। प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वाज्जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम्। सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयखण्डनेन ब्रह्मपरत्वं निवेदितमतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्याक्षेपार्थो द्रष्टव्यः।

(३) द्विरूपमिति भाष्यमयुक्तं निरुपाधिन एव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वादित्याशङ्क्याह यद्यपीति।

(४) यदि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकी देशोषता कथं तर्हि उपास्तिरिति तत्राह क्वचिदिति। अवान्तरवाक्यभेदेनोपाधिविवक्षयोपासनविधिरित्यर्थः।

(५) उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वव्यावृत्तये फलान्तराण्याह तदुपासनानीति। प्रतीकोपासनान्यभ्युदयार्थानि, दहरादीनि क्रममुक्त्यर्थानि, उद्गीथादीनि कर्मसमृध्यर्थानि, एतानि तु विधेयत्वाद्यद्यपि कर्मकाण्डे वक्तव्यानि तथापि मानसत्वेन साम्यादिहाधीतानीत्यर्थः।

च फलभेद इत्यत आह–"एक एव त्वि"ति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । "क्रतुः" संकल्पः (पृ० २१५ पं० २) । ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये (१)तारतम्यश्रुतय इत्यत आह–"यद्यप्येक आत्मे"ति । (२)यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमावृत्तं तेषुतेषु प्राणभृद्भेदेषु क्वचिदसदिव क्वचित्सदिव क्वचिदत्यन्तापकृष्टमिव क्वचिदपकृष्टमेव क्वचित्प्रकर्षवत् क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते(३), तत्कस्य हेतोः? अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । "अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम् उपास्यत्वेन, निरस्तोपाधिसंबन्धं ज्ञेयत्वेने"ति (पृ० २१६ पं० ५) ॥

(सू०) आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति–"तैत्तिरीयकेऽन्नमय"मित्यादि ।

(४)गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।
मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

(५)चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते ।
प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

नच सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सांप्रतम्, नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूतेऽपित्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्या-

---

(१) तारतम्येति । औपाधिकानां मध्ये एक उपासकोऽपकृष्टोऽपरमुपास्यमुत्कृष्टमिति तारतम्यं सूचयन्त्य उपासनाविधिश्रुतय इत्यर्थः ।

(२) वस्तुतः स्वतःसिद्धैश्वर्योऽपि उपासक उपाधिनिकर्षादनभिव्यक्तैश्वर्यस्तत्प्रत्याविर्भूतैश्वर्यं विशुद्धोपाधिमद्ब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह यद्यपीति ।

(३) टीकानुरोधेनायमेव पाठो युक्त इति ध्येयम् ।

(४) ननु 'ता आप ऐक्षन्ते'त्याद्यब्रह्मसन्निधिमपबाध्य मुख्येक्षितृ ब्रह्म निर्णीतमिह कथमन्नमयाद्यब्रह्मसान्निध्यपाठादानन्दमयस्याब्रह्मत्वशङ्काऽत आह गौणेति । अनादिगौणेक्षणप्रवाहपातेपि जगत्कारणे मुख्यमीक्षणमिति युक्तम् मुख्यसम्भवे गौणस्यानवकाशात् । अतस्तत्र विषयानुदये प्रायपाठोऽकिञ्चित्करः । अत्र तु मयटो विकारप्राचुर्यार्थयोर्मुख्यत्वे तुल्ये सति विकारार्थग्रहणे प्रायदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थत्वाद्व्यावर्तिकेत्यर्थः ।

(५) विकारत्वाभिधेः सर्वान्तरत्वलिङ्गेन बाधमाशङ्क्याह चतुष्कोशेति । अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वेनानन्दमयस्य सर्वान्तरता न युक्ताऽतः प्रियशिरस्त्वादियुक्तो जीव एवानन्दमयो न ब्रह्मेति कारिकार्थः ।

न्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम्, यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयतेऽपितु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् ।(१)न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्यैवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्यैवानन्दयो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति, न तु तदत्यन्तासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह—"न च सशरीरस्य सत" इति (पृ० २१७ पं० ६) । (२)अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयड् नोपपद्यत इत्यर्थः ।

उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यमपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषे'ति ज्योतिषपदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः (३)कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते **'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती'ति** । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—**"यत्तूक्तमन्नमयादी"ति** । (पृ० ११८ पं० ६) (४)न हि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । (५)तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । (६)प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

(७)अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थो, मन्त्रे हि

---

(१) एवं ब्रह्मत्वे लिङ्गाभासं निरस्य जीवत्वे लिङ्गमाह न चेति ।

(२) सशरीरस्य प्रियादि दुर्वारमित्येतावता कथं मयटः प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरुक्ता, तत्राहाशरीरस्येति । एवमुक्ते सत्यशरीरे ब्रह्मणि नाप्रियमित्युक्तं भवति, तथाच दुःखगन्धयोगी प्राचुर्यार्थो मयड् न सम्भवतीत्यर्थः ।

(३) कालेति । वसन्तकालगुणसंक्रान्ततया कालविशेषविधिपरोऽभ्यासोऽयं न तु कर्मान्तरविधिरित्यर्थः ।

(४) देवदत्तादेरपि बलवत्त्वं सिंहादेर्मानान्तरासिद्धम्, आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं नापि श्रुतिरित्यभिप्रेत्याह नहीति ।

(५) दृष्टान्ते वैषम्यं शङ्कते तादर्थ्यादिति । मुख्यारुन्धतीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः ।

(३) योऽपि पूर्वपक्षे प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सोऽप्युपाधिवशादित्यर्थात्परिहृत इत्याह प्रियादीति ।

(७) मान्त्रवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकारैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति मन्त्रप्रस्तुतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये निर्दिश्यते प्रकृतत्वादसम्बद्धपदव्यवायाभावाच्चेति विवृतं, तत्रेतरेतरत्रार्थप्रत्यभिज्ञानाभावान्मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावस्याविशदत्वात्प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे अपि चेति । प्रत्यभिज्ञानादिति । कोशचतुष्क-

पुनःपुन'रन्योन्तर आत्मे'ति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चा'न्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः--

(सू०) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्रष्टृत्वश्रवणाद् 'बहु स्यामि'ति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणादानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्--

(सू०) नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जावे आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवती'ति। सोऽयं जीवात्मनो लब्धृभाव आनन्दमयस्य च लभ्यता नाभेद उपपद्यते। (१)तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति। चोदयति-"**कथं तर्ही**"ति (पृ० २२१ पं० ४)। यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः। परिहरति—"**बाढं तथापी**"ति। सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते। जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, (२)न तु जीवादपि। तथा चानन्दमयभेदू जीवो न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः। भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात्। स्यादेतत् यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात्, तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह-"**परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिता**"**दि**ति। रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते। न हि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम्, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयाऽनिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव। (३)अत्रैव सरूपमात्रं दृष्टान्तमाह--"**यथा मायाविन**" **इति**। एतदपरितोषेणा(४)त्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह--"**यथा वा घटाकाशादि**"ति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ १८॥

वाक्यस्य देहादिव्यतिरिक्तानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायरूपत्वान्मन्त्रत्वम् आनन्दमयवाक्यस्योपेयब्रह्मप्रत्यायकत्वाद्ब्राह्मणत्वम्, तयोश्चेतरेतरत्रार्थप्रत्यभिज्ञानमस्त्येवेति परब्रह्मैवानन्दमित्यर्थः।

(१) ननु जीवादन्यत्वान्नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं घटादिष्वदर्शनादत आह तस्मादिति। आनन्दमयो ह्यात्मशब्दाच्चेतनस्तस्य च जीवत्वराहित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः।

(२) नन्विति। स्वतन्त्रोपाधिभेदे चेतनभेद इति जीवब्रह्मणोरविद्योपाधिभेदाद्भेदो युक्तो न तु स्वस्मादौपाधिको भेदो युक्त इत्यर्थः।

(३) अत्रैवेति। कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्रेत्यर्थः।

(४) सत्रारूढं स्वतोपि मिथ्या, जीवे भेदमात्रं तथा न स्वरूपमित्यपरितोषेणेत्यर्थः।

(सू०) तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १९ ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति--"इदं त्विह वक्तव्य"मिति । (पृ० २२३ पं० ३) एष तावदुत्सर्गो यद्

(१)ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।
विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

(२) तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथंचित्प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं(३)कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम् उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमाधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र--

(४)प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।
पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

(५)पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वधिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधीयान् पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्था(६)द्गम्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । (७)तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति स्वप्रधानस्याभिधानात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति ।

---

(१) यदुक्तमानन्दमयस्याङ्गं ब्रह्मेति, तन्न, श्रुतिबाधप्रसङ्गादिति वदन् सिद्धान्तबीजमावपति ब्रह्म पुच्छमिति । (२) बलाबलविवेकार्थं पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीर्विभजते तत्र किमिति ।

(३) स्तोकदुःखानुवृत्त्यापत्तेः कयाचिद्वृत्त्या अल्पत्वमिति वृत्तिलक्षणयेत्यर्थः ।

(४) उक्तकल्पेषु सिद्धान्तपक्षं स्वीकुर्वन्विवेकं स्फोरयति प्रायेति । मयड्विकारेऽमुख्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः, अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थ एव मुख्यो न मयडर्थे, पूर्वपक्षे एतत्त्रितयलङ्घनमानन्दमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरित्यागश्च स्यात् । उत्तरे पक्षे तु पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम्, मुख्यत्रितयन्त्वनुगुणमेवेत्यर्थः ।

(५) ननु पूर्वपक्षे यथा मयट्श्रुतिबाध एवमुत्तरपक्षे पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह पुच्छपदं हीति । लांगूले मुख्यं पुच्छपदं नाल्पावयवमात्रे आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलांगूलसम्भव इति गौणमेवेत्यर्थः ।

(६) अर्थात्--प्रतिष्ठासामर्थ्यात् गम्यतेऽत आनन्दमयादाभ्यन्तरं ब्रह्मेति नोक्तमित्यर्थः ।

(७) सिद्धान्तसारमुपसंहरति तथा चेति ।

'सोऽकामयते'त्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसङ्क्षेपः । सुग-ममन्यत् ॥

"सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इति । (पृ० २२७ पं० १६) वेदसूत्रयोर्विरोधे (१)'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये 'ब्रह्म पुच्छमि'त्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, ? पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ॥ **'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते'** ॥ (२)य'त्सत्यं ज्ञानमि'त्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेव तदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते–'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमिति उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ **'नेतरोऽनुपपत्तेः'** ॥ अत्र 'इतश्चानन्दमय' इति भाष्यस्य स्थाने 'इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति पठितव्यम् ॥ **'भेदव्यपदेशाच्च'**॥ अत्रापी'तश्चानन्दमय' इत्यस्य च 'आनन्दमयाधिकार' इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति 'ब्रह्मपुच्छाधिकार' इति च पठितव्यम् ॥ **'कामाच्च नानुमानापेक्षा'**॥ **'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति'**॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति पाठो द्रष्टव्यः ॥ **'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'** ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किं चे'ति श्रुत्या । (३)नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । (४)तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किं तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(सू०) अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२०॥

(५)पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, न तु क्रियाकर्मातिशय-

---

(१) गुणे त्विति (जै० अ० ९ पा० ३ सू० २५) सूत्रे नवमे ह्यग्नीषोमीये 'पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति, पाशं प्रमुमुक्त्वेति मन्त्रौ श्रुतौ, तत्र बहुवचनान्मन्त्रः प्रकरणादुत्कृष्टो नवेति संशये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते, विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन लक्षणया पाशावयवां लक्षयतीति निर्धारितम् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना न तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिकाधीनात्वेनोत्कर्षकत्वायोगादिति तु सूत्रार्थः । एवमत्रापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नेयानीति भावः ।

(२) अपराण्यपीति भाष्यं येषु सूत्रेषु व्याख्यातिदिष्टा तान्यल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमं योजयति यत्सत्यमिति ।

(३) कारणहेतुमाह नहीति । आनन्दमयस्तावद्विकारस्तदवयवो ब्रह्मापि परिच्छिन्नत्वाद्विकारः स्यात्तथाभूतं च कथं विश्वहेतुरित्यर्थः । (४) विचारप्रयोजनमाह तस्मादिति ।

(५) समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्यानन्दमयाधिकरण उत्सर्गः स्थापितः । इदानीमपवादचिन्तार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन् प्रघट्टकसङ्गतिमाह पूर्वस्मिन्निति ।

लब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदवेदनीय इति निर्णीयते । तत्र

(१)मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणाद् , 'य एषोन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणीति' चाधारभेदश्रवणाद् । 'ये (२)चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च'त्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसार्येव कार्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिसम्पन्न इहोपास्यो, न तु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिश्रुतिभिरपास्तसमस्तरूपश्च 'स्वे महिम्नि'त्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे सम्भवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावद्गाथात्मकतयाऽस्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथंचिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः, अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारम् । (३)नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—"अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (पृ० २२९ पं० ७) ।

(४)सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

(५)नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्मसम्भवे सति । न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम् । विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां(६) सम्भवात् । न च—श्रुतिप्रामाण्याददित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह—इति युक्तम् । ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनिगमनायां हेत्वभावः, तत्रतत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् , तस्यैव चेह

---

(१) 'अथ य एषोऽन्तरादित्य' इत्यादिश्रुतौ रूपवत्त्वसर्वपापविरहाभ्यां संसारी ईश्वरो वा उपास्य इति संशये पूर्वत्र मुख्यत्रितयाख्यबहुप्रमाणानुसारान्निर्विशेषनिश्चयवत् रूपवत्वादिप्रमाणवशात्संसारी हिरण्मयः पुरुष उपास्य इत्यवान्तरसंगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं संकलयति मर्यादेति । सर्वपाप्मविरहस्यान्यथासिद्धिमाह कर्मेति । (२) अमुष्मादादित्यादित्यर्थः ।

(३) तर्हि तत एवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेन हेतुनेत्यत आह नित्यमपीति । नित्यमप्यसर्वगतं तन्न भवत्यनाधारं, यतो यद्वस्तु तस्मान्नित्यादाधारभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थस्याधारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविशेषणमनाधारत्वे हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ।

(४) सार्वात्म्येति । ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादव्यभिचारिभ्यां सार्वात्मत्वसर्वदुरितराहित्याभ्यां ब्रह्मैवात्रोपास्यम्, तच्च ब्रह्म सर्वविकारहेतुर्विकारयुक्तं चातो रूपवत्त्वस्य हेतोर्ब्रह्मणि सम्भवाद्व्यभिचार इति भावः ।

(५) सर्वदुरितविरहमुदाहृतवाक्येनापि प्रमाणयति नामेति । 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति छान्दोग्यश्रुतिस्थपाप्मभ्य इति पञ्चमी अपादाने, ततश्च सर्वे पाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्ता तद्पेणोदय उद्गम उच्यत इत्यर्थः । (६) अव्यक्तानाम् ।

प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते, कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसम्भवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरस' इति । (१)न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्र'मशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमि'ति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति । **"तस्मात्ते धनसनय"** इति (पृ० २३१ पं० १२) । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह—**"यद्यद्विभूतिमदि"**ति (पृ० २३२ पं० १) । (२)सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्स्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः । **"लोककामेशितृत्वमपी"**ति । अतोऽत्यन्तापारार्थ्यन्यायेन(३)निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

(४)पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासना; न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवोद्गीथे सम्पाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते। (५)तत्र'आकाश इति होवाचे'ति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन'अस्य लोकस्य का गति'रिति च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'ति च 'ज्यायानि'ति च 'परायण'मिति च कथंचिद्व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र—

(६)प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।
तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

---

(१) नन्वविकारिब्रह्मणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राप्रामाण्यमत आह नचेति । अपित्विति । तां-मायां मिथ्याबुद्धिं, कुर्वत् अशास्त्रं स्यान्नतु तां करोति तस्याः प्रागेव सिद्धत्वादिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) विभूतिमत्स्वेवेश्वराभिव्यक्तिमात्रं तत्र, सत्ता तु सर्वत्रेत्याह सर्वेति ।

(३) लोककामेशितृत्वश्रवणादेव मनुष्यैरीश्वराज्ञां विनाऽशितुमपि न शक्यमित्यन्तःपारार्थ्यन्यायः ।

(४) लिङ्गाद्ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह पूर्वस्मिन्निति । श्रुतिप्राप्तनभसो लिङ्गेन बाधार्थो न्यायोऽधिक इत्यर्थः । इदमेवाह न भूताकाश इत्यादिना । (५) संशयं प्रदर्शयति तत्रेति ।

(६) आकाशशब्दवाच्यमत्र भूताकाशं ब्रह्म वेति संशये पूर्वपक्षसंग्रहकारिकामाह प्रथमत्वादिति । प्रथमावगतत्वात्प्रधानत्वाच्चात्र मुख्यमाकाशमेव नोऽस्माकमिष्टम् । अन्यान्यपि वाक्यानि भूताकाशानुरोधेनैव व्याख्येयानीति श्लोकार्थः ।

(१)'अस्य लोकस्य का गतिरि'ति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'त्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, (२)'सर्वाणि ह वे'त्यादीनां तु तद्विशेषगतया गुणत्वाद्, 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति बहून्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि। (३)अपि च 'आकाश इति होवाचे'त्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि जघन्यतया तदानुगुण्येनैव व्यवस्थातुमर्हति(४)। (५)न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम्, नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम्। (६)सम्भवश्चोभयत्र तुल्यः। न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः(७), लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः। तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि। तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम्।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम्, कुतः? तल्लिङ्गात्। तथाहि—

(८)सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः।
पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणता॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम्, न खल्वनुन्मत्त आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। (९)तदि'हास्य लोकस्य का गतिरि'ति प्रश्नो दृश्यमानो नामरूपप्रपञ्चमात्रविषय इति तदनुरोधाय एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः। न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः। न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तम्। प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात्। (१०)न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न

---

(१) तत्र प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे अस्येति। (२) तदानुगुण्येनेति विवृणोति सर्वाणीति।

(३) प्रथमत्वे हेतुं व्याख्याति अपि चेति।

(४) विरोधि. तेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्तज्जघन्यतया उपसञ्जातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति इति मु. मु. पु. पाठः।

(५) 'यदेष आकाश आनन्द' इत्यादाविव गौण एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्यास्ताम् इत्याशंक्याह नचेति। तत्परेण-लक्षणया तीरपरेण।

(६) ननु यादांसीति प्रयोगे गंगापदाभिधेयस्य वाक्यार्थान्वयसम्भवान्मुख्यत्वं नत्विह नभसो वाक्यार्थान्वय आनन्त्याद्ययोगादत आह सम्भवश्चेति। मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः।

(७) प्रयोगदर्शनापपत्तेरिति मु. मु. पु. पाठः।

(८) प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गंसूत्रान्तलिङ्गशब्दार्थमाभिप्रेत्य सिद्धान्तयति सामानाधिकरण्येनेति। प्रश्नोत्तरयोरेकार्थवृत्तित्वेनार्थतः शब्दतश्च पूर्वापरत्वेनानुसन्धानादसञ्जातविरोधप्रश्नानुसारेणोत्तरं नेयम्। आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेऽपि गौणता, अपिशब्दान्न नभसः प्रधानत्वमपि तु पृष्टस्य सर्वकारणस्येत्यर्थः। (९) प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं नभस्येवास्त्वित्याशंक्याह तदिहेति।

(१०) ननु निर्णीतार्थं उपक्रम उपसंहारमन्यथयेन्न प्रश्नोपक्रमः सन्दिग्धार्थत्वादिति तत्राह नचेति। प्रश्नः स्वविषये व्यवस्थित एव न चेत् तत्र वक्तव्यं स निर्विषयः पृष्टादन्यविषयो वा? नाद्य इत्याह अनालम्बनत्वेति। न द्वितीय इत्याह वैयाधिकरण्येति।

शक्यं नियन्तुमिति युक्तम् । तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्, अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा। (१)अपि चोत्तरेपि बह्वसमञ्जसम् । तथाहि—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति सर्वशब्दः कथञ्चिदल्पविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारणम् अपि तु तेजोपि । एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाशम् । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नोपक्रमाद् उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहाराद् भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । (२)न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात् 'परायणमि'ति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । (३)तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । "अपि च अस्यैवोपक्रमेऽ'न्तवत्किल ते सामे (४)'त्यन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्ये"-ति (पृ० २३५ पं० ९) । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । (५)तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्, यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—"वाक्योपक्रमेपी"ति (पृ० २३६ पं० ८) ॥२१॥२२॥

(सू०) अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'त्युपक्रम्य श्रूयते—'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषस्तिश्चाक्रायणः' । (६)उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता । प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य

---

(१) एवं तल्लिङ्गादिति सौत्रहेतुवचनस्य प्रश्नप्रतिवचनवाक्यसामर्थ्यरूपमर्थं व्याख्याय वाक्यशेषस्थलिङ्गपरतया व्याख्यान्तरमाहापिचेत्यादिना ।

(२) ननु साम्ये विरोधिनां भूयसां न्याय इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्भूयोभिरपि बाध्येत, यदाह कश्चित्–'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति राद्धान्तयन्ति ये । शेषिबाधे न तैर्दृष्टमात्मार्थे पृथिवीमिति ॥ तत्राह न चाकाशस्येति ।

(३) ननु शेष्यर्थत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह तथाचेति । उपक्रान्तं प्रधानं ब्रह्म विशिंषन्नाकाशशब्दः प्रधानार्थो न तु गगनमभिदधदित्यर्थः ।

(४) इयं शालावत्यप्रतिज्ञातस्यैतल्लोकस्यान्तवत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्बोध्या ।

(५) प्रतिवचनेपि वाक्यशेषगताऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गादाकाशपदं गौणमिति भाष्यार्थमाह तत्रैव चेति ।

(६) यद्यपि विषयप्रदर्शकभाष्ये उद्गीथ इत्येवोक्तं, तथापि तदुद्गीथप्रकरणे प्रासङ्गिकं प्रस्तावोपासनमिति कथयितुमित्याह उद्गीथेति । पुरस्ताद्धि परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते इत्युक्तं, परस्ताच्चाथातः शौक्ल उद्गीथ इति अतः प्रस्ताववाक्यं यद्यपि विषयस्तथापि प्रकरणानुरोधेनोपर्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः ।

ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः--किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरारम्भार्थः ? तत्रोच्यते—

अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे ।
मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥

(१)ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नाऽऽगमादृते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । (२)इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते, आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहिते कार्यकरणसङ्घातरूपे(३), तत्साहचर्यात् प्राणोऽपि कार्यकारणसङ्घातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(४)पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् ।
अपौरुषेये वाक्ये तत्सङ्गतिः किं करिष्यति ॥

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य (५)स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाद्व्यवहारप्रवृत्तेः । (६)तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये

---

(१) अर्थे इत्यादि पूर्वार्धं व्याचष्टे ब्रह्मण इति । न ह्याकाशाद्वायूदयः प्रत्यक्षयोग्योऽतो वाक्यशेषाद्ब्रह्मनिर्णयो व्यक्त इत्यर्थः ।

(२) उत्तरार्धं विवृणोति इह त्वित्यादिना । इह—'सर्वाणि ह वे'ति वाक्ये । सर्वेति । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वम्, ततः प्रधानेन सर्वभूतलक्षणया भूतोत्पत्तिलयौ वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तम्, तस्याः संवादलब्धबलाया बलात्सर्वाणीति वाक्यं वायुविकारपरं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(३) शरीरिण्यौ । तत्साहचर्यादिति । तथा चाब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेति भावः ।

(४) प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धान्तयन् सिद्धान्तसारसङ्ग्रहकारिकामाह पुंवाक्यस्येति । पौरुषेयमेव वाक्यं प्रत्यक्षादिना प्राप्तबलं भवति, अपौरुषेये तु वाक्ये प्रत्यक्षादिकमकिंचित्करमिति श्लोकतात्पर्यम् । इदमेवाह नो खल्वित्यादिना ।

(५) स्वत इति । स्वत एव निश्चायकत्वात्स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापेक्षते, तथा निश्चयपूर्वकत्वाद्व्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारेऽपि मानान्तरं नापेक्षते इति योजना ।

(६) तस्मादिति । असम्वादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादार्ढ्यं रूप इव चक्षुषः, त्वगिन्द्रियसम्वादिनो न दार्ढ्यं चक्षुष इव द्रव्ये इति योजनीयम् । तेन—येन प्रमाणानां सम्वादविसम्वादावप्रयोजकौ तेन, 'यदा वै पुरुष' इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य सुप्तिसमये वायुविकारे सम्वेशनोद्गमने भवेताम् न त्वेतावता सर्वभूतोत्पत्तिलयौ तदाश्रयौ योजयितुं शक्यौ तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावादित्यर्थः ।

नादार्ढ्यं दार्ढ्यं वा, तेन स्वामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'त्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । न च मानान्तरसिद्धसंवादिन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्यात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता(१), एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यवादेनापि(२) घटिष्यते, 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत् , न तु सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावभक्ति प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति । **"वाक्यशेषबलेने"**ति (पृ० २३९पं० २) । (३)वाक्यात्सान्निधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥

(सू०) ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योति'रिति । (४)यज्ज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह—**'सर्वतःपृष्ठेषूत्तमेषु'** (पृ० २४० पं० १) । न चेदमुत्तममात्रमपि तु सर्वोत्तममित्याह—**'अनुत्तमेषु'** । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्ज्योति'(५)स्त्वग्ग्राह्येण शारीरेणोष्मणा श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, (६)तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः--किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः ? (७)गौणमुख्यग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य

---

(१) 'यदा वै पुरुष' इत्यस्य सम्वर्गविद्यागतत्वात् 'सर्वाणि ह वे'त्यस्य चोद्गीथविद्यागतत्वान्नैकवाक्यतासम्भव इत्यर्थः ।

(२) अवयुत्यवादः—विभज्य कथनम् । अवयुत्यानुवादेनापीति पाठान्तरम् ।

(३) इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गं दृश्यतेऽत्रादित्यसंनिधानं वाक्यान्तरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्थलिङ्गं प्रबलमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति ।

(४) अथेत्यादि छान्दोग्यस्थविषयश्रुतेरर्थमाह यज्ज्योतिरिति ।

(५) यदिदमित्यनुभूयमानत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे त्वग्ग्राह्येणेति ।

(६) नन्वौष्ण्यघोषोपलब्ध्योः कथं तद्येति ज्योतिःसम्बन्धनिर्देशोऽत आह तल्लिङ्गेनेति । औष्ण्यघोषलिङ्गेनेत्यर्थः । गमकसम्बन्धिनोर्गम्यसम्बन्धोपचार इत्यर्थः ।

(७) गौणेत्यादि षष्ठ्यन्तस्य श्लोकेऽन्वयः । तथाच गौणमुख्योभयग्रहणविषये मुख्यार्थग्रहणस्य प्राथिकत्वाद्वाक्ये च तेजोलिङ्गस्यैवोपलब्धेर्वाक्यान्तरस्थलिङ्गानामियमात्तदर्थाप्रतिसन्धानाच्च ज्योतिःशब्दोऽत्र तेजोग्राहक इति श्लोकार्थो बोध्यः ।

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् ।
वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसंधितः ॥

(१)बलवद्बाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव 'दीप्यते' इति, कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति । न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम्, (२)इह तन्निरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात्, (३)तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् । (४)न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, 'यदतः परो दिवो ज्योतिरि'ति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्, नहि सन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्च्यावयितुम् । (५)न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । (६)अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया 'यदतः पर' इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । (७)तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन(८) । आक्षेप्ताऽऽह—"ननु कार्यस्यापी"ति । समाधात्रेकदेशी (९)ब्रूते—"अस्तु तर्ही"ति । यत्तेजोबन्नाभ्यामसंपृक्तं

(१) वाक्यस्थेति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे बलवदिति । तत्र हि वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गाद्गौणताऽत्र तु वाक्ये ब्रह्मलिङ्गं नोपलभ्यते प्रत्युत तेजोलिङ्गमेवात उत्सर्गो आकाशप्राणशब्दवन्नापोदयितुं शक्य इत्यर्थः ।

(२) किमुपोद्बलनाय निरासार्थे वोपन्यस्तमत आह इहेति । निरासकारणं हि प्राप्तिः, न चान्तस्तद्धर्मोपदेशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) भवत्वेकदेशस्य मर्यादा न समस्तस्येत्याशंक्याह तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं किन्त्ववयव इत्यर्थः ।

(४) वाक्यान्तरेणानियमादिति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे न च पादोऽस्येति ।

(५) तदर्थाप्रतिसंधित इति हेतुं व्याकुर्वन्नाह न चेति ।

(६) अस्यैव हेतोर्व्याख्यान्तरमाहापि चेति । तेन-वाक्यान्तरेण, यदतःपरमिति वाक्यं ब्रह्मपरतया नियन्तुं कथं शक्यमिति योजना ।

(७) तमोज्योतिरिति भाष्ये तमोग्रहणप्रयोजनमाह तेज इति ।

(८) अर्थावरकत्वेनेति । अनुद्भूतस्पर्शवत्त्वेन तमसो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वायोगादर्थप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वेन निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः । आक्षेप्ता—सिद्धान्ती ।

(९) एकदेशी-पूर्वपक्ष्येकदेशी ।

तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेप्ता दूषयति—"ने"ति । नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते, सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह—"इदमेवे"ति (पृ० २४१ पं० १)। आक्षेप्ता निराकरोति—"न, प्रयोजनान्तरे"ति । (१)'एकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणी'ति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—"अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवे"ति । "आगिनी" युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते, तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम् "उपपद्यतेतरामि"ति । "प्राकृतं" (पृ० २४२ पं० १०) प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् ।

एवं प्राप्ते, उच्यते—

(२)सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत् ।
प्रसिद्ध्यपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥
तद्बलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।
ब्रह्मण्येव, प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दो न तत्र तु ॥

(३)औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति । यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्' 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेद्' इति । (४)यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते । यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'ति । (५)तदिह 'यदतः परो दिवो ज्योतिरि'ति यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव सम्बध्यते । (६)न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थ-

---

(१) त्रिवृतं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति । तेजआदिभूतं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ता त्रिवृत्करणश्रुतिरुपास्यमानतेजोविषयत्वेन संकोचयितुं न युक्ता, ततोऽन्यत्र नेतुमयुक्तेत्यर्थः । त्रिवृतं—त्रिवलितम् ।

(२) न वयं वाक्यान्तरस्थलिङ्गात्तेजःश्रुतिं बाधामहेऽपि तु तदुपबृंहितश्रुत्येत्याह सर्वनामेति । यदादिसर्वनामपदं प्रज्ञातार्थबोधकमज्ञातं सत् अर्थाबोधकमतो यच्छब्दः प्रज्ञातवचनः सन्गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्मैव परामृशतीत्यर्थः । तद्बलादिति । यतः पूर्ववाक्यस्थमपकर्षत्यतो यच्छब्दश्रुतिबलात्तेजोलिङ्गान्यपि वाक्यानि ब्रह्मण्येव नेयानि संगमनीयानि । तत्र गायत्रीवाक्ये प्रातिपदिकार्थो द्यौर्ब्रह्म प्रधानं न तु च्छन्द इति कारिकद्वयार्थः ।

(३) सर्वनामेति व्याचष्टे औत्सर्गिकमिति । यथेति । अत्र दहेदिति च विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहता गृहदाहलक्षणनिमित्तपरा, आर्च्छेदिति च 'स ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदि'ति विधास्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनुवदति । उभयं—दधिपयसी ।

(४) प्रसाध्यार्थेति व्याकुरुते यत्रेति । वचनानि त्विति । ज्योतिष्टोमगतसोमेषु शेषभक्षो विध्यभावान्न विद्यते इति प्राप्ते 'सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति तस्मात्सर्वा दिशः शृणोति' इत्याद्यर्थवादा अप्राप्तत्वाद्भक्षानुवादायोगाद्विधायकानि वचनानि इत्युक्तम् तृतीये । एवं प्राप्त्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नोऽपनीयत इति तुल्यन्यायत्वादुदाहृतम् ।

(५) प्रसिद्ध्यपेक्षीति व्याचष्टे तदिहेति ।

(६) ननु 'दिवि' 'दिव'इति च रूपभेदान्न पूर्ववाक्यस्थब्राह्मण इव प्रत्यभिज्ञाऽतः सर्वनाम तं न परामृशे-

स्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता । तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते । अथवा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम् । "प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये" इति (पृ० २४२ पं० ५) प्रसिद्ध्यपेक्षायां(१) प्रकृतं संनिहितप्रसिद्धं तु कल्प्यं न पूर्ववाक्यगतं प्रकृतम् । अत एवोक्तं कल्पयत इति । संदंशन्यायमाह—"न केवल"मिति । "परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदि"ति (पृ० २२४ पं० १५) । कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्याज्ज्ञायते । तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥

(सू०) छन्दोभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

(२)पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं चे'ति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति । (३)नन्वा'काशस्तल्लिङ्गादि'त्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि—'तावानस्य महिमे'त्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च 'तदेतदृचाभ्यनूक्तमि'त्यनेन सङ्गमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् । एवं 'गायत्री वा इदं सर्वमि'त्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । (४) न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति । न च ब्रह्मपुरुषसम्बन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसन्दर्भ एतावान् युक्तः । (५)अत्रोच्यते । अस्त्यधिकाशङ्का । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः । गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात् । नहि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः (६)कयाचित्प्रणाड्या । 'वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं

दित्याशंक्याह न चेति । प्रातिपदिकार्थो द्यौस्तावदुभयत्र समा, सा हि प्रधानं गुणस्तु विभक्त्यर्थस्तस्माद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति विभक्तिवैरूप्यं नेयमित्यर्थः ।

(१) ननु वाक्यस्थज्योतिर्लाभे प्रकृतहानं न दोषोऽत आह प्रसिद्ध्यपेक्षायामेति । यच्छ्रुतेर्विषयगवेषणायां प्रकरणाप्राप्तमपि प्रसिद्धं ग्राह्यम्, न स्ववाक्यगतमपि प्रत्लोष्यमाणमपूर्वमासिद्धेरित्यर्थः ।

(२) छन्दोभिधानादितिसूत्रैकदेशशङ्कावाद्याह पूर्ववाक्यस्येति ।

(३) तत्र सिद्धान्त्याक्षिपति नन्वित्यादि युक्त इत्यन्तम् ।

(४) न च भूतपृथिवीति । 'गायत्री वाव इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वै' इत्यादिश्रुतौ भूतादिषड्भावगायत्र्याः स्वरूपतो भूताद्यात्मकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

(५) एकदेशशङ्कावादी समाधत्ते अत्रोच्यते इत्यादिना ।

(६) ननु शब्दात्मिकायाश्छन्दोरूपाया गायत्र्याः कथं स्तुतिरत आह कयाचिदिति । तदभिष्ठाच्या देवतायाः सर्वभूतात्मकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः ।

गायति च त्रायति चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । (१) तथा च 'गायत्री वा इदं सर्व'मित्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'त्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति । 'यद्वै तद्ब्रह्मे'ति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथै'तां ब्रह्मोपनिषदमि'त्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—"न, कुतः, ? **तथा चेतोर्पणनिगदात्**" । (पृ० २४६ पं० ८) गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति । न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात् । किन्तु यदेव तद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्यथोपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते , गायत्र्याः (२)सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति, तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति-"**अपर आहे**"ति (पृ० २४७ पं० १) । तथाहि-षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि—द्योतनवति चैतन्यरूपे, स्वात्मनीति यावत् , त्रयः पादाः(३) । (४)अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः—'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश'स्तद्धि तस्य जागरितस्थानं, जाग्रत् खल्वयं बाह्यान् पदार्थान् वेद । तथा 'ऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' । शरीरमध्य इत्यर्थः, तद्धि तस्य स्वप्नस्थानम् । तथा'ऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' । हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेत'त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यते इति । "**अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहित**"मिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम् ॥ २५ ॥

---

(१) उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि गायत्रीस्तुतिरेव साधीयसीत्याह तथा चेति ।

(२) सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते 'चतुरक्षराणि छन्दांस्यग्रे समवन् , तेषु जगती सोमाहरणाय गता त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुबागता । गायत्री तु गत्वा तानि गलितानि चत्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती, ततः साऽष्टाक्षराऽभवत्तयैव सवनत्रयमतन्वन्त याज्ञिकाः । एवं माध्यंदिनादिसवने त्रिष्टुबादिप्रार्थनया गायत्र्युपाह्वाने एकादशाक्षरा द्वादशाक्षरा चाभवदित्युक्त्वोपसंहृतं–तस्मादाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि' इति, अतस्सर्वच्छन्दोव्याप्तिः । तथा 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यम्' इति श्रुतेश्च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीत्वं बोध्यम् ।

(३) त्रयः पादा इति । अल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वरूपमपरिच्छिन्नत्वात् त्रयः पादा इति भावः ।

(४) दिवीति वाक्यशेषवशात् त्रिपादिति मन्त्रस्य व्याख्यान्तरमाह अथवेति । पद्यते ज्ञायते एभिस्तुरीयमिति विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रयः पादा एते यस्य तत्त्रिपात्तुरीयं स्वपादद्वारा गगनेऽवस्थितमित्यर्थो मंत्रस्य लभ्यते बोध्यः ।

(सू०) भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

"षड्विधे"ति (पृ० २४७ पं० ५) । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । **"पञ्च ब्रह्मपुरुषा (छा० ३।१।३६) इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति"** (पृ० २४९ पं १) । अस्यार्थः—(१)हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राणि, तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि—हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि(२) प्रायणकाले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः, 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः, 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चे'ति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानस्स च वाक् तत्सम्बन्धाद्, वाक् चाग्निरिति, 'वाग्वा अग्नि'रिति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखस्सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वस्सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात्स वायुस्तदाधारश्चाकाशो(३) देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्सम्बद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा(४) न गायत्र्यामक्षरसन्निवेशमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥

(सू०) उपदेशभेदान्नेति चेत् नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

"यथा लोके" इति (पृ० २४८ पं० १०) । (५)यदाऽऽधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परतोप्यस्त्येव, अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । (६)एवं च बाह्यद्युभागातिरिक्तशरीरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्याद् द्युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम् ।

(७)यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम् **"अपर आहे"**ति । (८)अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥

---

(१) गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्य हेत्यादिवाक्यं तदर्थतोऽनुक्रमति हृदयस्येत्यादिना । प्रागादिदिग्गता हृदयकमलसुषयो द्वाराणि तत्स्थाः प्राणादिपञ्चवायवो द्वारपालास्ते च चक्षुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैराधिष्ठिता इति समुदायार्थः ।

(२) प्राणशब्दं निर्वक्ति प्रायणकाले इति ।

(३) आकाशः—परमेश्वरः ।　　(४) पुरुषाः—प्राणादयः ।

(५) पदादावुक्तं प्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्याभिज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नेयमिति तदुपदर्शकं भाष्यं व्याचष्टे यदाधारत्वमिति । यदा मुख्यमाधारत्वं वृक्षाग्रस्य विवक्षितं तदा वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति प्रयोगे श्येनशब्दो वृक्षाग्रलग्नश्येनावयवादुपरितनावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः ।

(६) अस्मिन्पक्षे दार्ष्टान्तिके ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावादिव इति श्रुतिं लक्षणयां व्याचष्टे एवं चेति । शक्यते च दृष्टान्तेपि वृक्षाग्रादित्यवधिश्रुतिर्लक्षणया नेतुम् अग्रभागादीषदर्वाग्भागपरत्वे तदा दार्ष्टान्तिकेन साम्यमित्यर्थः ।

(७) यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवक्षित्वा पंचम्येव मुख्या तदा सप्तमी सामीप्यसम्बन्धं लक्षयतीत्याह यदा त्विति ।　　(८) अत एवेति । सर्वमर्यादाया मुख्यत्वादेवेत्यर्थः ।

(सू०) प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

(१)अनेकलिङ्गसन्दोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ।
लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि सम्प्लवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थोऽ'त एव प्राण' इत्यत्र विचारितः ।

(२)स्यादेतत् हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति । तथै'ष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरि'त्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्भवेदितरेषां त्वसम्भवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति, (३)तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधाज्जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथंचिद्व्याख्येयम् , जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः–'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी'ति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव, तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मयत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच 'मामेव विजानीही'त्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार, प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात् , सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः, लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात् , आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात् , 'आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य,'त्वाष्ट्रमहनमि'त्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः, परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारादध्यात्मसम्बन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदिति ॥

(४)अत्रोच्यते–'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः

---

(१) अनेकेति । अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि लिङ्गानि वा प्रतिपदार्थमनेकानीति यावत्तेषामेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्ये समावेशे किं बलवत् किममूनि सर्वाणि समबलानि उतैकमेव बलवद्यादा चैकमेव तदा कस्य लिंगिनो लिंगं बलवत् किं ब्रह्मण उत प्राणादेरित्येतदत्र चिन्त्यते, एतच्च प्राग् अत एव प्राण इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मलिङ्गात्प्राणश्रुतिर्नीता न तु ब्रह्मलिङ्गानां बलाबलं विचारितम् , इति अग्रिमाधिकरणसङ्गतिकारिकार्थः । कारिकार्थमेवाह मुख्येति ।

(२) अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धिवदन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन पुनरुक्तिं शंकते स्यादेतदिति ।

(३) देवतालिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह तथापीति ।

(४) वसत इति द्विवचनश्रुत्या सहोत्क्रमणादिलिङ्गानुगृहीतयोपास्यभेदप्रतीतेर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्णय इति वदन् पूर्वपक्षसंभवमाह अत्रोच्यत इति । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः ।

सहोत्क्रामत' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावो, न चोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राण'इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे(१) भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात्, (२)पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु(३) सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो, न तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो न पृथग्विधयः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतम्, तथेहापि 'मामेव विजानीहि'त्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्युक्त्वाऽन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत' इत्युपसंहाराद्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येता'विति, तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन (४)बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । (५)अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणभेदेनोपलक्षयति—"प्राण एव प्रज्ञात्मे"ति ।

(६)तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः ।
एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति सङ्ग्रहः ॥ २८ ॥

(सू०) न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

---

(१) ब्रह्मणि प्राण इति । 'स एष प्राण आनन्दोऽजर' इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः ।

(२) भवतु पदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमस्तथापि गामानयेत्यादाविवैकवाक्यता किं न स्यादत आह पदार्थानां चेति । गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्येकवाक्यता, इह तु सहोत्क्रमत इत्यादिभिः स्वातन्त्र्यावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः ।

(३) पदार्थावबोधो हि वाक्यार्थबोधे हेतुरत एव स गुणः, उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानमतो न प्रतीतैकवाक्यताभङ्ग इति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना ।

(४) ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः, क्रियाशक्तिमांश्च प्राणः ।

(५) यदि प्रत्यगात्मोपाधी भेदेन निर्दिष्टौ न तु जीवप्राणौ स्वातन्त्र्येण कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपक्रम्योपास्वेति तयोरुपास्यत्वनिर्देशः, भेदेनोक्तयोर्वा कथमभेदनिर्देशोऽत आह अत एवेति ।

(६) उपसंहारार्थसंग्रहकारिकामाह तस्मादिति ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

"न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हती"ति (पृ० २५५ पं० ४) नैष सन्दर्भो (१)ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः। **"प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादि"**ति। (२)प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि। **जीवन्मुख्यप्राणयोरन्यतर** इत्युपक्रममात्रम्। **"उभा"**विति पूर्वपक्षतत्त्वम्। ब्रह्म तु ध्रुवम्। **"न ब्रह्मे"**ति (पृ० २५६ पं० १)। न ब्रह्मैवेत्यर्थः। **"दशानां भूतमात्राणामि"**ति। पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः।

तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—**"अथ वे"**ति (पृ० २५७ पं० १) (३)पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम्। तदेतदालोचनीयं–कथं न वाक्यभेद–इति। (४)युक्तं 'सोमेन यजेते'त्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात्, इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभावार्थत्वात्, भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमाद्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्, तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः, स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया–**"प्रथमे पाद"** इति (पृ० १५९ पं० ९)। उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदेक्ष्यन्ते। न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमिति, अत उक्तम्–**"समस्तजगत्कारणस्ये"**ति (पृ० १६० पं० १) यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्त-

---

(१) ननु जीवप्राणब्रह्मणामुपास्यत्वेन यदि पूर्वपक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रावतारकपूर्वपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोऽत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति। ब्रह्मपरत्वनियमो निषिध्यत इत्यर्थः।

(२) एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्य एव प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपादयितुं प्रज्ञेत्यादि भाष्यम्, तत्र प्राणान्तरशब्दार्थमाह प्राणान्तराणीति।

(३) पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थं विभजते पूर्वमिति। उपासनात्रैविध्यप्रसङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्यानमत्र तु एकस्या उपासनायास्त्रिविधत्वान्न वाक्यभेद इति व्याख्यानमित्यर्थः।

(४) अत्र तावत्किमुपासनात्रयविशिष्टब्रह्मविधिरुत ब्रह्मविशिष्टोपासनात्रयविधिरथवा तदनुवादेन तदाश्रितोपासनत्रयविधिरिति विकल्प्य नाद्य इत्याह युक्तमिति। न द्वितीय इत्याह वाक्यान्तरेभ्यश्चेति। विशेषणीभूतब्रह्मणः सन्निधौ प्राप्तत्वात् न तद्विशिष्टोपासनविधिरित्यर्थः। ततस्तृतीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह तदनूद्येति। तं दूषयति तस्य चेति। ब्रह्मानुवादेनोपासनविधावेकविशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परप्रसङ्गाभावात्युपस्थितविध्यावृत्त्यापात इत्यर्थः।

थापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेना(१)धिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । "अर्थान्तरप्रसिद्धानां चे"ति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारालिङ्गश्रवणात् तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः । (२)पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः ।

(सू०) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

"इदमाम्नायते-सर्वं खल्विदं ब्रह्म,कुतः ? तज्जलानि"ति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जम् , तस्मिंश्च लीयत इति तल्लम् , तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर" इत्यादि । (३)तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद्ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं "शारीरो" (पृ० २६१ पं० १) जीव इति । कुतः ? (४)क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । (५)तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । (६)एवं च सङ्कल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वयमनिर्वृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्योऽनुपपादकत्वात्, तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः सम्बध्यते। (७)मनोमयत्वादि च कार्यकारणसङ्घातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद्ब्रह्मणा सम्बद्धुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् । (८)न च 'सर्वं खल्विदमि'ति वाक्यं ब्रह्मपरमिति तु शमहेतुत्वन्निगदार्थवादः शान्तता-

---

(१) अधिकरणेति। यत्सिद्धावर्थादन्यसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ।

(२) यद्यर्थान्तररूढा अपि शब्दा ब्रह्मलिङ्गात् ब्रह्मपरतया व्याख्याताः तर्हि कैव कथा मनोमयत्वादिलिङ्गेषु, अपि चेह ब्रह्मशब्द एवास्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति', अस्ति च वाक्यशेषे सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिंगं तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षेति । क्रतुमित्यादिवाक्येनेत्यारभ्येत्यर्थः ।

(३) मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरपेक्ष्यसापेक्षत्वाभ्यां संशयमाह तत्रेति ।

(४) स्ववाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवोपासनानुवादेन शमविधिपरत्वान्न सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसमर्थकमित्याह क्रतुमिति ।

(५) प्रागप्रतीतायाः क्रमप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यनुवादस्तत्राह तथाचेति ।

(६) ननु संकल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वाद्ब्रह्मण उपास्यत्वमत आहैवं चेति । सापेक्षस्य गुणविध्यर्थमाश्रयदानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेक्षापूरणमित्यर्थः ।

(७) स्यादेतन्मनोमयत्वादिमद्ब्रह्मैवास्त्वित्यत आह मनोमयत्वादि चेति । उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्वरूपप्रतीतिसमयावगतत्वम् ।

(८) चेन्न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि तदभिधानमित्यत आह नचेति । हेतुवन्निगद्यत इति तथोक्तः । शूर्पेणेति वाक्यान्ते तेन हीति श्रुतम् । तत्र च हिशब्दश्रुतेः स्तुतौ च लक्षणापत्त्याऽन्नकरणत्वं हेतुरुपदिष्टस्तथाच यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति पूर्वपक्षे तृतीयाश्रुत्या होमकरणं शूर्पं गम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षाऽतः शूर्पस्तुतिवदत्रापि शान्ततविधिपरो ब्रह्मप्रशंसावाद इत्यर्थः ।

विधिपरः, 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत्। न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तम्। मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात्। सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति। एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम्। परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः। प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम्। व्याख्यातं च भाष्यकृता। एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथंचिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या। 'एतद्ब्रह्मे'ति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात्। एवं सत्यसङ्कल्पादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति, तदव्यतिरेकात्। तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनाऽत्र विवक्षितो, न परमात्मेति प्राप्तम्।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(१)समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते।
तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः॥
तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि।
तथा च सत्यसङ्कल्पप्रभृतीनां यथार्थता॥

(२)भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत, न त्वेतदस्ति। तथाहि:—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत्। (३)तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते। तद्येनैष(४)शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः। (५)न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमना' इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति युक्तम्। तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः॥

(६)स्यादेतत्। जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्ते। (७)तदेतदत्र सम्प्रधार्यम्—किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथा च

---

(१) समास इति। 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यत्र प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिसमासो विग्रहवशादस्येत्यन्तर्गर्भितसर्वनामार्थवान्, सर्वनाम च सन्निकृष्टमपेक्षतेऽतः सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमित्यर्थः। ननु मनोमय इति स्ववाक्यस्थमयडर्थेन ब्रह्माकाङ्क्षा न सम्भवेदत आह तद्धितार्थ इति। सोऽपि विकारप्राचुर्यसाधारणतया सामान्यत्वान्न ब्रह्माकाङ्क्षाशमकः संदिग्धत्वादिति भावः। फलितमाह तस्मादिति। अतः शमविधिस्तुतिपरादपि वाक्याद्ब्रह्मैव ग्राह्यम्, एवं च ब्रह्मोपादाने सत्यसंकल्पादीनां यथार्थत्वसम्भवेन वाक्यशेषस्थलिङ्गसामञ्जस्यमित्यर्थः। (२) समासइतिकारिकांशं व्याचष्टे भवेदिति। तदभिधानं-समासाभिधानम्।

(३) तद्धितार्थ इत्यंशं व्याचष्टे तत्रेति। (४) तद्यत्रैष इति मु० मु० पु० पाठः।

(५) नचैष इति। एष मनोमयशब्दो जीवे एव निविष्टावयवार्थो न तु ब्रह्मणि तस्य मनआदिविरहप्रतिपादनादित्येतन्न युक्तम्, कुतो न युक्तमत आह तस्यापीति। विकाराणा-तद्विशेषाणां जीवानाम्।

(६) विकारत्वं जीवानामभेदापेक्षं यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोमयत्वं तर्हि जीव एव मनोमयपदं मुख्यमिति तदेव समासाकाङ्क्षायाः पूरकं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति।

(७) उक्ताशंकासमाधानार्थं प्रथमं बलाबलविवेकाय पक्षविभागं करोति तदेतदिति। ब्रह्मलिङ्गैः—सर्वकर्मत्वादिभिः, तद्वत्ता-ब्रह्मलिङ्गवत्ता। अस्मिन्पक्षे फलितमाह तथाचेति।

जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, (१)उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति। (२)वयं तु पश्यामः—

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान्। तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत्। भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः। तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, न तु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात्। तस्मात् ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसम्भवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम्। (३)एतदुपलक्षणाय च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यमुपन्यस्तमिति॥ १॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥ २॥

"यद्यप्यपौरुषेय" इति। (पृ० २६२ पं० १२) शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसन्दर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानम्, तथा चाऽस्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम्। परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव, (४)अन्यथोद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि सम्मार्गप्रसङ्गात्। तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः। (५)तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्, इच्छानिच्छे च भक्तितः। तदिदमुक्तं—"वेदवाक्यतात्पर्याभ्यामवगम्यते" (पृ० २६३ पं० १) इति। यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः॥ २॥

स्यादेतत्, यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शारी

---

(१) एवं जीवोपास्यत्वपक्षं प्रदर्श्य ब्रह्मोपास्यपक्षमाह उतेति। तथाच ब्रह्माभिन्नस्यापि जीवस्यावच्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवत्ता, ब्रह्मणस्तु सर्वात्मत्वाज्जीवलिङ्गैस्तद्वत्तेति पक्षे लाभमाह तथाचेति।

(२) तत्र स्वमतमाह वयन्त्विति। समारोप्यस्येति। ज्ञायमानेन समारोप्यजीवरूपेणाधिष्ठानविषयो ब्रह्मरूपवद्भवेत् तस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकालेपि सत्त्वात्। विषयस्य तु रूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेन समारोप्य जीवो न रूपवानधिष्ठानासाधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावादिति कारिकार्थः। कारिकार्थमिममेव दृष्टान्तेन दृढयन्नाह समारोपितस्येति।

(३) एतदुपलक्षणाय—सर्वकामत्वाद्युपलक्षणाय, उपन्यस्तं भाष्यकारेणेति शेषः।

(४) 'उपादानेन फलेन' इति भाष्ये उपदानं नाम परिग्रहो न तूपादेयत्वमुद्देश्यप्रतियोगित्वम्, विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति। किञ्चित्कार्यं विधातुं सिद्धवन्निर्देश्यमुद्देश्यत्वमनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपादेयत्वम्। उद्देश्याविवक्षायां 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'त्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात्तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चायुक्त इति भावः।

(५) तद्गतं-ग्रहगतम्, एकप्रसरतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवा'त्पशुना यजेते'त्यत्रोपादेयाविशेषणत्वादेकत्वविवक्षाया युक्तत्वेऽप्यत्र ग्रहस्यैकत्वोद्देशेन सम्मार्गविधावुद्दिश्यमानयोः परस्परमसम्बन्धाद्ग्रह एवोद्देश्येन पर्यवसानाच्च वाक्योपरिसमाप्तिसम्भवेन ग्रहं सम्मार्ष्टि तं चैकमिति वाक्यभेदापत्त्यैकत्वविवक्षा न युक्तेति भावः।

-रस्य ब्रह्मणोऽभेदात्, शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—

(सू०) अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

यत्तदवोचाम 'समारोप्यधर्माः समारोपविषये सम्भवन्ति, न तु विषयधर्मास्समारोप्य' इति, तस्येत उत्थानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् ॥ ७ ॥

अत्राह चोदकः "**कः पुनरयं शारीरो नामे**"ति (पृ० २६५ पं० ९) । (१)न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत् । (२)तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा चानुपपत्तेस्त्वित्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः । परिहरति "**सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते**" । (३)अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशां च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । (४)न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । (५)अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न हि तद्भागस्य जीवस्य सम्प्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता । नह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

(सू०) सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

---

(१) जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभयश्रुत्युपपत्तेराक्षेपायोगमाशंक्याह न तावदिति ।

(२) विरोधादन्यतरबाधे स्थितेऽप्यभेदपक्षे विनिगमकमाह तत्रेति । तद्बाधनात्—तैर्वेदान्तैर्द्वैतग्राहिणो मानान्तरस्य प्रत्यक्षस्य विधिमात्रव्यापारत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्चान्येषामपि बाधनादित्यर्थः ।

(३) औपाधिकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह अनाद्यविद्येति । तादृशाम्—अविद्याविशिष्टानाम् ।

(४) शङ्कते नचेति ।

(५) समाधत्ते अनादित्वेनेति । जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवद्धेतुमत्त्वेऽनित्यत्वं स्यादतोऽत्रोत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तकत्वमुक्तम् । अनादिजीवाविद्ययोश्चेतरेतराश्रयत्वमविद्यातत्सम्बन्धयोरिवाविरुद्धमिति भावः ।

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । (१)तथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसम्भोगो विद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते, न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥

(सू०) अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

"कठवल्लीषु पठ्यते—

(२)यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ इति ।

(३)अत्र चोदनीयौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृताऽस्ति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इतिश्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात् 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति । तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । (४)ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्यकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम् । (५)अथ तु संहर्तृता भोक्तृता, ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः-किमत्ताऽग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । (६)अत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता । तथा च जीव एव(७) । 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः, (८)संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम् । (९)यदि तु संहर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता, 'अग्निरन्नाद' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अत्तात्र परमात्मा, कुतः, ? चराचरग्रहणात् । 'उभे यस्यौदन' इति 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया

---

(१) 'न वैशेष्यादि'ति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेष्टसिद्धौ प्रत्ययप्रयोगोतिशयद्योतनाय, तमेवाह तथाहीति । अतिशयस्य भावः प्रत्ययार्थो न तु विशेषस्वरूपभाव इत्यर्थः ।

(२) यस्येति । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो, मृत्युः सर्वप्राणिमारकोपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्था इत्थमीश्वराधिष्ठानभूतं को वेद चित्तशुद्ध्यादिकं बिना कोपि न जानातीति कठवल्ल्यर्थो बोध्यः ।

(३) विषयवाक्येऽत्तृश्रवणादत्तेति सूत्रासङ्गतिमाशङ्क्याहात्र चेति ।

(४) ननु जीवस्य कथं ब्रह्मक्षत्रादिभोक्तृत्वं पूर्वपक्षिणा साध्यमत आह ब्रह्मक्षत्रादीति ।

(५) एवमत्तृत्वस्य भोक्तृत्वपक्षे संशयेन पूर्वपक्षं प्रदर्श्य संहर्तृत्वपक्षे तं वक्तुं भूमिकामाह अथ त्विति ।

(६) वनितादिषु भोक्तृत्वेपि संहर्तृत्वाभावात् अत्तृत्वस्य भोक्तृत्वात्मप्रसाधनेन पूर्वपक्षमुपपादयति अत्रौदनस्येत्यादिना ।

(७) तथा स जीव एव इति, सर्वथा स जीव एवेति च पाठान्तरम् ।

(८) ननु प्रलये जीवनाशात्कथमजत्वमत आह संहारेति ।

(९) अविक्रियस्य परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् अग्निरेव संहर्तेत्याह यदीति । एवं चात्तृत्वस्य भोक्तृत्वपक्षे जीवो, संहर्तृत्वपक्षे चाग्निरेवात्ता न परमात्मेति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

च कार्यकारणसङ्घातः स्थितो, न तद्योदनः । नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनमपि तु भोग्यः । (१)न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्युरुपसेचनतया कल्प्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसङ्घातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित् क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । (२)न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम् । नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किन्तु लक्षणया । न च लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च 'ब्रह्म क्षत्रं चे'ति च श्रुती सङ्कोचमर्हतः । न च ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते, मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात्, (३)प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । (४)तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नाग्नेर्नापि जीवस्य, तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । 'क इत्था वेद यत्र स' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥

(सू०) गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

संशयमाह—"**तत्रे**"ति (पृ० २७० पं० १२) पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—"**यदि बुद्धिजीवावि**"ति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—**अथ जीवपरमात्मानावि**"ति । (५)औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—"**अत्राह आक्षेप्ते**"ति (पृ० २७१ पं० १) ऋतं सत्यमवश्यम्भावीति यावत् । समाधत्ते—"**अत्रोच्यत**" इति । (६)आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः

---

(१) एवमोदनशब्दस्य भोक्तृत्वेनौदनपदार्थमुक्त्वौदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य संनिहितमृत्यूपसेचनपदानुसारेणौदनगतविनाशित्वधर्मलक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितजगद्विनाशकर्तेश्वरः प्रतीयते न जीव इत्याह न चेत्यादिना ।

(२) ओदनपदात्प्रथमं भोक्तैव प्रतीयत इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्राह न चौदनपदादित्यादिना। ओदनपदस्य भक्तवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वेन तथापि जघन्यवृत्त्याश्रयणात्तद्वलाद् ब्रह्मक्षत्रमृत्युश्रुतीनां न संकोच इत्यर्थः ।

(३) मृत्युपदाद्विनाशिवस्तुमात्रविवक्षायां कथं ब्रह्मक्षत्रग्रहणमत आह प्राणिष्विति । ननु ब्रह्मक्षत्राभ्यामितरव्यावृत्तिः कुतो नात आहान्यनिवृत्तेरिति । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या'इत्यत्र मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्याफलं, तथा चानर्थनिवृत्तिरेवमिहान्यानिवृत्तिरनर्थिका पुरुषार्थविशेषानवगमादित्यर्थः ।

(४) मायोपाधिद्वारा परस्यापि संहर्तृत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति तथा चेति ।

(५) ननु लक्षणया पिबदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षाक्षेपे च वाक्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गादाक्षेपायोगमाशङ्क्याहौत्सर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेप्ता पिबन्ताविस्यस्य मुख्यमर्थमौत्सर्गिकमबाध्यं मन्यते प्राकृतसुपर्णविषयत्वं च वाक्यस्य पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्यतेऽत आक्षेप इत्यर्थः ।

(६) लक्षणां वक्तुं 'मुख्यार्थासम्भवमाहाध्यात्मिकेति ।

पाता परिशिष्यते इति (१)'सृष्टीरुपदधाती'तिवद्द्विवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहन्नितरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः। अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह—"यद्वे"ति। स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोपि कर्ता। अत एव चाहुः—'यः कारयति स करोत्येवे'ति। एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति। तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति। तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति—"बुद्धिक्षेत्रज्ञावि"ति।

(२)नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी न हि।
क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि॥

न च पिबन्ताविति वत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः। अपि च 'सुकृतस्य लोक'इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः। बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ। जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म तस्यातदायत्तत्वात्। किं च छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ। न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः, प्रकाशरूपत्वात्। बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम्। तस्माद्बुद्धिजीवावत्र कथ्येते। तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(३)ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता।
ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया॥
प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति।
गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः॥

(४)गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना। तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरू-

(१) सृष्टीरिति। 'सृष्टीरुपदधाती'ति समाम्नाय 'एकया स्तुवत' इत्यादिना सृष्टयसृष्टिमन्त्रा उक्तास्तत्र यथा सृष्टीरुपदधातीति यदि सृष्टिमन्त्रकेष्टकानामाधाने विधानं तर्हीष्टकासु सृष्टयसृष्टिमन्त्रकृत्वविशेषानवगमात्सर्वा एव सृष्टिमन्त्रका इति सृष्टिपदरहितमन्त्राणामानर्थक्यवारणाय सृष्टिशब्दः सृष्टयसृष्टिसमुदायं लक्षयित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मन्त्रान् लक्षयति, एवमिहापि पिबच्छब्दः स्वार्थस्यापिबत्संसृष्टतां पिबदपिबत्समुदायमिति यावत्तं लक्षयन्स्वार्थं पिबन्तमजहदितरेतरयोगलक्षणं समुदायं प्रति समुदायीभूतपिबदपिबत्परो भवति न पिबत्येव वर्तते नापि लक्षयन् गंगाशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः।

(२) पूर्वत्र यथा ब्रह्मक्षत्रपदस्य संनिहितमृत्युपदानुसारेणानित्यवस्तुपरत्वमेवमिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रविष्टादिपदानुसारेण बुद्धिक्षेत्रज्ञपरत्वमित्याह नियतेति। कारिकार्थः सुगमः।

(३) सिद्धान्तसंग्रहश्लोकावाह ऋतपानेनेति। ऋतं पिबन्ताविति ऋतपानेन जीवात्मा ऋतपानकर्तेति निर्णीतम्, अस्य जीवस्य या द्वितीयता द्विवचनाधारता सा ब्रह्मणैव तस्य चेतनत्वेन जीवसरूपत्वात् नतु बुद्ध्या तस्या जडत्वेन विसदृशत्वादित्यर्थः। ननु संनिहितगुहाप्रविष्टपदाद् बुद्धिर्द्वितीया किं न स्यादत आह प्रथममिति। उक्तरीत्या पूर्वं ब्रह्मणा सह जीवस्य सद्वितीयत्वे निश्चिते सति गुहाप्रविष्टपदमपि एतदविरोधेनैव पश्चाद्व्याख्येयमित्यर्थः।

(४) ऋतपानेनेति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे गौरिति।

पया बुद्ध्या । (१)तदेव 'मृतं पिबन्तावि'त्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तं 'तद्दर्शनादि'ति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

(सू०) विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णे'त्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति "एष एव न्याय" इति (पृ० २७३ पं० १०)। अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्तामुद्धाटयति—"अपर आह" (पृ० २७४ पं० २)। "सत्त्वं" बुद्धिः । शङ्कते—"सत्त्वशब्द" इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे इत्यर्थः । निराकरोति—"तन्ने"ति । "येन स्वप्नं पश्यती"ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । "योऽयं शारीर उपद्रष्टे"ति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, (२)वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—"नास्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत" इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च—"तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज (३)आध्वंसत' इति । रजोऽविद्या नाध्वंसनं न संश्लेषमेवंविदि करोति । एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह—"तावता च"ति । चोदयति—"कथं पुन"रिति । निराकरोति—"उच्यते । नेयं श्रुति"रिति । (४)अनश्नन् जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शङ्कते—यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती"ति । एतदुक्तं भवति—नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतोऽपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चितिच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तदेनेन कृत्वाचिन्तोद्धाटिता ॥ १२ ॥

(सू०) अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

---

(१) प्रथममिति श्लोकं सोदाहरणं व्याख्याति तदेवमिति ।

(२) वचनविरोध इति । अत्तीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वसम्भवे करणे कर्तृत्वोपचारो न युक्त इति न्यायस्य बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्यापकब्राह्मणविरोधे आभासत्वमित्यर्थः ।

(३) आध्वंसते—आगच्छति ।

(४) चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृतां ब्रह्मस्वभावं वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमुपपादयन्मन्त्रार्थमाहानश्नन्निति । बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनश्नन्नभोक्तृ ब्रह्म भवन्नभिपश्यतीत्यर्थः । अस्मिन्स्वोक्त एवार्थे स्वयमेव श्रुतिराहेत्याह तन्निरासायेति ।

नन्व'न्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्यनेनैवैतद्गतार्थम्, सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्मा प्रतिबिम्बजीवदेतास्वसम्भविनः, तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्, साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात्। उच्यते—

(१)एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते।
परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते॥
उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम्।
कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते॥

(२)'ऋतं पिबन्तावि'त्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति प्रत्यक्षाभिधानात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्याः कथंचिद्व्याख्येयाः। तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानाद्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया(३) आपनात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगात्। एवं वामनात्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः। 'कं च खं चे'त्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति। '(४)आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति' च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम्। तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः। सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, (५)बाधकान्तरोपदर्शनाय च। एष दृश्यते इत्यस्यात्राभावात्, (६)अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात्।

एवं प्राप्त उच्यते—(७)'य' 'एष' इति
अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती।
प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी॥

संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुषोऽप्य(८)भिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता। पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्व-

---

(१) इयं च सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्ताऽतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः, स च मनोमयतद्धितार्थवन्न संदिग्धो दृश्यत इत्यस्य निश्चायकत्वादित्याह एष इति। न तथा—न प्रत्यक्षम्। युज्यते प्रत्यक्षत्वादिति शेषः। उपक्रमवशादित्यनेन सङ्गतिरुक्ता।

(२) द्वितीयश्लोकं व्याचष्टे ऋतमिति।

(३) अक्षिपुत्तलिकायाः। कनीनिकायतनत्वादिति मु० मु० पाठः।

(४) भिन्नवक्तृत्वेन वाक्ययोर्न नियम्यनियामकत्वं चेत्कथं तर्ह्यग्निभिर्गतिं वक्ष्यतीति शेषोद्धारः कृतोऽत आहाचार्यस्त्विति। तथाच पञ्चदशसूत्रे प्रदर्शयिष्यमाणवाक्यैर्न ब्रह्मपरत्वसङ्गतिः कर्तुमर्हति भावः।

(५) बाधकान्तरेति। अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति सूचितबाधकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः।

(६) नन्वाक्षिणीत्याधारनिर्देशाज्जीवदेवते किं न स्यातामत आह अन्तस्तद्धर्मेति।

(७) 'य एष' इत्यादेः प्रथमश्रुतस्यापि सापेक्षत्वान्न चाक्षुषत्वसमर्पकत्वमित्याभिप्रायेण सिद्धान्तमाह य एष इति अपूर्यानिष्पन्नेति श्लोकेन। य इति एष इति च सर्वनामनी विशेषापेक्षत्वात्स्वतोऽपर्यवसिताभिधाने सन्निहितपुरुषादिपदस्यार्थं विशेष्यं प्राप्य वाचके भवेतामिति श्लोकार्थः।

(८) अर्थलेशः। अपरोक्षता—चाक्षुषत्वं सर्वनामार्थस्य पुरुषस्य कुतः। स्वरसत इत्यनेन छायात्मनि योजनाक्लेशो वारितः।

रसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति। न च तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासम्भवं व्याख्येयम्। (१)व्याख्यातं च सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम्। विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः। अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यन्नेतुं शक्यम्, अल्पं च, इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम्, नहि स्वसत्ताक्षणावस्थानमात्रममृतत्वं भवति, तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम्। भयाभये अपि चेतनधर्मौ नाचेतने सम्भवतः। एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणा नेतुमशक्याः। प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपपादितः। तदिदमुक्त'मुपपत्ते'रिति। 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'त्युक्ते स्यादाशङ्का—ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत—इति, तत्परिहरति श्रुतिः— **"तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती"ति** (पृ० २७६ पं० १३)। वर्त्मनी—पक्षस्थाने। एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति। तदिदमुक्तं **"तथा परमेश्वरानुरूपमि"ति**। **"संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि, कल्पते"** घटते, समवेतार्थत्वात्। प्रतिबिम्बादिषु त्वसमवेतार्थः। (२)वननीयानि, सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि। संयन्ति सङ्गच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा। तत्कारणकत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः, तेन पुण्यफलानि सङ्गच्छन्ते। (३)स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः। एष एव भामनीः। भामानि भानानि, तानि नयति लोकमिति भामनीः। तदुक्तं श्रुत्या—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥

(सू०) स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम्। आशङ्कामाह—**कथं पुनरिति** (पृ० २७७ पं० २)। स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टम्, यथा यादसामब्धिः। तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शङ्कार्थः। परिहरति—**"अत्रोच्यत"इति**। स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात्। सर्वगतस्यैकस्थाननियमो (४)नावकल्पते, न तु नानास्थानत्वं, नभस इव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम्। विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥

---

(१) व्याख्यातं चेति। अधिकरणावसानभाष्य इत्यर्थः। तदुपादत्ते सिद्धवदिति। अस्यार्थमाह विदुष इति। विदुषो विषयस्तेन निष्पाद्या शास्त्रायोपलब्धिः सा परोक्षापि प्रत्यक्षेति स्तूयते इत्यर्थः। उपचारे निमित्तम् दृढतयेति।

(२) 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ती'ति श्रुतिमीश्वरस्य फलभोक्तृत्वभ्रमव्यावर्तनेन व्याचष्टे वननीयानीति। जीवान्प्रति सङ्गच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना संगच्छन्ते स संयद्वामः। एतं हीत्यस्यैतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः।

(३) 'एष उ वामनी'रित्यस्यार्थमाह स एवेति। फलोत्पादकत्वमात्रं संयद्वामत्वम्, तुल्यप्रापकत्वं च वामनीत्वमित्यनयोर्भेदो बोध्यः।

(४) स्थानान्तराव्यापकत्वम्।

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रतिबिम्बजीवदेवतौ इत्याह सूत्रकारः—

(सू०) सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एवं खल्वाख्यायते—'उपकोसलो ह वै कामलायनः(१) सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास, तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीनुपचार, स चाऽऽचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म, जायया च तत्समावर्तनायार्थितोऽपि तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् , ततोऽतिदूनमानसम(२)ग्निपरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्नयः करुणापराधीनचेतसः श्रद्दधानायाऽस्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच 'विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति, किन्तु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसम्पर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं, खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः—यद्वाव ॐ तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति । एवं सम्भूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः--(३)'पृथिव्यग्निरन्नमादित्य' इत्यादिना । पुनस्त एनं सम्भूयोचुः–एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्मविद्या चास्माभिः सम्भूय पूर्वमुक्ता--'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता, ब्रह्मविद्येयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तम् , तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्तवाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग्नय उपरेमिरे' । एवं व्यवस्थिते यद्वा व कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः--**"तत्र खंशब्द"** इति (पृ० २७८ पं० ४) । **"प्रतीकाभिप्रायेणे"**ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । (४)न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयान्वये गुणमाह—**"इतरेतरविशेषितौ त्वि"**ति । (५)तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितावुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्व्यावृत्तं निरामयं भवति ।

---

(१) कमलस्य गोत्रं कामलस्तस्यापत्यं कामलायन इत्यर्थः ।

(२) गुरुप्रसादाभावात्परितप्तमानसम् ।

(३) पृथिव्यग्निरिति । उपकोशलं गार्हपत्योऽनुशशास 'पृथिव्यग्निरन्नमादित्य'इति इमाभिश्चतस्रस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । तथाऽन्वाहार्यपचनोऽनुशशास आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मम तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि इति । तथाऽऽहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । इत्येवं पृथगुपदेशोऽग्नित्रयस्य बोध्यः ।

(४) न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । एषा सोम्य आत्मविद्येत्यग्निभिः कं खं ब्रह्मेति विद्याया विद्यात्वेन परामर्शादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणविशेष्यभावोऽर्थयोः शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं तथाचासङ्गतिरितरेतरविशेषितौ कं खं शब्दाविति भाष्यस्येत्याशङ्कायामाह तदर्थयोरिति । सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः ।

तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह **"तत्र द्वितीय" इति** । ब्रह्मपदं कम्पदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खम्पदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो, ययोः कङ्खम्पदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह–**"तदेवं वाक्योपक्रम" इति** । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यता ब्रह्म,'य एषोऽक्षिणी'त्याचार्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—**"आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधान"मिति** (पृ० २७९ पं० २) । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति ? तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽस्माभिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किंचिदधिकमाध्येयं(१) पूरयित्वाऽऽचार्यो वक्ष्यतीति, तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरविवक्षा वारितेति । (२)अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः काले नाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोशलमुवाच,-'ब्रह्मविद इव ते सोम्य! मुखं प्रसन्नं भाति, को नु त्वामनुशशासे'ति । उपकोशलस्तु ह्रीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्याद् भगवन्! प्रोषिते त्वयीत्यापाततोऽपज्ञाय(३) निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोशले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच-सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन् तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत-इति । एवमुक्तस्तयाचार्य आहोपकोशलः—ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाचाचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि । एतदुक्तं भवति(४)आचार्येण—ये यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वा कार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम् , अह्नः आपूर्यमाणपक्षम् शुक्लपक्षदेवताम् , ततः षण्मासान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवताम् , तत आदित्यम् , आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्यमानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत् , स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपौनःपुन्यमावृत्तिस्तत्कर्ताऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथा च स्मृतिः—

(५)ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ १५ ॥

---

(१) अक्षिस्थानसंयद्वामादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः ।

(२) अग्न्याचार्योपदेशयोरर्थान्तरत्ववारणाय पूर्वप्रदर्शिताग्न्युपदेशाख्यानपरवर्तिनीमाख्यायिकामाह अथेत्यादिना ।

(३) अपज्ञाय—अपह्नुत्य ।

(४) अग्रिमसूत्रस्थभाष्योक्तगीतास्मृत्यर्थं छान्दोग्यार्थं चाचार्यगतिवचनेनाग्रेव स्फुटयाति आचार्येणेति । अतएवाग्र वक्ष्यति तदनेन सूत्रं व्याख्यातम् । ये सुखमिति मु० मु० पु० पाठः ।

(५) उक्तछान्दोग्यस्थविशिष्टगतिप्रादकेऽर्थे स्मृतिं प्रमाणयति ब्रह्मणेति ।

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

(सू०) श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(सू०) अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

'य एषोऽक्षिणी'ति नित्यवत् श्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह--**"न चोपासनाकाल"** इति (पृ० २८० पं १२)। **"तथा विज्ञानात्मनोपी"**ति । (पृ० २८१ पं० ३) विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः। **"भीषा"** भिया । **"अस्मा"**ब्रह्मणः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १८० ॥

(सू०) अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

(१)स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।
तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

(२)प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यत' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम्(३)। तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात् प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽणिमाद्यैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वा'च्चैष त आत्मे'ति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता। यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, 'पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिरि'त्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनाद् 'यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः । योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यादि-

---

(१) पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकमाह स्वकर्मेति। तक्षादिः शिल्पी स्वकर्मजशरीरेण तं देहं तद्द्वाराऽन्यच्च वास्यादिकं नियच्छति, अशरीरस्तु परमात्मैवमन्तर्यामी न भवेदिति श्लोकार्थः । अन्तशरीरः परमात्मान्तर्यामी घटवदिति पूर्वपक्षिमतेनानुमानं बोध्यम्। तत्र च स्वशरीरनियन्तरि शरीरान्तररहिते तक्षणि व्यभिचारवारणायोक्तं स्वकर्मेति । तथा च न नियम्यातिरिक्तशरीरराहित्यं हेतुः किन्तु शरीरेण भोक्तृत्वासम्बन्धः, एवं च तक्षा स्वकर्मजदेहेन भोगवानिव तं देहं तद्द्वारा वास्यादि च नियच्छतीति न व्यभिचारः ।

(२) उक्तानुमानेऽचेतनत्वमुपाधिमाशंक्य मुक्ते चेतने साध्यवत्यप्युपाध्यभावात्साध्याव्यापकत्वमभिप्रेत्याह प्रवृत्तीति । नियमनं शरीरिणो न चेतनमात्रस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह नहीति ।

(३) अनेन 'जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वोक्तेर्नियन्तृत्वं सिद्धमि'त्याशङ्का परास्ता ।

श्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादि'ति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी । (१)तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अमृतश्च देहनाशेऽप्यनाशात् । (२)अन्यथाऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'ति चाभेदेऽपि कथंचिद्भेदोपचारात् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नी'- तिवत् । 'यमात्मा न वेदे'ति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यादि च सर्वं 'स्वे महिम्नी'तिवद्योजनीयम् । यदि पुनरात्मनोपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । (३)तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—

(४)देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् ।
तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत् ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तथा च सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम् । (५)न चानवस्था, नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । (६)अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु-ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, 'यःसर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानी'त्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्यादौ चाभेदेपि(७)

---

(१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एवेति । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

(२) अन्यथा देहनाशान्नाशे । (३) पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ।

(४) अशरीरत्वादीश्वरो नान्तर्यामीत्यत्र किमशरीरत्वं यतो नियन्तृत्वाभावः सिध्येत । नियम्यातिरिक्तदेहरहितत्वं वा देहसम्बन्धाभावो वा देहे भोक्तृत्वाभावो वा? नाद्य इत्याह सिद्धान्ती देहेति । अस्य तक्षादेर्जीवस्य वा स्वदेहादिनियमने न देहाद्यन्तरमतोऽनैकान्तिकतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते तदिति । परस्यापि देहादिसम्बन्धाभावोऽसिद्ध इत्याह तदविद्येति । तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वम् । तृतीये तु सोपाधिकत्वेन, मुक्तस्य परामेदेन पक्षत्वान्नोपाधेः साध्याव्यापकत्वम् । अतीतकालतां चाह श्रुतीति ।

(५) जीवस्य नियन्त्रणाभ्युपगमेऽनवस्थेति यदुक्तं तत्राह नचेति । औपाधिकस्य ह्यनौपाधिकेश्वरनियम्यत्वमभ्युपेतं नानुपहितेश्वरस्य नियन्त्रन्तरापादकमित्यर्थः ।

(६) वस्तुतो जीवपरभेदाभावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहारोऽत आहाविद्याकल्पितेति । एवं चेति । बहुत्वाज्जीवानां नियम्याधिदेवादिषु प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः ।

(७) औपाधिकभेदाभावेऽपि ।

भेदोपचारक्लेशो न भविष्यति। तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम्। (१)पृथिव्यादि स्तनयित्न्वन्तमधिदैवम्। 'यः सर्वेषु लोकेष्वि'त्यधिलोकम्। 'यः सर्वेषु वेदेष्वि'त्यधिवेदम्। 'यः सर्वेषु यज्ञेष्वि'त्यधियज्ञम्। 'यः सर्वेषु भूतेष्वि'त्यधिभूतम्। प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम्। संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

(सू०) शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

पूर्वः पक्षः "**दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्**" (पृ० २८४ पं० १५) (२)कर्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"**अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते**" (पृ० २८६ पं० १०) "**यत्तदद्रेश्यं**" बुद्धीन्द्रियाविषयः। "**अग्राह्यं**" कर्मेन्द्रियागोचरः। "**अगोत्रं**" कारणरहितम्। "**अवर्णं**" ब्राह्मणत्वादिहीनम्। न केवलमिन्द्रियाणामविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह "**अचक्षुःश्रोत्र**"मिति, बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति। "**अपाणिपाद**मि"ति, कर्मेन्द्रियाणि। "**नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं**" दुर्विज्ञानत्वात्। स्यादेतत् नित्यं सत्किं परिणामि नित्यं, नेत्याह—"**अव्ययम्**" कूटस्थनित्यमित्यर्थः।

(३)परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।
चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥
जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।
योनिशब्दो निमित्तं चेत्, कुतो जीवनिराक्रिया ॥

(४)परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः। यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तत्सरूपाः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः। यथा रज्जुविवर्ता धारोरगादयो रज्जुसरूपाः। न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति, न च हेमपिण्डपरिणामो भवति लूतातन्तुः। तत्कस्य हेतोः? अत्यन्तवैरूप्यात्। तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते। (५)स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम्। (६)'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'ति चाक्षरात् परात्परस्याख्यानम्, 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः। नहि परस्मादात्मनोऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं सम्भवति। अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स

---

(१) अधिकरणोपक्रमे विषयविवेचकमधिलोकमित्यादिभाष्यं विभजते पृथिव्यादीति।

(२) यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनक्रियाया अनात्मा विषयः नत्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह कर्तरीति। क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः। लौकिके कर्तरि डित्थे कार्यकरणसंघाते दर्शनादिवृत्त्यविरोधादित्याह आत्मनीति।

(३) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह परिणाम इति। श्लोकद्वयार्थः सुगमः।

(४) सार्धप्रथमश्लोकार्थमाह परिणममानेति।

(५) ननु परिणामिनः प्रधानस्य कथमक्षरशब्दवाच्यतेत्यत्राह स्वविकारानिति।

(६) अत्र पूर्वपक्षिप्रदर्शिते भूतयोनिर्जडः परिणममानत्वाद्विवर्तमानत्वादित्यनुमानद्वये बाधमाशंक्याह य इति। अक्षरात्परादिति सामानाधिकरण्यम्।

सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु। अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात्। ननु चिदात्मा निर्वाच्यो, विरूपो हि सः। **अचेतनानामिति** भाष्यं (१)सारूप्यप्रतिपादनपरम्। (२)स्यादेतत् स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं तत्कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह—**"अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादी"**ति (पृ० २८७पं०४)। सति बाधके स्यानाश्रयणमिह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः। (३)तेन 'तदैक्षत'त्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनिता(४)ऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन, इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसम्भवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः। (५)अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः।

अत्रोच्यते—

(६)अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम्।
यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते॥
तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिधानतः स्फुटम्।
अक्षरं सर्वविद्विश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत्॥
अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता।
अश्नुते यत्स्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम्॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किंचित्। यत्तु—सारूप्याभावान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च—इति। अद्धा,

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते॥

न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति, आन्तरादपि कामक्रोधभयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात्।

---

(१) अचेतनानामिति भाष्यं न प्रायदर्शनपरमित्याह सारूप्येति।

(२) ननु 'न च स्मार्त'मिति प्राच्याधिकरणे प्रधानं दूषितं द्रष्टृत्वाद्यसम्भवन्यायेनाचेतनमव्याकृतमपि दूषितप्रायमिति तच्छङ्का न युक्ता, प्रधानं त्वप्रमाणिकमधिकमिति शङ्कते स्यादेतदिति। बाधकं दृष्टत्वादि।

(३) ईक्षित्यदिचिन्तयाप्यपुनरुक्तिमाह तेनेति।

(४) उपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनित्वमित्युक्तम्, उपचारे निमित्तमाहाविद्येति। अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तमित्यर्थः।

(५) द्वितीयश्लोकापरार्धं व्याचष्टे अथेति।

(६) सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकत्रयमाहाक्षरस्येत्यादिना। 'यद्भूतयोनिम्' इत्यादिनाक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा पश्चात् 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' इति उपक्रम्य तस्मान्नामरूपादीति श्रुतौ सर्वज्ञस्यैवाक्षरस्य जगद्योनित्वं सिद्धान्तितम् १। तत उपादानत्वप्रत्यभिज्ञालिङ्गनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात् सर्वज्ञ एव विश्वयोनिः 'यदक्षरं तत्सर्वविद्वेदि'ति विधानाद्गम्यत इत्यर्थः२। अक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वे कथं सर्वज्ञस्य अक्षरात्परत्वमत आहाक्षरादिति। उक्तश्रुतौ त्वक्षरशब्दवाच्यमव्याकृतमेवोक्तं स्वकार्यव्यापनादित्यर्थः ३॥

(१)अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते, अनाद्यविद्यावासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । (२)तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तद्योनिर्भुजङ्ग इव रज्जुविवर्ततया तद्योनिर्न तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्धर्मसर्वविस्त्वोक्तेर्लिङ्गाद् 'यत्तदद्रेश्यमि'त्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्ये'ति समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—"अपि च द्वे विद्ये" इति । (पृ० २८८ पं० १२) लिङ्गान्तरमाह-"कस्मिन्नु भगव"इति (पृ० २८९ पं० ४) । (३)भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यान्तरमाह-"अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा"मिति । "प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा अष्टादशे"ति । प्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति प्लवाः, अत एवादृढाः । के ते ? यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । ते तु षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, (४)'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गाद्यत्वरफलत्वात् । अपियन्ति-प्राप्नुवन्ति । "नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो"(पृ० २९० पं० ५)रित्युक्ताभिप्रायम्(५) ॥ २१ ॥

(सू०) विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—"विशिनष्टि ही"ति । शारीरादित्युपलक्षणं, (६)प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—"तथा प्रधानादपी"ति । स्यादेतत् , किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् ? तथा च (७)बह्वसमञ्जसं स्यादित्यत आह-"नात्र प्रधानं नाम किंचि"दिति (पृ० २९१ पं० २) ॥ २२ ॥

(सू०) रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—"अन्ये पुनर्मन्यन्त" इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्य-

---

(१) विवर्तस्त्विति श्लोकस्य द्वितीयार्धं व्याचष्टेऽपि चेति ।

(२) वेदान्तिनां विवर्तवादे विवर्त्ताश्रयो ब्रह्मैवेत्युपसंहरति सिद्धान्ती तस्मादिति ।

(३) भोग्यव्यतिरिक्त इति भाष्यं व्याचष्टे भोगा इति ।

(४) ननु ऋतुषु यजन्तीति कर्तरि क्विपि सम्प्रसारणे व्युत्पन्नत्वादृत्विग्शब्दस्यैव यजते इति व्युत्पत्त्या यजमानशब्दस्य यज्ञरूपत्वमुपपन्नं पत्न्यास्तु कथं तदित्याशंक्याह 'पत्युर्नो' इति । तथा च यज्ञसंयोगे गम्यमाने पतिशब्दप्रातिपदिकैकदेशस्य नकारादेशोऽन्त्यस्येकारस्य ततो ङीपि व्युत्पन्नत्वादस्यापि यज्ञरूपत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः ।

(५) उक्ताभिप्रायमिति । विवर्तत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न सारूप्यापेक्षेत्युक्तोऽभिप्राय इत्यर्थः ।

(६) प्रधानादित्यपीति । यद्यपि भाष्यकारेण शारीरप्रधानयोर्निराकरणे क्रमेण हेतुद्वयं व्याख्यातम्, तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाद्यहेतुरपि प्रधानवारणार्थ इति बोध्यम् ।

(७) बह्वसमंजसमिति । चेतनस्य जगदुपादानत्वादिकम् । बहु समञ्जसं स्यादिति क्वाचित्कः पाठः । तस्य च प्रधानस्यागमिकत्वे स्वप्रकृतिविकारसारूप्यादि बहु समंजसं स्यादित्यर्थो बोध्यः ।

पतितस्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसम्भवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, सन्निधिश्च जायमानानां, सन्निधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् । (१)न । प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । (२)न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम् । श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्बलीयस्त्वात् । (३)सिद्धे च प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्धिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति साम्प्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह-"अस्मिन्पक्ष" इति (पृ०२पं० १३) (४)प्रकरणात् २३

(सू०) वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

(५)प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः—"को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति (पृ० २९४ पं० ५) आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूत् , अत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः—"**आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि स्मरसि, तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीना**"मिति । अयमर्थः । (६)वैश्वानरस्य भगवतो द्यौ"**मूर्धा सुतेजाः**" (पृ० २९५ पं० १) "**चक्षुर्विश्वरूपः**" सूर्यः, "**प्राणो**" वायुः, "**पृथग्वर्त्मात्मा**" पृथग्वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा । "**सन्देहो**" देहस्य मध्यभागः, स आकाशो "**बहुलः**" सर्वगतत्वात् । "**बस्तिरेव रयिः**" आपः, यतोऽद्भ्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्रीभूतानां बस्तिः स्थानमिति बस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । "**पादौ**

---

(१) प्रकरणमित्यादिना जायमानसन्निधिलक्षणस्थानस्य प्रकरणेन बाधमाशंक्य विग्रहवत्त्वलिङ्गेन प्रकरणबाधमाह नेति ।

(२) लिङ्गं सार्वात्म्यपरं न शरीरादिमत्त्वपरमित्याशंक्य तथासति मूर्धादिबहुश्रुतीनां बाधः स्यात्तास्तु प्रकरणाद्बलीयस्य इत्याह न चैतावतेति । प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः । एवं च हृदयं विश्वमस्य एष सर्वभूतान्तरात्मेति चात्रस्ये सर्वनामनी सन्निहिततरं विग्रहवन्तं गृह्णीतो न भूतयोनिमित्यर्थः ।

(३) लिङ्गनिरुद्धे प्रकरणे सन्निधिर्विजयते इत्याह सिद्धे चेति ।

(४) 'पुरुष एवेद'मित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोऽपि द्युमूर्धादिकस्यैवास्तु तस्य सन्निहिततरत्वादत आह प्रकरणादिति । सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्पूर्ववद्बाधकलिङ्गाभावाच्चेत्यर्थः ।

(५) 'को न आत्मे'त्युदाहरणभाष्यं छान्दोग्याख्यायिकार्थानुसन्धानेन व्याचष्टे प्राचीनेति । उद्दालकोऽप्युपलक्षणीयः, जन इत्यपि ऋषिनाम ।

(६) द्युसूर्येत्यादिभाष्यमादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना । सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः 'एष शुक्ल'इत्यादिश्रुतेः, स च वैश्वानरस्य चक्षुः, पृथग्गतिमत्त्वगुणो वायुः, बहुलगुण आकाशो देहमध्यं रयिर्धनम् । तद्गुणा आपो बस्तिस्थमुदकम् । तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात् इत्यर्थः ।

पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसन्देहबस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्द्धपाताचक्षुरुद्धप्राणोत्क्रमणदेहशीर्णताबस्तिभेदपादश्लथीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्य(१)न्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान'मिति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमात्ति, सर्वसम्बन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य (२)वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याग्निहोत्रतासम्पिपादयिषयाऽऽह श्रुतिः—"उर एव वेदिः" वेदिसारूप्यात् । "लोमानि बर्हिः"आस्तीर्णबर्हिःसारूप्यात् । "हृदयं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं "मनोऽन्वाहार्यपचनः" । "आस्यमाहवनीयः" । तत्र हि तदन्नं हूयते ॥

(३)ननु 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'त्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूही'त्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । (४)निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् ।(५)कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । (६)न च द्युमूर्द्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि सम्भवति, न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता, न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का—"शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेदि"ति (पृ० २९७ पं० १३)। उच्यते—तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जठराग्नेर्युज्यते । न च गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरो, न तु ब्रह्म । (७)तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । द्युमूर्द्धत्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युमूर्द्धत्वादय

---

(१) उपदिश्येति । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इत्यादिनैकैकनिन्दया 'तस्य हवा एतस्ये'त्यादिना वैश्वानरस्य द्युलोकादयो मूर्धादय इति कथनेनावयविनः समस्तभावमुपदिश्येत्यर्थः ।

(२) उपासक एव वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इत्याह वैश्वानरस्येति ।

(३) शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्वित्यादिना ।

(४) निर्णीतार्थेन छान्दोग्यवाक्येन तदेकार्थं वाजसनेयिवाक्यं निश्चीयते न विपर्यय इत्यत्र न्यायमाह निश्चितार्थेन हीति । यथा 'तं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोति' इति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थसम्बन्धिना शाखान्तरीयेणाग्नेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविषयत्वेन निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाशो व्यवस्थाप्यते एवमत्रापीत्यर्थः ।

(५) कर्मवत्—दर्शपूर्णकर्मवत् ।

(६) उपसंहारादपि वैश्वानरादिशब्दानां परमात्मपरत्वामाहाक्षेता नचेति ।

(७) प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्योपास्त्युपदेशं च प्रपञ्चयति तथाचेति ।

उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभिसन्धिः । अत्रोत्तरम् "न" । कुतः ? "तथा दृष्ट्युपदेशात्" (पृ० २९८ पं० १०) । अद्धा चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति, न त्वत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नानन्यथासिद्धिः । तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्राह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असम्भवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे-"यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येते"ति । पुरुषमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—"यदि केवल एवे"ति (पृ० २९९ पं० ३) । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपरेर्थः । (१)अत एव 'यत्पुरुष' इति पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते । तथासति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदिश्येत । एवं च 'परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपादिश्यत' इति भाष्यं विरुध्येत । श्रुतिविरोधश्च "स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे"ति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । (२)तस्मात् 'स एषोग्निर्वैश्वानरो यदि'ति यदिति यदः पूर्वेण सम्बन्धः, पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ।२४।२५।२६

(सू०) अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवैतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्धत्वादिसम्बन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा"मिति मन्त्रवर्णोपि न केवलौष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया ताद्रूप्येणेति भावः ॥ २७ ॥

(सू०) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सम्पाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते,–'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'ति । (३)अत्रावयवसम्पत्त्या पुरुषविधत्वं (४)कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् , समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-

---

(१) अत एवेति । यत एवान्तःप्रतिष्ठितत्वेन सह समुच्चयः सूत्रगतापिशब्दार्थेऽत एवान्तःप्रतिष्ठितत्ववत्पुरुषत्वमपि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः । यदि पुरुषमनूद्य वैश्वानरो विधीयते तदा पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं स्यादित्याह तथा सतीति । सूत्रश्रुतिविरोधश्च स्फुट एव ।

(२) पुरुषस्य विधेयत्वे यच्छब्दत्यागमाशंक्याह तस्मादिति ।

(३) मूर्धादिचिबुकान्तावयवेषु सम्पादितस्य कथं पुरुषविधत्वन्तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याशंक्य वैश्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्धान्तावयवानामेषु सम्पादनात्पुरुषसादृश्यमित्याहात्रावयवसम्पत्त्येति ।

(४) मूर्धचिबुकान्तरालस्थस्य पुरुषावयवस्थत्वात्कथं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वमित्याशंक्याह कार्यकारणेति । कार्यकारणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा मूर्धादिचिबुकान्तास्तेष्वन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वम्, तत्र हेतुः समुदायेति । अवयविन्यवयवस्यान्तर्भावादवयवस्थोऽप्यवयवाश्रितो भवति गृहस्थ इवाग्रामस्थ इत्यभिप्रायः ।

वानां समुदायिनाम् । (१)अत्रैव निदर्शनमाह—"यथा वृक्षे शाखा"मिति (पृ० ३०० पं० १४) । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—"अथवे"ति । अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति—"निश्चिते चे"ति (पृ० ३०१ पं० २) विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं नर(२)स्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति २८

(सू०) अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

साकल्येनोपलम्भासम्भवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यक्तीत्याह—"अतिमात्रस्यापी"ति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । "उपासकानां कृते" उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह—"प्रदेशविशेषेषु चे"ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

(सू०) सम्पत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धान्तमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥

अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः—

(सू०) आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

"अविमुक्ते" (पृ० ३०३ पं० १०) अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स खल्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मने'ति । अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । "वरणा" (३)भ्रूः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सू०) द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र--

(४)पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।
द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥

---

(१) अत्रैव—अवयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्व, न तु अवयवस्यावयविनिष्ठत्वे, तथाच यथा शाखानां समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा समुदायमध्यपातिनी तथा मूर्धादयोऽवयवाः कार्यकारण समुदायमध्यपातिन इत्येवं निदर्शनार्थो भाष्यकारस्येत्याशयः । अवयवस्थस्य वैश्वानरस्यावयविपुरुषान्तःस्थत्वमर्थत एव सिद्धमित्यर्थः ।

(२) नेता कारणमित्यर्थः । (३) 'का वै वरणा का च नासी'त्यत्र वरणशब्दार्थमाह भ्रूरिति ।

(४) आयतनत्वसाधारणधर्मात्संशये पूर्वपक्षसङ्ग्राहकश्लोकमाह पारवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन व्याप्तेर्ब्रह्मणश्चापारत्वात्, भेदे सति सम्बन्धार्थकषष्ठीप्रयोगात् ब्रह्मणश्चामृतत्वादमृतस्येति षष्ठीप्रयोगस्यायुक्तत्वेनामृतत्वाभावाच्चामृतं यद् ब्रह्म तद्द्युभ्वाद्यायतनं कदाचिदपि न युक्तमित्यर्थः ।

(१)पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम्, हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात्। न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति। न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते। (२)न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात्। न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः। तदिदमुक्तम्—"अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादि"ति (पृ० ३०५ पं०)। अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणादिति योजना। तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम्। सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे–'पारवानि'ति। तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा साङ्ख्यपरिकल्पितं भवेत्। तत्खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवति पारवत्, भवति च द्युभ्वाद्यायतनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्माऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इति वत्। भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभाव प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः। यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं, तस्मिन्प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः। एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम्। अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे ततो वायुरेवास्तु, 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ती'ति श्रुतेः। यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य भोक्तुर्भोग्यान् द्युप्रभृतीन् प्रत्यायतनत्वात्। यदि पुनरस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम्। तस्य हि कार्यत्वेन(३) पारवत्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते। अयमपि 'वायुना वै गौतम सूत्रेणे'ति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः। तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमिति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते। द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः। कुतः? स्वशब्दात्,

(४)धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता।
पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते॥

न हि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते। किन्तु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः। सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं(५) विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य

(१) पारं कूलम्, अवारमर्वाक्कूलम्। न त्विति। षिञो बन्धनार्थात्सेतुशब्दव्युत्पत्त्या जगन्मर्यादाबन्धरि ब्रह्मणि प्रयोगेऽनेन निवारितोऽन्यथा हडिनिगडादिष्वपि सेतुशब्दप्रयोगः स्यात्। यत्र दारुणि च्छिद्रिते निग्राह्याणां पादप्रोतनं तद्धडिः, निगडः शृंखला।

(२) नन्वमृतमपि ब्रह्मामृतान्तरसम्बन्धि, नेत्याह न च ब्रह्मण इति। 'अतोऽन्यदार्तमि'ति श्रुतेरित्यर्थः।

(३) शरीराद्यवच्छिन्नत्वेन।

(४) उत्तरपक्षसङ्ग्राहकश्लोकमाह धारणाद्वेति। अस्य द्युभ्वाद्यायतनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथाक्रममृतत्वस्य धारणात्साधनाद्वा सेतुता ब्रह्मण एवोचितेत्यर्थः। ननु तर्हि रूढिर्लुप्तेत्याशंक्याह पूर्वपक्षेपीति। अस्यार्थं स्फुटीकर्वन्नाह नहीति। लाक्षणिकत्वमुभयमतेपि सेतुशब्दस्य तुल्यमिति भावः।

(५) पारवत्तां त्यक्त्वा। योगमात्रादिति। षिञ्धात्वर्थयोगादित्यर्थः।

प्रवत्स्यति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं चात्मज्ञानस्य पारवत एव लक्षयिष्यति । (१)अमृतशब्दश्च भावप्रधानः, यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दार्थौ, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्, तादिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वादि"ति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतने उपपत्स्येते । अत्र च स्वशब्दादिति (२)तन्त्रोच्चरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वे ह्येतेऽस्य स्वशब्दाः । (३)स्यादेतत्, आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते, तथा च स एवात्राऽऽत्वममृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह--"तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणादि"ति (पृ० ३०६ पं० १२)। विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसन्धेऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते "मृत्यो"रिति (पृ० ३०७ पं० ५) "सर्वं ब्रह्मेति त्वि"ति । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः ।

"अपर आहे"ति (पृ० ३०८ पं० १)। नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पारवत्ता स्यात्, किन्तु 'जानथे'ति यज् ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथे'ति वाग्विमोकः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । (४)न च प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना द्युभ्वाद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्, आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात्, विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । (५)न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते, क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥१॥

(सू०) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिना (पृ० ३०८ पं० १३)। तेन तद् द्युभ्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्त' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । (६)हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः,

---

(१) अमृतस्य ब्रह्मणो हेत्वभावात्साधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशंक्याविद्यानिवृत्तिरमृतत्वशब्दार्थ इत्याहामृतशब्दश्चेति । अन्यथा-द्वयोरेकस्य च संख्येयानामुपादाने तेषां बहुत्वात् द्व्येकेष्विति स्यात् इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रेति । नानार्थसाधारण्येन सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम्, एवं चावृत्तिलक्षणवाक्यभेदो व्युदस्तः

(३) तत्र त्वायतनवद्भावश्रवणादिति भाष्यं द्युभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तस्य सविशेषत्वानिरासार्थम्, तत्प्रधानवादनिरासानुपयोगित्वात्प्रकृतासङ्गतमित्याशंक्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रकृते सङ्गमयति स्यादेतदिति ।

(४) अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरामर्शार्हमिति कश्चित्तं प्रत्याह नचेति ।

(५) 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यादौ शब्दतोऽप्रधानस्यापि पयआदेः सर्वनामनिर्देशादनियतं सर्वनाम्नः प्रधानपरामार्शित्वमित्याह न चेति ।

(६) अविद्येत्यादि भाष्ये आदिग्रहणेन प्राङ्निर्दिष्टभयमोहावुक्तौ । एतेऽविद्यादयः श्रुतौ हृदयशब्दार्थ इत्याह हृदयग्रन्थिश्चेति ।

श्लोकः । (१)परं हिरण्यगर्भादवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थमिति यावत् , यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति चर्मार्थमिति गम्यते । (२)नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम् । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥२॥

(सू०) नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि(३) द्रष्टव्यम् , हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥३॥

(सू०) प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते । स्वयं च भाष्यकृद्धेतुमाह—"न चोपाधिपरिच्छिन्नस्ये"ति (पृ० ३१० पं० ३) "न सम्यक् सम्भवति" नाञ्जसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आयतनत्वमतिक्लिष्टम् । स्यादेतत् , यदतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टव्यो, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह— "पृथगि"ति । 'भेदव्यपदेशादि'त्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) प्रकरणात् ॥ ६ ॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥

(सू०) स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या'ऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भोक्तृत्वात् । (४)न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथासति स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽनधिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमाया(५)त्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितम् । "यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेने"ति । (पृ० ३११ पं० ९) तत्र 'ह्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति जीव उपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्थम्भूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । "प्रपञ्चार्थ"मिति (पृ० ३१२ पं० २) । तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

(१) परावरशब्दार्थमाह परमिति । (२) तथेत्यादिमन्त्रस्थनामरूपशब्दार्थमाह नामरूपादिति ।

(३) सूत्रेणानिराकृतत्वान्न वाच्यायुक्तपूर्वपक्षसम्भव इत्याशङ्क्याह नाव्याकृतमित्यपीति । साधारणहेतुनिर्देशादव्याकृतवाद्यप्यपि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः ।

(४) न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति भाष्ये चकारप्रयोगात्सौत्रचशब्दव्याख्यात्वभ्रममपाकरोति न चेति । जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनमिति वाच्यमित्यन्वयः ।

(५) प्रसिद्धं जीवस्वरूपमनूद्यान्नस्य पारमार्थिकस्वरूपाधिगमायेत्यर्थः ।

(सू०) (१)भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

(२)नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच 'भगवन्ननात्मज्ञताजनितशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानि'ति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नामब्रह्मेत्युपास्वे'त्युक्ते नारदेन पृष्टं 'किं नाम्नोऽस्ति भूय' इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं 'वाग्वा व नाम्नो भूयसी'ति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते(३) । (४)कर्तव्याकर्तव्यविवेकः सङ्कल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । (५) प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदती'ति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्त्वोपदिदेश–सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मिति। तदुपश्रुत्य नारदेन'सुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते सनत्कुमारो 'यो वै भूमा तत्सुखमि'त्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव, 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः–किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । (६)भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र

(७)एतस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः ।
उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

---

(१) द्युभ्वाद्यधिकरणे आत्मशब्दात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम्, तत्रात्मशब्दः प्राणेऽनैकान्तः, 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादित्याक्षेपिक्यधिकरणसंगतिरत्र द्रष्टव्या ।

(२) छान्दोग्यस्थाख्यायिकामर्थतोऽनुक्रामन् विषयं विविनक्ति नारद इत्यादिना । आजानसिद्धं—स्वभावसिद्धम् ।

(३) प्राणेषु पर्यवसिते भूयसि बहुतरे प्रश्नोत्तरे इत्यन्वयः ।

(४) सङ्कल्पादिपदार्थान् व्याचष्टे कर्तव्येत्यादिना । पूर्वापरेति । पूर्वे चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्रयोजनस्य तन्निरूपणमित्यर्थः । तत्र वर्णनिष्पादिनी वाङ्नाम्नो भूयसी, वाक्प्रेरकत्वाद्वाचो मनो भूयः, कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादिविवेकः संकल्पः कारणम्, तस्य चातीतादिविषयसाध्यप्रयोजनज्ञानं चित्तम्, तस्मादपि लौकिकविषयाच्छास्त्रीयदेवतायैकाग्र्यं ध्यानं फलतो भूयः, ध्यानस्य विज्ञानं शास्त्रीयं कारणं तस्य मनोगतं बलं प्रतिभानसामर्थ्यं कारणम्, तस्याद्यमानमन्नं, तस्यापः, एवमाकाशपर्यन्तं बोध्यम् । आकाशस्य भोग्यत्वे 'स्मरः' स्मरणं, तस्याशा तया हीष्टं तात्पर्येण स्मरति, प्राणो नामाद्याशान्तसर्वहेतुतया भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्रष्टव्यम् ।

(५) ननु 'एष त्विति' विच्छिद्य भूमोपदेशात्कथं भूमत्वमित्याशंक्य विषयदर्शनावसर एव संशयोपयोगितया पूर्वपक्षसम्भावनामाह प्राणस्येति । सर्वात्मत्वशब्दात् प्राण एव भूमा, तुशब्दस्तु सत्यप्राणवेदिन एव नामाद्यतिवाहित्वाद्विशेषार्थ इति सम्भवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः । अपृष्ट एवेति । यदि प्राणादन्यो भूमा तर्हि प्राग्वत् प्रश्नेन भाव्यमिति भावः ।

(६) भूमशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचनत्वात्किं प्राणो भूमेति भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशंक्याह भावभवित्रोरिति ।

(७) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह एतस्मिन्निति । उक्तछान्दोग्यग्रन्थसमुदाये यो वै भूमेति यदुक्ताद्भू-

न च प्राणात्किं भूय इति पृष्टम्, नापि भूमा वाऽस्माद् भूयानिति प्रत्युक्तम्। तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति। अपि च भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसान्निधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति। 'यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदि'त्यत्रार्तिरिवार्तं हविः। यथाहुः—(१)'मृष्यामहे हविषा विशेषणमि'ति। न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम्। सनत्कुमारस्य 'नामब्रह्मेत्युपास्वे'ति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात्, (२)अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम्। (३)तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनः उक्तम्। न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम्। प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता। स्यादेतत्, 'एष तु वातिवदती'ति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन्कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह—**"प्राणमेव त्वि"ति (पृ० ३१३ पं० ६)। "प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमि"ति।** नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति, अपि तु (४)तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते। तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति। न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः। (५)अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम्। अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं, (६)मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनसूयुभिः सह सम्वाद्य तत्त्वं श्रद्धत्ते। श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शी विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः। अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञा-

यसोऽन्यत्रोच्यमानं भूयस्त्वं प्राणस्यैव प्रश्नपूर्वकमुच्यत इति श्लोकार्थः। अस्यार्थमाह नचेति। अत्र च 'यो वै भूमे'त्युक्तो भूमा न प्राणादन्यस्य 'अस्ति भगव आशाया भूय' इति प्रश्नातिरिक्तप्रश्नाविषयत्वे सति एतद्ग्रन्थस्य भूमरूपत्वात् आशापेक्षप्राणभूमवदित्यनुमानप्रयोगो सूचितः।

(१) शबरस्वामिनः–आर्तिम तस्योद्देश्यत्वापर्यवसानाद्धविषा विशेषणं सहामहे, पर्यवसितस्य ह्युद्देश्यस्य विशेषणं वाक्यभेदावहं ग्रहस्यैवैकत्वामिति।

(२) प्रश्नस्यारोप्यविषयत्वे दूषणमाहातदिति। प्रश्नो यद्यात्मविषयः स्यात्तदोत्तरस्यप्रतीकविषयस्याविषयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात्तदा प्रश्नोत्तरयोर्वैयाधिकरण्यमित्यर्थः।

(३) तदेतदिति। तदेतत्प्रकरणानुत्थानं, प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमात्रमात्मशब्दस्येति सूचितम्, अत एव पूर्वपक्षावसरे पुनर्नोक्तमित्यर्थः।

(४) अस्य 'नामाद्यतिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ती'ति अग्रेऽन्वयः कार्यः।

(५) सत्यादिपरम्परयेति भाष्योक्तं सत्यादि दर्शयति अत्र चेति।

(६) मननमान्वीक्षिकी, गुरुशिष्येति। अनेन 'ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः। तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात्' इति ४ अ० २ आ० ४६।४७ गौतमीयं सूत्रद्वयमपवर्गप्रयोजनकं वाचस्पतिमिश्रैः सूचितम्।

नमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्बाह्या अप्याहुः—'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानमि'ति । भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमा ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते 'एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती'त्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो ह्यन्यद्विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथा 'चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती'ति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्याऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमाने न प्राणविषयो भवितुमर्हति किन्तु सत्यस्य परमात्मन एव । (१)एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । (२)न च प्रश्नपूर्वताप्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः प्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—"प्रकरणान्त" इति (पृ० ३१७ पं० १०) । प्रकरणस्य प्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति "न स भगव" इति । (३)संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्य तत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—

(सू०) धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वपक्षिणा कथंचिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति "योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामि"ति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गयात्मैव । न प्राणः "परमात्मप्रकरणात्' (पृ० ३१८ पं० १) । "अन्यदार्त" विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥

(सू०) अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

(४)अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वाकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव (५)रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसं-

---

(१) प्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रश्नोऽपि तद्विषय इति यदुक्तं तत्राह एवं चेति । तत्त्वे बुद्धिनिवेशाय नामाद्युपन्यासः, उपास्तिस्त्वाश्रित्य विहितेत्यर्थः ।

(२) प्राणात्परं प्रश्नाभावे हेतुमाह नचेति ।

(३) ननु भूम्न आप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षोऽस्तु स एव प्राणः किं न स्यादत आह संदंशेति । पुरस्तादुपरिष्टाच्च निर्देशः सन्दंशः । तच्चायुक्तमिति । प्राणस्यान्यायत्ततोक्त्या सत्यशब्दश्रुत्या च तदयुक्तमित्युक्तमिति भावः । (४) पूर्वपक्षमाहाक्षरशब्द इति ।

(५) रूपेति । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमभिधेयं, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, अर्थे शब्दात्मकत्वानुभवो न तद्गम्यत्वकृतः धूमगम्यवह्नेरतादात्म्यानवभासादिति ।

भिन्नमनुभूयते, गौरयं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्सम्भेदसम्भवः । नहि धूमोपाया वह्निधीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते, धूमोयं वह्निरिति, किन्तु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । भवति तु नामधेयसम्भिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्थोऽयमिति । (१)अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसम्भेदो दृष्टः । तस्मान्नामसम्भिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विद्धाश्च, नामानि चोङ्कारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि एवमोङ्कारेण सर्वा वागि'ति श्रुतेः। अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः ? **अम्बरान्तधृतेः ।** (पृ० ३११ पं० ३) । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किन्तु परमात्मैव, तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम्, स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थक्रियाभेदाच्च । (२)तथाहि–शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते, रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसम्भेदः । (३)न च डित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंप्लुतः पिण्डः सोऽयं सन्निहितदेशकाल इत्यर्थः । (४)संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्मर्यते । यथाहुः—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्(५) ।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥
(६)संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

न च वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न चैष प्रामाणिक इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । निरूपितं चास्माभिस्तत्त्वबिन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनाद् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥

---

(१) शाब्दबोधेऽभिधया मानान्तरगम्यार्थबाधे यः शाब्दबोधस्तत्रोपायत्वप्रयुक्तशङ्कापि नेत्याह अपि चेति । ग्रथिताः सम्बद्धाः । विद्धास्तादात्म्येन । शङ्कुना 'पर्णनालेन, पर्णानि–पर्णावयवाः । संतृण्णानि–विद्धानि ।

(२) स्वरूपप्रमाणार्थक्रियाभिर्भेदमाह तथाहीति ।

(३) ननु डित्थोऽयमिति नामसम्भेदोऽर्थेऽनुभूयते, तत्राह नचेति ।

(४) ननु यद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमर्थप्रत्यये शब्दभानम्, नहि स तदा स्वेनान्येन वोच्चार्यत इत्याशङ्क्याह संज्ञा त्विति । गृहीतवाच्यवाचकभावसम्बन्धैः पुंभिरत्यन्ताभ्यासेन संस्कारोद्बोधोत्पादप्राप्ता संज्ञाऽर्थासक्तैव स्मर्यते इति तत्र शब्दभानं नातोऽर्थः शब्दात्मेति भावः ।

(५) अर्थात्मत्वहेतुकम् ।

(६) संज्ञा हीति । स्मर्यमाणापि संज्ञा संज्ञिनोऽर्थस्य प्रत्यक्षत्वं न बाधते यतः सा तटस्था–अर्थानिविष्टाऽतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमेत्यर्थः । एतेन स्मर्यमाणशब्दस्य परोक्षत्वात्तद्विशिष्टोऽर्थः कथं प्रत्यक्ष इत्याशंका परास्ता ।

(१)ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, 'तरम्बरान्तधृतेरि'त्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि तु प्रशासनाधिकरणता, तथा च श्रुतिः–एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति । तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—'अक्षरं प्रशासनादि'ति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्यार्थः । न च स्थूलादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्कैव नास्तीति वाच्यम् । नह्यवश्यं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, आप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेधानुवादः । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥ १० ॥

(सू०) (२)सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा सम्भवति । (३)न च मुख्यार्थसम्भवे कूलं पिपतिषतीतिवद्धाक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

(सू०) अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्येश्वराद्यदन्यद्वर्णा वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः–'तद्वा एतदक्षरं गार्गी'त्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह—"तथे"ति । (पृ० ३२० पं० १०) 'नान्यदित्या'दिकया हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते, तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह—"अचक्षुष्क"मिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधानाव्याकृतजीवानामसम्भवात्सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

(४)कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।
दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

(५)'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि'ति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते ।

---

(१) 'अस्थूलमि'त्यादेर्वर्णेष्वप्राप्तनिषेधानुपपत्त्या प्रधानपूर्वपक्षखण्डनार्थमिदमधिकरणमिति वादिनां भास्कराचार्याणां मतमनूद्य निरस्यति ये त्विति । निराक्रियत इति । साधारणत्वादम्बरान्तधृतेः प्रधानं निराकर्तुमशक्यमित्यर्थः । (२) अम्बरान्तधृति ।

(३) ननु प्रपञ्चाधिष्ठानमात्रस्य ब्रह्मणो प्रशासनायोगात्तदारोपस्य ब्रह्मणि स्वीकार्यत्वात्प्रधान एवारोपितं प्रशासितृत्वं वाच्यमित्याशंक्याह नचेति । एवं च चेतने दृष्टस्य नियन्तृत्वस्य जगदैश्वर्यरूपेण चेतन एव समारोपसम्भवान्नहि गजादिपरिवृते राजामात्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते, आरोपितमपि नियन्तृत्वं ब्रह्मण्येव मुख्यं प्रपञ्चस्थित्यर्थक्रियाकारित्वादकारगतह्रस्वादिवत्प्रधाने तु गौणमित्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह कार्येति । कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा तत्प्राप्तिः फलं यस्य ध्यानस्य तस्य भावस्तत्त्वाद्धेतोस्तथा ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परो यस्तद्विषयत्वादेकविषयत्वासिद्ध्याऽर्थभेदतश्च दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरमेव ब्रह्मेति श्लोकार्थः ।

(५) तत्राद्यं हेतुं व्याचष्टे ब्रह्म वेदेति ।

(१)न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावाद् ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति साम्प्रतम्। समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः। परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः। न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम्, अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात्। (२)न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम्। मननाद्भेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात्। न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम्। यथाहुः—'तर्कोऽप्रतिष्ठ' इति। तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम्। तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति।

एवं प्राप्त उच्यते—

(३)ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः।
अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम्। साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः। क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपितगोचरो भवेत्। न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम्। तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम्। (४)अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसम्भवे न वाक्यभेदो युज्यते। सम्भवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् सामभिव्याहारा(५)च्चैकवाक्यता। तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम्। तस्मात्तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति। तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते। 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि'त्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः। स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र सङ्घात इति भवति जीवघनः। तदेवं त्रिमात्रोङ्कारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम्। अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः। अपरन्तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यमिति मन्तव्यम्॥ १३॥

दहर उत्तरेभ्यः॥ १४॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं—सूक्ष्मं गुहाप्रायं—पुण्डरीकसंनिवेशं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्"। (६)आगममाचार्योप-

---

(१) अर्थभेदत इति द्वितीयहेतुं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्ट नचेति।

(२) ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्षणं तच्च तत्त्वविषयमित्याशंक्याह न च मननमिति।

(३) ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकुर्वन्सिद्धान्तसंग्रहश्लोकमाह ईक्षणेति। कार्यकारणभूतयोरीक्षणध्यानयोरेकोर्थः। तथेक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकम्, न चेहापवादः कश्चित्तथा ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्यादन्यथाऽन्यद् ध्यायत्यन्यत्पश्यतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धेरित्यर्थः।

(४) प्रकारान्तरेणार्थभेदं निराकरोति अपि चेति।

(५) 'स ईक्षत' इति प्रकृतापेक्षनिर्देशाच्चेत्यर्थः। तदनुरोधेन—प्रमाणद्वयानुरोधेन।

(६) उक्तछान्दोग्यस्थविषयवाक्यघटकान्वेषणशब्दार्थं वक्तुमारभते आगमेति।

देशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः(१) । तदिच्छा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह—"तत्रे"ति । (पृ० ३२४ पं० ४) तत्र प्रथमं तावदेष संशयः 'किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश' इति । यद्यपि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शारीर आत्मा किं वा परमात्मेति । संशयहेतुं पृच्छति—"कुत" इति । तद्धेतुमाह "आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामि"ति । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति—"तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादि"ति । एष तु बहुतरोत्तर(२)सन्दर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्वपक्षी—"अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम्" । (पृ० ३२५ पं० १) युक्तमित्यर्थः । तत्र—

(३)आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते ।
देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥

(४)असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति, तद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माऽप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति, न तु क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम् , ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मोपार्जितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम् । (५)अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन सम्बन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसम्बन्धः कल्पते । जीवस्त्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद् ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । (६)उपधानानुपधाने तु विशेषः । "वाच्यत्वं" गम्यत्वम् । स्यादेतत् , जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य(७) भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्मेत्यत आह "तत्र पुरस्वामिन' इति । अयमर्थः । वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण स-

---

(१) पूर्वेभ्यः—श्रवणमनननिदिध्यासनेभ्यः ।

(२) 'एष आत्मे'त्यादावात्मशब्दादेर्भूताकाशेऽयुक्तत्वेनत्यादिः ।

(३) आधेयत्वादिति । ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणं पुरं परिच्छिन्नत्वेनाधेयत्वात्स्वकर्मोपार्जितशरीरेण सम्बन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसम्भवाज्जीवस्य सम्भवति, ब्रह्मणस्तूक्तहेतुद्वयाभावान्न युक्तं पुरमित्यर्थः ।

(४) विशेषादिति हेतुं व्याचष्टे असाधारणेनेति । जीवभेदो—जीवविशेषः ।

(५) आधेयत्वहेतुं व्याचष्टे अपि चेति । तेनाधिकरणेन सह अनेन ब्रह्मशब्दार्थेनाधेयेनान्वेतव्यम् , समासाभिहितसम्बन्धसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रान्तत्वादिति भावः ।

(६) यद्युभयत्र भक्तिप्रयोजकं चैतन्यं समं तर्हि जीवब्रह्मणोः को विशेषस्तत्राहोपधानेति । उपाधितदभावावित्यर्थः । वाच्यत्वमिति । भक्त्या च ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति भाष्ये वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं भाक्तत्वे सत्यभिधेयत्वविरोधादित्यर्थः ।

(७) ब्रह्मणः ।

म्बन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्यरीकेऽस्य विशेषो यत्तदेवास्य सद्मेत्यत आह—"**मनउपाधिकश्च जीव**" इति । ननु मनोपि चलतया सकलदेहवृत्ति पर्यायेणेत्यत आह—"**मनश्च प्रायेणे**"ति । आकाशशब्दश्चारूपत्वादिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह—"**न चात्र दहरस्याऽऽकाशस्याऽन्वेष्यत्वमि**"ति ।

एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—

(१)तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।
अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । (२)न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति, तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । (३)न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन 'ज्यायानाकाशादि'ति श्रुतिविरोधः स्याद्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते । अपि च सर्वएवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह "**न च कल्पितभेद**" (पृ० ३२६ पं० १४) इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह—"**यद्यप्यात्मशब्द**" इति (पृ० ३२७पं० ३)॥

(४)उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।
तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । (५)तथा च ब्रह्मशब्दार्थौ मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । (६)ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिदभेदाविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जीवस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया(७) । अर्भकौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात्सति सम्भवे ब्रह्मणि तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । (८)श्रवणमनन-

(१) उपमानोक्तेरन्यथासिद्धिमाशंक्याह तेनेति । ह्यस्तनायतनत्वादिना 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे'त्यत्रागत्या भेदमारोप्योपमेयत्वं युक्तमन्यथा नेत्यर्थः । इदमेवाहास्ति त्वित्यादिना ।

(२) उपाध्यपेक्षयाऽऽकाशे भेदारोपेऽपि न बाह्याकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येत्याह नचेति ।

(३) यद्यूनत्वाद्धार्दनभसो न बाह्येनोपमेयता हन्ताधिकत्वाद्ब्रह्मणोऽपि न स्यादत आह न भूतेति ।

(४) आधेयत्वहेतुं पूर्वपक्ष्युपन्यस्तं निरस्यन्नाह उपलब्धेरिति । तेनेत्यादिना विशेषत्वहेतुनिरासो ज्ञेयः । श्लोकार्थः सुगमः । (५) श्लोकार्थं व्याचक्षाणो मुख्याध्येयत्वानिराकरणे हेतुमाह तथाचेति ।

(६) ननु लिङ्गानि ब्रह्माभेदपराण्येव कुतो नेत्यत्राह ब्रह्मणो हीति । इह ब्रह्मणि बाधकं जीवे च साधकं प्रमाणं नास्ति ब्रह्मबाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन चाभिमतस्य संनिधेर्लिङ्गैर्बाधादित्यर्थः ।

(७) एवं च पुरस्य ब्रह्मसम्बन्धोपपादनाद्ब्रह्मशब्देन जीवानभिधानाज्जीवसंनिधिरसिद्ध इति भावः ।

(८) 'अथ य इहात्मानमनुविद्य' (पृ० ३२७ पं० १०) इति भाष्यस्थश्रुतावनुशब्दार्थमाह श्रवणेति । अनुभूय-साक्षात्कृत्येति विदेरर्थः । कामाः=विषयः, चार—उपलब्धिः ।

मनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः। (१)स्यादेतत्, दहराकाशस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किंचिदित्युक्तमित्यनुभाषते "यदप्येतदि"ति (पृ० ३२७ प० १) अनुभाषितं दूषयति–"अत्र ब्रूम" इति। यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाशव्युत्पादनं तु क्वोपयुज्यत इत्यर्थः। चोदयति "नन्वेतदपी"ति। आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव। अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह "तं चेद् ब्रूयु"रिति। आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि'त्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्। पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम्। तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः। तत्किमन्वेष्टव्यमिति। तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः 'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते' इति। तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः। परिहरति "नैतदेवम्"। "एवं ही"ति। (२)स्यादेतत्, एव मेवैतन्नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चाद्यन्ते इत्यत आह–"तत्र वाक्यशेष" इति। वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति, 'तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमि'ति दहराकाशविषयमवतिष्ठते। स्यादेतत्, द्यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत्, ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह—"अस्मिन्कामाः समाहिताः" प्रतिष्ठिताः। "एष आत्माऽपहतपाप्मे"ति। अनेन हि प्रकृतं द्यावापृथिवीसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य" द्यावापृथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति(३) शेषः। ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशाद्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह–"समुच्चयार्थेन चशब्देने"ति। अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न द्वे द्यावापृथिव्यौ परामष्टुमर्हतीति दहराकाश एव परामष्टव्य इति समुदायार्थः। (४)तदनेन क्रमेण 'तस्मिन्यदन्तरि'त्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीके परामृशतीत्युक्तं भवति। तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(सू०) गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः। (५)एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधनिमपि ब्रह्म न प्राप्यते। तद्यथा चिरन्तननिरूढ-

(१) आद्यसंशयंस्थपूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयन्नाह स्यादेतदिति।

(२) द्यावापृथिव्याद्यन्वेष्टव्यापत्तिरित्यत्र भाष्ये इष्टापत्त्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति। 'तर्ह्यथ य इहात्मे'त्यत्रात्मशब्दः कथमत आह ताभ्यामिति। तथा च भूताकाशस्य दहरत्वासिद्धिरित्यर्थः।

(३) व्यवहितमपीति। 'उभेऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशानन्तरं द्यावापृथिव्यादिनिर्देशात् व्यवधानमत्राकृष्येति भाष्यार्थो बोध्यस्तथाच 'अस्मिन्कामा' इत्यस्मिन्शब्देन द्यावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानान्न द्यावापृथिव्यौ, एवं चैष इत्यात्मेति तदुपरितनशब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इति समाधानार्थतात्पर्यम्।

(४) यदि दहराकाशस्य ज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाधेयस्य ज्ञेयत्वोपदेशोऽत आह तदनेनेति।

(५) अस्य श्रुतिः प्रववृत इत्यत्रान्वयः।

निबिडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सञ्चरद्भिरपि पान्थैर्धनायद्भि(१)र्ग्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमती साद्भुतमिव सखेदमिव श्रुतिः प्रवर्तते 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति । स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानविद्वाँश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्याप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्गतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः । तदेतदाह भाष्यकार "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेष" इति (पृ० ३२९ पं० ३) तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ । 'तथाहि दृष्ट'मिति सूत्रावयवं व्याचष्टे-"तथा ह्यहरहर्जीवाना"मिति । वेदे च लोके च "दृष्टम्" । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते । 'ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यल्लोकेऽपि गीयते' इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । लिङ्गं चेति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति-"ननु कमलासनलोकमपी"ति । परिहरति-"गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक" इति । (२)अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण(३) । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धाहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसम्भवाद्व्यावर्तमानं षष्ठीसमासाशङ्कां व्यावर्तयद्दहराकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किन्तु तद्ब्रह्मेति । ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्यते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगिनां निर्मल इवोदके चन्द्रमसो बिम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं ब्रह्म विलोक्यत इति॥१५॥

(सू०) धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१६॥

सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥१६॥

(सू०) प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

(४)न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुणयोगाद्वृत्तिः साम्प्रतिकी, यथा

---

(१) धनेच्छावद्भिः ।

(२) कर्मधारयस्य षष्ठीसमासाद्बलीयस्त्वाल्लिङ्गोपन्यासवैयर्थ्यमाशङ्क्याभ्युच्चयार्थत्वेन परिहरति अत्र तावदित्यादिना । 'निषादस्थपतिं याजयेदि'त्यत्र निषादस्थपतिस्त्रैवर्णिकानामन्यतम उतान्य इति संशयेऽग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वादनिषादेपि निषादानां स्वामीतिशब्दप्रवृत्तिसम्भवादन्यतम इति प्राप्ते, कर्मधारयसमासेन निषाद एव स्थपतिर्ग्राह्यो श्रौतार्थलाभेन शब्दसामर्थ्यात् षष्ठीसमासे लक्षणापत्तेरिति मीमांसायां स्थितेपि लिङ्गाधिक्यसूचनार्थमत्र षष्ठीसमासमनादृत्य कर्मधारयस्थापनमिति भावः ।

(३) चकारं प्रयुञ्जानेनेति शेषः । सूत्रावयवांशार्थमाह तथाहीति । विपक्षाद्व्यावृत्तौ हेतुरसम्भवादिति ।

(४) प्रसिद्धिशब्दस्य रूढिशाचित्वभ्रममपनयति न चेति । रथाङ्गमितिनाम्नश्चक्रवाके लक्षणया सम्प्रत्येव प्रयोगः रथाङ्गशब्दपर्यायस्य चक्रप्रातिपदिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात्, आकाशशब्दस्य तु तु ब्रह्मण्यनादिकाले बहुकृत्वः प्रयोगान्निरूढलक्षणेत्यर्थः ।

रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किन्त्वत्यन्तनिरूढेति सूत्रार्थः। (१)ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैर्'न्यायश्चानेकार्थत्वमि'ति 'चानन्यलभ्यः शब्दार्थ' इति च मीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः। लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म। (२)न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्स्यतीति वाच्यम्। लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात्। (३)ननु 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति व्यतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्ता। (४)नहि भवति गङ्गायाः कूले विवक्षिते(५) गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः (६)तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायामवास्यये'त्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः। न च पौर्णमास्यमावास्यशब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ। यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतोऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति। तदयुक्तम्, उभयस्यापि व्यभिचारात्। 'सोमेन यजेते'ति शब्दादर्थः प्रतीयते, न चात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात्। न च 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्या'मित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ। तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १७ ॥

सू० इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात ॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो, न ब्रह्मणः। तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः। तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाश, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते? तस्मान्नास्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः। 'नासम्भवात्' संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किन्तु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः। तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गमपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यग्रे वक्ष्यते। आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सू० उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

---

(१) पञ्चपादिकाकारमतं दूषयन्नाह ये त्विति। तैरिति। नभसि ब्रह्मणि च रूढ्यभ्युपगमेऽनेकार्थत्वात्, नाभसगुणयोगाद्ब्रह्मणि वृत्तिसम्भवे च शक्तिकल्पनायां गौरवान्मीमांसकानां नियमद्वयं खण्डितं स्यादिति भावः।

(२) अस्तु तर्ह्यनेकार्थत्वनिरासाय ब्रह्मण्येव मुख्यत्वमाकाशशब्दस्येत्यत आह नचेति। तेनैव—विभुत्वादिगुणयोगेन।

(३) रूढिवादी प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते नन्विति। 'अन्तर्हृदय आकाश' इति ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य प्रयोगादेवाकाशगुणयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्व्यतिरेकेण 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानि'त्याकाशसादृश्यस्य निर्देशाल्लक्षणा न युक्तेत्यर्थः।

(४) कूलमिति विवक्षिते इति मु० मु० पु० पाठः।

(५) लक्षणास्थले लक्ष्यांशस्य पृथगनिर्देशे दृष्टान्तमाह नहीति। गंगापदेन गंगायाः कूलमित्यर्थे विवक्षिते गङ्गापदमेव प्रयुज्यते न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसम्बन्धं पृथगुक्त्वा गङ्गेति प्रयुज्यत इत्यर्थः।

(६) परिहरति तत्किमिति। आग्नेयादौ पौर्णमास्यादिशब्दप्रयोगादेव लक्ष्यभूतकालसम्बन्धस्य सिद्धावपि पौर्णमास्यामिति पुनस्तन्निर्देशादुक्तन्यायो व्यभिचारीति भावः।

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते । यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितु(१)माजग्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच—'किं कामाविहस्थौ युवामि'ति । तावूचतुः—'य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव' इति । ततः प्रजापतिरुवाच—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणो, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम्' । अथैतच्छ्रुत्वैतावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः—'अथ योयं भगवोप्सु दृश्यते यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्वि'ति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्बताहो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसन्धिमान्प्रत्युवाच—'उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तद्ब्रूतमि'ति तौ च दृष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ 'किमत्रापश्यतमि'ति । तौ होचतुः—यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनखलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रममपनिनी(२)षुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्मा भेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहान्नात्मैवेवमेवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशयवान्प्रजापतिरुवाच—'साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानम्, यच्चात्र पश्यथस्तद्ब्रूतमि'ति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसन्दर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच—'एष(३) आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति । तयोर्विरोचनो देहानुपातित्वाच्छायाया(४) देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । (५)देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किंचिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तन्तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभावितं जगाद । प्रजापतिस्तु 'सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीस्तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापरा-

(१) शुश्रूषितुम् ।

(२) अपनेतुमिच्छुः, अस्य प्रजापतिरुवाचेत्यत्रान्वयः ।

(३) एषः—देहाद्यागमापायसाक्षी ।

(४) छायाया इति । यथा नीलानीलपटयोरादर्शे दृश्यमानयोर्यन्नीलं तन्महार्हमित्युक्ते न छायाया महार्हत्वमेवं छायाकारदेहस्यैवात्मत्वमिति विरोचनो मन्यते स्मेत्यर्थः ।

(५) इन्द्रस्त्वल्पपापत्वाच्छुद्धधानतया न प्रतिबिम्बमेवात्मेति मत्वा प्रजापतिसमीपमुपजगामेत्याह देवेन्द्रस्त्विति ।

णि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामी'त्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे 'य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षिणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरती'ति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । 'यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधानुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरि'त्युक्तवति मघवति 'पुनरपराणि चर द्वात्रिंशत वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसी'त्यूचे प्रजापतिः। अथास्मिन्नेवंकार(१)मुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच-'थ एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्रियसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थाया्मि'ति । अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार(२)। 'यथा हि जाग्रद्वा स्वप्नगतो वाऽयमहस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते, तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति तदिह का निर्वृतिरिति' एवमुक्तवति मघवति 'बताद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत् , तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमि'त्यवोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्यसम्पदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि (३)यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यूत एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मर्त्यं वै शरीरमि'त्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः---यावत्किंचित्सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दघने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति ।

अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते ।
तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तयम् ॥

एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यादाक्षिणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये 'एष(४) संप्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थाये'ति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति, नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि शरीरात्समुत्थानम् । तस्माद्यस्यैतत्सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत्सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्भविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । न च मानान्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किन्तु

---

(१) एवङ्कारम्—एवङ्कृत्वा । (२) न सुखितोऽभूदित्यर्थः । (३) अक्ष्युपलक्षिते जाग्रतीत्यर्थः ।
(४) चतुर्थपर्यायमेव प्रतीकत उपादत्ते एष इति ।

वाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवो(१)ऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभाव इति शङ्कार्थः–निराकरोति—"तं प्रति ब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्तु" (पृ० ३३३ पं० ११)। अयमभिसन्धिः। पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म,(२) तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते। तथा च जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वभाविकः। एवं च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ संभविनः। आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य। (३)एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति। स्यादेतत्, स्वरूपाविर्भावे चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते 'जीव आविर्भूतस्वरूप इति' अत आह—"भूतपूर्वगत्ये"ति। "उदशरावब्राह्मणेने"ति। (पृ० ३३४ पं० १)। यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बाध इति।

चोदयति—"कथं पुनः स्वं च रूप"मिति (पृ० ३३५ पं १)। द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः। न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तो, दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः।

परिहरति—"प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्ते"रिति। अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते। तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमदिव भवतीति। उपपादितं चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते। (४)यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति। "वेदना" हर्षभयशोकादयः। दार्ष्टान्तिके योजयति—"तथा देहादी"ति (पृ० ३३६ पं ३) 'सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्येतद्विभजते—"श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमि"ति। तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकवि-

---

(१) वागिति। वाग्बुद्धिशरीराणां कार्यभूतो य आरम्भः क्रिया ततः सम्भवो यस्य पाप्मादेरपूर्वस्य स तथा।

(२) एतेनेश्वरस्यैव जीवत्वमिति जीववादिनः पक्षो निरस्तः। ईश्वरस्य जीवप्रत्यगात्मत्वमिति तस्यैव पक्षान्तरं निरस्यति तदतिरिक्तं चेति। तथाचेति। रज्ज्वां भुजङ्गवत् जगत्परमात्मनि कल्पितम्, एवं जीवोपि द्वितीयचन्द्रवद्भेदेनाध्यस्त इति नायमपि पक्षो युक्त इति भावः।

(३) अभ्युपेत्येश्वरस्य जीवप्रत्यक्त्वमत्र वाक्ये ईश्वरस्य प्रतिपादनं न मन्यत इति जीववादिनस्तृतीयपक्षोऽपि न युक्त इत्याह एवं चेति। श्रुत्युक्तं—श्रुत्या प्रजापतिवाक्ये उक्तमित्यर्थः।

(४) भाष्येऽन्यासंसर्गिण आत्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवेऽन्यसंसर्गिस्फटिकदृष्टान्तवर्णनमयुक्तमित्याशंक्य परिहरति यद्यपीति। जपाकुसुमादिना संयुक्तं भूतलं तेन निकट एव संयोगो येषां स्फटिकादीनां ते संयुक्तसंयोगास्तद्रूपत्वं तदात्मत्वम्, तथाच व्यवधानेन संयुक्ता इत्यर्थः।

ज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात् कतकफलवत् प्रलीयते । तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति(१) । तदिदमुक्तं 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'ति । (२)अत्र चोपसम्पत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः। (३)यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि सम्भवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह—"**तथा विवेकाविवेकमात्रेणे**"ति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसन्दर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—"**कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमि**"ति । (४)स्यादेतत्, प्रतिच्छायात्मवज्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—"**नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित**" इति (पृ० ३३७ पं०) । अक्षिलक्षितोप्यात्मैवोपदिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किं च द्वितीयादिष्वपि पर्याये'ष्वेतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामी'त्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषोऽपि तु ततोऽन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—"**तथा द्वितीयेऽपी**"ति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति, तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह—"**किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमि**"ति । "**किञ्चे**"ति—समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । "**नाहं खल्वयमेवे**"ति । अयं-सुषुप्तः । "**सम्प्रति**" सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहङ्कारास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—"**अयमहमस्मीमानि भूतानि चे**"ति । "**यथा जागृति स्वप्ने चे**"ति । 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादि'त्यनेना(५)विनाशित्वं सिद्धवद्धेतूकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्—'य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मी'ति ।

आचार्यदेशीयमतमाह(६)—"**केचित्त्वि**"ति । यदि(७) ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुर-

---

(१) अयमेव ह्यनावृतस्वरूपस्फुरणात्मक उपसम्पत्तिशब्दार्थ इति भावः ।

(२) ननु स्वरूपाभिनिष्पत्तिर्वृत्तिस्तयाऽपसारिते आवरणे पश्चाज्ज्योतिरूपसम्पत्तिस्तत्कथं व्युत्क्रमेण कथनमत आहात्र चेति ।

(३) यदेति । प्रथमं परोक्षज्ञानं शरीरात्समुत्थानमुक्तम्, इदानीं तस्य फलपर्यन्तत्वात्तत्फलं साक्षात्कारोपि शरीरात्समुत्थानत्वेनानूदित इति न पौनरुक्त्यम् ।

(४) प्रतिबिम्बस्याक्षिपुरुषत्वेन निर्देशवारकं 'नापि प्रतिच्छायेत्या'दिभाष्यमप्रासंगिकमिवेति पूर्वपक्षितजीवदृष्टान्तनिराकरणपरत्वेन प्रकृते संगमयति स्यादेतदिति ।

(५) अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशंक्याह अनेनेति । असिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिनिर्देशेन सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः । तदेव प्रमाणं दर्शयति य एवाहमिति ।

(६) आचार्यकल्पमतं नतु वास्तवाचार्यमतमित्यर्थः ।

(७) एकदेशिप्रत्ययस्थानं जीवो दहर इति पूर्वपक्षेऽन्तर्भावयति यदीति । पूर्वपक्षिणा तावच्छाया-

धिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्यते ततो न भवेच्छायापुरुषः। न त्वेतदस्ति, वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शाद्, न(१) खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः। तदेतद्दूषयति--"तेषामेतमि"ति। सुबोधम्(२)।

(३)मतान्तरमाह—"अपरे तु वादिन" इति (पृ० ३३८ पं० ८)। यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन्। सूत्रकारवचनं च 'नासम्भवादि'ति कुप्येत। तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसम्भवमाह। न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसम्भवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः। तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम्। तथाहि-पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते। (४)न च वस्तुतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु सम्भवन्ति। नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे सम्भविनः। न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः तस्मान्न सूत्रव्याकोपः। (५)अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः श्येनादिविधय इव निषिद्धेऽपि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति साध्यांशेऽभिचारेऽतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम्। तदिदमाह—"तेषां सर्वेषा"मिति ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह--

(सू०)अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यो, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परामृष्टः, तद्भावप्रविलयनं तस्य परिमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यताम् ॥ २१ ॥

(सू०) अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

(६)अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोन्तरे यतः।

वद्वाऽऽरोपेण स्वत एव वा देहादिवियोगमपेक्ष्यामृताभयत्वादि जीवस्यैवेति एतं त्वेव त इत्यक्षिस्थपुरुषानुकर्षणमङ्गीकृतम्, इदानीन्तु परामर्शस्यान्यविषयत्वेन स एवैकदेशी भूत्वा प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः।

(१) ननु परमात्मपरामर्शे जीवः परामृष्ट एव तदभेदादत आह न खल्विति।

(२) दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेर्लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यते नोपास्तिविधिः, इन्द्रब्रह्मचर्यावसानानन्तर्यार्थो भविष्योक्तिरिति परिहाराभिप्रायः।

(३) एवमौपाधिको जीवोऽवच्छिन्ने च नापहतपाप्मत्वादिसम्भव इति एकदेशिमतं निरस्य पारमार्थिकजीवब्रह्माविभागमतप्रदर्शनायाह मतान्तरमिति।

(४) ननु यदि जीवब्रह्माभेदः शारीरकार्थस्तर्हि 'नासम्भवात्' १।३।१० इति सूत्रबोधितभेदस्य का गतिरत आह नचेति। औपाधिकभेदेन गुणसङ्कर इत्यर्थः।

(५) कर्मविध्युपरोधं वारयति अविद्येति। अविद्याकल्पितकर्तृत्वाद्याश्रयेण कर्मविधिप्रवृत्तौ हेतुरविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तमध्यासभाष्ये।

(६) न तत्रेत्यादि मुण्डकस्थविषयवाक्ये तमेति विषयसप्तमीस्वीकारे तद्भासयतीतिणिजध्याहारप्रस-

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन। (१)येऽपि पिधायका प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते। श्रूयते च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति। सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः। (२)न चातुल्यरूपेऽनुभानमित्यनुकारः सम्भवति। नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम्। तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमिति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजो धातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म लिङ्गानुपपत्तेः। (३)तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावमक्ष्यन्ति। न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति। नहि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदस्ति। तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते,

उच्यते—

(४)ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके ।
तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

'तमेव भान्तमि'त्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किं वा 'भारूपः सत्यसङ्कल्प' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विशये, न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह-**"प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति"**। (पृ० ३४१पं ४) विरोध(५)माह-**"समत्वाच्चे"**ति। ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते, नह्यन्धेनैते दृश्यन्ते। तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजआप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारे ऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—**"यं भान्तमभागु"रिति**। (६)नहि तेजोन्तरस्य तेजोन्तरापेक्षां व्यासेधामः, किन्तु तद्भानमनुभानम्। न

ङ्गात्सतिसप्तमीमादाय पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह भानमिति। यस्मात्सूर्यादितेजोन्तरे वर्तमाने चन्द्रतारकादितेजसोऽभिभवेनाभानं दृष्टम् तस्मात्तेजःप्रत्यभिभावकत्वलिङ्गादनुभानलक्षणानुकाराच्च तत्र शब्देन तेजोधातुरूपं पदार्थान्तरं गम्यते इति श्लोकार्थः। तत्र प्रथमार्धं व्याचष्ट बलीयसेति। अत्र विमतं तेजः तदभिभावकत्वात् सूर्यवदित्यनुमानं पूर्वपक्षिमते द्रष्टव्यम्।

(१) उक्तानुमानेऽनैकान्तिकत्वमाशंक्याह येपीति। भासकत्वे सतीति हेतौ विशेषणान्न व्यभिचार इत्यर्थः। (२) अनुकाराच्चेति द्वितीयार्धांशं व्याचष्टे नचेति।

(३) ननु मन्त्रस्थतच्छब्दैः प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यतेऽत आह तत्रेति। प्रदर्शनीयवक्ष्यमाणमलौकिकं तेजोन्तरं ग्रहीष्यन्तीत्यर्थः।

(४) सिद्धान्तसंग्रहश्लोकमाह ब्रह्मण्येवेति। तत्र-उक्तमन्त्रनिष्ठमनुभानं ब्रह्मण्येव लिङ्गं 'तस्य भारूप' इत्यादिश्रुतौ चैतन्यप्रकाशत्वसिद्धेस्तदध्यस्तसूर्यादेस्तदनुमानसम्भवात्, न तेजस्यलौकिकत्वाद्देदेगनश्रितत्वाच्च। तस्मादिति। तेजःपक्षे उपासितकल्पनाददृष्टार्थकं वाक्यं स्याद्ब्रह्मपक्षे तु प्रस्तुतस्य तेजसः समर्पणाद्दृष्टार्थकत्वमित्यतोपि ब्रह्मपक्ष एव युक्त इत्यभिप्रायः।

(५) अनपेक्षाद्ग्राहकं भास्यभासकत्वविरोधमित्यर्थः।

(६) किं भानेऽनपेक्षा तेजस उत भासकत्वे इति विकल्प्य क्रमेण दूषयित्वा समाधत्ते नहीति। भासमानतेजसा न तेजो भातीति नियमाद्विरोध इत्यर्थः।

च लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादयः, तदिदमुक्तम्—"न हि प्रदीप" इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह—"यदप्युक्तमि"ति । एतदुक्तं भवति–यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः(१) । अथ क्रियासाम्याभावं, सो ऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् । वह्न्ययःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते–"तस्य च"ति । "चतुर्थमि"ति । "(२)ज्योतिषाम् सूर्यादीनाम्, ब्रह्मज्योतिः" प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन(३) सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । (४)सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके सङ्कुचेत्, ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सङ्कुचतीति । "तत्र शब्दमामाहराम्न"ति (पृ० ३४३ पं० ७) । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी । '(५)तेन रक्तं रागा'दित्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति, तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्बलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह--"अनन्तरं च हिरण्मये परे कोश" इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योति'रित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते–"न तत्र सूर्य" इति। स्वातन्त्र्येण तूच्यमानेऽनपेक्षितं स्याद'दृष्टार्थमि'ति । "ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत" इति । अयमभिप्रायः—'न तत्र सूर्यो भाती'ति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन्सत्यभिभवः प्रतीयेत, अपि तु विषयसप्तमी(६), तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तच्च स्वयं प्रकाशम्—"अगृह्यो नहि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्य" इति ॥ २२ ॥

(सू०) अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

"न तद्भासयत" इति ब्रह्मणोऽप्राह्यत्वमुक्तं, "यदादित्यगतमि"त्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥

(सू०) शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

---

(१) व्यभिचारः—धूलिपवनयोरयोदहनयोर्भिन्नस्वभावयोरपि अनुकृतिदर्शनाद्व्यभिचारः ।

(२) ज्योतिषां ज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे ज्योतिषामिति ।

(३) इन्द्रियेण सूर्यादिभानादिन्द्रियत्वमनापन्नेनेति तेजोन्तरस्य विशेषणं देयमित्यर्थः ।

(४) अथवा न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे सर्वेति ।

(५) तेन रक्तमिति । उक्तसूत्रेपि प्रकृतेः परो यः प्रत्ययस्तस्मिन्योऽर्थविशेषस्तस्मिन्नन्वाख्यायमाने प्रत्ययाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वामित्यर्थः ।

(६) विषयसप्तमीति । सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन्सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्वं कल्प्यं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यम् न श्रुतत्याग इति लाघवमतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

(१) नाञ्जसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।
भूनभव्येशिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ।

किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंचिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयताम् । (२) तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या । (३)अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनी'त्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभावित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मध्य इति । न च जीवपरयोरस्ति मध्यमञ्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन्न संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः, अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माऽप्यङ्गुष्ठमात्रो नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरत्निमात्रम्(४) । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् । इति ।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते । यमो हि जगौ—

हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः । इति ।

तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । 'एतद्वै तदि'ति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृशतीति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति, प्राप्तेऽभिधीयते—

(५)प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः ।
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥

(६)इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म

---

(१) जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेपि श्रुत्योर्विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याह नाञ्जसेति । परिमाणरहिते परमात्मनि मुख्याङ्गुष्ठमात्ररूपः परिमाणविशेषो नास्ति, एवं जीवे भूतभव्येशितृत्वं मुख्यं न सम्भवतीत्येकत्र गौणता वाच्या सा च क्वेत्यज्ञानात्संशय इत्यर्थः ।

(२) पूर्वपक्षमाह तत्रेति । विषये—संशये । नेतव्येति । लक्षणेति शेषः ।

(३) दहरविचारेणास्य न पुनरुक्तिरित्याहापि चेति । शङ्कानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मोपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषनिर्देशात् हृदयकमलदहरस्थानत्वमौपाधिकं तत्रोपदर्शितं नैवमत्रेत्यर्थः ।

(४) समुष्टिः सकनिष्ठिकः करोऽरत्निः ।

(५) सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकमाह प्रश्नेति । अंगुष्ठवाक्यस्य 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रस्तुतपरमात्मप्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्य परमात्मनि अविशेषात् उपाहितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशं त्यक्त्वा जीवस्येश्वरैक्यबोधकमुक्तवाक्यमिति श्लोकार्थः । (६) सङ्ग्रहश्लोकार्थमेवाहेहेति ।

'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि'त्यादिना । तदनन्तरस्य सन्दर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति 'एतद्वै तदि'ति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किन्त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा 'तत्त्वमसी'ति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ॥ २४ ॥

(सू०) हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

"सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्ये"ति (पृ० ३४५ पं० १)(२)जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति (१)न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । **"मनुष्यानेवे"ति** । त्रैवर्णिकानेवेति(३) । **"अर्थित्वा"दिति** अन्तःसंज्ञानां(४) मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति । **"शक्तत्वादि"ति** तिर्यग्देवर्षीणामशक्ताना(५)मधिकारं निवर्तयति । **"उपनयनादिशास्त्राच्चे"ति**(६) शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति । **"यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चे"ति** । यद्येतत्परमात्मपरं, किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति–**"तत्प्रत्युच्यत" इति** । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम् , न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥२५॥

(सू०) तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतेत्यस्याः प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं दर्शयितुं प्रसङ्ग(७)माह—**"अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरि"ति** (पृ० ३४६ पं० १२) । स्यादेतत् , देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह–**"तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमि"ति** (पृ० ३४७ पं० १) । क्षयातिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षजायाः(८) प्रमाणादिवृत्तेरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—**"तथा**

---

(१) ननूक्तवाक्यस्यापीषत्परिमितजीवे ब्रह्मत्वबोधकत्वाद्ब्रह्मणः परिमाणकथनमफलमत आह जीवेति । जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमित्यर्थः ।

(२) न जीवपरमिति जीवनिर्देशवारणमिह न क्रियते तथासत्यनुवादाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(३) मनुष्यग्रहणं शूद्रादावधिकारिण्यतिप्रसंजकमिति सङ्कोचयति त्रैवर्णिकानेवाति ।

(४) स्थावराणाम् । चित्तशुद्ध्यर्थं नित्येषु मुमुक्षूणामधिकार इति सूचयितुं काम्येष्विति ।

(५) अत्र तिरश्चां वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावाद्देवानां स्वदेवत्ये कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादृषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावाच्चेत्यशक्तौ हेतवो बोध्याः ।

(६) 'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति पर्युदासात् 'उपनयीत, तमध्यापयी'त इति शास्त्राच्च शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यनधिकार इत्यर्थः ।

(७) प्रसङ्गमिति । यद्यपीयमधिकारचिन्ता न देवादिप्रवृत्त्यर्था तथापि क्रममुक्तिफलोपास्तिषु भोगद्वारा मुक्तिकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्थेति प्रसङ्गसङ्गतिमित्यर्थः ।

(८) अनेन कामादीनामुपलक्षणं बोध्यम् ।

सामर्थ्यमपि तेषामि''ति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते । ननु शूद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह-''न चोपनयनशास्त्रेणे''ति । न(१) खलु विधिवद्गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मबोधहेतुरपि त्वध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः(२), स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह--''यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमि''ति । वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति, नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

(सू०) विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेयो, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायास्तस्मा'द्यजमानः प्रस्तर' इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिर्व्याख्येयः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपाहितार्थोऽर्थोपाहितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वान्नैवास्याः क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः(३) । निराकरोति-''न'' (पृ० ३४८ पं० ९) । ''कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तेः'' । सैव कुत इत्यत आह-''दर्शनात्'' श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथा ह्येकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा ? तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति । मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । (४)मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः ? संभवे वाऽनग्नितोपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् । (५)हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिषाधयिषसि ? तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः । स्वेदजोद्भिज्जानां शरीराणामतद्धेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः । (६)भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्वश्ये क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानद-

---

(१) ननु देवादीनां वेदार्थस्य स्वयं प्रतिभानेऽपि गुरुमुखात्तद्ग्रहणस्याभावेनापुरुषार्थत्वं ज्ञानस्य स्यादत आह न खल्विति ।

(२) अस्य फलवद्ब्रह्मावबोधहेतुरित्यनेनान्वयः ।

(३) मीमांसकमते विग्रहवत्त्वायाश्चेतनाया देवताया अस्वीकारात् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दप्रतीतिमात्रं शब्दोहितं तादृगर्थनियमितः शब्दो वा देवतेति विग्रहाद्यभावात्कथं देवतानां कर्मण्यधिकार इति शङ्काभिप्रायो मीमांसकानां बोध्यः ।

(४) अदर्शनपक्षं निरस्य बाधपक्षेणाशङ्कते मनुष्येति । अनेन देवादयो न शरीरिणः मातापितृरहितत्वाद्घटवदित्यनुमानं देवताशरीरस्वीकारे बाधकमिति सूचितम् । विपक्षे बाधकमाह सम्भवे इति ।

(५) उक्तमीमांसकानुमानं यूकादावनैकान्तिकमित्याह हन्तेति ।

(६) भूतवशिनामिति । अनेन भूतानामधिष्ठात्रभावादनारम्भकत्वमित्याशङ्का परास्ता ।

र्शनाद्व्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । (१)असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽनुमीयत इति वाच्यम् । आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात् । अन्तर्धानं चाञ्जनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्त'मनेकप्रतिपत्तेरि'ति । "तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्ये"ति । वैश्वदेवशस्त्रस्य(२) हि निविदि 'कति देवा' इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन "त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे"ति । निविन्नाम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति—वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—'त्रयश्च त्री च शते'त्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त(३) इति । पुनश्च शाकल्येन 'कतमे त' इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं–'महिमान(४) एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति' । 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चे'ति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, (५)तद्वृत्तित्वात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणभृतामायूंषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः । (६)अशनिरिन्द्रः सा हि बलं सा इन्द्रियस्य परमा ईशता तया हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयित्नुरशनिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः । (७)एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते । षडेव तु देवाः । ते तु षडग्निं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति । त्रय एव च त्रयोऽन्नप्राणयोरन्तर्भवन्तोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः । तावप्यध्यर्द्धो देव एकः । कतमोध्यर्द्धः ? योयं वायुः पवते(८) । कथमय-

(१) ननु काचादीनां स्वच्छत्वादस्मदादिदृगव्यवधायकत्वं युक्तं शैलभूम्यादयस्तु देवादिदृष्टीनां व्यवधायका भविष्यन्ति इत्याशङ्क्याहासक्ताश्चेति । असक्ताः-अप्रतिबद्धाः ।

(२) श्रुतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्या शस्त्रस्येति ।

(३) एतावन्तः—अधिकत्रिशतानि आधिकसहस्राणि चेति । (४) विस्ताराः ।

(५) इन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह तद्वृत्तित्वादिति । तस्मात्प्राणाद्वृत्तिर्वर्तनं येषां तेषां भावस्तत्त्वादित्यर्थः ।

(६) श्रुतौ त्रयस्त्रिंशतां पूरणाविन्द्रप्रजापती उक्तौ तौ च स्तनयित्नुयज्ञत्वेन व्याख्यातौ, पुनः कतमः स्तनयित्नुः कतमो यज्ञ इति पृष्ट्वा यथाक्रममशनिरिति पशव इति च प्रयुक्तं तदुपपादयति अशनिरिन्द्र इत्यादिना । परमा ईशता परमैश्वर्यम् । रूपं यज्ञं द्रव्यतया रूपयन्तो यज्ञस्य रूपं पशवस्ते प्रजापतिः ।

(७) षडाद्यन्तर्भावेणेति भाष्यं व्याचष्ट एत एवेति । (८) जगत् पुनाति ।

मेक एवाध्यर्द्धः? यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्धाद्वृद्धिं प्राप्नोतीति, तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एक इति ? (१)स एवाध्यर्द्धः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदव्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह–"प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिना"मिति (पृ० ३४९ पं० ८) 'अणिमा लघिमा महिमा (२)प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायिते'त्यैश्वर्याणि ।

"अपरा व्याख्ये"ति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—"क्वचिदेक" इति । न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह–"क्वचिच्चैक" इति । (पृ० ३५० पं० १) यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्धविस्त्यज्यते, तस्याश्च तत्रासन्निहिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेत्, नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

(३)गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवद् आकाशादिशब्दवद् व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह सम्बन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्ध आसीत्स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पन्ने वस्वादौ वस्वादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादिशब्दसम्बन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्कार्थः ।

उत्तरम्(४)। "न" "अतः प्रभवाद्" वसुत्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदाकृत्याऽवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—"ननु जन्माद्यस्य यत" इति । ते निगदव्याख्याते । तत् किमिदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निर्मिता कालिदा-

(१) स ब्रह्म त्यद् इत्याचक्षते इति बक्यं व्याचष्टे स एवेति ।

(२) प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रस्पर्शः । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः । ईशित्वं सृष्टिशक्तिः । वशित्वं नियमनशक्तिः । संकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायिता । अन्यत्सुगमम् ।

(३) गोत्वादिवदिति । अयं भावः । प्रत्यभिज्ञा खलु पूर्वावमर्शः, स चादृष्टे वस्वादौ न सम्भवति, अत एव चोपाध्यभावोऽपि, उपाधेरपि नरपतित्वादिवत् किञ्चिद्घटकपदार्थगतजात्यवच्छेदेनानुगतीकर्तव्यत्वाद्घटकपदार्थेष्वप्यलौकिकेषु प्रत्यभिज्ञाभावेनानुगतजात्यसिद्धिरित्यर्थः । अन्यच्च शङ्कार्थः सुगमः ।

(४) मन्त्रादिसिद्धे वस्वादौ असौ वसुरसावपि वसुरिति परामर्शस्य सम्भवः, त्रिदिवत्वादिजात्यवच्छिन्नेष्वर्थेषु पाकत्वावच्छिन्नपाकयोगेष्विवौपाधिकत्वेऽपि शक्यः शब्दार्थसंगतिग्रह इत्युत्तरार्थः । अन्यत्सुगमम् ।

सादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह—"**उपसर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मकः**" इति । (पृ० ३५२ पं० १७) सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम् । एतदुक्तं भवति । स्वयम्भुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेप्येतद् दृश्यते तद्दर्शनात् प्राचामपि कर्तॄणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—"**अपि च चिकीर्षितमि**"ति (पृ० ३५३ पं० ४)। आक्षिपति(१)-"**किमात्मकं पुन**"रिति । (२)अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । (३)तत्र न तावद्गस्वादीनां वकारादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसङ्गतिग्रहत्वात्, अगृहीतसङ्गतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा स्वार्थमभिदधीरन् मिलित्वा वा ? न तावत् प्रत्येकम्, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां मिथः साहित्यसम्भवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति । (४)न च स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामाग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतम्, विकल्पासहत्वात् । (५)को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः किमपूर्वं नामाग्नेयादिजन्यमिव, किं वा भावनापरनामा स्मृतिप्रभवबीजम् । न तावत् प्रथमः कल्पः, नहि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञतो वाऽविदितोऽ(६)विदितसङ्गतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसङ्गतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसङ्गतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गश्च शब्दो धूमादिवत् प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः, न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति, अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति—संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततश्च तदवसाय इति । (७)भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितु-

(१) वैयाकरणैस्तावत् स्फुटयते वर्णैर्व्यज्यत इति व्युत्पत्त्या वर्णव्यंग्योऽर्थस्य व्यञ्जको स्फोटो गवादिशब्दरूपो नित्योऽङ्गीक्रियते, नैयायिकैश्च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितान्त्यवर्णैरेवार्थोत्पत्तिरित्यभ्युपेयते तदुभयमते जगद्धेतुत्वं शब्दस्य न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाक्षिपतीत्यर्थः ।

(२) नन्वनित्यत्वेपि वर्णानां महाभूतवद्देवादिहेतुतेत्याशङ्क्याह अयमिति ।

(३) नैयायिकपक्षं निरस्यन्नाह तत्रेति ।

(४) नैयायिकमतेनाशङ्कते नचेति । यथाग्नेयादीनां फलकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वमवसेयमेवं वर्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संस्कारः साहित्यमवसेयमित्याशङ्कार्थः ।

(५) विकल्पप्रदर्शनद्वारा क्रमेण दूषयति को नु खल्विति ।

(६) स्वरूपेणाविदितस्यार्थधीहेतुत्वनिषेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वरूपेण विदितस्यार्थबुध्या हेतुत्वमेवमज्ञातोपीत्यर्थः । अविदितसङ्गतिरिति हेत्वर्थः । शब्दः सहाङ्गेन ज्ञातोऽर्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वाद्धूमवदित्यर्थः । इन्द्रियवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः ।

(७) भावनेति । भावनाख्यः संस्कार आत्मनो वर्णस्य स्वस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यम्, तथा चास्माद्वर्णविषया स्मृतिस्ततोऽर्थधीः स्यादिति वक्तव्यम्, तत्र किमर्थप्रसवसामर्थ्यमेवार्थधीजननशक्तिरुत ततोऽर्थधीशक्तिरुदेतीति विकल्पद्वयमप्यसम्भवतीत्याह नचेति ।

मर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । (१)नहि यैव वह्नेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः, नापि दहनशक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति । (२)तस्मान्न कथंचिदपि वर्णा अर्थधीहेतवो, नापि तदरिक्तः स्फोटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तदवगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति।

अत्राचार्यदेशीय (३)आह—"स्फोटमित्याहे"ति । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः, तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतेरर्थधीसमुत्पादात्। न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति (४)नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति, तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु (५)साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः—साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । (६)तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात्, अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवत् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसाचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । (७)न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाश्चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त

---

(१) उक्तविकल्पद्वयासम्भवे क्रमेण निदर्शनमाह नहीति ।

(२) नैयायिकमतनिरासमुपसंहरन् वैयाकरणमतखण्डनमतिदिशति तस्मादित्यादिना । परस्परेति । स्फोटे ज्ञातेऽर्थधीस्ततश्च स्फोटधीरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गो बोध्य इति भावः । सत्ताया हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह सत्तेति ।

(३) वैयाकरणः, स्फोटवादमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(४) नानेति । नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेर्नानापदातिरिक्तैकवाक्यावगतेश्चेत्यर्थः ।

(५) साहित्यमेकत्वम् ।

(६) ननूक्तः स्फोटः किमेकैकवर्णात्स्फुटति किंवा मिलितेभ्यः ? नाद्यः, एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ तत एवार्थधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यात्, नान्त्यः, वर्णसाहित्यस्य भवताऽनङ्गीकारादत आह तं चेति ।

(७) नन्वेवं स्फोटन्यायेनार्थोऽपि प्रत्येकं ध्वनिभिर्व्यज्यतां पूर्वार्थव्यक्तिसंस्कारसहितमन्त्यश्चेतोऽर्थस्य तत्त्वं व्यनक्तु इत्याशंक्य समाधत्ते न चेत्यादिना । व्यक्तेति । अभिहितश्चेदर्थो नाऽव्यक्तः सन्दिग्धस्तु नाभिहितः स्यात्, प्रत्यक्षे तु प्रतिसन्निकर्षं विशदाविशदानिश्चयसम्भव इत्यर्थः ।

एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति ।

तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—"**वर्णा एव तु न शब्द**" इति । (१)एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत । (२)द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कल्पः, वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । (३)न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उन्नीयते, सोमशर्माऽधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु । (४)तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन । यथाहुः—

(५)तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते ।
व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥

(६)न च स्वस्तिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति, तथा सति

---

(१) स्फोटे प्रमाणसत्तां विकल्प्य तं खण्डयन्नाह एवं हीति ।

(२) वाचकत्वानुपपत्तावपि विकल्पद्वयमाह द्विधेति । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्वमिति प्रकारद्वयाभावादित्यर्थः ।

(३) सामान्यतोदृष्टख्यातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदग्राहकं प्रत्यक्षं बाधकमाशङ्क्याह नचेदमिति । युक्तमित्यत्रान्वयः । भेदेनोपलब्धौ युक्तिरत एवेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह यत इति । बहुषु गकारमुच्चारयत्सु योऽनुभवो जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्शपूर्वकं जातिविषय उतौपाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूपणे ध्वन्युपाधिकभेदमन्तरेण स्वाभाविकव्यक्तिभेदो न भासत इत्यर्थः ।

(४) व्यक्तिभेदपक्षे च कल्पनागौरवमाह तत्रेति ।

(५) येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटस्तेन, यत् प्रत्यभिज्ञानं जातेः प्रार्थ्यते, व्यक्तिलभ्यं भेदज्ञानमिति कारिकार्थः ।

(६) व्यक्त्या जातिबुद्ध्युपपादने गोत्वाद्युच्छेद इत्याशङ्क्याह नचेति । दशवारमुच्चारितवानित्येकस्यैव गकारस्योच्चारणेष्वावृत्तिप्रतीतेः ।

दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात्, न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारामिति । (१)न चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा-'शतकृत्वस्तित्तिरीनुपायुङ्क्त देवदत्त' इति । अत्र हि सोरस्ताडं(२) क्रन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति(३) "कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामि"ति (पृ० ३५६ पं ९) । यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तन्नाना, यथा गवाश्वादिर्द्विशफैकशफकेसरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णस्तस्मान्नाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम्, व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यम्-नहि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदकाकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम् तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति । (४)ते च शब्दासंसर्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽपर्यायेण सम्भवन्ति । तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमो, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग, इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः—"अथ वा ध्वनिकृत" इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः, ध्वनीनामपि शब्दवच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्षयति—"कः पुनरयमि"ति । न चायमनिर्द्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति साम्प्रतम् । (५)तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः । उभयथापि चाक्षु(६) व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता, नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति, येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । (७)"एवं च सति सालम्बना" इति (पृ० २५७ पं २) । यद्येष परस्याग्रहो धर्मिण्यगृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या ग्रहीतुमिति । एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसङ्गतिग्रहतया यदवाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारसम्भवेन तु

(१) उक्तैकत्वस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह न चैष इति ।

(२) साविष्कारम् ।

(३) उक्तमपि बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्यर्थः । एतेन वर्णेषु भेदाभेदानिषेधपरं 'कथं तर्ही'ति भाष्यमिति रत्नप्रभाकारादिमतं प्रकृतासंगतेरयुक्तमिति सूचितम् ।

(४) भवन्त्वश्रावणवायुधर्माः श्रावणाः, कथं तेषां शब्दधर्मत्वप्रतीतिरत आह ते चेति ।

(५) तस्येति । ध्वनेर्भिन्नत्वान्न प्रत्यभिज्ञानमस्त्यतो ध्वन्युल्लेखिप्रत्ययस्य न जातिविषयत्वमित्यर्थः ।

(६) स्वरेषु । (७) 'एवं च सती'ति दूषणाङ्गीकरणवादः, दूषणाप्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

यदासञ्जितं तन्निराचिकीर्षुराह–“वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेरि”ति । कल्पनाममृष्यमाण एकदेश्याह—“न कल्पयामी”ति । निराकरोति—“न अस्या अपि बुद्धे”रिति । निरूपयतु तावत् गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्त्येनावगाहते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् ? यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत् गकारादिरूषितः प्रत्ययो न स्यात् , नहि वराहधीर्महिषरूषितं वराहमवगाहते । (१)पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतयाऽन्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणसंस्थानभेदम् , एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत् । (२)तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । (३)अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे, नो खलु सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च भेदमपबाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते, नह्यौपचारिकमग्नित्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम्(४) न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम् । नह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते, न च तत्प्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोन्नीयते, तदुन्नयनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानामिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथञ्चित्प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि—

यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

---

(१) पदबुद्धौ वर्णोल्लेखस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते पदतत्त्वमिति । एकमभागमभिव्यञ्जयन्तो नानेव भागवदिव भासयन्तीत्यन्वयः । विभागारोपे हेतुमाह सादृश्योपधानेति । सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः । सादृश्ये भेदमुपपादयति अन्योन्येति । ये हि गकारौकारविसर्जनीया गंगा औष्ण्यं वृक्षः इति विसदृशपदव्यञ्जकास्तैः सदृशा अपरे गकारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयन्ति । विभागारोपेऽपि कथं वर्णरूषितपदप्रतिभानमत आह कल्पिता एवेति । व्यञ्जकवर्णात्मकत्वं व्यंग्येष्वारोप्यत इति भावः ।

(२) दूषयति तत्किमिति ।

(३) औपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामेकत्वैकत्वनानात्वे व्यवस्थापयन्नाहाथवेति ।

(४) एवं चाप्येकप्रत्ययस्थानारोहेऽप्येकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधिरित्यर्थः । उपचारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसारेणोपचार इति न धवखदिरादिष्वतिप्रसङ्गः । एतेन समुदितानां वर्णानामर्थज्ञानजनकत्वमित्युपपादितम् ।

(१)ननु पङ्क्तिबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, सचैक इति कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत्। न। एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपबत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात्। तथाहि-जरा राजेति पदयोः प्रथमन्त्योः स्मृतिधियोस्तत्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति। तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम्। यथाहुः-

(२)पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः॥ इति।

शेषमतिरोहितार्थम्(३)। दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दावबगन्तव्य इति। अलं वा नैयायिकैर्विवादेन, सन्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव सङ्गतिग्रहाऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—"अथापि नामे"ति (पृ० ३५९ पं० २)॥ २८॥

(सू०) अत एव च नित्यत्वम्॥ २९॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह—"**स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे**"इति। नह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात्। तस्मान्नित्यो वेदो जगदुत्पत्तिहेतुत्वाद् ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम्। शेषमतिरोहितार्थम्॥ २९॥

(सू०) (४)समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च॥ ३०॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति "**अथापि स्यादि**"ति। (पृ० ३६० पं० १) अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि सम्बन्धनित्यत्वं भवेत्। एवमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे वेदस्य(५) नित्यत्वं स्यात्। निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात्। अध्यापकाध्येतृसन्तानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात्। न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम्। अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति। (६)न च ब्रह्मणस्तद्वासना,

---

(१) भाष्ये पंक्तिबुद्धौ पिपीलिकाक्रमवत् स्मृतौ वर्णक्रमसिद्धिरित्युक्तं, तदाक्षिप्य समाधत्ते नन्वित्यादिना।

(२) पदेति। तत्र राजा जारेत्यत्र क्रम उपायः, गौर्गोमनित्यत्र न्यूनातिरिक्तत्वे, स्वरो भाविकादिः पञ्चजना इत्यादौ, वाक्यं पदान्तरसमभिव्याहारः यथाश्वो गच्छतीति, न लुङन्तमाख्यातम् क्रियान्तरोपादानात्, श्रुतिरुद्भिदो यागनामपरत्वं समानाधिकरणश्रुतिगम्यम्, स्मृतिर्युगपत्सर्ववर्णविषया।

(३) वृद्धव्यवहारे चेत्यादिकल्पना स्यादित्यन्तं भाष्यं स्पष्टार्थमित्यर्थः।

(४) महाप्रलये जातेरभावाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रं समानेत्यादि।

(५) वाक्यरूपस्येत्यर्थः।

(६) ननु जीवानामनवस्थिताबप्यभिधानादिवासितस्य ब्रह्मणोऽवस्थितिः स्यात्तत्राह न चेति। निरविद्यस्याविद्यासिद्धप्रमाणानाश्रयत्वान्न तज्जवासनाश्रयत्वमित्यर्थः।

तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । (१)ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणादयस्तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ(२) । शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति--**"तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि"ति** । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति, तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण-शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावासनाभिः(३) सहावातिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः—

(४)आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

(५)ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेहनिलीनान्यङ्गानि ततो निस्सरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाघनासारावसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाण्युत्पद्यते । (६)एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजति । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति । तदिदमुक्त**"मुपपद्यत(७) चाप्युपलभ्यते चागमत" इति** । स्यादेतत्, भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—**"अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरि"ति** । (८)यद्यपि प्राणमात्रावशेषताताविःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः, तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्याबशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम् । ननु तापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्, तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसम्भवात्, प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राण-

---

(१) अथानपेक्ष्य वासनाः ब्रह्म जगत्सृजेत्तत्राह ब्रह्मणश्चेति ।

(२) द्वयोरप्युच्चारयितृत्वादित्यर्थः ।

(३) कर्मेति । कर्मविक्षेपकाविद्याः भ्रान्तयस्तासां वासनाभिरित्यर्थः । वासनाऽभावे च हिंस्राहिंस्रादिव्यवस्था न स्यादिति बोध्यम् ।

(४) आसीदिति । सृष्टेः पूर्वमिदं जगदन्तकरणादिरूपं प्रत्यक्षतोऽज्ञातमननुमेयं तर्कागोचरो आगमतश्चाविज्ञेयमतः सर्वतः प्रसुप्तमिव तमोरूपमासीदित्यर्थः ।

(५) ते चेति । अवधिमुत्तरकालं प्राप्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वोत्पद्यन्त इत्यग्रेऽन्वयः । इच्छा—ईक्षणम् । कूर्माङ्गानां दर्शनादर्शनमात्रं नोत्पत्तिरित्युदाहरणान्तरमाह यथावेति । घनाः—निविडाः, घनाघनाः मेघाः, तेषामासारेण सन्ततधारावर्षेण बृंहितानि इत्यर्थः ।

(६) ननु अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रयत्वेन जगद्धेतुत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वविरोध इत्याशङ्कायां, उपकरणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वान्न विरोध इत्याशयेन परिहरति एतदिति ।

(७) उक्तन्यायेनानादित्वमित्यर्थः ।

(८) माध्यस्थसुषुप्तिदृष्टान्ते वैषम्यमाशङ्कय परिहरन्नाह यद्यपीति । लीयतेऽस्यां सर्वं कार्यमिति लयलक्षणाविद्येत्यर्थः ।

श्चन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतू स्त इति कुतः सुप्तप्रबुद्धवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति—"**स्यादेतत्स्वाप**" इति (पृ० ३६१ पं० ३)। परिहरति—"**नैष दोषः। सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनी**"ति । अयमाभिसन्धिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, (१)पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसन्धानाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः । मनुजजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसम्वर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्मान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम्। यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः । एवमा मनुष्येभ्य एवा च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते । तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुवते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसम्बन्धिनिखिलव्यवहारानुसन्धानमिति । सुगममन्यत्(२)। स्यादेतत्, अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं तेषामस्यां तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाश्रमाः, धर्माच्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेप्सितोऽपूर्वत्वात् सर्गस्य, तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेनाकिञ्चित्करत्वात्, तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह—"**प्राणिनां च सुखप्राप्तय**" इति (पृ० ३६२ पं० ७)। यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति । नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुखं चोपादित्स्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि मृत्पिण्डात्पटो घटश्च तन्तुभ्यो जायते, तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतार्तो वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति । तेन सृष्ट्यन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवाऽर्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् ।

एवं च य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे त एव चैषामर्थास्त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसम्भवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् ।

(३)आगमाश्चेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदुक्तोपोऽन्यथा भवेत् ॥

तस्मात्सुष्ठूक्तं "**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध**" इति । '**अग्निर्वा अकामयत**'ति (पृ० ३६४ पं० ५) । वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाग्निरुच्यते(४), नह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति ॥ ३० ॥

---

(१) प्रायणकालविप्रकर्षयोस्संस्कारानुच्छेदकत्वे हेतुमाह पूर्वाभ्यस्तेति । इदं न्यायसूत्रम् । विपक्षे बाधमाह मनुजेति । (२) अन्यदिति । तथा चेत्यादि, विद्यादितीत्यन्तम् ।

(३) आगमा इति । तेषां ये यानीत्यादिस्मृतिरूपा आगमा इत्यर्थः ।

(४) यजमानो भाविन्या वृत्त्या यदाग्निरिदानीमग्नये निर्वपति तदा भविष्यदद्यतनाग्न्योस्तुल्यनामता । ननु किमिति भाविन्या वृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्निदेवतैवाग्नये निर्वपतु नेत्याह नहीति । सत्त्वे वा स एवात्मानमभिरुद्दिश्य शक्यते यागकाले इति प्राचीनो वृथा स्यादित्यर्थः ।

(सू०) मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

(१)ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यः जायते—किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां, किं वा कासुचिदेव केषाञ्चित्। यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः। (२)"कथमसौ वाऽऽदित्यो देवमधिवत्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्" (पृ० ३६ पं० ४)। उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति, न चादित्यान्तरमस्ति, प्राचामादित्यानामस्मिन् कल्पे क्षीणाधिकारत्वात्। "पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युक्रम्य"ति। अयमर्थः—'असौ वा आदित्यो देवमधि'ति देवानां मोदनान्मध्विव मधु। (३)भ्रामरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः—'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः। अन्तरिक्षं मध्वपूपः'। (४)आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं तत्रावस्थानात्। (५)यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरुत्पन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृङ्मन्त्रमधुपैर्नीयन्ते। (६)यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृङ्मन्त्रा भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तन्निष्पन्नमकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति। (७)अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति। तथाऽस्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति। अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी(८) रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं

---

(१) देवादीनां स्वमिभविद्यास्वनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्याधिकारसम्भवादाक्षेपासम्भवमाशङ्क्य विकल्पद्वारा सूत्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्विति।

(२) मधुविद्यावाक्यं भाष्यमुखेनादत्ते कथमिति।

(३) भ्रामरेति। भ्रमरैर्निर्वृत्तं भ्रामरम्। तस्येति। द्यौः स्वर्गस्तिर्यग्गतवंशे इवादित्यं मधु हि तत्र तत्र लग्नमित्यर्थः।

(४) अन्तरिक्षं मध्वपूप इति श्रुतिं व्याचष्टे आदित्यस्य हीति। पटलं इति अपूपव्याख्यानम्। तत्रेति प्रसिद्धमध्वपूपसाम्योक्तिः।

(५) श्रुतिनिर्दिष्टपञ्चामृतान्याह यानि चेति। 'तस्यादित्यस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः, ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः एतमृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपम्' इत्यादिश्रुताबाम्नातानि पञ्चामृतानि बोध्यानि। तानामृतसाधनत्वादमृता इति श्रुत्यर्थः।

(६) ऋच एव मधुकृत इत्येतद्व्याचष्टे यथेति। मन्त्रैः प्रयुक्तं कर्मफलात्मकं रसं स्रवन्तीत्यृचां मधुपसाम्यं बोध्यम्।

(७) अथ यस्य दक्षिणा इत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे अथास्येत्यादिना।

(८) परः कृष्णमित्यमृतं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्वदम्युपाधिकमित्याह अतिकृष्णाभिरिति।

सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः(१), तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमा-दितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । (२)अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लवं शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अ-थास्य या आदित्यमधुन (३)ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादा-हृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । (४)ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्य ऋगादिसम्बद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वोप-लभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्यान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये तृ-प्यन्ति । तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति— न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विरुध्यतेऽपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चे-ति(५)। "तथाग्निः पाद" इति । अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आका-शस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादा अग्न्यादयोऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्य विधातुं महीकरोति—"वायुर्वाव संवर्गः" तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति-"आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" उपदेशः। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥

यद्युच्येत (६)नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः किन्तु यथासम्भ-वमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—

सू० ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं, नह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । "स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराण-लोकेभ्य" इति । तत्र "जगृम्भ(७) ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि"ति च, "काशिरिन्द्र

---

(१) इतिहासपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मन्त्रा मधुकृत इत्याशयेना-हाथर्वाङ्गिरसेति । कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतममृतमथर्वमन्त्रा आदित्यमण्डलं नयन्तीत्यन्वयः । इतिहास-पुराणमन्त्रप्रयोगयोग्यं कर्माह तथाश्वमेधेति । कर्मकुसुमादाहृत्येत्यनुषङ्गः ।

(२) ननु कथमितिहासादिमन्त्राणां वाचस्तोमसम्बन्धोऽत आहाश्वमेधेति । पारिप्लवो यदृच्छया बु-द्धिस्थमन्त्रशंसनम् । सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीति श्रवणादैतिहासिकान्यपि गृह्यन्ते इति भावः ।

(३) अथ येऽस्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति पञ्चमपर्यायं व्या-चष्टे ऊर्ध्वा इति । (४) व्याख्यातमधुविद्यामुपसंहरति ता एता इति ।

(५) एकस्मिन्नादित्ये उपास्योपासकभावो विरुद्धः, वस्वादौ तु स च प्राप्यप्रापकभावश्चेत्यर्थः ।

(६) देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यास्वधिकार इति कल्पे निरस्तेऽपि यथासम्भवमधिकार इति इत्याशङ्क्ते यद्युच्यतेति ।

(७) तत्र जगृम्भेति । हे इन्द्र ते दक्षिणं हस्तं जगृम्भ गृहीतवन्तो वयम् । यदीमे रोदसीन्द्र गृह्णासि तर्हि तव काशिर्मुष्टिः मुष्टौ सम्माति इदं इत्थमित्यर्थः । तुविग्रीवः-पृथुग्रीवः, वपोदरः सावकाशोदरः, सुबाहुरिन्द्रो-ऽन्धसोऽन्नस्योपयुक्तस्य मदे हर्षे सति वृत्राणि शत्रून् जिघ्नते हतवानिति मन्त्रार्थवादार्थः ।

इदि"ति च । काशिर्मुष्टिः । तथा 'तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति–'अद्धीन्द्र पिब च (१)प्रस्थितस्ये'त्यादयः । तथेशनाम्(२)—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्र' इति, तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति । तथा वरिवसितारं (३)प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति–'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ती'ति । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—

ते तृप्तास्तर्पयन्त्यनं सर्वकामफलैः शुभैः । इति ।

पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चक(४)प्रपञ्चमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि–यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च 'देवता हविर्भुङ्क्ते' इति । तथेशनामिमामाहुः—'देवग्रामो देवक्षत्रमि'ति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—'प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमि'ति । तदेतत्पूर्वपक्षो दूषयति—**"नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नामे"**ति (पृ० ३६६ पं० ९) । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रासिद्धः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावत् मूलाभावाद्विप्लवते । न चात्र विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्, प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—**"इतिहासपुराणमपी"**ति । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह—**"अर्थवादा अपी"**ति । विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति हि शब्दन्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम्, तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विग्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः, अतत्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति तदवगमायास्य

---

(१) प्रस्थितस्येोपकाल्पितस्य पक्वस्य हविषो भागमद्धि सोमस्य सुतस्य भागं पिब चेत्यर्थः ।

(२) ईशानमैश्वर्यं, देवताया दर्शयतीत्यनुषङ्गः । इन्द्र इति । इन्द्रो दिवः स्वर्गस्य पृथिव्या अपां पर्वतानां वृधां–वीरुधां स्थावराणां, मेधिराणां मेधावतां जङ्गमानां चेशे ईष्टेऽतः प्राप्तस्य रक्षणेऽप्राप्तप्रापणे च हव्यो यष्टव्य इत्यर्थः। ईशानमिति । हे इन्द्र जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं स्वर्दृशं दिव्यज्ञानं त्वां वयं स्तुम इत्यर्थः ।

(३) पूजकम । आहुतिभिरिति । हुतादो हुतभक्षकान् देवान् आहुतिभिः प्रीणयति यो होता तस्मै प्रीता देवा इषमन्नमूर्जं बलं च प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।

(४) विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत्पंचकं विग्रहादिकम् ॥

इति देवताविग्रहादिपञ्चकं द्रष्टव्यम् ।

तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमत्ताऽन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च व्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्रतत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां(१)दृष्टे प्रकारे सम्भवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्यनुष्ठातारः पदार्थान् । (२)औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्माद्देवताविग्रहवत्तादिभावग्राहकप्रमाणाभावात्प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरताऽस्येति प्राप्तम् ॥३२॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

"तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती"त्यादि (पृ० ३६७ पं० ५) "**भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते**" (पृ०३६८ पं०८) इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । "**मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादि**"ति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—"**यदप्युक्तमि**"ति । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति—"**अत्र ब्रूम**" इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति—"**अत्राह**" पूर्वपक्षी । शाब्दी खल्वियं गतिः—यत्तात्पर्याधीनवृत्तित्वं नाम, नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि श्वित्रिनिर्णेजनपरं(३) 'श्वेतो धावती'ति वाक्यमितः सारमेयवेगवद्गमनं गमयितुमर्हति । (४)न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । (५)न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः, नह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—"**अत्रोच्यते विषम उपन्यास**" इति (पृ, ३६९ पं० ३) । अयमभिसन्धिः—लोके वि-

---

(१) ये सिद्धवादिनो मन्त्रा न ते विधिक्षमा इति तत्स्वरूपमेव श्रुत्यादिभिरैन्द्र्यात्यादिभिस्तत्र तत्र कर्मणि विनियुज्यतेऽतो न प्रमाणं चेत्तर्हि किमुच्चारणमात्रोपयोगा अविवक्षितार्थाः ? नेत्याह दृष्टे प्रकारे इति । नन्वनधिगतमेयाभावे कथं दृष्टार्थतेत्यत आह दृष्टश्चेति । प्रयोगसमवेतो द्रव्यदेवतादिः स च विधिभिर्ज्ञात इति स्मार्यः, मन्त्राश्च विधय इव निरपेक्षा देवताद्यभिदधतीति नाप्रमाणम् । नन्वविहितायाः स्मृतेः कथं द्वारतेत्यत आह स्मृत्वा चेति । सामर्थ्याद् द्वारतेत्यर्थः ।

(२) ननु देवतास्मरण इव देवताविग्रहादावप्यस्तु मन्त्राणां तात्पर्यं तेषामपि मन्त्रपदैरवबोधादित्याशंक्याहौत्सर्गिकं चेति । उद्दिश्यत्यागस्य हि देवतास्वरूपमात्रं विवक्षितं न विग्रहादि तद्बोधकपदानामुत्सर्गप्राप्तमप्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षत्वादपोद्यत इत्यर्थः ।

(३) श्वित्री कुष्ठी, निर्णेजनं शोधनम् , कुष्ठी वस्त्रं शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा गच्छतीति वाक्यार्थज्ञानं 'श्वेतो धावती'ति वाक्यान्न जायत इत्यर्थः ।

(४) वेदेपि 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्युक्ते महावाक्ये तात्पर्यं विना सुरापानरूपोऽवान्तरवाक्यार्थबोधो भवतीत्याह नचेति ।

(५) यदि तात्पर्याच्छाब्दबोधस्तर्हि प्रत्यक्षादिष्वपि तथा स्यादत आह न पुनरिति ।

शिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः, वाक्यार्थे तु दृश्यते, न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमितयेऽवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन बिना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम् । (१)न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम्, तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः—

(२)साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । (३)यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण सम्बन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्पते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्र । (४)इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । तत्स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत्, अभिधेयाविनाभावस्य तद्बीजस्याभावात् । (५)अत एव 'गङ्गायां घोष'इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसम्बद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः ? स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात्, न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथा'ऽऽदित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर'इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणन्तराविरोधो यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्ध्यर्थं 'गुणवादस्त्वि'ति च 'तत्सिद्धिरि'ति चासूत्रयज्जैमिनिः । (६)तस्मा-

(१) मा भूत्स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमस्तत्राह न च नञ्वतीति ।

(२) साक्षादिति । यथा काष्ठानि ज्वालाकरणेऽपि पाकार्थान्येव तथा वर्णाः पदार्थप्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थान्येवेति श्लोकद्वयार्थः ।

(३) एवं सोदाहरणां पदैकवाक्यतां दर्शयित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्यैकवाक्यतामाह यत्र त्विति । लोकानुसारत इति । यथा 'क्रय्या गौर्देवदत्तस्य यतो बहुक्षीरे'त्यादौ बहुक्षीरत्वादेरातवाक्यावगतेर्विध्यर्थवादयोरस्ति वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः ।

(४) कुतश्चिद्धेतोरिति वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे सूचितं हेतुं विवृणोति इह हीति । अनेन भिन्नवाक्यार्थपर्यवसायिनां पदानां काऽपेक्षेति शङ्का वार्यते ।

(५) ननु यदि लक्षणायामभिधेयविवक्षा तत्कथं विरुद्धार्थार्थवादेषु सा स्यात्तत्राभिधेयस्य विरुद्धत्वादेव विवक्षासम्भवादत आहात एवेति ।

(६) ननु विरुद्धार्थार्थवादेषु कथमभिधेयाविनाभावनिमित्ता प्राशस्त्यलक्षणा विरोधेनाभिधेयाभावादत आह तस्मादिति । यजमानादिशब्दैस्तत्तित्सध्यादि लक्ष्यते, ततश्च प्राशस्त्यं लक्षितलक्ष्यस्याप्यभिधेयाविनाभूतत्वादिति भावः ।

यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । (१)यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः। प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्यो ऽर्थमवगच्छति न तथाऽऽम्नायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम्। (२)नन्वेवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति ? यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते, वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वार्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते। (३)अत्रोच्यते। लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च। यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि, यथेयं देवदत्तीया गौः क्रेतव्येत्येकं वाक्यमेषा बहुक्षीरेत्यपरं, तदस्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं द्वारम्, तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थे। तत्र यद्द्वारतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते, यथा 'विषं भक्षये'ति वाक्य 'मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वे'ति वाक्यान्तरार्थपरं सत्। यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति। वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्रच्याव्य सांव्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति। न चा'ऽऽदित्यो वै यूप' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम्। तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति यथा देवताविग्रहादौ तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम्। न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये सम्भवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात्। तथा सत्यनधिगतविग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत्। अद्धा। (४)भिन्नमेवैतद्वाक्यम्। (५)तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत्। न। द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाया अयोगात्। न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम्, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात्। विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम्—आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः। तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुम्, नहि

(१) नन्वनुवादकार्थवादानामप्रामाणिकत्वात् कथं विध्येकवाक्यतेत्यत आह यत्र त्विति।

(२) ननु मानान्तरसिद्धार्थत्वेऽपि स्मृतिवदर्थवादानां यदि न सापेक्षत्वं तदा विरुद्धार्थानामपि तदस्तु, गौणार्थत्वं कुत इत्याशयेनाशङ्कते नन्विति।

(३) वेदान्तानां निष्प्रपञ्चब्रह्मपरतया निरवकाशत्वाद्विरोधिप्रत्यक्षादिबोधकत्वम् न त्वर्थवादानामतत्परत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषेण प्रतिबन्दीं परिहरन्नाहात्रोच्यत इत्यादिना।

(४) भिन्नमिति। विध्यन्वितस्यार्थवादवाक्यस्य महावाक्यरूपेण प्राशस्त्यबोधकत्वात्स्वरूपेणावान्तरवाक्यतया विग्रहादिबोधकत्वाच्च भिन्नमेवैतद्वाक्यमित्यर्थः।

(५) तथेति। अपौरुषेये वेदे पौरुषेयवाक्यावृत्त्यसम्भवेन कथं तात्पर्यभेदोऽङ्गीकरिष्यत इत्यर्थः।

मुख्यार्थसम्भवे गुणवादो युज्यते । न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे येन मानान्तरासम्भवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम्(१)। स्यादेतत्(२), तात्पर्यैक्ये ऽपि यदि वाक्यभेदः कथं तर्ह्यर्थैकत्वादेकं वाक्यम् ? न(३), तत्रतत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानसम्भवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद्द्वारभूतः क्वचिद्द्वारीत्येतावान् विशेषः । नन्वेवं(४)'सत्योदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छती'त्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः, अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुक्त्वेति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति । न(५), एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् । 'भुक्त्वे'ति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति । तस्माद्यावति पदसमूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति, तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः (६) पर्यवस्यन्ति, विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । (७)न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः, नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पश्चात् कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । **"अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानी"ति** (पृ० ३७० पं० २)। देवतामुद्दिश्य हविरवसृश्य च तद्विषयस्वत्वत्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या, न च स्वरूपरहितो चेतसि शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरेभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, (८)रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात्, मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि 'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेते'ति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य'इति सिद्धवद् व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं 'स्वर्गकामो यजेते'ति विधिनाऽपेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवता-

---

(१) इत्युक्तमिति । वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वमुपाधिरिति समन्वयसूत्रे उक्तमित्यर्थः ।

(२) यदि विधेः प्राशस्त्यपरा अप्यर्थवादा भिन्नं वाक्यं तर्हि 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादि'त्यधिकरणविरोध इत्याशयेनाक्षिपति स्यादेतदिति ।

(३) परिहरति नेति । यथा सत्यपि वाक्यैक्ये प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरभेद एवमर्थवादानामप्यस्त्वित्यर्थः । तर्हि प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादवाक्यानां च को भेद इत्यत आह स त्विति । स्तुतिप्रतिपत्तिद्वारं विग्रहादि प्रयाजादि तु नान्यप्रतिपत्तौ द्वारं किन्तु द्वारि इति भावः ।

(४) एवं सति—विध्येकवाक्यत्वेप्यर्थवादेषु पृथक्पदार्थसंसर्गप्रतीत्या वाक्यभेदे सति ।

(५) प्रतीतिपर्यवसानतदभावाभ्यामुभयत्र वैषम्यमाह नेति ।

[६] वाक्येष्वेताः—इति पाठान्तरम् ।

(७) यद्यर्थवादेषु द्वारभूतार्थभेदात् वाक्यभेदस्तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याशंक्य परिहरति नचेति । पञ्चषट्पदवति 'अरुणयैकहायन्ये'त्यादिवाक्ये नावान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गो विशेषणानां भेदेपि विशेष्यक्रयादेरेकत्वात्तस्य गुणानुरोधेनावृत्तेरभावाद्गुणा एव तत्र समुच्चेया इत्येकवाक्यतेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकद्वारोपपादयति प्रधानभेदे त्विति । 'आयुर्यज्ञेन कल्पतामि'त्यादौ प्रधानभेदाद्वाक्यभेद इति भावः ।

(८) रूपान्तरेति । आरोपितदेवतारूपोल्लेख इत्यर्थः ।

रूपमपि । (१)ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । (२)सत्यम्, रूपज्ञानमपेक्षते, तच्चान्यतोऽसम्भवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम् । तस्याद्विध्यपेक्षितं मन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत्, विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—"न च शब्दमात्र"मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिरपि त्वितिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह—"इतिहासे"ति । श्लिष्यते—युज्यते । निगदव्याख्यातमन्यत् । (३)तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते (४)अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । (५)न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम्, आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम् **'अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः'** इति विरुध्यते(६) । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

(७)अवान्तरसङ्गतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—"यथा मनुष्याधिकारे"ति (पृ. ३७२ पं. २) । शङ्काबीजमाह—"तत्रे"ति । (८)निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत । ना-

---

(१) मन्त्रार्थवादयोरारोपितरूपोल्लेख एवेत्यभिप्रायेणाक्षिपति नन्विति ।

(२) परिहरति सत्यमिति ।

(३) दृष्टान्तानुसाराच्च चेतना देवतेत्याह तदेवमिति । (४) शब्दमात्रस्येत्यर्थः ।

(५) देवतातः फलोत्पत्तौ श्रुतहानिमाशंक्याह नचैवमिति । हानाभावे हेतुमाह यागेति ।

(६) विरुध्यत इति । तथाचातिथिवत् देवता धर्मप्रयोजिकेति पूर्वपक्षे अपिचेति सिद्धान्तसूत्रे मीमांसकैर्यज्ञकर्मणो प्रधानमङ्गीकृतं न देवता 'यजेत स्वर्गकाम' इतियागगतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् देवतातूद्देश्या भूतत्वाद्भव्यस्य यागस्य गुण इति गुणत्वे देवताशब्दो वर्तत इति सिद्धान्तितं तदस्मन्मतेपि देवताया गुणत्वस्वीकारान्न विरुध्यत इति भावः ।

(७) अवान्तरेति । देवताधिकरणान्तेऽपशूद्राधिकरणवर्णनेऽवान्तरसङ्गतिमित्यर्थः । यथाऽत्रवर्णिकानां विद्यास्वधिकारस्तथा शूद्राणामपि तथात्वात् स स्यादित्यवान्तरसङ्गतिरिति भावः ।

(८) पूर्वपक्षमाह निर्मृष्टेति ।

ण्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः। द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं (१)च। तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम्। अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेद्। हन्ताऽऽधानाभावे सत्यग्न्यभावादग्निसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः, न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते। (२)न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम्। (३)यतो युक्तं 'यदाहवनीये जुहोती'त्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसम्बन्धितया विधानात् तत्साध्योऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति, न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात्। (४)अध्ययनियम इति चेत्। न। विकल्पासहत्वात्। तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि, क्रत्वर्थे वा, यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यवघातः। न तावत् क्रत्वर्थे, नहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'व्रीहीनवहन्ती'ति। (५)न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना सम्बध्येताध्ययनम्, नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितक्रतुसम्बद्धमेवं स्वाध्याय इति। तस्मान्नैष क्रत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थे। पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा। तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव। इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव(६)। नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते। तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता। (७)क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम्, तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः। न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्येन पुरुषार्थः स्यात्। (८)यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्यते ततो मानान्तरविरोधः, तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्य-

---

(१) शास्त्रीयमित्यर्थः। (२) ननु कर्मण्यग्निवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशङ्कते नचेति।

(३) समाधत्ते यत इति। कर्मण्यग्नेर्नियतत्वादध्ययनस्य च विद्यायामनियतत्वाद्विषमो दृष्टान्त इति समाधानतात्पर्यम्।

(४) अध्ययनक्रियायां लौकिकत्वेपि तन्नियम एव वैधत्वादलौकिकं साधनं ब्रह्मविद्यायां स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कतेऽध्ययननियम इति।

(५) प्रकारणादध्ययननियमस्य क्रत्वर्थत्वं निरस्य वाक्यादपि तन्निराकरोति नचेति। व्याप्तया जुह्वा व्यापके क्रतौ बुद्धिस्थीकृते वाक्यं पर्णतां क्रतुना सम्बन्धयति, स्वाध्यायस्तु स्वशाखात्मकोऽवयवी न कर्मविशेषेण व्याप्त इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य कर्मसम्बन्धं वदेदित्यर्थः।

(६) विधिपराधीनैवेति। येन पुंसा विधितः करणविशेषो नाधिगतः स इतिकर्तव्यतासु न चेष्टते, नहि करणसामान्यमितिकर्तव्यतोपकार्यं किन्तु विहितः कथं भावाकाङ्क्षः करणविशेषः, तत्र च यदङ्गं सामान्यतो विशेषतश्च तत्र सर्वत्र विध्यधीनैव प्रवृत्तिरिति भावः।

(७) ननु क्रतुविध्योर्भेदात्कथं विध्यधीनप्रवृत्तिकता क्रत्वर्थतेत्यत आह क्रतुरितीति। क्रतुरितिशब्दो विषयेण क्रतुना तदभिधायकं विषयिणं विधिशब्दं लक्षणया परामृशतीत्यर्थः।

(८) अध्ययनादीनां पुमर्थता तदाश्रितादृष्टनियमश्च मा भूत् अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनार्थमेवाध्ययनं कुतो न नियम्यत इत्याशंक्याह यदि चेति।

विगमात् । (१)तस्मात् 'सुवर्णं भार्यमि' तिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकृतः । मा भूद्वाऽध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गविद्यायां तु भविष्यति, 'अहहारे त्वा शूद्र' इति शूद्रं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयवव्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्णनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् । तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिसंन्धिः—यद्यपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनविधिर्न किञ्चित्फलवत्कर्माभ्याम्नातो, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धपदार्थगतः, नहि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध(२)स्तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गं वा सुवर्णं भार्यमिति वदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा (३)विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्पतां, किं वा (४)परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोतीति विशये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च सम्भवन्त्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । (५)दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारस्तेन हि पुरुषेण सम्प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य(६) साक्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते । (७)यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं, तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम् । "यज्ञेऽनवक्लृप्त" इति (पृ. ३७२ पं. ६) यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विद्यायामनवक्लृप्त इत्यपि द्रष्टव्यम्, सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वान्न्यायस्य चोभयत्र (८)साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—"यत्पुनः संवर्गवि-

---

(१) परिशेषादध्ययनमपूर्वविधिरित्याह तस्मादिति ।

(२) वाक्यप्रकरणयोरभावेऽपि कल्पनालाघवेन सामर्थ्यरूपलिङ्गेन चानुगृहीतस्तव्यप्रत्ययः कर्मप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमापादयतीत्याह तथापीति ।

(३) विनियोगः पदान्वयः ।

(४) परम्परयेति । अक्षरप्रातिपदार्थव्युत्पत्तिविचारपरम्परयेत्यर्थः । अन्यतः—अनुष्ठानतः, अपेक्षितमर्थबोधमित्यर्थः

(५) अर्थबोधेऽध्ययनस्य सामर्थ्यं प्रदर्शयन्नाह दृष्टश्चेति । संस्कारोऽवाप्तिः, सैव प्रदर्श्यते तेन हीति ।

(६) श्रुतविनियोगाद्व्यावृत्त्य ।

(७) लिखितपठितवेदादर्थबोध इति पूर्वपक्षयुक्तं दूषयन्नाह यदा चेति ।

(८) 'तस्माच्छूद्र' इति एतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

द्याया"मिति । दूषयति—"**न तल्लिङ्गम्**" । कुतः ? "**न्यायाभावात्**" । न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते यथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः, किं त्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः । (१)अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षाऽस्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचनबलान्निषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां वा ? न तावद्विद्यामात्र इत्याह—"**कामं चायमि**"ति । नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह—"**अर्थवादस्थत्वादि**"ति(२) । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं ? न चैतद्युक्तं, तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह—"**शक्यते चायं शूद्रशब्द**"इति । (३)एवं किलात्रोपाख्यायते—"जानश्रुतिः पौत्रायणो (४)बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव । स च तेषुतेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु(५) विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान्कारयामास—'सर्वत एत्यैतेष्वावसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त' इति । अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य(६) गुणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा(७) हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबध्याजग्मुस्तेषामग्रेसरं हंसं सम्बोध्य पृष्ठतो व्रजन्नेकतमो हंसः साद्भुतमभ्युवाच—"भल्लाक्ष भल्लाक्ष(८) ! जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युनिशं द्युलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा (९)प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा धाक्षीदि"ति । तमेवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच—"कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" । अयमर्थः—वर इति सोपहासमवरमाह । अथ वा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे, यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेत(१०)त्सन्तं प्राणिमात्रं रैक्कमिव सयुग्वानमात्थ । (११)युग्वा गन्त्री शकटी, तया सह वर्तत इति सयुग्वा रैक्कस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ । रैक्कस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसम्पन्नस्य

---

(१) अतत्परः शब्दो नाज्ञातार्थबोधीतिमते मा भूल्लिङ्गादधिकारसिद्धिः शूद्रस्य, सिद्धान्तमते तु किं न स्यादत आहास्माकं त्विति ।

(२) विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दस्याधिकारिसमर्पकत्वेपि शूद्रशब्दस्य विद्याविधिपरार्थवादस्थत्वान्नाधिकारिबोधकत्वमसामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधकत्वासम्भवादिति उत्तरभाष्यभावः ।

(३) शूद्रशब्दस्यावयववृत्तिप्रदर्शनार्थमाख्यायिकां श्रौतीमनुक्रामति एवं किलेति ।

(४) पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तस्यापत्यं पौत्रायण इत्यर्थः । श्रद्धया देयं यस्य स तथा । पाक्यमन्नं बहुविधं यस्य गृहे स तथा ।

(५) चतुष्पथेषु । (६) शूरस्य । (७) रात्रौ, अव्ययपदमिदम् ।

(८) विरुद्धलक्षणयाऽन्धेत्युपालम्भार्थं सम्बोधनम् ।

(९) स्वर्गगमने प्रसक्तिं माकुर्वित्यर्थः । (१०) एतद्वचनमात्थेति सम्बन्धः ।

(११) युग्वेति । युजिधातोः कर्तरि 'अन्येभ्योपि दृश्यन्त' इति सूत्रेण क्वनिपि कृते युग्वेति सिध्यति, स्वारूढं पुरुषं देशान्तरेण युनक्तीत्यर्थः ।

रैक्वस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुना रैक्वधर्मकक्षां कस्यचिद्धर्मोऽवगाहत इति । अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैक्वस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्नुद्वेलं(१) कथमपि निशीथमतिवाहयांबभूव । ततो निशान्तपिशुनमनिभृतवन्दारुवृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं(२) मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजैकपदे(३) यन्तारमाहूयादिदेश—"रैक्वाह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुग्वानमतिविविक्तेषु तेषुतेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वे"ति । स च तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायन(४)मद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च रैक्वोयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत्—"त्वमसि हे भगवन् ! सयुग्वा रैक्व"इति । तस्य च रैक्वभावानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनायां(५) चोन्नीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्वं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद "हे रैक्व ! गवां षट्शतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरीरथ(६) एतदादत्स्व, अनुशाधि मां भगवन्नि"ति । अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैक्वः—"अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वि"ति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेतन्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । 'आहर त्वे'ति तु पाठो ऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसम्बन्ध्यनुपादनेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैक्वः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिषुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं सूचयामास । **"कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति ? उच्यते, "तदाद्रवणात्"** । तद्व्याचष्टे-**"शुचमभिदुद्राव"** जानश्रुतिः । शुचं प्राप्तवानित्यर्थः । **'शुचा वा'**जानश्रुतिः **"दुद्रुवे"**शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा **शुचा रैक्वं** जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान्, तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्वा जानश्रुतिर्वा रैक्वो वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

सू० (७)क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

"इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं" (पृ० ३७४ पं० ८) प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति—**"उत्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे"** चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारात्लिङ्गात् संदिग्धक्षत्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्रियो निश्चीयते । **"अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सू-**

---

(१) चिन्ताविष्टत्वादपारम् ।　(२) स्तावकसमूहकृतस्तुतिस्तुतमित्यर्थः ।
(३) झटिति ।　(४) विप्रवेषधारिणम् ।
(५) धनेच्छाम् ।　(६) अश्वतरीयुक्तो रथः ।
(७) एवन्तावन्न्यायबलेन शूद्रशब्दलिङ्गमन्यथोपपादितम्, अधुना शूद्राधिकारवारकबहुलिङ्गविरोधादपि तथेत्याह क्षत्रियत्वगतेश्चेत्यारम्याधिकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।

देन परिविष्यमाणो ब्रह्मचारी विभिक्ष इति" प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते। ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशूद्रत्वमवगम्यते। नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान्नं भिक्षते। याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी, क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात्, 'तस्माच्चैत्ररथिनामैकः क्षत्रपतिरजायते'ति वचनात्। (१)चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात्। "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति" छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते। तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः। (२)एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नैव कापेयानां याज्यो भवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः। तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिः क्षत्रियः सम्भाव्यते। (३)इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह "क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च"। (पृ० ३३५ पं० ७) क्षत्तृप्रेषणे चार्थसम्भवे(४)च तादृशस्यान्नवदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥

सू० संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

(५)न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः, किन्तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति। नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते 'तान्हानुपनीयैवे'ति, तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह—"तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः"। (पृ० ३७६ पं० १) प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं(६) तेषामेव तन्निषिध्यते। तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥३६॥

सू० तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

"सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छत्—'अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमि"ति। साऽब्रवीत्—'त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं तवे'ति। स त्वाचार्यं गौतममुपससाद। उपसद्योवाच 'हे भगवन्! ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयी'ति। स होवाच—'नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसी'ति। अथोवाच सत्यकामो—नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं, सापि न वेदे'ति। तदुपश्रुत्याभ्यधाद्गौतमः—'नाद्विजन्मन आर्जवयुक्तमीदृशं वचस्तेना-

(१) नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह चैत्ररथित्वं चेति।

(२) ननु कापेययाज्योऽभिप्रतारी चित्ररथ एव किं न स्यादत आह एष चेति। नामभेदादन्यत्वे सति तद्वंश्यत्वात्तद्याजके न याज्यत्वमित्यर्थः।

(३) एवं वाक्यारम्भे सन्देहं स्वीकृत्य वाक्यशेषान्निर्णयं विधायेदानीं तु सन्देह एवायुक्तः शूद्रशब्दपरामर्शात्प्रागेव 'सह चत्तारमुवाचे'त्यमात्यप्रैषादिना क्षत्रियत्वनिश्चयादित्याह इतश्चेति।

(४) बहुदायी बहुपाक्य इति अर्थसम्भवोपि क्षत्रियस्यैव दृष्ट इति भावः।

(५) आद्यसूत्र एवाध्ययननियमस्य सूत्रितत्वात् पुनरुक्तिमाशंक्याह न केवलमिति।

(६) प्राप्तमिति। 'ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे' (छां० ५।११।७) इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति प्राप्तमुपनयनं निषिध्यत इत्यर्थः।

स्मिन्न शूद्रत्वसम्भावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य' इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते । **"न सत्यादगा"** इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥

सू० (१)श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥

सू० कम्पनात् ॥ ३९ ॥

(२)प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ । अशनिश्च वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसम्वलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते, तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किन्तु सङ्कुचितवृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थलेशावस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकम् तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुपपत्तेः, यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—**'कम्पनात्'** सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित इति (३)मण्डुकप्लुत्याऽनुषज्यते । ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत् कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । (४)एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसङ्कोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सम्वलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तं **"पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमही"**ति (पृ० ३७८ प० १२) । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । (५)यत् खलु पृष्टं तदेव

---

(१) स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह श्रवणेति । प्रतिषेधात्—वेदं शृण्वतः पठतो वा शूद्रस्य सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणात्मकेन प्रायश्चित्तेन तस्याध्ययननिषेधस्मरणात् इति सूत्रार्थः ।

(२) ननु तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति च, भयादग्निस्तपतीति च प्राचीनपराचीनवचनसन्दष्टतयाऽस्य तदेकवाक्यत्वादन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वागतेः कथं पूर्वपक्षोत्थापनमत आह प्राणवज्रेति । वायुपरिग्रहे वज्रशब्दः श्रुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः । प्राणश्रुतिबलाद्वायुराध्यात्मिको शारीरः, वज्रश्रुतिबलाद्बाह्यश्च वायुरत्र प्रतिपाद्यः, नहि प्राणमात्रस्य वज्रोद्यमनहेतुता, उभयोश्च चिन्तनमेकं संवर्गविद्यावदिति न वाक्यभेद इति भावः ।

(३) मण्डूकेति । यथा मण्डूको बहून् विहाय स्वपङ्क्तिगतमण्डूकं प्रति प्लवते एवं शब्दादिति व्यवहितापि प्रतिज्ञा हेतुनाऽनुषज्यत इत्यर्थः ।

(४) ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागभयात्सर्वशब्दसङ्कोच उक्तः, तत्कथं सवायुकजगत्प्रतीतिरत आह एतदुक्तमिति ।

(५) अङ्गाकाङ्क्षस्य प्रधानस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणलक्षणं प्रस्तुते वर्तयन्नाह यत्खल्विति । पृष्टं जिज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियन्तृत्वादीनि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचनेन निरूप्यन्त इति प्रकरणसिद्धिरित्यर्थः ।

प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिंस्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसम्बद्धप्रलापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अपपुनर्मृत्युं जयती'ति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधायातोन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न ह्यार्ताभ्यासादनार्तो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

सू० ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

(१) अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः, (२)तथाहि—समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्यश्चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । 'तदुपसम्पद्य' तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । (३)न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः, सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—**परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्** । कस्मात् ? **दर्शनात्** । **"तस्य हीह प्रकरणेऽनुवृत्तिर्दृश्यते"** (पृ० ३८१ पं० २) । यत् खलु प्रतिज्ञायते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंह्रियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः, न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्येरन् । (४)तत्किमिदानीं तिस्रः साह्नस्योपसदः (कार्या) द्वादशाहीनस्येति (५)प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयव्युत्पत्त्या साह्नं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानान्न कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरित्यहीनः

---

(१) ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दवाच्यमिति कथमादित्य इति पूर्वपक्षस्तत्राह अत्र हीति ।

(२) ननु समुत्थानं विवेक इति दहराधिकरणे व्याख्यातमत आह तथाहीति । अप्रसिद्धेर्न विवेकविज्ञानमित्यर्थः ।

(३) नन्वभिनिष्पत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यादित्यत आह नचेति । साक्षात्काररूपाभिनिष्पत्तिर्ज्योतिरुपसम्पत्तेः प्राप्तेः पूर्वा सती परत्वेन वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

(४) प्रकरणमनुरुध्य श्रुतिभङ्गेऽधिकरणविरोधं शङ्कते तदिति ।

(५) प्रस्तुतेऽतिप्रसङ्गप्रदर्शनायाप्रस्त्यं पूर्वपक्षमाह प्रकरणेति । अत्रोपसद इष्टयस्तत्त्रित्वं ज्योतिष्टोमस्यैव, द्वादशत्वं तु साह्नस्योताहीनस्येति विचारः । साह्न एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽहीनोऽहर्गणसाध्यत्वाद्द्वादशाहादिः । अहीनश्रुतिरहर्गणे रूढा, पाणिनिस्तु स्वरार्थं प्रत्ययमनुशशास, अतः सा ज्योतिःश्रुतिरेव ब्रह्मप्रकरणरुद्धा साह्नमभिदध्यात् तत्रैव च द्वादशोपसत्तां विदध्यात् तत्किम् विधत्ताम् , अनुक्तं हि विधातुमुत्कर्षस्य सिद्धान्तितत्वात् इत्यर्थः ।

शक्यो वक्तुम् । मैवम् । (१)अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनान्न द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोपकृष्टः सन्नहर्गणस्य विधत्ते, परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसन्धानक्लेशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साह्नस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते(२) । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणापकर्षो ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातस्य । (३)पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या, पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष सम्प्रसाद'(४) इति वाक्यस्याविशदैकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुं'मेष सम्प्रसाद'इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम् । स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात्, द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्यावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साह्नस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च सत्यां गतौ विकल्पो न्याय्यः, साह्नाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रकरणादेव तदवगतेः, (५)इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्रूढिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । (६) यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किन्तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । (७)न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम्, नह्येतत्प्रकरणोक्तं ब्रह्मतत्त्वं विदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त' इति । (८)न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादि-

---

(१) परमसिद्धान्तेन परिजिहीर्षुरेकदेशमनुजानाति अवयवेति ।

(२) निवीतादिवदिति । 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामि'ति दर्शपूर्णमासप्रकरणे आम्नातम् । तत्रोपवीतं विधीयते इतरयोस्तु विधिरर्थवादो वेति संशये द्वयोरुपवीतवद्विधिः इति पूर्वपक्षे, मनुष्यायां क्रियासु सौकर्येण निवीतस्य पितृयज्ञे वचनान्तरेण प्राचीनावीतस्य च प्राप्तत्वाचार्थवाद एवोपवीतं स्तोतुं यथा तद्वदित्यर्थः ।

(३) पूषादिमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तानामगत्याऽपकर्षस्वीकार इत्याह पूषादीति ।

(४) एष सम्प्रसाद इति का० मु० पु० पाठः ।

(५) अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्येष्वपि श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणानुपयोगादर्चिरादिमार्गे उपयोगायोत्कर्षस्तत्राह इह त्विति ।

(६) ननु 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छती'तिप्रस्तावात् आदित्यस्येत्यप्यस्ति प्रकरणमित्युक्तमनुवदति यत्त्विति । परिहरति नेति । दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकावाप्तिरादित्यद्वारोक्ता, इदं तु 'य आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिकं निर्गुणप्रकरणमित्यर्थः ।

(७) नन्वात्यन्तिकमोक्षोपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्य इति तत्र वक्तव्यम्–किं मोक्षस्य गतिपूर्वकाप्राप्यत्वं स्वीकृत्यैतद्वाक्यं क्रममुक्तिपरमुत नियमेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमभिमतमिति । तत्राद्यं निरस्यति नचेति । समवनीयन्ते—लीयन्ते । (८) द्वितीयं निराकुर्वन्नाह न च तद्द्वारेणेति । तच्छब्दो ब्रह्मलोकवाचकः ।

मार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावो, जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या, अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः। (१)तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराञ्जसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः। (२)अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्यपुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

सू० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यद्यपि 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावान्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च(३) रूढिपरित्यागस्यायोगात्, 'नामरूपे अन्तरा ब्रह्मे'ति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तरालत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता। ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत्। (४)न तु निर्वोढैव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वोढृ। तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति(५) प्राप्तम्।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, "**कस्मात्? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्**' (पृ० ३८२ पं० ८)। नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते। भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत्कथमात्मानमुद्वहेत्। नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोढुमुत्सहते। न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सङ्कोचयितुं सति सम्भवे युज्यते, न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम्(६)। 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति च तत्स्रष्टृत्वमतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते। ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम्। एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वहिताऽन्यश्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता। तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य। तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतमि'ति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

सू० सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

(७)आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात्।

---

(१) तस्मादिति। आदित्यमुपसम्पद्येति व्याचक्षाणानां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवायाङ्गीकारेण कृत्वाश्रुत्यनाञ्जस्यमुभयमतेऽपि समानमिति नास्मन्मत एव तदनुपपत्तिरुद्भाव्येति भावः।

(२ प्रकरणादिव श्रुतिवशादपि श्रुतिभङ्गमाहापि चेति।

(३) अनन्तराधिकरणेनागतार्थत्वसङ्गती वक्ति अकस्माच्चेति। पूर्वत्र प्रकरणादानर्थक्यहतश्रुतिर्नीता इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः।

(४) व्यतिरेकमुखेनैतदेव विशदयति नत्विति। निर्वोढा य आकाशस्स नैव ब्रह्म, अन्तरालभूतं यद्ब्रह्म तदपि निर्वोढ्रित्यर्थः। (५) भूताकाशो नतु ब्रह्मेति मु० मु० पु० पाठः।

(६) सत्यप्यवकाशदातृत्वेऽभिधानाभिधेयनामरूपनिर्वाहकत्वरूपनियन्तृत्वमाकाशे न घटत इति भावः।

(७) पूर्वपक्षसङ्ग्राहकत्वलोकमाहादीति। आदावन्ते च विज्ञानमयशब्दात् मध्ये स्वप्नाद्युक्तेश्च संसारि-

तत्परे ग्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्येव तावदात्माऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'त्यादिश्रुतिसन्दर्भ आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति । एवं च संसार्यात्मैव कञ्चिदपेक्ष्य महान्, संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना (सं)परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः, किन्त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन(१) प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किंचिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः 'प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञ' इति । पत्यादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जिततया तद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानूद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते(२)--'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशात् (पृ० ३८४ पं० ८२) इत्यनुवर्तते । (३)अयमभिसंधिः । किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्मपरं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यम्, आहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शात्संसार्यात्मपरम् ? न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा 'ईक्षतेर्नाशब्द, गतिसामान्यादि'त्यादिभिः सूत्रसन्दर्भैरुपपादिताः ।(४)न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति सम्भवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसङ्कुचद्वृत्ति(५)र्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र सम्भवति । नचेत्थम्भूतो जीवात्मा, तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूद्य(६) तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि, अनधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणम्, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । (७)अत एव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतयाऽवमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः सम्भवान्नापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति, नानेनावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते, अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति "उपरितनवाक्यसन्दर्भालोचनादि"ति ॥ ४२ ॥

प्रतिपादके ग्रन्थे सम्भवति 'महानज' इत्यादिकं संसारिण्यव सङ्गच्छत इति श्लोकार्थः । श्लोकार्थमेवाह संसार्येवेत्यादिना । (१) सम्पिण्डितप्रज्ञेन—विषयसम्बन्धकृतविक्षेपाभावाद्घनीभूतप्रज्ञेन ।

(२) अभिधीयते इति मु० मु० पु० पाठः ।

(३) नन्वसिद्धे ईश्वरधर्मिणि भेदव्यवहारोऽसिद्ध इत्याशङ्कयाह अयमिति ।

(४) द्वितीयकल्पं निरस्यन्नाह न चात्रापीति ।

(५) अनेन जीवस्यापि शास्त्रादिविषयप्रज्ञाप्रकर्षोऽस्तीति निरस्तम् ।

(६) एतेन वाक्यभेदापत्तिनिरासः ।

(७) नन्वभ्यासाज्जीवपरत्वं वाक्यस्य स्यादित्याशङ्कयाहात एवेति ।

सू० पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

"सर्वस्य वशी" (पृ० ३८५० पं० ८) वशः सामर्थ्यं, सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्, (१)व्यूहावस्थानसमर्थं इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्यामीति यावत् । किञ्च 'स एवम्भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवती'त्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिर्वाक्यसन्दर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सू० अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत् , ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् 'जन्माद्यस्य यत' इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात् , किन्तु ब्रह्मण्येवेति 'ईक्षतेर्नाशब्दमि'ति प्रतिपादितम् , गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन सूत्रसन्दर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सन्दर्भ आरभ्यते, न च 'महतः परमव्यक्तमि'त्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः, नह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम् , न च तत्सद्भावमात्रेण 'जन्माद्यस्य यत' इति ब्रह्मलक्षणस्य किंचिद्धीयते, तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्यत आह—**"ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाये"ति** (पृ० ३८६ पं० ९)। न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति 'महतः परमव्यक्तमि'त्यादयः(२) किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति, 'महतः परमि'त्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह, तथा च(३) कारणत्वम् , 'अजामेकामि'त्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम् , (४)एवं च लक्षणव्यभिचारात् तदव्यभिचाराय युक्त उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—**"तत्र य एवे"ति** (पृ० ३८७ पं० ३)। सांख्यप्रवादरूढिमाह—**"तत्राव्यक्तमि"ति** । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रूढिरवयवप्रसिद्ध्याप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—**"न व्यक्तमि"ति** । शान्तघोरमूढशब्दादिहीनत्वाच्चेति(५)। श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च—

---

(१) विभागेन जगत्साध्ये समर्थः ।

(२) म् अजामेकामि'त्यादय इति मु० मु० पु० पाठः ।

(३) तथाचेति । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

(४) एवं चेति । जगतः प्रधानकारणत्वे प्रोक्तरीत्या सिद्धे जन्मादिरूपलक्षणस्य ब्रह्मातिरिक्तप्रधानगतत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् तत्राव्यभिचारं दर्शयितुमुत्तरसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः ।

(५) एतेन 'शब्दादिहीनत्वाच्चे'ति भाष्यस्य प्रधानकालेऽपि सूक्ष्मशब्दादिभावात् गुणवैषम्योत्तरकालभाविशब्दादिहीनत्वात् इत्यर्थो ग्राह्य इति सूचितम् ।

(१)'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥
कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।

न च 'महतः परमव्यक्तमि'ति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम्, शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यत इति प्राप्ते,

उच्यते—"**नैतदेवं नह्येतत्काठकं वाक्यमि**"ति। (२)लौकिकी हि प्रसिद्धिः,(३) रूढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात्। यथाहुः—'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्थाः' इति, न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनं सिद्धौषधादिप्रसिद्धिवत्(४)। तस्माद्रूढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते, (५)योगस्त्वन्यत्रापि) तुल्यः। तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां (६)प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः। यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यते। (७)तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि। यथाऽश्वोऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति। (८)आत्मा भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः। कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति। इन्द्रियार्थमनःसन्निकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता। प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं(९) विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—"**तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतै**"रिति (पृ० ३८८ पं० ९)। असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणम्। परशब्दः श्रेष्ठवचनः। नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह "**अर्था ये शब्दादयः**" इति। नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं, ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिग्रहतयाऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्वा(१०

---

(१) भेदानामिति। परिमाणादव्यापित्वात्, समन्वयात्तदनुरागविज्ञानवेद्यत्वात्, कारणगतशक्तितः कार्यस्य प्रवृत्तेः, वैश्वरूप्यस्य जगतः सृष्टिकाले इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति विभागात् प्रलये च तयोर्विभागाभावाच्च हेतोर्महदादिकार्यविशेषाणामव्यक्तं कारणमस्तीति सांख्यकारिकार्थः।

(२) अव्यक्तपदेन किं रूढ्या प्रसिध्या प्रधानं गृह्यते, योगाद्वा स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वेति विकल्प्याद्यं निराकरोति लौकिकी हीति। यथाहुरिति। शाबरभाष्यकारा इत्यर्थः। पारिभाषिकी रूढिरित्यनुषज्यते। अत्र हेतुमाह पौरुषेयीति। अत्र पुरुषसङ्केतो नाऽनादिवेदार्थज्ञानहेतुः पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यनुमानाकारो बोध्यः।

(३) प्रसिद्धा रूढिरिति मु० मु० पु० पाठः।

(४) अत्र प्रा० का० मु० पुस्तके मु० मु० पुस्तके च 'वेदार्थनिर्णयनिबन्धनासिद्धौषधादिप्रसिद्धिवदि-त्येव पाठो वर्तते, अनन्तकृष्णशास्त्रिभिश्च वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौ निमित्तं औषधादिप्रसिद्धिवत्' इति संस्करणं कृतमस्मत्कृतसंस्करणं च विद्वत्सन्तोषकं भवेदिति आशास्महे।

(५) द्वितीयविकल्पं निरस्यन्नाह योगस्त्विति। अन्यत्र—अण्यस्मिन्सूक्ष्मेऽस्त्व दुर्लक्ष्ये च।

(६) प्रकरणेति। प्रकरणनिरूपणेन परिशेषाच्चाव्यक्तशब्दो शरीरवाचकः सिध्यतीत्यर्थः। ('तृतीयं निराकरोति प्रकरणे'ति इत्यादि प्रतीकदर्शनात् इयं भामती स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वेति तृतीयकल्पनिराकरणपरेति कल्पतरुकारैर्व्याख्यातम्, किन्तु भामतीस्थैतद्ग्रन्थस्यैतद्विकल्पानिरासकत्वापरत्वाच्चत् न युक्तम् इति सुधीभिर्ध्येयम्। 'न तु परीक्षकाणा'मित्यादिभामतीग्रन्थ एव तृतीयविकल्पनिराकरण पर इति वयं ब्रूमः।

(७) विषयास्तेषु गोचरानिति श्रुतिं व्याचष्टे तेष्विति।

(८) आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति व्याचष्टे आत्मेति। (९) शरीररूपरथादिभिरित्यादिः।

(१०) 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्' इति ३।२ बृहदारण्यकश्रुत्येत्यर्थः।

विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हीन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ ग्रहा उक्ताः, गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शान्नोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः । तदिदमुक्तम् **"इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरि"ति** (पृ० ३९९ पं० ५)। (१)ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषणार्थेभ्यः परत्वमाह **"विषयेभ्यश्च मनसः परत्व"मिति**। कस्मात्पुना रथित्वेनोपक्षिप्तो गृह्यत इत्यत आह—**"आत्मशब्दादि"ति** । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—**"भोक्तुश्चे"ति** । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः। अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह—**"अथ वे"ति** । **"पूरि"ति** । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूस्तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वान्न रथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—**"एतस्मिंस्तु पक्ष" इति** (पृ० ३९० पं० २)। (२)यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान्न वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह—**"शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ही"ति** । वेदना-सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमञ्चतीति(३) प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरासिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष्येतेत्याह—**"तथा चे"ति** । (४)वागिति च्छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम्(५) ।

सू० सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीते'ति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमा — **था च श्रुतिरि"ति** (पृ० ३९१ पं० १) अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

नन्वेवं सति(६) प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवम्भूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य, यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम्, यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः, यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः, तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति

---

(१) ननु मनस इन्द्रियत्वेनार्थेभ्योऽपरत्वात्कथं 'अर्थेभ्यश्च परं मन' इति सङ्गच्छत इत्यत आह ग्रहत्वेनेति । (२) ननु रथिनः संसारिणः कथमसंसार्यात्मत्वेन निर्देशोऽत आह यथाहीति ।

(३) अवगच्छति । (४) वागिति । यच्छेद्वाङ्मनसीत्यत्रेत्यर्थः ।

(५) सूत्रमिति । पूर्वपक्ष्यसन्तोषनिराकरणाय शरीरमेव रूपकेण रथेन विन्यस्तमित्यर्थः ।

(६) कार्यकारणभेदे सति ।

शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—

सू० तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानां (१)सेश्वराणामनीश्वराणां चेश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः । अविद्याशक्तेश्चेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्यायालमिति शक्तेरर्थवत्वं, तदिदमुक्तमर्थवदिति । (२)स्यादेतत्, यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात्, तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—**"मुक्तानां च पुनर्बन्धस्यानुत्पत्तिः,** कुतः ? **विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्"** (पृ० ३७२ पं० २) । अयमभिसन्धिः । न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभेमहि, किं त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्याऽपनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः ? प्रधानवादिनां त्वेष दोषः, प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानभेदेऽपि चेत्तदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति साम्प्रतम् । अनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः । (३)अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह **"परमेश्वराश्रये"ति** । नह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयो(४)पादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथाऽहिविभ्रमो रज्जूपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, विद्यास्वभावे(५) ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह **"यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा"** इति । यस्यामविद्यायां (६)सत्यां शेरते जीवा, जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण इति विक्षेप उक्तः । **"अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्ये"ति** । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं

---

(१) विज्ञानभिक्षवादीनाम् मते ईश्वरात्, अनीश्वराणां प्राच्यसांख्यानां क्षेत्रज्ञेभ्य इति सम्बन्धः ।

(२) एकैवाविद्येति मन्वानस्याशङ्का स्यादेतदित्यादिना ।

(३) यद्यविद्या नाना तर्हि कथं श्रुतावव्यक्तमित्येकवचनमत आहाविद्यात्वेति ।

(४) निमित्ततया—प्रेरकतयाऽविद्याविषयत्वेन चाविद्याप्रेरकत्वमीश्वरस्य गन्धस्येव घ्राणं प्रतीति भावः । उपादानतया जगद्भ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः ।

(५) निरवद्यामिति श्रुत्युक्तनिर्दोषज्ञानात्मत्वं विद्यास्वभावत्वम् ।

(६) उपाधिभूताऽविद्यैवाप्रबोधेऽपि कारणमित्याह सत्यामिति ।

तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं "सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीना"मिति । (१)गोबलीवर्दपदवदेतद्द्रष्टव्यम् ।

आचार्यदेशीयमतमाह "अन्ये त्वि"ति (पृ० ३९३ पं० १) एतद्दूषयति "तैस्त्वि"ति । प्रकरणपारिशेष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वान्नैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—"आम्नातस्यार्थ"मिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः । निराकरोति—"नैकवाक्यताधीनत्वादि"ति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वमुभयं च प्रकृतमित्युभयं प्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । (२)न च मुख्यया वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वहन्तृपरं (३)विज्ञायते । यथाहुः—

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किन्तु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौशिकस्य स्थूलस्य, तद्धि दृष्टबीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह—"न चैवं मन्तव्य"मिति (पृ० ३९४ पं० १)। विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः। अलं वा विवादेन भवतु सूक्ष्मशरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह—"सर्वथापि त्वि"ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्यै वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं, न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

(सू०) वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥

(सू०) त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसम्वादवाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते ।

(१) गोबलीवर्दपदवदिति । यथा बलीवर्दमानयेत्युक्ते गामानयेति प्रयोगे गोपदमितरगोविषयमेवं जीवत्वनियामकेऽव्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितामित्यर्थः ।

(२) ननु अव्यक्तपदस्य स्थूलदेहे मुख्यत्वाभावादौपचारिकत्वमिति न युक्तं, सकृच्छ्रुतस्य सूक्ष्मस्थूलदेहविषयतया मुख्यगौणत्वे वैरूप्यापातादित्याशङ्क्याह न चेति ।

(३) विज्ञायत इति । तथा पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थं तुल्यवदाकाङ्क्षितप्रस्तुतशरीरद्वयं छत्रिन्यायेन लक्षयदव्यक्तपदं न सूक्ष्ममेवाभिधत्त इति पूरणीयम् ।

मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्याम्—'वराणामेष वरस्तृतीय' इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीव-परमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—"**इतश्च न प्रधान-स्याव्यक्तशब्दवाच्यत्व**"मिति (पृ० ३९५ पं० २१) । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमि'त्यनेन(१) व्यवहितं जीवविषयं 'यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौत-मे'त्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं वान्यो जीवस्य 'येयं प्रेते'मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनो'ऽन्यत्र धर्मादि'त्यादिः । एकत्वे (२)सूत्रविरोध"**त्रयाणामि**"ति । भेदे तु सौमनस्यावाप्त्यग्न्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदा-नानन्तर्भावो'ऽन्यत्र धर्मादि'त्यादेः प्रश्नस्य । (३)तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । (४)वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं बरप्रदाने-ऽस्तु महतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः ।

परिहरति "**अत्रोच्यते नैवं वयमिहे**"ति । (पृ० ३९७ पं० ११) । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः, (५)अत एव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रे त्ववा-स्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्य-कारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । 'येयं प्रेत' इति हि नचि-केतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्यु'र्विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं म-न्य' इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच— "**तं दुर्दर्शमि**"ति (पृ० ३९९ पं० ७) । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सङ्गच्छेत । (६)अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्यु-नैष प्रशंसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे चावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—"**यत्प्रश्ने**"ति । यस्मि(७)-न्प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥

(सू०) महद्वच ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धेर्वैदिकप्रसिद्ध्या विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्वेद आदर्तव्येत्युक्तम् । सां-ख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति ।

---

(१) 'व्यवहितं जीवविषयम्' (पृ० ३७६ पं० १८) इति भाष्यस्थव्यवहितपदार्थमाह इत्यनेनेति । 'हन्ते'त्यादि 'सनातन'मित्यन्तं परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्यं, तेन व्यवहितं यथेत्यादि जीवप्रश्नस्य प्रति-वचनमित्यर्थः । (२) अग्न्यात्मविषयोर्द्वित्वादित्यादिः ।

(३) यदि प्रश्नान्यथानुपपत्त्या वरान्तरं कल्प्यते तत्राह तुरीयेति ।

(४) वरत्रयमेवास्तु परमात्मप्रश्नश्च तदनन्तर्गत एव यथाऽवृतरत्नमालादानमित्याक्षेपे आह वरप्र-दानानन्तर्भाव इति । (५) अतएव—जीवपरयोरभेदादेव ।

(६) एवं प्रतिवचनेन जीवपराभेदं साधयित्वा शब्दप्रवृत्त्यापि साधयति अपि चेति । तदुत्तरे-तस्य प्रश्नस्योत्तरे, तमेव विषयं यथवदध्याज्जानीयादित्यर्थः ।

(७) विषये न तु प्रश्ने, विषयगौरवेण प्रश्नप्रशंसासम्भवात् इति यत्प्रश्नेत्यादि भाष्यार्थो बोध्यः ।

या या (१)पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥

सू० चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दो यद्यपि छागायां रूढस्तथाप्यध्यात्मविद्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्रूढेरसम्भवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेना(२)नानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्याक्रियाकारणमुच्यताम् ? किं तावत्प्राप्तं, प्रधानमेवेति, तथाहि—यादृशं प्रधानं साङ्ख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते, सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च(३) लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति रजोऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं तमोप्यावरकमिति कृष्णम् । (४)परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किन्तु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रोहितत्वादि कारण उपचरणीयम् । कार्यसारूप्येण वा कारणे कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य'इति त्वात्मभेदश्रवणात् साङ्ख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियायाः, तस्यामैकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । **तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैरिति** । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति ।**"प्रजास्त्रैगुण्यान्विता"** (पृ० ४०२ पं० १) इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति सत्त्वसमुद्भवात्, तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति रजःसमुद्भवात्, तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः ? तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुशेत इति व्याचष्टे **"तामेवाविद्यये"ति** । (५)विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकशब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्य(६)प्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान् सुखादीन् आत्म-

---

(१) ननु साङ्ख्यैर्बुद्धेर्महत्त्वेनाङ्गीकारात् 'साङ्ख्यैः सत्तामात्र महच्छब्दः प्रयुक्त' इति भाष्यं कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह पुरुषार्थेति । अर्थक्रियाकारिणि तैः सच्छब्दः प्रयुक्तः पुरुषापेक्षितप्रयोजनकारितया महत्तत्त्ववाचको न तु सामान्यवाचीत्यर्थः ।

(२) अनेन मन्त्रवर्णेन—अजामेकामित्यादिमन्त्राक्षरेण ।

(३) एका चेत्यनेन विशेषणेन मायायाः प्रतिजीवं भेदादेकत्वानुपपत्तिर्मायाशक्तिपक्षे सूचिता ।

(४) न च गौणत्वं दोषः समत्वादित्याह परेणापीति । वेदान्तिनापीत्यर्थः ।

(५) 'तामेवाविद्यये'तिभाष्ये तच्छब्दार्थो विषयज्ञानाधारः प्रधानकार्यमन्तःकरणमित्याह विषया हीति ।

(६) अपरिणामिनीति । कूटस्थनित्यत्वात्स्वयं सुखादिरूपेणापरिणामिनी, परिणामिन्यां बुद्धौ वस्तुतोऽप्रविष्टत्वादप्रतिसंक्रमापीत्यर्थः । आत्मत्वेनोपगम्येत्यत्तद्भाष्यं विवृणोति बुद्धिस्थानिति । विपर्यासासिद्धबुद्ध्यैक्येन बुद्धिधर्मानात्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव चितिशक्तिरात्मा बभूवेति सम्बन्धः ।

न्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव । तादिदमुक्तं—"सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति, एकः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलत्वासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं–तदिदमुक्त"मन्यः पुन"रिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे— 'कृतभोगापवर्गाम्" । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः, (१)गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः, अपवृज्यते हि तया पुरुष इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–न 'तावदजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति, (२)स चानूदितो भेद

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्कल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियायाः प्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता–'चमसवदविशेषादि'ति ॥ ८ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमवतारयति— अत्र ब्रूमः ।

सू० ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

(३)सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । 'रोहितशुक्लकृष्णामि'ति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानान्न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः, तस्या अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाद्रञ्जनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थसम्भवेऽयोगात् , तदिदमुक्तं "रोहितादीनां शब्दानामि"ति (पृ० ५०३ पं० ४)। अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात् । (४)अत्र तु रूपककल्पनया(५) समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । (६)अपि चायमपि श्रुतिकलापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—"तथेहापी"ति । "किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्ये"ति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य, यथाहुः—

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याशयवतीयं श्रुतिः पृच्छति "किंकारणं" ? यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत्किंकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । 'ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता, अपश्यन्नि'ति योजना । "यो

---

(१) कृतत्वोपपत्त्यर्थमपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह गुणेति ।
(२) न चानुवादसामर्थ्यात्प्रमाणं कल्प्यं विरोधादित्याह स चेति ।
(३) विप्रकृष्टतया शाखान्तरेण ब्रह्मनिर्णयासम्भवमाशङ्क्याह सर्वेति ।
(४) कल्पनायामिति मु० मु० पु० पाठः ।
(५) ननु 'अजावदजे'तिगुणवृत्त्यङ्गीकारे रूढिः परित्यक्ता स्यादित्यत आहात्र त्विति । रूढेरपहृते योगे रूढार्थगुणसम्बन्धात् सिद्धा वृत्तिराश्रितेति रूढिरपि स्वीकृताऽन्यथा गुणयोगस्यैवासिद्धेरित्यर्थः ।
(६) न केवलं शाखान्तरादेव किन्तु प्रकरणादपि अव्याकृतपक्ष एव युक्त इत्याहापि चेति ।

योनिं योनिमि"ति। अविद्या शक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्त(१)मतो वीप्सोपपन्ना। शेषमतिरोहितार्थम्॥ ९॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते "कथं पुनरि"ति (पृ७ ४९४ पं० १)। अजाकृतिर्जातिस्तेजोबन्नेषु नास्ति। न च तेजोबन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोप्यजाशब्दः सम्भवतीत्याह—"न च तेजोबन्नानामि"ति। सूत्रमवतारयति—"अत उत्तरं पठति"॥

मू० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥

ननु किं छागा लोहितशुक्लकृष्णैवान्यादृशीनामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह—"यदृच्छये"ति। बहुबर्करा—बहुशावा। शेषं निगदव्याख्यातम्॥ १०॥

मू० न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ ११॥

(२)अवान्तरसङ्गतिमाह—"एवं परिहृतेपीति (पृ० ४०५ पं० ८)। (३)पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया सम्बध्यते। न च 'दिक्संख्ये संज्ञायामि'ति समासविधानान्मनुजेषु निरूढोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम्। तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात्। एवं चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात्। तस्माद्रूढेरसम्भवात्तत्यागेनात्र योग आस्थेयः। जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः। (४)तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्यएव वा केचित्। तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यन्दिनवाक्ययोर्विरोधात्, एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमन्ने नेतरत्र। न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पसम्भवोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु, वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात्, तस्मात्कानि चिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति। सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्ते इति नाशब्दं प्रधानादि। न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम्। (५)सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः। तथा च सत्याकाशात्मभ्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्। न। मूलप्रकृतिस्वमात्रे-

(१) उक्तमिति। आनुमानिकाधिकरण इति शेषः।

(२) अवान्तरेति। पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणे रूढच्छागाया असम्बन्धादजातेजआदिकेत्युक्तमिहापि रूढेर्मनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गादवयववृत्त्या सांख्यस्मृततत्त्वपरतेत्यवान्तरसङ्गातिमाधिकरणसङ्गतिमाहेत्यर्थः।

(३) ननूपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यान्तरेण विशेषणायोगात्कथं पञ्चविंशतिलाभोऽत आह पञ्चनाज इति।

(४) ननु रूढ्यत्यागेन मनुष्यसम्बन्धिनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते तथाच निस्तात्पर्यमत आह तत्रापीति। रूढ्यर्थग्रहेऽपीत्यर्थः।

(५) आत्मकाशभिन्नानां त्रयोविंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणात्पञ्चविंशतित्वं श्रुतौ, स्मृतौ तु तत्त्वेष्वात्माकाशावन्तर्भाव्य प्रधानं चाभित्त्वा पञ्चविंशतितत्त्वगणनेत्यविरोध इत्याशयेनोत्तरयति सत्यपीति।

णैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । (१)द्विरुग्भावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वविरोधस्तस्मान्नाशाब्दी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते (२)मूलप्रकृतिः प्रधानम्, नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेवं तदिदमुक्तं "**मूले**"ति (पृ० ४०५ पं० १५) । महदहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च, तथाहि—महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः, एवमहङ्कारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् , तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् , पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं "**महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः**" षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मा(३)त्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि (४)न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरामिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—"**न संख्योपसङ्ग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति**" (पृ० ४०६ प० ३) । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति(५) । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानां, नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचां, (६)नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिन(७)मुत्थापयति—"**अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमि**"ति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति,(८) तथापि तत्पूर्वं तस्याः सम्भवात्पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यत इति । दूषयति "**अयमेवास्मिन्पक्षे दोष**" इति । न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह—"**परश्चात्र पञ्चशब्द**" इति (पृ० ४०७ पं० १)

---

(१) पृथग्भावेन ।

(२) भाष्योक्तां मायामाह मूलेति । अत्र 'प्राप्तं मूलेती'ति मु० पु० पु० पाठः । अध्यवसायो महदाख्या बुद्धिः, अभिमानोऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्माणि इत्यादिसांख्यतत्त्वकौमुद्यां विस्तरेण विवृतम् ।

(३) स्थूलरूपाणि ।

(४) पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिकत्वात्कथं षोडशको विकार एवेत्यत्राह नत इति । उभयेषां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः ।

(५) अस्तीति । तथाचाकाशात्मानौ विहाय या पञ्चविंशतिसंख्योक्ता तस्यां नावान्तरत्वेन पञ्चसङ्ख्यानिवेश इति भावः ।

(६) नापीति। एवं च साधारणोपाध्यभावात् उद्रिक्ताकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो घ्राणमादाय, तथा तदतिरिक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियेभ्यो वाचमाहृत्य, एवमुद्रेचितवाचां कर्मेन्द्रियाणां च न मनसा पञ्चत्वलाभ इति भावः ।

(७) पञ्चजनशब्दे समासमनङ्गकुर्वन्तामित्यर्थः ।

(८) नास्तीति । अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वादिनाशादिति शेषः । तथापीति । साहचर्याभावेऽपि हेतुहेतुमद्भावरूपलक्षणाबीजसम्बन्धसत्त्वान्महासङ्ख्याया अवान्तरसङ्ख्यासम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—"**समस्तत्वाच्चे**"ति । अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह—"**न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चे**"ति ।(१)न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम्, पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंसंयोगादित्याह—"**एकस्याः पञ्चसंख्यायाः**" इति । तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति—"**नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवे**"ति (पृ० ४०८ पं० १)। अत्र तावद्रूढौ सत्यां(२) न योगः सम्भवतीति वक्ष्यते, तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषयति—"**युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्ये**"ति । (३)पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्त्वैकार्थसमवायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकाऽस्ति तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिनत्ति न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चेति, पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या सम्बध्यते । स्यादेतत्, संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति, (४)नहि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह—"**भवदपीदं विशेषणमि**"ति(५)उक्तोऽत्र दोषः, नह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषतस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे, (६)विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्यान्नहि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः । "**अतिरेकाच्चे**"ति अभ्युच्चयमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेना(७)त्मा निष्कृष्यतामाधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । "**कथं च संख्यामात्रश्रवणे सती**"ति (पृ० ४०९ पं० ५) । (८)'दिक्संख्ये संज्ञायामि'ति संज्ञायां

(१) असमासपक्ष एव वीप्सां विहाय विशेषणपक्षमाशङ्क्याह नचैकेति ।

(२) सत्यामिति । तद्द्वारा प्राणादिषु लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः ।

(३) अनाकाङ्क्षां दर्शयति पञ्चपूलीत्यत्रेति । तथाचेबन्ताद्द्विगुसमासो समाहाराभिधानात् पदान्तरोपात्तसङ्ख्यया समाहारस्योत्पत्तिशिष्टया समानपदस्थया समाहारिणां पूलानां चावच्छेद्यत्वात्पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकाङ्क्षा, पञ्चजना इत्यत्र त्वीबन्तत्वाभावेन समाहाराप्रतीत्या जनानां च स्वपदगतसङ्ख्ययाऽवच्छिन्नत्वान्न सङ्ख्यान्तराकाङ्क्षेति भावः ।

(४) नहि सापीति । आत्माश्रयप्रसङ्गान्न सङ्ख्या तयाऽवच्छिद्यतेऽतः सङ्ख्यान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः ।

(५) तत्र चोक्तो दोष इति परिहारभाष्यार्थमाह उक्त इति ।

(६) ननूपसर्जनस्यापि विशेषान्वयः किं न स्यादत आह विशेषणापेक्षायां त्विति । सापेक्षस्यासमासे उदाहरणमाह नहि भवतीति । इत्यर्थः—उदाहृतभाष्यस्यायमर्थः ।

(७) आधारत्वेन—भोक्तुरात्मनो भोग्यप्रतिष्ठाहेतुत्वेन ।

(८) ननु पञ्चसङ्ख्याद्वयात्पञ्चविंशतिसिद्धौ 'कथञ्चे'तिभाष्यं कथं सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह दिक्सङ्ख्ये इति । दिक्संख्यावाचिशब्दौ संज्ञायां गम्यमानायां उत्तरपदेन समस्येते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति सूत्रार्थः । एवं चैकैव पञ्चसंख्या द्वितीयपञ्चशब्दस्य संज्ञा समासगतस्य न संख्यार्थतेति ग्रन्थतात्पर्यम् ।

समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्वचिन्निरूढः । न च रूढौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणं सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढेः । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव ग्रहीतव्योऽथ त्वसौ न वाक्ये सम्बन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम्, यथा 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'ति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसादृश्यनार्थवादिकेन(१) क्रतुविशेषे वर्तते(२), यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्वेषु रूढः पञ्चविंशतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः, रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं तत्त्वेषु वर्तते । ॥ ११ ॥

(सू०) प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

(३)एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये, तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः । (४)न च काण्वमाध्यन्दिनयोर्विरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति साम्प्रतम्, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । (५)न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपितूपासनानुष्ठानविधिर्मनसैवानुद्रष्टव्यमि'ति विधिश्रवणात् । **'कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग'** **इति** । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः, पञ्चजनशब्द इति यावत्, तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा(६)तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—**"जनसम्बन्धाच्चे"ति** (पृ० ४१०-पं० २) जनशब्दभाजः—पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह—**"समासबलाच्चे"ति** । (७)स्यादेतत्, समासबलाच्चेद्रूढिराश्रयिते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु, तथा च लोकप्रसिद्ध्यभावान्न रूढिरित्याक्षिपति-**कथं पुनरस्मीति** । (८)जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथम-

---

(१) 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन' इत्यर्थवादोक्तेन रूढ्यर्थापरित्यागेनैव क्रतुविशेषबोधकः श्येनशब्द इति भावः ।

(२) वर्तत इति । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः' इत्यमरसिंहोक्तेरवयवार्थपञ्चसंख्यासम्बन्धानपेक्ष एकस्मिन्नपि पुरुषे वर्तत इति भावः ।

(३) ननु रूढ्यभावेऽपि पञ्चजनशब्दस्तत्त्वेषु लाक्षणिकः स्यादित्याशंक्याह एवं चेति ।

(४) वाक्यशेषयोर्विरोधान्न प्राणादयः पञ्चजना इत्युक्तं निरस्यन्नाह नचेति ।

(५) यच्चोक्तं वस्तुति न विकल्प इति, तन्नाह नचेति ।

(६) अन्यथा—जनवाचकत्वेन पञ्चजनशब्दव्याख्यानाभावे, सिद्धान्त्यभिमतेऽवयवार्थशून्ये समुदायशब्दार्थे प्राणादौ चोद्यानुपपत्तिरनुक्तोपालम्भत्वात् स्यादिति भावः ।

(७) व्याकरणस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदभावात्कथं रूढिरित्यभिप्रायेणाशङ्कां भाष्यमवतारयति स्यादेतदित्यादिना ।

(८) मनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य लोक एव प्रयोगदर्शनात्तत्सम्बन्धात्प्राणादिषु स्फुटां वृत्त्युपपत्तिं 'ज-

प्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते—"शक्योद्भिदादिवदि"ति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—"कैश्चित्त्वि"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे(१) विरोधाविरोधचिन्ता, भाविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षण(२)मित्यत आह—"प्रतिपादितं ब्रह्मण" इति (पृ०१२पं०१०) । अयमर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति(३) प्रमाणान्तराविरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः, (४)प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः, तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते, इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति, तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, न च तत्र गतिसामान्यं, न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनम्, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे सङ्गतमिदमधिकरणम् ।

(५)वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।
समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादीनां कारणविषयाणाम् 'असद्वा इदमग्र आसीदि'त्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्यविषयाणमपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः। तथा हि कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित्स्वयंकर्तृकाम्(६)। सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्व-

---

नसम्बन्धाच्च' इति भाष्येण सूचितां पृथङ्नाह भाष्यकारः, किन्तु प्रौढ्या रूढिं समर्थयत इत्याह जनेष्विति स्थवीयस्तया-स्फुटतया । (१) अनवसरे ।

(२) अविरोधलक्षणम्-मानान्तराविरोधपरिहारार्थो द्वितीयाध्यायः ।

(३) पर्यवसिते सति अविरोधव्युत्पादेन इतरेतरविरोधपरिहारेण प्रामाण्यव्यवस्थापनामिति योजना।

(४) यदि मानान्तराविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः वियत्पादादौ कथं श्रुतीनामन्योन्याविरोधचिन्तोक्तेत्याशंक्याह प्रासङ्गिकन्त्विति । तत्रैवेति । निषेधात् परपक्षाणामनपेक्ष्यत्वे उक्ते स्वपक्षस्यापि तत्प्रसङ्गे तन्निवृत्तिरूपप्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ।

(५) पूर्वपक्षसंग्राहकश्लोकमाह वाक्यानामिति । कारणताबोधकानां कार्यविषयाणां च वाक्यानां परस्परविरोधात्कार्यद्वारगम्ये जगद्योनौ परमात्मनि न समन्वयसिद्धिरिति तदर्थः । श्लोकार्थं विवृणोति सदेवेति । विभिन्नेति । विभिन्ना अक्रमा च युगपद्भाविनी योत्पत्तिस्तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः । तथाच 'आत्मन आकाशस्तत्तेजोसृजते'ति भिन्नक्रमेण 'स इमांल्लोकानसृजते'त्यक्रमेण कारणविषयाणामन्योन्यविरोधो बोध्यः ।

(६) स्वयंकर्तृकामिति । 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते'त्यादीनि स्वयंकर्तृकामुत्पत्तिं वदन्तीति कार्यविषयविरोधो दर्शितः । विरोधमुपपाद्य समन्वयमाक्षिपति सृष्ट्या चेति ।

याभावाञ्च समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितार्था अविवक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीत्यादिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते ।

एवं प्राप्त उच्यते—

(१)सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते।
सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात् , तथाहि—(२)अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणस्त्वाहरत्युदकम् , उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि सम्भूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीति, शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकोहरणादीत्यादि । नह्यस्त्यसम्भवः, सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात् , तथेहापि यद्यप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः सम्भूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः सम्भूत इत्यादि । यदि 'त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज'इत्युक्त्वा 'तेजसो वायुर्वायोराकाश' इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधो न चैतदस्ति(३) तस्मादमृषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं 'स इमान् लोकानसृजते'त्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा, एषा हि स्वव्यापारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि, ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते, यथाक्रमवन्ति ज्ञानानि जातानीति, तदेवमविगानम् । (४)अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते, नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति । (५)न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम् । नह्येष सृष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । (६)तज्ज्ञानं च फलवत् , 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः, सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते,'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमि'ति सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम् , तथा च श्रुतिः–'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छे'त्यादिका । शुङ्गेनाग्रेण, कार्येणेति यावत् । तस्मान्न सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति, अपि तु

---

(१) सिद्धान्तसंग्रहश्लोकमाह सर्गेति । स्वयंकर्तृत्वान्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे क्रमाक्रमव्युत्क्रमैस्तत्क्रमे च विवादे सत्यपि स्रष्टरि विवादो नास्ति, तथा सतः कारणस्य 'असद्वे'त्यादि असदुक्तिरौपचारिकी निराकरणीयत्वेनानुवादो असद्वच इति श्लोकार्थः। श्लोकार्थमेवाह नतावदिति।

(२) विभिन्नक्रमत्वं परिहरति अनेकेति। पर्यवदातः—कुशलः। संयवनं-मिश्रणम्। घृतपूर्ण—पक्वान्नविशेषः।

(३) अस्तीति। ईदृग्वाक्यं नास्ति श्रुतौ कुत्रापीत्यर्थः। तथा चाकाशवायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमभिधाय व्युत्क्रमाभिधाने विरोधः स्यान्न तु तेजसः साक्षाद्ब्रह्मणः सृष्टिमात्राभिधाने, न ह्यनेन क्रमो बाध्यत इति भावः।

(४) न स स्रष्टरीति श्लोकद्वितीयपादं व्याचष्टे अभ्युपेत्येति।

(५) कार्यविगानेनोक्तं समन्वयाक्षेपं प्रदर्श्य परिहरति नचेति। सत्यादिलक्षणं ब्रह्मावगमय्य तदानन्त्योपपादयिषया जगतस्तत्रारोपः श्रुत्या सृष्टिरुक्ता, न तु तत्र तात्पर्यमतो मिथ्याभूतायां सृष्टौ विगानं न वेदान्तिनां दूषणमपि त्वलङ्कार इत्यर्थः।

(६) ननु सृष्टिः किमित्यात्मज्ञानार्थेत्याशंक्याह तज्ज्ञानं चेति।

'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति तदनुगुणतया व्याख्येया। (१)यच्च कारणे विगानम्–'असद्वा इदमग्र आसी दि'ति, तदपि 'तदप्येष श्लोको भवती'ति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृष्य 'असदवेदेमग्र आसीदि'त्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसम्बद्धं स्यात्(२)। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। (३)'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदि'ति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेपि न स्रष्टारि विगानम्। कुतः? यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषूक्तेः, केन रूपेण? कारणत्वेन, अपरः (४)कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, 'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरपोऽद्भ्यः पृथिवी'ति तथैव क्रमस्यानपबाधनेन 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेर्न स्रष्टावपि विगानम्॥१४॥

सू० समाकर्षात्॥ १५॥

नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह–"कारणत्वेने"ति (पृ० ४१६ पं० ७) हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः। प्रपञ्चितं चैतदधस्तात्(५)। 'व्याक्रियत' इति च कर्मकर्तरि कर्मणि वा रूपम्, न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किन्तूपस्थापयति, न हि 'लूयते केदारः स्वयमेवेति वा, लूयते केदार इति' वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति, अपि तूपस्थापयत्येव। तस्मात्सर्वमवदातम्॥ १५॥

सू० जगद्वाचित्वात्॥ १६॥

सू० जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्॥ १७॥

(६)ननु 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंहारे च 'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदे'ति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य तदसम्भवात्, (७)आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च 'यस्य वैतत्कर्मे'ति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात्कथं जीवमुख्यप्राणाशङ्का। (८)उच्यते–'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम्। (९)यस्य चाजातशत्रो 'र्यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मे'ति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रति-

---

(१) 'सतस्त्वसद्वचो भक्त्ये'ति श्लोकांशं व्याकुर्वन्नाह यच्चेति।

(२) 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे'ति प्रस्तुतं ब्रह्म तत्रशब्दसमानार्थकतच्छब्देन परामृश्य श्लोकेनासदभिधाने श्लोकवाक्यमसम्बद्धं स्यादित्यर्थः।

(३) निराकार्यतया क्वचिदिति श्लोकभागं विभजते तद्धैक इति।

(४) एवं कारणविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना कार्यविगाननिषेधपरतया योजयति अपर इति। कल्पः-प्रकारः। (५) घृतपूर्णटीकायाम्। (६) सिद्धान्त्याशङ्कते नन्विति।

(७) उपक्रमोपसंहाराभ्यां जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरत्वं प्रदर्श्य मध्येऽपि ब्रह्मपरामर्शमाहाऽऽदित्येति पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादित्यत्रान्वयः। अवच्छेदके-प्रकरणादौ।

(८) अत्र 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति बालाकिवाक्याद्ब्रह्म मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्याद्वा, नाद्य इत्याह पूर्वपक्षी उच्यत इत्यादिना। (९) न द्वितीय इत्याह यस्येति।

ज्ञातम् । (१)न चान्यदर्थेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । (२)तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसन्दर्भपौर्वापर्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव ग्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्ताव व्यापारे निरूढवृत्तिः, कार्येषु क्रियते इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चा'ऽथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'ति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानां 'कतम एको देवः प्राण' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान्पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्ति(३)र्बहून्पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवम्परो द्रष्टव्यः । एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । (४)यदि तु दृप्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्ताद्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसम्बद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, (५)यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति, परस्तादपि(६)—तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेते आत्मान एनमात्मानं भुञ्जन्ती'ति श्रवणात्, यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान्भुङ्क्ते यथा वा स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान्भुङ्क्ते, ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्टहविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते । (७)**यस्य वैतत्कर्मेति** (पृ० ४९८ पं० ३) जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात्, तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य, धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीनां भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्द-

---

(१) ननु बालाकिवाक्यस्थब्रह्मप्रतिज्ञयैव राजवाक्यं तत्परं भवतु अग्निवाक्यादिवाचार्यवाक्यमित्याशङ्क्याह नचेति । तत्र वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यताऽग्निभिर्दर्शिताऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति, इह तु तदभावाद्वाक्यभेद इत्यर्थः ।

(२) तर्हि बालाकिवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य का गतिरित्यत्राह तस्मादिति । राजवाक्यमेव ग्राह्यं बालाकिवचनन्त्वसद्वादवत्पूर्वपक्षतया न ग्राह्यमिति भावः । राजवाक्ये च ब्रह्मपरत्वमसम्भवीत्याह अत्र चेत्यादिना ।

(३) सङ्कुचितवृत्तिः, सर्वशब्द इत्यर्थः, सङ्कोचमेवाह बहूनिति ।

(४) विप्रनृपवाक्ययोरेकत्वेपि पूर्वपक्षसङ्गमनाभिप्रायेणाह यदि त्विति ।

(५) जीवाभिधाने हेतुमाह यत्कारणमिति । उपेतं–अन्तेवासित्वेनागतम् ।

(६) वक्ष्यमाणोपसंहारादपि जीवपरत्वमित्याह परस्तादपीति ।

(७) ननु विभुनो निरवयस्य च जीवस्यापि स्पन्दाद्यसम्भवात्कथं तत्परत्वे 'यस्य वै तत्कर्मे'ति वाक्यस्य निर्देशोऽत आह यस्येति । तथाचोपचारेण लक्षणया वा कर्मशब्दस्य धर्माधर्मवाचकत्वं स्वीकृत्य जीवपरमुक्तवाक्यं व्याख्येयमिति भावः ।

त्वम्। ये च प्रश्नप्रतिवचने 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट, यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यती'ति, अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते। जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम्।

एवं प्राप्त उच्यते—

(१)मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्।
राजा कथमसम्बद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति॥

(२)यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोस्तत्त्वाभिधानमसम्बद्धम्, अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति, स्वयमपि मृषाभिधानात्, तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्, एवमजातशत्रुणा दृप्तबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असम्बद्धमुक्तं स्यात्, ततयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात्, तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत्। तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यं, तथासत्यस्य न मिथ्यावद्यम्। (३)तस्माद् 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मणोपक्रमा'त्सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदे'ति च सति सम्भवे सर्वश्रुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंहाराद्(४)ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव सम्भवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् (५)'क्वैष एतद्बालाके' इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनापादानप्रश्नस्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते। अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचर एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वासिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति—"एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त" इति। एतदुक्तं भवति। आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति (६)। यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते; तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः। एवं च जी

---

(१) सिद्धान्तसङ्ग्राहकश्लोकमाह मृषेति। आदित्यादीन् ब्रह्मभिन्नान् ब्रह्मेति मिथ्यावादिनं बालाकिं 'मृषा मा संवदिष्ठा' इति निरस्य राजा सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् जीवं प्राणं वा यदि ब्रूयात्तदाऽसंबद्धप्रलापितया मिथ्यावादी स्यात्तन्नार्हमिति श्लोकार्थः।

(२) दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं श्लोकार्थं विवृण्वन्नाह यथेति।

(३) मिथ्याभिधानम्। एवं च भिन्नवक्तृकवाक्यद्वयस्यापि भ्रमप्रसक्तिनिरासपरतयैकवाक्यत्वाद्ब्रह्मोपक्रमे सिद्धेऽस्योपसंहारेण सङ्गतत्वात्सर्वस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति।

(४) अयं श्रुत्यसङ्कोचे हेतुः।

(५) हिरण्यगर्भे व्यतिरेकानिर्देश इति पूर्वपक्षिणोक्तं दूषयन्नाह क्वैष इति। अत्र 'हे बालाके एष पुरुषः क्वैतदशयिष्ट' इति प्रश्ने, एतदित्थमिति जीवाश्रयः, क्व वा एतदभूदिति भवनसम्बन्धी, कुत एतदागादिति अपादानविषयः प्रश्नस्तथा प्राण एवैकधा भवति इति भवनप्रश्नस्य, तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिस्सहाप्येति इति शयनप्रश्नस्य उत्तरमेवमन्ये प्रश्ना उत्तराणि च हिरण्यगर्भे न सम्भवन्ति जीवस्य जीवान्तरात्मत्वायोगादिति भावः।

(६) न केवलमनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वं किन्त्वात्मशब्दादपि तथात्वमिति भावः।

भुवनाधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम्। तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादवाक्यसन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते 'यस्य वैतत्कर्मे'ति व्यापाराभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं सन्निहितपरामर्शि, न च किञ्चिदिह शब्दोक्तमस्ति सन्निहितम्। न चादित्यादिपुरुषाः सन्निहिता अपि परामर्शार्हाः बहुत्वात्पुल्लिङ्गत्वाच्च। एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानात् 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्यनेनैव गतार्थत्वाच्च। तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं सम्बन्धार्हं जगदेव परामृष्टव्यम्। (१)एतदुक्तं भवति—अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगद्यस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते। जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ(२)जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वाद्, न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बहसमञ्जसं स्यादित्युक्तम्। न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम्। नाप्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम्। (३) न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्पौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव। तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम्। स्यादेतत्, निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येदं कर्मेति निर्देक्ष्येते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—"**नापि पुरुषविषयस्ये**"ति (पृ०४२०-पं०२)। (४)(एतदुक्तं भवति) कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वान्नहि कृतिं विना कर्त्ता भवतिनापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः। ननु यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तत्रान्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमत आह—"**एतदुक्तं भवति। य एतेषां पुरुषाणा**"मिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

सू० अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

ननु 'प्राण एवैकधा भवती'त्यादिकादपि वाक्याज्जीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयत(५)इत्यतो वाक्यान्तरं पठति—"**एतस्मादात्मनः प्राणा**" इति (पृ० ४२२ पं० ४)। अपि च सर्ववेदान्तसिद्धमेतदित्याह—"**सुषुप्तिकाले च**"ति। वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह—"**तस्माद्यत्राऽस्य**"आत्मनो यतो निःसम्बोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्, समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभा-

---

(१) ननु सिद्धान्तिमतेऽपि ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वादादित्यादिकर्तृत्वाभिधानं पुनरुक्तं स्यादत आह एतदुक्तमिति। बालाकिभ्रमापनोदार्थं पुनरेकदेशोक्त्या न पुनरुक्तिरित्यर्थः।

(२) ब्रह्मपराविति। प्राणयतीति योगात्प्राणशब्दः जीवसुप्तिस्थानभूतब्रह्मलक्षणार्थः, पुरुषशब्दश्च जीववाच्यपि ब्रह्मपर इत्यर्थः। असमञ्जसं-विश्वकर्तृत्वादिरूपम्।

(३) ननु किं जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन, प्रसिद्धावपि जीवप्राणावनूद्य नामादिवदुपास्तिर्विधीयतामित्याशङ्क्यां निराकुर्वन् जीवमुख्येति (अ० १ पा० १० सूत्र ३१) व्याचष्टे नचेति।

(४) ( ) एतचिह्नान्तर्गतः पाठः का० मु० प्रा० पुस्तके नास्ति।

(५) प्राणशब्दो हिरण्यगर्भमाह तत कुतो ब्रह्मप्रतीतिरित्याशङ्कार्थः। आत्मशब्दाद्गम्यत इति परिहारार्थः।

वमात्रेणोपमानम्(१)। एतदेव विभजते—"उपाधिभि"रन्तःकरणादिभि"र्जनितं" यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनो, (२)यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रहितं स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात्, अत उक्तं विशेषेति। यदा तु लयलक्षणविक्षेपवृत्तिहेतो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद्भ्रंशरूपमागमनमिति। न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तराभ्यां जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—"अपि चैवमेके" इति। नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह—"आकाशशब्दश्चे"ति। न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसम्भवः। यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य। तस्माद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति। प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितं तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—"प्राणनिराकरणस्यापी"ति (पृ० ४२३ पं० ३)। 'तौ ह(३) बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे 'बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजन्नि'ति, स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ, तं पाणिनापेषं बोधयांचकार, स होत्तस्थौ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदि'त्यादि, सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति॥ १८॥

सू० वाक्यान्वयात्॥ १९॥

(४)ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पप्रच्छ—'यन्नु म इयं भगोः(५)सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत ने'ति। नेति होवाच याज्ञवल्क्यः। यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन। एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्येरन्, तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य, कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः। सा होवाच मैत्रेयी—'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि'। अमृतत्वसाधनमिति शेषः। तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाये'त्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच। (६)आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षात्प्रियाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एवात्मा वा अरे

---

(१) उपमानमिति। भ्रमसंस्कारे सत्यपि प्रोद्भूतभ्रमाभावात्सुषुप्तेरुपमानं सुषुप्ते रूपशब्देन भाष्ये कृतमित्यर्थः।

(२) उपाधिजनितविशेषविज्ञानेति भाष्ये विशेषपदव्यावृत्तिमाह यदीति। राहित्याभावे हेतुः ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणादिति।

(३) भाष्योक्तप्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशं दर्शयति तौ हेति।

(४) मैत्रेयीब्राह्मणार्थमनुक्रामन् प्रातर्दनन्ययेन गतार्थतामाशङ्कते नन्विति।

(५) भगवन्!। (६) भाष्योक्तवाक्यसन्दर्भं व्याचष्टे आत्मेति।

द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि 'श्रोतव्य' इत्यादिना । "कस्मात्" ? आत्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुस्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत्स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । (१)कुतः ? यतो ब्रह्म तं परादाद्ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत् । परादात्—पराकुर्यात्, अमृतत्वपदात्, कं ? योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एवं क्षत्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । (२)यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते, यथा रजतं शुक्तिकाया भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः, न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि तस्मान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते, तदिदमुक्तं—"स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्ये"ति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः-स यथा(३)र्द्रैधोग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः, इतिहास इत्यादिनाऽष्टविधं (४)ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति-यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम्, अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेऽग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम्, एवमृग्वेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते, यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः,

---

(१) आत्मदर्शनफलमुक्त्वाऽनात्मदृष्टौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति कुत इति । ब्राह्मण्याद्यभिमानो नियोज्यत्वाविर्भावनेनात्मतत्त्वाद्भ्रंशयेदित्यर्थः ।

(२) 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत' इत्यादि (बृ० ४।५।८) श्रुतिसूचितानुमानं विशदयति यदिति । स दृष्टान्तो यथा लोके दुन्दुभेर्हन्यमानस्य लक्षणया हन्यमानदुन्दुभ्यभिव्यक्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्याद्बाह्यत्वेन गृहीतुं शक्नुयादिति व्यतिरेकः, एवमन्वयोऽपि दुन्दुभिशब्दस्य ग्रहणेन तद्विशेषशब्दो आघातसंज्ञको गृहीत आघातस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीत इति श्रुत्यर्थः ।

(३) आर्द्रैरेधोभिरिद्धः आर्द्रैधाः, अभ्याहित-उपचितः ।

(४) 'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसं चकमे' इत्यादिरितिहासः(१), 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिसर्गकथनात्मकं पुराणम्(२), देवयजनविद्या विद्या(३), 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्यादिरहस्योपासनात्मिका उपनिषदः(४), 'तदेते श्लोका' इत्यादिनिर्दिष्टा ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रश्लोकाः(५), 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादिवस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि सूत्राणि(६), सङ्ग्रहविवरणरूपाण्यनुव्याख्यानि(७), मन्त्रव्याख्यानात्मकानि व्याख्यानि(८) इत्येवमष्टविधं ब्राह्मणं बोध्यम् ।

प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते, (१)यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसम्पर्कात्काठिन्यमुपगतं सैन्धवं खिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवत्येवं चिदम्भोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति। एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह—**"स यथा सर्वासामपामि"त्यादि**(२)। दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति **"एवं वा अरे इदं महदि"ति**। बृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम्। इदं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतं सत्यम्, अनन्तम् नित्यम्, अपारं सर्वगतं, विज्ञानघनो विज्ञानैकरस इति यावत्। एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ह्यत्रच्छेदा(३)द्दुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं, यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टानिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकरणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति। ततो न प्रेत्य कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञाऽस्तीति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच–'अत्रैव मा भगवानमूमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति'।(४)स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः। (५)आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत्केन कं पश्येत् (६) ब्रह्म वा केन विजानीयात् नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात्। एतदुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि किन्तु विशेषसंज्ञेति। तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमान्मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे च 'महद्भूतमनन्तमि-'त्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानाद्द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम्।

(७)अत्रोच्यते। भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः। पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च

---

(१) 'स यथा सैन्धवखिल्य' इति वाक्येन ज्ञाननिमित्तक आत्यन्तिकः प्रलयः प्रपञ्चस्योक्तस्तमाह यथेति। खिल्यो—घनः।

(२) इदमप्युपनिषत्प्रतीकम्। अनेनात्यन्तिकप्रलये प्राकृतलयो दृष्टान्तत्वेनोक्त इत्यर्थः।

(३) अल्पत्वात्।

(४) 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'त्यादिवाक्यं विभजते स होवाचेति।

(५) 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवे'त्यादिवाक्यं विवृणुते आनन्देति।

(६) विषयाभावेऽपि आत्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'ति वाक्यं व्याचष्ट ब्रह्म वेति।

(७) यद्यप्यत्र जीवब्रह्मलिङ्गसंशये सर्वात्मकब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा न ब्रह्मपरतया योज्यन्त प्रातर्दनाधिकरण एव तत्सिद्धेर्नापि प्रसिद्धजीवानुवादेनाप्रसिद्धब्रह्मात्मबोधनपरत्वमवधार्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणेनैव तत्सिद्धेस्तथापि जीवमनूद्य ब्रह्मत्वबोधनादनुवाद्यविधेययोर्भेदाभेदाविति मतनिरासेनैकान्तिकमद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्याह अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्ती। मैत्रेयीब्राह्मणविषये तु भेदपरत्वेन शंक्यमानानां भोक्तृत्वज्ञातृत्वादीनां समाधये जीवमात्रपरत्वेन पूर्वपक्ष उपन्यस्त इत्याह भोक्तृत्वेति। तदेव क्रमशो विभजते पतीति।

महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह, अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्त्रर्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥

तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः--

सू० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते तद्रूपनिरूपणत्वा(१)न्नापि ततोऽत्यन्तमभिन्ना वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गान्नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथंचिद्भेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥

आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते--

सू० उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसम्पर्कात्सर्वदा कलुषस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति--भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः--

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।
मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति-"श्रुतिश्चैव"मिति (पृ० ४२५-२२) । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव(२) श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह--"क्वचिच्च जीवाश्रयमपी"ति (पृ० ४२६-पं० २) । नदी निदर्शनं यथा 'सोम्येमा नद्य' इति ॥ २१ ॥

तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः--

सू० अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

एतद्व्याचष्टे-'अस्यैव परमात्मन" इति । न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्वि-

---

(१) वह्निरूपनिरूपणत्वात् । तत इति । अत्यन्तमभेदे हि ब्रह्मवत्परस्परमव्यावृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात्तस्य चायुक्तत्वादिति दार्ष्टान्तिकान्तार्थो बोध्यः ।

(२) 'अणुश्यामतावदेतत्स्यात्' इति गौतमसूत्रेषु धृतस्य प्राचीननैयायिकमतस्य दृष्टचेदमुक्तं, तथाच यथाऽनादिरप्यणुश्यामता पाकेन विनश्यति तथा जीवस्य स्वाभाविकमपि कालुष्यं ज्ञानादिना नश्यतीति भावः ।

कारः किं त्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः, आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—"**तथा च**"ति । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादेवदित्याह—"**न च तेजःप्रभृतीनामि**"ति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—"**काशकृत्स्नस्याचार्यस्ये**"ति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथंचेद्भेदोपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति(२) । मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्द्धारयति—"**तत्र**—तेषु मध्ये, **काशकृत्स्नीयं मत**"मिति (पृ० ४२७० पं० ३) । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकाषं काषितुं रज्ज्वामहिविभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्द्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आप्तोपदेशेन । न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हेतोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वाद्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात् सोऽयं(१) प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च, काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—"**एवं च सती**"ति । ननु यदि जीवो न विकारः किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः कथं च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—"**अतश्च स्वाश्रयस्ये**"ति । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारश्चामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजना ।

द्वितीयपूर्वपक्षबीज(३)मनयैव त्रिसूत्र्यापाकरोति—"**यद्प्युक्त**"मिति । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । (४)तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवेत्यवधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । (५)ऐकान्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे 'केन कं पश्येदि'ति आत्मनश्च कमत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'ति शक्यं निषेद्धुम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृ-

---

(१) कार्यकारणभाव इति । आश्मरथ्यमते आत्यन्तिकेऽभेदे आस्थिते सति कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात् ईषद्भेदोऽध्यायातीति भावः । (२) सोयं—परापरयोरत्यन्ताभेदः ।

(३) परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानरूपं द्वितीयपूर्वपक्षबीजमित्यर्थः ।

(४) विज्ञातृशब्देन कर्तृनिर्देशलिङ्गरूपतृतीयं पूर्वपक्षबीजन्तु काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्याह तृतायति ।

(५) शक्यनिराकरणत्वमेवाह ऐकान्तिके हीति । 'केन कं पश्येदि'त्यनेनान्यकर्मकरणे निषिद्धे सति 'केन कं विजानीयादि'त्यनेन ज्ञानकर्मत्वं निषेद्धुं, शक्यं काशकृत्स्नमते, भेदपक्षे भेदाभेदपक्षे च प्रमाणादेः सत्त्वान्न शक्यमिति भावः ।

त्स्नीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह— **"अपि च यत्र ही"**ति (४२८-१८) । कस्मात्पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते नेतरेषामाचार्याणामित्यत आह—(१)**दर्शितं तु पुरस्तादि"**ति (पृ० ४२९ पं० ७) । काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसंहारोपक्रममाह—**"अतश्च"**ति । क्वचित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । (२)जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां 'महानज' इत्यादिना प्रतिषेधः, परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननिन्दापराश्चान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्चैष महानज इत्यादयः श्रुतय उपरुध्येरन् । (३)अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । (४)अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति । तदेतदाह—**"अन्यथा मुमुक्षूणामि"**ति । एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर्भेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता ? अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्येयमविद्या, ? न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्त्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोपि भाविक इत्यत आह—**"स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्व" इति** (पृ० ४३० पं० १) । (५)न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विपश्चितं प्रथमे पादे । (६)द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति 'इदं बिम्बमवदातमिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाञ्जि बहूनी'ति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदा'वयं च परमात्मा शुद्धा...नानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज' इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मि(७)न्नु-

---

(१) पुङ्खैरवेण श्रुत्यनुमानाद्वरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं गृहीतमिति परिहारभाष्यार्थोऽत्र बोध्यः ।

(२) 'सर्वविक्रियाप्रतिषेधादि'ति (पृ० ४२९-२०) भाष्यं विवृण्वन्नाह जननेति ।

(३) 'अन्यथा निरपवादानुपपत्तेरि'ति भाष्यं व्याचष्टे अपि चेति ।

(४) 'सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्चे'ति भाष्यस्याभिप्रायमाहाथेत्विति । समबलबोधितविपर्यये विषये सत्प्रतिपक्षानुमानवत्संशय एव स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु भेदाभेदसम्भवाच्छ्रौताभेदसिद्धौ मृषाभेद' इति भाष्योक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह न तावदिति ।

(६) तर्हि भेद एवास्तु तात्त्विक इत्याक्षेपे आह द्वैतेति ।

(७) ब्रह्मणि, उच्यते प्राचीनाचार्यैरिति शेषः ।

ष्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव 'कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकामुद्देश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादि'त्याद्यनुयोगो निरवकाशः । (१)न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत्, यदि न जीवाद्ब्रह्म भिद्यते हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च 'निहितं गुहाया'मि'ति नोपपद्यत इत्यत आह-"नहि सत्यमि"ति । यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति(२) । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्गुह्यमित्यत आह—,'न च ब्रह्मणोऽन्य" इति । ये त्वाश्मरथ्यप्रभृतयो "निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमि"ति । (३)ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—"न्यायेने"ति । (४)एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामपि न्यायेनासंगतिः, नो जातु घटः पटो भवति । ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नद्यभिमताऽऽयुष्मतः ? किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोवयवी ? तत्र संस्थानभेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता, नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव। ये (५)तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोंऽशमाचख्युस्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'-मिति न श्रुतिविरोधः।(६)निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधि न तु सांशत्वम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च शरीरावच्छिन्नं पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत् । न (७)तावन्नभो नभसोंशस्तस्य तत्त्वात् । कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेद्, (८)हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति । न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत् । न । अनुपपत्तेः, नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः

---

(१) अतएवेत्यादिकमेव विवृणोति न खल्विति । अयं भावः-अविद्याधीनस्य जीवविभागस्यानादित्वादुद्देश्याभावोऽसिद्धः, अनादित्वाच्च मायाया आरचनाभावः, संसारस्यानादित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्यचोद्यम्, मायाकृतसंसारे गन्धर्वनगरादिभ्रमवन्न प्रयोजनानुयोग इति ।

(२) यथा दर्पणादयो मुखादावविदातत्वादेर्भानाभानप्रयोजिका तथाऽविद्याप्येकास्मिन्स्वयंप्रभे निरंशेऽपि भानाभाने प्रवर्त्तयति असम्भावनीयावभासचतुरत्वादित्यर्थः ।

(३) आश्मरथ्यमतं वेदान्तार्थबोधकत्वान्न युक्तमित्याह ब्रह्मण इति ।

(४) औडुलोमिमतेऽसंगतिं प्रदर्शयन्नाह एवं ये इति । भिन्नयोरैक्यासम्भवादेकत्वशास्त्रं तन्मतेऽसंगतं स्यादित्यर्थः । (५) भास्करमतमनूद्य दूषयति ये त्विति ।

(६) भास्करमतेनाशङ्कते निष्कलमितीति । (७) समाधत्ते न तावदिति ।

(८) कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभोंऽशः स्यादित्याशङ्कायामाह हन्तेति । नेम्याकारकर्णवलयतत्संयोगयोः प्राप्तयोरेवाकाशांशानिर्देशसम्भवादन्यथाऽनिर्देशाच्च कल्पितनभोवच्छेदानभ्युपगमादपि कर्णस्तत्संयोगो वा आकाशांश इत्युक्तं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र प्रथेत। (१)नह्यस्ति सम्भवोऽनवयवमव्याप्य वर्तत इति। तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव। न चेद्व्याप्नोति तत्र नास्त्येव। व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसम्बन्ध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्। न नाम निरूप्यताम्, तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः। (२)न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वक्तुम्, न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम्। तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम्। (३)न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः, कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्चांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते, न जातु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम्। अज्ञातत्वासिद्धेः, कार्यव्यंग्यत्वादस्य। (४)कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत्। (५)न, पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य। अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात्। अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति। अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः। अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकाशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम्। एवं जीवो ब्रह्मणोंऽश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम्॥ २२॥

सू० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥

(६)स्यादेतत्, वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशेषमाह "यथाऽभ्युदये"ति। अत्र च लक्षणस्य सङ्गतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिरुक्ता। एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि। तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम्। तथा च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात्। असम्भवाद्वा। यदि तूत्तरः पक्ष

---

(१) कर्णनेमिमण्डलपक्षं निरस्य संयोगपक्षे किं संयोगो व्यापी न वा? आद्यमनुपलम्भान्निरस्य द्वितीयं निराकरोति नहीति।

(२) अधुनांशमात्रे साधारणदूषणमाह नचेति। वस्तुतो भिन्नयोर्महिषाश्वयोर्नांशांशित्वम्, नाप्यभिन्नस्यैकैकवत्, नापि भिन्नाभिन्नयोस्तद्विरोधस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः।

(३) अविद्याकल्पितोऽपि नभोंशो न सम्भवतीत्याह नचेति। यत्काल्पनिकं न तदज्ञातदशायामस्ति रज्जुभुजङ्गवच्छ्रोत्रलक्षणांशो यदि कल्पितत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्तजीविकः प्रतीतसत्ताकस्तर्हि कथमज्ञायमानोऽस्ति। इष्टप्रसक्ततामाशंक्याह असंश्चेति। अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायां यद्यसत्स्यात्ततः शब्दज्ञानं स्यादित्यर्थः।

(४) शङ्कते कार्योत्पादादिति। शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाद्या श्रोत्रस्याभिव्यक्तिः सा कार्योत्पत्त्यनन्तरं उपलब्धि प्राचीति प्राक्कार्यादसच्छ्रोत्रं स्यात्तद्बलात्तत्सत्त्वे तु चक्रकापत्तिस्तथा च नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वं न स्यादिति भावः।

(५) समाधत्ते नेति। (६) मध्येपादं वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह स्यादेतदिति।

स्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधुलक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र—

(१)ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता ।
निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥

तदिदमाह—"तत्र निमित्तकारणमेव तावदि"ति (पृ. ४३१. पं. ३) । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह—"पारिशेष्याद्ब्रह्मणोन्यदि"ति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । (२)एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान'मुत तमादेशमि'त्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञातो भवति ।

एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम् , तथाहि—

(३)न मुख्ये सम्भवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते ।
न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥
सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः ।
ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ न तु 'यजमानः प्रस्तर' इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । (४)न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । (५)'यत' इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यतेऽपि तु प्रकृतौ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्गतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम् ॥ २३ ॥

---

(१) ईक्षितृत्वश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तकारणमुतोपादानकारणमपीति सन्देहे पूर्वं मुख्यतः प्रतिज्ञाश्रयणेन वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तम् , अधुना निमित्तोपादानभेदाद्गौणी सेति सङ्गतिमभिसन्धाय पूर्वपक्षमाह ईक्षेति । अनेन ब्रह्म द्रव्यप्रकृतिः ईक्षितृत्वात्कर्तृत्वात्स्वामित्वाच्च प्रभुवत् , न पृथिव्यादिप्रकृतिः असरूपत्वात् गन्धादिशून्यत्वादित्याद्यनुमानं पूर्वपक्षिमतेन सूचितम् । श्लोकार्थः स्पष्टः ।

(२) ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्योजना तत्राह एकेति ।

(३) ननु प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्राधान्यपरौ भविष्यत इत्याशंक्याह न मुख्य इति । नन्वनुमानबाधात्गौणताऽस्त आह नचेति । आगमोपि निमित्तत्वपर एवास्तु तत्राह सर्वे हीति । वेदान्तिमते कार्यमात्रस्य विवर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेकेण सर्वेषामभावाङ्गीकारात् सर्ववेदान्तवाक्यानामैकान्तिकाद्वैतपरत्वमित्यर्थः ।

(४) यदि कारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानार्थं ब्रह्मण उपादानत्वं तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तं स्यादित्यत्राह नचेति ।

(५) प्रतिज्ञालिङ्गैरिव श्रुत्यापि पूर्वपक्ष्यनुमानबाध इत्याह यत इति । जनिकर्तुरिति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति पाणिनिसूत्रार्थः ।

सू० अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

(१)अनागतेच्छा सङ्कल्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्याम्' इति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

सू० साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे-"आकाशादेवे"ति । (पृ. ४३३ पं. ८) श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना ॥२५॥

सू० आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमत्यपि द्रष्टव्यं, (२)कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च तं प्रति निमित्तत्वात् । "कथं पुनरि"ति सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरोधादिति । "परिणामादिति । ब्रूम" इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिन्न एवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य(३) व्याचष्टे--"परिणामादिति वे"ति । सच्चत्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यप्तेजोलक्षणम् । त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदन्तया वाय्वाकाशलक्षणम् । कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं ? यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥

सू० योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

(४)पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति "यत्पुनरि"ति (पृ. ४३५ पं. ६) । एतदुक्तं भवति—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलालवत् । (५)अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षश्चाप्रसिद्धविशेष्यः । (६)यथाहु'र्नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते' इति । आगमात्तत्सिद्धिरिति चेद्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः । स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयतीति । (७)विशेष्याश्रयग्राह्यागमविरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हतीति, कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । (८)इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः सम्भवति नित्यत्वादनेकदेशत्वादित्युक्तम् । (९)न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते न

---

(१) सूत्रस्थाभिध्याशब्दार्थमाहानागतेति । अनागतवस्तुनीच्छा—सङ्कल्पो वाऽभिध्या, तया स्वातन्त्र्यं दर्शितं तेन च निमित्तत्वमपि 'सोऽकामयते'त्यादिश्रुतौ दर्शितमित्यर्थः ।

(२) निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मत्वेनेति ।

(३) पृथक्कृत्वा । (४) नैयायिकस्य । (५) पूर्वोक्तनैयायिकानुमाने । (६) न्यायभाष्यकाराः ।

(७) विशेष्येति । साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुं प्रति चाश्रयस्य ग्राहकतयोपजीव्यागमविरोधादित्यर्थः ।

(८) ननु आत्मकृतेः परिणामादित्यनेन सूत्रेण परिणामवादो वेदान्तदर्शनकारस्याप्यभिमतो भातीत्याशङ्क्याह इयं चेति ।

(९) एवं च सौत्रपरिणामशब्दस्य विवर्तपरत्वं वेदान्तिमतेनोक्त्वा यथाश्रुताभिप्रायेण परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य मुक्त्यसहत्वेन विवर्ततामाह न च मृद इति ।

चाभिन्ना न वा भिन्नाभिन्नाः किं त्वनिर्वचनीया एव । यथाह श्रुतिः "मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति । तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिदद्वैतमाहुः, क्वचिद्द्वैतनिषेधेन, क्वचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । (१)नहि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥

स्यादेतत्, मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपप्लवमानत्वा(२)त्तेषामपि हि किंचिदुपोद्बलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—

सू० एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।
(३)प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः ।
वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

सू० स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय(४) चैतयोः सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह—"प्रथमेऽध्याय" इति (पृ० ४३७ पं० ५)। अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरससिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति—"तत्र प्रथमं ताव"दिति (पृ० ४३८ पं० १)। तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याश्चासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

---

(१) ननु मध्ये सृष्टिश्रुत्यैव सप्रपञ्चता स्याद्ब्रह्मण इत्याशंक्याह नहीति । उपक्रमाद्यवगततात्पर्यमहावाक्यमध्यस्थाऽवान्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः ।

(२) बुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् ।

(३) अध्यायार्थसङ्ग्राहकश्लोकमाह प्रतिज्ञेति । प्रथमे सूत्रे विचारप्रतिज्ञा, द्वितीये लक्षणम्, चतुर्थे लक्ष्यमाणे वेदान्तवाक्यसमन्वयः, स च ब्रह्मण्येव नान्यत्रेति शिष्टायां त्रिपाद्यां साधितमित्यर्थः ।

(४) वृत्तेति । वृत्तस्य समन्वयाध्यायस्य वर्तिष्यमाणस्य विरोधाध्यायस्य च सङ्गतिप्रदर्शनाय अनायासेन ज्ञानाय च ।

"कथं पुनरीश्वरस्यादृश्य" इति (पृ० ४३९ पं० ४)। प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां(१) 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमान'मित्यत्र यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयाऽनपेक्षणीयत्वम्, तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमुपवर्णनमपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम्। पूर्वपक्षी समाधत्ते—"भवेदय"मिति। प्रसाधितोऽप्यर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः। आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—"कपिलप्रभृतीनां चार्ष"मिति। अयमस्याभिसन्धिः—ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति, तेनैष वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सन्ना(२)जानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्बुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमूषामस्ति कश्चिद्विशेषः। न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम्। तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुतय एव नेतव्याः। अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम्।

एवं प्राप्त आह—"तस्य समाधि"रिति। (३)यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात्, तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो नतु स्मार्तो विगानादिति। तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह—"विप्रतिपत्तौ च स्मृतीना"मिति (पृ० ४४० पं० १४)। "न चातीन्द्रियार्था"निति (पृ० ४४१ पं० १) अर्वाग्दृगभिप्रायम्। शङ्कते—"शक्यं कपिलादीना"मिति निराकरोति—"न सिद्धेरपी"ति। न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किन्तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते। यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तत्सिद्धीनां, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपबाधितमप्रमाणमेव। अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य। तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं(४) स्मारयति—"सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपी"ति। श्रद्धाजडान् बोधयति—"परत-

---

(१) 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा 'सर्वामावेष्टेत' इति स्मृतिर्मानं नवेति संशये, स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीनश्रुतिवत्समबलतयोऽदितानुदितवद्विकल्पासम्भवान्मानामिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्ततयेदमुपतिष्ठते 'विरोधे त्वि'ति मीमांसायाम्, असति विरोधे यतो मूलश्रुत्यनुमानं स्वपराधीनश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रमितत्वात्समबलताऽतः श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमित्यर्थः। प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धेर्थे तु न श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारात् अतो मूलाभावादप्रमाणमिति।

(२) आजानेति। आजानसिद्धा-स्वभावसिद्धा च सा अनावरणभूतार्थमात्रगोचरा या तद्बुद्धिर्ब्रह्मज्ञानं तत्पूर्वको वेदराशिः इत्यर्थः। सत्यानृतविषयवारणार्थं मात्रपदम्।

(३) अन्यस्मृत्यनवकाशत्वद्वाषान्तरमपि सिद्धान्तसाधकं प्रदर्शयन्नाह यथाहीत्यादिना। अविगानं विरुद्धार्थानभिधानम्। (४) 'विप्रतिपत्तौ च'त्यादिभाष्येण पूर्वमुक्तम्।

न्त्रप्रज्ञस्यापी''ति । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह--"या तु श्रुति''रिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम्, तस्य व्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण(१)भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत्, कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः, ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धाऽवहेयेत्यत आह--"भवति चान्या मनो''रिति (पृ० ४४२ पं० १) । तस्याश्चागमान्तरसम्वादमाह--"महाभारते ऽपि चे''ति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसम्वादिन्यपीत्याह--"श्रुतिश्चे''ति । उपसंहरति—"अत" इति (पृ० ४४३ पं० ३) स्यादेतत्, भवतु वेदविरुद्धं कापिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदाविरोधि कापिलं वचो नादरणीयमित्यत आह-"वेदस्य हि निरपेक्ष''मिति । अयमभिसन्धिः-सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव, स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान्, एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः(२) । तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात् । (३)शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । (४)कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः, तस्मात्तासामर्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावयाऽनपेक्षयैव श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥

सू० इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् क्वचिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यान्तिकात् प्रमाणान्तरासम्वादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः(५) ।

---

(१) सगरपुत्रप्रतप्तुः सांख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेण ।

(२) कार्यकारणभाव इति । एवं च कार्यकारणभावस्यानादित्वेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थभानपूर्विका नूतना क्रिया किन्तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणानुवर्तमानस्य स्मारणेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ।

(३) ननु गुणवद्वक्तृज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्, स्वत इत्याह शास्त्रं चेति ।

(४) नन्वेवं तर्हि वेदान्तिमते प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा किं न स्यादित्यत आह कपिलादीति। यथाऽनपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलम्बितप्रवृत्तेः परिच्छेदकत्वाभावस्तथाऽनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकापिलवाक्यस्य सापेक्षत्वेन विलम्बिनः प्रामाण्याभाव इति भावः ।

(५) दौहित्र्यस्मृतेरिति। यथा वन्ध्या चेत्स्मरति इदं मे दौहित्रेण कृतमिति, सा स्मृतिर्मूलस्य दुहितृरभावादप्रमाणमेवमेवात्रापि मूलभूतानुभवाभावात्स्मरणाभाव इति भावः ।

न चार्षज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मान्न कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमश्नुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि, किन्तु (१)योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्विव (२)सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरुध्येत । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽह स्म भगवान् वार्षगण्यः—

(३)गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥ इति ।

योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ता, न तु भावतस्तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः । अलोकसिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह—"एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि, प्रधानादिविषयतया, प्रत्याख्याता द्रष्टव्ये"ति (पृ० ४४४ पं०) । अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति—"नन्वेवं सति समानन्यायत्वा"दिति । समाधत्ते—"अभ्यधिका शंका" । मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि, योगशास्त्रात्तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते । बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षाऽस्ति । न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपहायान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति । तस्मादौपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवादबाहुल्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिव(४)द्योगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणात् प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम् । न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम्। तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वासात् । यथाहुः—

(१) योगेति । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधः, तत्साधनं यमनियमादिः, तदवान्तरफलमणिमादिविभूतिः, मुख्यफलं कैवल्यं चैतेषां व्युत्पादकानीत्यर्थः ।

(२) सर्गः सृष्टिः, प्रतिसर्गः प्रलयः, वंशानुचरितं तत्कर्म ।

(३) गुणानामिति । यतः प्रधानादेरविवक्षा योगशास्त्रेऽतो गुणानां सत्त्वादीनां परमं रूपमधिष्ठानमात्मा दृष्टिपथं न गच्छति, यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि तन्मायैव सुतुच्छकं मिथ्येत्यर्थः ।

(४) 'अष्टकाः कर्तव्याः, तटाकं खनितव्यम्' इत्यादिस्मृतयो प्रमाणं नवेति सन्देहे धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वात् तासां श्रेयःसाधनत्वे वेदानुपलम्भात् स्मृतेर्भ्रमेणापि निर्माणसम्भवाच्च न प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, वेदार्थानुष्ठातॄणामेव सनिबन्धनासु स्मृतिषु कर्तृत्वान्मूलभूतवेदमनुमापयन्त्यस्ताः स्मृतयः प्रमाणमिति सिद्धान्तः [illegible] यथाऽष्टकादिस्मृतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ।

(१)'प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्वचन मर्कटाः ।
नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरे ॥ इति ।

सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशङ्क्यं प्रधानमिति शङ्कार्थः । से"यमभ्यधिकाशङ्कातिदेशेन निवर्त्यते" । निवृत्तिहेतुमाह—"अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावपी"ति (पृ० ४४५ पं० १) । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम्, तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्, तस्मान्न प्रधानादिपरं तत्, किन्तु तन्निमित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति, नहि चक्षू रसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याविषयो न स्वप्रमाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत्, अध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतकापालिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह—"स्मृतीष्वपी"ति । तासु खलु बहुलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादृतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्म्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्तीति न निराकृताः, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः । "न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेणे"ति । प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । "द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च" । ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्तन्ते इति सांख्याः, एवं योगो ध्यानम्, (२)उपयोपेययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम्, अन्येऽपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

सू० न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

(३)अवान्तरसङ्गतिमाह—"ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्ये"ति (पृ० ४४६ प० ६) । चोदयति-"कुतः पुनः"रिति । समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत्, न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्मणोपि मानान्तराविषयतयाऽतर्क्यत्वेनानपेक्षाम्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते-"भवेदय"मिति ।

(४)मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः ।
धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

---

(१) प्रसरमिति । यथा मर्कटानां पिशाचानां चैकत्रप्रसरसम्भव एव सर्वत्र प्रदेशेषु प्रसरो भवति तथैव योगशास्त्रस्यापि प्रधानादौ विषयैकदेशे प्रामाण्यसम्भव एव यमादिसर्वयोगविषयेषु प्रामाण्यं सम्भवतीति श्लोकार्थः ।

(२) ननु कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचकयोगशब्दस्य चिन्तारूपध्यानवाचकत्वमत्राह उपायेति ।

(३) अवान्तरसङ्गतिमिति । स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवैलक्षण्याद्भूतानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमिति सङ्गतिमित्यर्थः ।

(४) 'भवेदयम्' इत्यादिसमाधानार्थभाष्यसङ्ग्राहकश्लोकमाह मानान्तरस्येति । सिद्धपदार्थावगाहिप्रमाणान्तरस्य कार्यतया धर्मो विषयो न भवेद्ब्रह्म तु सिद्धत्वात्तद्विषयं भवत्येवेत्यर्थः ।

तस्मात्समानविषयत्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह--"यथा च श्रुतीना"मिति (पृ० ४४६ पं० १२) । (१)सावकाशा बह्व्योऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया बह्व्योऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमर्हन्तीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्यां निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं, तेन प्रधानप्रत्यासत्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह--"दृष्टसाधर्म्येण चे"ति। अपि च श्रुत्याऽपि ब्रह्मणि तर्क आदृत इत्याह-"श्रुतिरपी"ति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते ।

(२)प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् ।
जगद्ब्रह्मसरूपं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥
विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् ।
तेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

(३)तथाहि--एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युश्च सपत्नीनां च चैत्रस्य च स्त्रैणस्य तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाधत्ते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च निरतिशयत्वात् । तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगन्न तु ब्रह्मण इति युक्तम् ।

ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान् प्रत्याह--"अचेतनं चेदं जगदि"ति (पृ० ४४७ पं० १३) । व्यभिचारं चोदयति-"ननु चेतनमपी"ति । परिहरति-"न स्वामिभृत्ययोरपी"ति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकार्षीत्, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह--"निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना" इति (पृ० ४४८ पं० २) । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदभावो निरतिशयत्वम्(४), अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारस्तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुशयबीजमुद्घाटयति-"योऽपी"ति । अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह-"तेनापि कथंचिदि"ति । परमसाधनं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति "न चैतदपि विलक्षणत्वमि"ति । सूत्रावयवाभिसन्धि(५)माह-"अवगम्यमानमेव

---

(१) एकश्रुत्यनुसारेणेतरश्रुतिनयनदृष्टान्तमात्रात्तर्कवशेन श्रुतिसङ्कोचो न युज्यते वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह सावकाशा इति । श्रुतीनां निमित्तकारणत्वे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाशत्वमित्यर्थः ।

(२) सर्वत्र प्रकृतिसमानरूपत्वं विकारेष्वनुगतं दृश्यते, जगद्रूपविकारस्य विशुद्धचेतनात्मकब्रह्मसमानरूपत्वाभावान्न तस्य जगदुपादानत्वं किन्तु सुखदुःखात्मकत्वात्तदात्मकप्रधानतुल्यरूपत्वं सम्भवतीति कारिकाद्वयेन तर्काकारः प्रदर्शितः ।

(३) जगतः सुखाद्यात्मकत्वं विवृण्वानः प्रधानकारणवादं दृढयति तथाहीत्यादिना ।

(४) आगमापायिधर्मशून्यत्वम् । (५) 'शब्दात्' इति सूत्रैकदेशाभिप्रायम् ।

हीदमि''ति। (१)शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतिस्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोद्बलितं मानान्तरेण साक्षाच्छ्रूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत् , मानान्तराभावे त्वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनापबाधनीयो, न तु तद्बलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—''ननु चेतनत्वमपि क्वचिदि''ति (पृ० ४४९ पं० ४)। न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः ॥

सूत्रमवतारयति—''अत उत्तरं पठति''-

सू० अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विभजते—''तुशब्द'' इति। नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुरपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति। कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत आह—''विशेषानुगतिभ्याम्''। तत्र विशेषं व्याचष्टे—''विशेषो ही''ति। भोक्तृणामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रियाणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च 'विज्ञानं चाभव'दिति श्रुतेश्च विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते। देवताशब्दकृतो वाऽत्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यत इत्याह—''अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद''इति। अनुगतिं व्याचष्टे—''अनुगताश्चे''ति (पृ० ४५० पं० १)। सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशन्ति मन्त्रादयः। अपि च भूयस्यः श्रुतयो'ऽग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्'--(ऐ० आ० २।४।२।४) इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति। देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः। तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति। अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादिशरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं द्रढयतीत्याह ''प्राणसंवादवाक्यशेषे चे''ति। ''तत्तेज ऐक्षतेत्यपी''ति। यद्यपि प्रथमेऽध्याये(२) भाक्तत्वेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथंचिन्नेतुं शक्यमिति द्रष्टव्यम्। पूर्वपक्षमुपसंहरति—''तस्मादि''ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दूषयति ''अत्यन्तसारूप्ये चे''ति (पृ० ४५१ पं० २)। प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति--''विलक्षणत्वेन

---

(१) जगतोऽचेतनत्वश्रवणमपि चैतन्यानभिव्यक्तिपरमिति प्रधानकारणवादिनः शङ्कानिरासार्थकभाष्यस्थाऽनवगम्यमानपदं व्याचक्षाण आह शब्दार्थादिति। लोकतोऽनवगम्यमानस्य चेतनप्रकृतिकत्वस्य केवलश्रुतार्थापत्त्या कल्पनायामचेतनत्वप्रतिपादकशब्दविरोधस्य दूषणतयोद्भावनसामर्थ्यल्लोकानुभवसद्भावे श्रुतार्थापत्तेस्तद्विरोधो न दूषणं किन्तु प्रत्यक्षश्रुतिरेव चैतन्यानभिव्यक्तिपरतया व्याख्येया भवेदिति तात्पर्यम्।

(२) तत्रस्थेक्षत्यधिकरण इत्यर्थः। ऐक्षतेत्यस्य मुख्यत्वं तेज आदिशब्दा लाक्षणिका एव तदिदमुक्तं कथंचिदिति।

च कारणेने"ति । सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि-तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात्, मध्यमस्त्वसिद्धः, तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण(१) इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयाऽऽगमाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह--"आगमविरोधस्त्वि"ति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्याशयवानाह—"यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणी"ति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽ'प्यारोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्स्वर्गकामः सिकता भक्षयेदि'त्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यादीनाम्, तत्कस्य हेतोः ? अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवं भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं न तु भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्याम्नायैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह—"यदपि श्रवणव्यतिरेकेणे"ति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तादितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयोऽसति प्रमाणेऽनुमाह्यस्याश्रयस्याभावात् शुष्कतया नाद्रियते, यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयविवेचकस्तदविरोधी स 'मन्तव्य' इति विधीयते । "श्रुत्यनुगृहीत" इति । श्रुत्या श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतो"ऽनुभवाङ्गत्वेने"ति । (२)मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयाऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । "आत्मनोऽनन्वागतत्व"मिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्येऽपि कार्यस्य कथंचिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम्, अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजमेतत्, (३)नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता सम्भविनी, चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यव्यवस्थास्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथंचिदविज्ञानात्मत्वं योजयितुमित्याह—"योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेने"ति (पृ० ४५३ पं०) । परस्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । "प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्यस्ये"ति । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम्, परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू० असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

(४)न कारणात्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः, कारणवत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् शुद्ध्यशुद्ध्यादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्याद्भेदः, तथा

---

(१) सपक्षविपक्षव्यावृत्तो पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो, यथा सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति, एवं चैतन्यानन्वितत्वमपि असाधारण इत्यर्थस्तथाचास्यान्वयव्यतिरेकदृष्टान्ताभावादसाधारणत्वं भाष्ये स्फुटीकृतम् ।

(२) श्रवणपाश्चात्त्यासम्भावनानिरासकवाचारम्भणत्वादितर्काभिप्रायं मननस्य साक्षात्काराङ्गत्वं ध्यानव्यवधानेन न तु साक्षादित्याह मतो हीति ।

(३) नहीति । अचेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गोत्तरकालं विज्ञानात्मकजीवस्वरूपता न सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) उत्पत्तेः पूर्वं कारणस्य सत्त्वात्तदभिन्नं कार्यं कथमसत्स्यादत आह न कारणादिति ।

चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यत इति सत्कार्यवादव्याकोप इत्याह–"यदि चेतनं शुद्धमि"ति । परिहरति–"नैष दोष" इति कुतः ? "प्रतिषेधमात्रत्वात्" । विभजते—"प्रतिषेधमात्रं हीदमिति" । प्रतिपादयिष्यति(१) हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्तैव कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । (२)स्वरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असामञ्जस्यं विभजते–"अत्राह" चोदकः, "यदि स्थौल्ये"ति (पृ० ४५४पं० ३) । यथा हि (३)यूषादिषु हिङ्गुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं रूषयत्येवं ब्रह्मणि विशुद्धयादिधर्मणि जगल्लीयमानमविभागं गच्छद् ब्रह्म स्वधर्मेण (४)रूषयेन्न चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह–"अपि च समस्तस्ये"ति । नहि समुद्रस्य फेनोर्मिबुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा नियमो दृष्टः, समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति । न च क्रमनियमः । सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह–"अपि च भोक्तॄणा"मिति । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह–"अथेद"मिति । ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्तत्र च तद्धर्मारूषणे सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः , तव(५) तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूषणे न दृष्टान्तलवोऽप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् , यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मारूषणं कारणस्येत्यत आह–"अनन्यत्वेपी"ति (पृ० ४५५ पं० ७) । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ती रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभि-

---

(१) पृथुबुध्नोदराद्याकारेण कार्यं कारणान्न भिन्नं, नाप्यभिन्नम् , न सन्न चासदतस्तद्रूपेण सत्ता दुःसाध्येति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

(२) न केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमस्माभिर्नैयायिकवदङ्गीक्रियते किन्तु सर्वदैवेत्याह स्वरूपेणेति ।

(३) यूषः—शाकरसः, जूस इति भाषायां प्रसिद्धः ।

(४) मिश्रयेत् । तथाच जगतो ब्रह्मकारणकत्वे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इति सत्कार्यवादिनः शङ्काभिप्रायः । ननु घटलये मृदो यथा न तद्रूपमिश्रणमेवमिहापि भवेदत आह नचेति । निरन्वयनाशानभ्युपगमादोषवदनुवर्तमान एव लयो लोकप्रसिद्ध इति भावः ।

(५) सत्कार्यवादिनः सांख्यस्य ।

दधती श्रुतिरनतिशङ्कनीया, सर्वैरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह—"अत्यल्पं चेदमुच्यत" इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा च स्वप्नदृगेक" इति पृ० ४५६ पं १) । लौकिकः पुरुषः । "एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक" इति । अवस्थात्रय-(१)मुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये(२) कल्पान्तरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह—"यत्पुनरेतदुक्तमि"ति । अविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । "एतेने"ति । मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः(३) प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहतत्वादिति ॥ ९ ॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्टात्प्रतिपादयिष्याम(४)-स्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशकर्माशयादीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

सू० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषयेन सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत्, शुष्कतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात्, तदुक्तम्—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते(५) ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रेण शङ्कते—"अन्यथानुमेयमिति चेत्" । तद्विभजते-"अन्यथा वयमनुमास्यामह" इति । (६)नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वाभाविकप्रतिबन्धवल्लिङ्गानुसरणे निपुणेनानुमात्रा भवितव्यम्, ततश्चाप्रत्यूहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह—"नहि

---

(१) जगत्कारणस्य ब्रह्मणो सुषुप्त्याद्यभावादाद्योत्पत्तीति ।

(२) अपि च समस्तस्येत्यादिनोक्ते द्वितीयेऽसामञ्जस्ये ।

(३) अपि च भोक्तृणामितिग्रन्थे तृतीयकल्पान्तरणोक्तः प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षेऽस्मिमे ।

(५) ऊहापोहनिपुणैरनुमितोऽप्यनुमानप्रणाल्याऽन्यैर्निपुणतरैरस्य खण्डनं क्रियतेऽतो नानुमानमात्रेण कस्यचिदर्थस्य सद्भावः स्थापयितुं शक्य इति श्लोकार्थः ।

(६) सर्वस्तर्कोऽप्रतिष्ठित उत कश्चित् ? नाद्य इत्याह नानुमानाभासेति । स्वाभाविकप्रतिबन्धो-व्याप्तिः । नाद्य इत्याद्यापि चेति ।

प्रतिष्ठितस्तर्क एवे"ति। अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः, न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह–"सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे"ति। अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धान्तमनुजानाति, सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः। तदिदमाह–"अयमेव च तर्कस्यालंकार" इति (पृ० ४५६ पं० ८)। तामिमाशङ्कां सूत्रेण परिहरति–"एवमप्यविमोक्षप्रसंगः"। न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणायामः, किन्तु जगत्कारणसत्त्वे स्वभाविकप्रतिबन्धवन्न लिङ्गमस्ति। यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषान्न मुच्यत इति। कल्पान्तरेणानिर्मोक्षपदार्थमाह—"अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति"। भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य, वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्केतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितम्, वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्द्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम्, असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥११॥

सू० एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ व०

(१)न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेश्च। अभूतप्रादुर्भावनं हि तदर्थः। न चास्य(२) कारणात्मत्वे किंचिदभूतमस्ति यदर्थमयं पुरुषो यतेत। अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न,तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वादसत्त्वे वा ऽभिव्यंग्यस्यापि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात्। नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते। (३)किञ्चेदं मणिमन्त्रौषधामिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च (४)येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षमुपलम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः। कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्, न, कार्यजातस्य सदातनत्वात्। अथापि स्यात्कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्णकणप्रभृतीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति। तन्न। तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात्। कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात्। भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भव इत्युक्तम्। तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिन्नम्। न च भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम्। अभेदेऽपि कारणरूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात। (५)अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तनैमित्तिकभावस्य द-

(१) पूर्वं दूषितमपि सत्कार्यवादं नैयायिकमतेन दूषयितुमुपक्रमते आरम्भवादस्थापनपूर्वकन्तन्मतखण्डनाय न कार्यमिति। (२) कार्यस्य।

(३) कुलालादिव्यापारात्प्राक् मृद् घटशून्या तदानीं योग्यत्वे सति अनुपलभ्यमानघटत्वात, ततश्च सत्त्वविरोधान्न कार्यकारणयोरभेद इत्याह किञ्चेति। (४) अर्थगतप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वेन।

(५) घटो यदि मृदो भिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यादश्ववदिति तर्कस्य स ततो यद्यभिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यान्मृद्वदिति प्रतिरोधमुक्त्वा मूलशैथिल्यमाहात्यन्तेति।

र्शनात् । (१)तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावानियमहेतुः । यस्याभूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्याद्ल्पपरिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपादानान्नात्यन्ताल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्मायत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । (२)क्षोदीयोन्तरानन्त्ये तु मेरुराजसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोः । तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात् (३)सहस्रसंवत्सरश्रुतिवत्कथंचिज्जघन्यवृत्त्या व्याख्येयेत्याधिकं शङ्कमानं प्रति सांख्यदूषणमतिदिशति "एतेने"ति सूत्रेण (पृ० ४६० पं० १६) । अस्यार्थः—कारणात्कार्यस्य भेदं 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र निषेत्स्यामः । (४)अविद्यासमारोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादुपेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुष्कत्वेनाव्यवस्थितेः सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र कथंचिद्वेदानुसारिणो मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदबाह्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति । "केनचिदंशेने"ति (पृ० ४६१ पं० २) । सृष्ट्यादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किंचित्सदसद्वा पूर्वपक्षन्यायोत्प्रेक्षितमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्त इति केनचिदंशेनेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥

सू० भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

स्यादेतत्, अतिगम्भीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं, तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह—"यद्यपि श्रुतिः प्रमाण"मिति । प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते, (५)प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थवादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । "यथा त्वद्यत्व" इति (पृ० ४६२ पं० १०) । यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदैवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं

---

(१) ननु यदि कुम्भकारमृदोरत्यन्तभेदस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति ।

(२) ननु परमाणुरप्यक्षुद्रतरावयवारभ्यो मूर्तत्वाद्घटवदिति अनुमानेन नाल्पावयवविश्रान्तिरत आह क्षोदीयोन्तरानन्त्ये त्विति ।

(३) सहस्रेति । 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः सम्वत्सरा' इत्यादिवाक्ये सम्वत्सरशब्दस्य व्युत्पत्तिवाक्ये मुख्यार्थलाभात्तावदायुष्करसादिसिद्धमनुष्याद्यधिकारिता स्यादिति पूर्वपक्षे, 'द्वादशाहे त्रयस्त्रिवृतो भवन्ति' इत्यादिना त्रिवृदादिशब्दानां त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहःपरत्वात्पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः सम्वत्सरा इत्याद्युत्पत्तिवाक्येष्वहःपरत्रिवृदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यादहःपरत्वेति सिद्धान्तितं, तत्र यथा सहस्रसम्वत्सरशब्दस्य तावद्दिनसाध्यकर्मपरत्वं यथा लक्षणया तथाऽत्र लक्षणयैवोत्पत्तिश्रुतेर्ब्रह्मपरत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) आरम्भे हि न्यूनपरिमाणान्महदुदयनियमो न निवर्तते, उन्नततरगिरिशिखरवर्तिमहातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाकारनिर्भासप्रतिभासोपलम्भादित्यादाविद्यासमारोपेणेति ।

(५) स्वविषयप्रतिष्ठाविरोधितर्केण सहोन्मज्जन्ती निमज्जन्ती च बलाबलविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । प्रतिष्ठितोऽनुपचरितः ।

स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रद्दर्शनं, न त्वेतदस्ति अबाधितात्मतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः। इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः "स्याल्लोकवत्" ॥ १३ ॥

परिहाररहस्यमाह—

सू० तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

(१)पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह—"अभ्युपगम्य चेममि"ति (पृ० ४६३ पं० १५)। स्यादेतत्, यदि कारणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह "व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत" इति (पृ० ४६४ पं० २)। न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः, किन्त्वभेदं व्यासेधद्भिर्वैशेषिकादिभिरस्माकु साहायकमेवाचरितं भवति। भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे "आरम्भणशब्दस्ताव"दिति। एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत्, यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्त्वम्। (२)तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव। अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेने"ति। स्यादेतत्, मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, न हि तन्मृदात्मकमित्युपपादितमधस्तात्(३), तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं न चान्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद्, यथा 'पुरुषस्य चैतन्यमिति, राहोः शिर इति' विकल्पमात्रम्। यथाहुर्विकल्पाविदः—"शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति। (यो० सू० १।९) तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। तस्माद्घटशरावोदञ्चनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति। तदिदमुक्तं "न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यत" इति। निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्नुपसंहरति—"तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामि"ति (पृ० ४६५ पं० १) (४)ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकारजातं, तस्मादवस्तुसत्। तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नह्यसौ कदाचित् कचित् कथंचिद्वास्ति, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्येव, न नास्ति, न चैवं विकारजातं, तस्य

(१) पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्त्या पुनरुक्तिमाशंक्याह पूर्वस्मादिति। भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः पूर्वं परिहृतः, इदानीमनङ्गीकृत्य तत्त्वावेदकत्वाप्रच्याव्य व्यावहारिके व्यवस्थाप्यते इति भावः।

(२) ननु परिमाणपक्षेऽप्यभेदांशेन सर्वज्ञानं स्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति। भेदालीकताया उक्तत्वादित्यर्थः॥

(३) अधस्तादिति। शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे (ब्र० अ० २ पा० ३ सू० २४-२९) इत्यर्थः।

(४) दृष्टान्तमात्रान्नार्थसिद्धिरित्याशयकं दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति भाष्योक्तं हेतुं व्याचक्षाण आह येहीति। कचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमदृष्टमित्यर्थः। प्रतीतिसमयेऽपि सत्त्वव्यावृत्त्यर्थं दृष्टपदम्।

कदाचित् कथंचित् कुत्राचिदवस्थानात् । तथाहि (१)सत्स्वभावं चेद्विकारजातं, कथं कदाचिदसत्, (२)असत्स्वभावं चेत्कथं कदाचित्सत्, सदसतोरेकत्वाविरोधात् , न हि रूपं कदाचित् क्वचित् कथंचिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्यचित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम् , न हि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किन्त्वर्थान्तरमसत्त्वं, किमायातं भावस्य, न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति । (३)असत्त्वं भावविरोधीति चेद् , न(४), आकिञ्चित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः, किंचित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसम्भवात् । अथास्यासत्त्वे नाम किंचिन्न जायते किन्तु स एव न भवति, यथाहुः--

न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम् । इति ।

अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो, निरुच्यतां किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिंस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्भिन्नमस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयाऽनुवदति श्रुतिः । (५)'यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः स्यात् , नहि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैनयिकबुद्ध्यतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति ।

(६)सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति—"नन्वनेकात्मक"मिति । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्ट्यस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह "तत्रैकत्वांशेने"ति। यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्त-

---

(१) विमतं मिथ्या साधिकत्वाद्यतिरेके चिदात्मवदित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह सत्स्वभावं चेदिति ।

(२) सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मौ, अथार्थान्तरमलीकं वेति विकल्प्य क्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह असत्स्वभावं चेति।

(३) अर्थान्तरत्वेऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वमिति ।

(४) विरोधिरूपमसत्त्वं भावस्य किमकिञ्चित्करमुतासत्त्वकरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति नेत्यादिना । किञ्चित्करत्वे यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानां सम्भवादित्यर्थः ।

(५) ननु लोकसिद्धस्यैव 'यत्रे'त्यादिना गोतमसूत्रेण दृष्टान्तत्वसम्भवात्कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं चानुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तीकर्तुमयुक्तमित्यत आह यत्रेति ।

(६) एवं शुद्धाद्वैतमतं प्रदर्श्य विशिष्टाद्वैत(भेदाभेद)मतमुत्थापयितुमवतारयति सम्प्रतीति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेत्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धेरत्यन्ताभेद द्वैतमानबाध इत्यस्य मतस्याभिमानः ।

जलाञ्जलयः प्रसज्येरन्। एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। तमिममनेकान्तवादं दूषयति—"नैवं स्यादि"ति। (१)इदं तावदत्र वक्तव्यं—मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमत, आहो भेद, उत भेदाभेदाविति। तत्राभेदे ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोल्लेखद्वयं नियमश्च नोपपद्यते(२)। भेदे चोल्लेखद्वयनियमावुपपन्नौ, आत्मनेति त्वसमञ्जसम्, नह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति। (३)न चानेकान्तवादः। भेदाभेदाकल्पे तूल्लेखद्वयं भवेदपि। नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः सङ्करे तद्धर्मयोरेकत्वनानात्वे न सङ्कीर्येते इति सम्भवति। ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत्। सोऽयं नियमः कार्यकारणयो रैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्यस्य। पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तदास्तां तावत्। तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—"मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति। स्यादेतत्, न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः किन्तु भाविकः, अंशो हि स, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—"स्वयं प्रसिद्धं ही"ति। 'स्वाभाविकस्यानादेरि'ति यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह—"बाधिते चे"ति। यावदबाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः। स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते। स्यादेतत्, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयत इति न ब्रूते, किन्त्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ निवर्तते न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह—"न चायं व्यवहाराभाव" इति (पृ० ४६६-पं०४)। कुतः? "तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्ये"ति। न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति(४), अपि च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह-"तस्करदृष्टान्तेन(५) चे"ति। "न चास्मिन् दर्शन"इति। नहि जातु कठस्य दण्डकमण्डलुकुण्डलशीलिनः कुण्डलिज्ञानं दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते, तत्कस्य हेतोः? तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात, तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकात्म्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकम-

---

(१) मृदेका शरावादयः परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमेऽत्यन्तभेद एव भवेत्। अथ मृदात्मना शरावादीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमित्याशयस्तं विकल्प्य दूषयति इदं तावदित्यादिना।

(२) नोपपद्यत इति। अत्यन्ताभेदे त्वपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था च न स्यादित्यर्थः।

(३) न चेति। भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः। भवेदपीति। अनेकान्तत्वान्न भवेदपीत्यपेरर्थः।

(४) अभिवदतीति। संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधात, अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यभिप्रायः।

(५) सत्यवादिनस्तस्करत्वेनारोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्रह्मात्मत्ववेदिनो मोक्ष इति तस्करदृष्टान्तः।

पवदनीयम्, नहि ज्ञानेन वस्त्वपनीयतेऽपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति(१) "नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम" इति । अबाधितानधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते, एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत(२) । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भाव्यभावकभावककरणेतिकर्तव्यताभेदापेक्षत्वाद्व्याहन्येत । तथा च नास्तिक्यमेकदेशाक्षेपेण च सर्ववेदाक्षेपाद्वेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनिषेधाक्षेपेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह **"मोक्षशास्त्रस्यापी"**ति (पृ० ५६७ पं० २) । अपि चस्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकत्वात्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत, न खल्वलीकाद्धूमाद्धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह—**"मोक्षशास्त्रस्यापी"**ति । परिहरति **"अत्रोच्यत"**इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबोधित्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यवहारिकमबाधनम् । नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित् । तस्मादबाधनान्न प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । **"सत्यत्वोपपत्ते"**रिति । सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति । ग्रहणकवाक्यमेतद्विभजते—**"यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्ति"**रिति । विकारानेव तु (३)शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रपश्वादीन्ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना । **"वैदिकश्चे"**ति कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । **"स्वप्नव्यवहारस्येवे"**ति विभजते(४)—**"यथा सुप्तस्य प्राकृतस्ये"**ति । 'कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणे'ति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति(५)—**"कथंत्वसत्येने"**ति । शक्यमत्र वक्तुं श्रवणाद्युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः सोऽपि हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तत्स्वभावत्वात्तस्मादचोद्यमेतत् 'कथमसत्यात्सत्योत्पाद' इति । यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादो यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांव्यवहारिकं तु(६) सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीनामप्यभिन्नम्, तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भावनमिति मन्तव्यम् । यद्यपि सांव्यवहारिकसत्यादेव भयात्सत्यं मरणमुत्पद्यते, तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वाऽसत्यं ततो भयं सत्यं चायत इत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन भ-

(१) प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजोद्घाटनार्थमित्यर्थः ।

(२) प्रसज्येतेति । तथा चोपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः ।

(३) अहं ममाभिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयति शरीरादीनिति ।

(४) वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावयुक्तं दृष्टान्तं विवृणोतीत्यर्थः ।

(५) द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशङ्कामनूद्य दूषयतीत्यर्थः ।

(६) ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्यादत आह सांव्यवहारिकं त्विति

यहेतुरपि स्वानिर्वाच्याहिरूषितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरूषितं ज्ञानमनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । (१) न च ब्रूमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या वह्निज्ञानं सत्यं स्यात् । नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित्किञ्चिदेव जायत इत्येवमसत्यानामपि नियमो यतःकुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वादेर्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेऽप्यजीनमित्यतोज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यमजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्यानीविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः(२)। न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह–"**स्वप्नदर्शनावस्थस्ये**"ति । यथा सांसारिको जाग्रद्भुजङ्गं दृष्ट्वा पलायते ततश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं प्रवर्तते ततस्तदासाद्य पायंपाय(३)माप्यायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते–"तत्कार्यमप्यनृतमेवे"ति (पृ० ४६८ पं० १) एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति–"**तत्र ब्रूमो, यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्ये**"ति । लौकिको हि सुप्तोत्थितोऽवगम्यं बाधितं मन्यते न तदवगतिं,(४) तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूषितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति–"**एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेने**"ति । यदा खल्वयं चैत्रस्तारक्षवीं(५) व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तब्धबम्भ्रमन्मस्तकावचुम्बिलाङ्गूलामतिरोषारुणस्तब्ध(६)विशालवृत्तलोचनां रोमाञ्चसञ्चयोत्फुल्लभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रतिबिम्बितामभ्यमित्रीणां(७)तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसन्दधानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपप-

---

(१) यद्यसत्यात्सत्यबुद्धिः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि सत्यवह्निज्ञानं स्यादित्याशङ्कितशङ्कायामाह नचेति । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरसत्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः । धूममहिषी धूमी, बाष्पमिति यावत् ।

(२) अजीनमिति । 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य धातोर्निष्ठायां सम्प्रसारणे नञ्समासे चाजीनमिति रूपम्, अस्मादध्यस्तदीर्घभावाद्यपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छति, वक्त्रा तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति उच्चारिते भ्रमादजिनमिति गृहीतादस्माच्छब्दाद्या वयोहानिप्रतीतिः सा भ्रान्तिरजिनशब्दस्य चर्मवाचकत्वात् । एवं चात्र यथारोपितत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्दैर्घ्यं सत्यबोधकं किञ्चिदसत्यबोधकमेवं वेदान्तिमतेऽपीत्यर्थः ।

(३) पीत्वा पीत्वा ।

(४) अवगतिर्वृत्तिः घटादिवदसत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं, चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः ।

(५) व्याघ्रमयीं, अस्य तनुमास्थायेत्यन्वयः । उत्तब्धमुन्नमय्य धृतं बम्भ्रमदत्यन्तं भ्रमन्मस्तकावचुम्बि लाङ्गूलं यस्यास्तां तनुमित्यर्थः ।

(६) स्वस्तेतिपाठे इतस्ततो विक्षिप्तनयनामित्यर्थो बोध्यः ।

(७) अमित्रमभि प्रतियोद्धुं गतां स्फटिकशैलप्रतिबिम्बितां द्यामित्रमिति भ्रमादात्मतनुं धावन्तीं सुप्ताद्यतनुमास्थिता पश्यतीति, यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तर्ह्येवोपपद्यते इति भावः ।

चेत यदि स्वप्नदशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तद्बाधे तु प्रतिसन्धानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह—"**तथा च श्रुतिरि**"ति । "**तथाऽकारादी**"ति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासङ्केतमसत्यं, नहि सङ्केतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्योऽपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम् । (१)यच्चोक्तं-'एकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यती'ति तत्राह—"**अपि चान्त्यमिदं प्रमाण**"मिति(पृ०४६९पं० १) । (२)यदि खल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसोऽपर्यायेण सम्भवतस्ततस्तदर्थमुभयसद्भावः कल्प्येत, न त्वेतदस्ति, नह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारस्तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात्, तथाहि—'तत्त्वमसी'त्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपबाधमानैवोदीयेत, नैतस्याः परस्तात्किञ्चिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमिति । न चेयमवगतिर्डुलि(३)क्षीरप्रायेत्याह—"**न चेयमि**"ति । स्यादेतत्, अन्त्या चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि, तथा च न प्रेक्षावद्भिरुपादीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्त्या स्यादित्यत आह—"**न चेयमवगतिरनर्थिका**" कुतः ? "**अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्**" । नहीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किन्त्वविद्याविरोधि(४)स्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते । (५)अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि त्विष्टतयेष्टलक्षणत्वात्फलस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह—"**भ्रान्तिर्वे**"ति । कुतो ? "**बाधके**"ति । (६)स्यादेतत्, मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्त्वस्ति तदेव हि सकलामुद्वहति लोकयात्रामतस्तत्सिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह—"**प्राक्चे**"ति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् । सत्यं च तदविसंवादादनृतं च विचारासहतयाऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्त्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति—"**तस्मादन्त्येन प्रमाणेने**"ति । स्यादेतत्, न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति—"**ननु मृदादी**"ति । परिहरति(७)—

(१) भेदाभेदव्यवहारयोर्भेदाभेदोपपादकत्वं मन्यमानो विशिष्टाद्वैतवादी किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनयोस्तथात्वमङ्गीकरोति पराचीनयोर्वेति विकल्पयोराद्ये नानात्वांशेनेति उत्तरितम्, अन्त्यमधुनाशङ्कते यच्चोक्तमिति। तत्त्वज्ञानात्प्रागभेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वान्न तदुपन्यासः ।

(२) एकत्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वव्यवहारोऽपि नास्ति, नतरामनेकत्वव्यवहार इत्याशयेन परिहरति यदीति।

(३) डुलिः कच्छपी, क्षीराभावेपि सा तत्स्मृत्याऽपत्यानि पोषयति ।

(४) यथा घटध्वंसो घटविरोधिकार्योदयो नाभावास्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वासम्भवादेवमविद्यानिवृत्तिरपि विरोधिविद्याभिव्यक्तिरित्याहाविद्याविरोधीति ।

(५) यद्यविद्यानिवृत्तिर्विद्यायाः स्वरूपं कथं तर्हि विद्याफलमत आहाविद्यानिवृत्तिश्चेति ।

(६) न वयं ज्ञानात्पराचीनव्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः किन्तु प्राचीनसिध्यर्थमेवेत्याभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति । व्यवहारः-द्वैतसत्यत्वाक्षेपक इति यावत् ।

(७) कार्यकारणयोरन्यवांशोऽयं दृष्टान्तः न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादित्याशयेन परिहरतीत्यर्थः ।

"नेत्युच्यत" इति (पृ० ४७० पं० १)। मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उन्नेयो, न च शक्य उन्नेतुमपि, 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः। अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह—**"नह्येकस्ये"**ति। (१)शङ्कते—**"स्थितिगतिवदि"**ति। यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति। निराकरोति(२)-**"न, कूटस्थस्येति विशेषणा"**दिति। कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विरुध्यते। न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात्। भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात्। बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति। अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसन्दर्भेण, तत्र फलवद्ब्रह्मदर्शनसमाम्नानसन्निधावफलं जगद्योनित्वं समाम्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयाऽवतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह—**"न च यथा ब्रह्मण"** इति। अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः। 'तदनन्यत्वमि'त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति(३)-**"कूटस्थब्रह्मवादिन"** इति। परिहरति-**"नाविद्यात्मके"**ति। नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य। एतदुक्तं भवति—न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मणः किन्त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनाविरोधः। सुगममन्यत्॥ १४॥

सू० भावे चोपलब्धेः॥ १५॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च। (४)एतदुक्तं भवति—विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयोरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। (५)तथा च प्रभारूपानुविद्धबुद्धिबोध्येन चा-

---

(१) सृष्टौ परिणामित्वं, प्रलये तद्राहित्यं च क्रमेण विरुद्धमिति दृष्टान्तेनाशङ्कत इत्यर्थः।

(२) कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वस्यैव व्याघातादित्यभिप्रायेण निराकरोतीत्यर्थः।

(३) पूर्वं 'जन्माद्यस्य यत' इतीश्वरकारणप्रतिज्ञा कृताऽधुना 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात्प्रतिज्ञाविरोधं, 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यादिश्रुतिविरोधञ्च चोदयतीत्यर्थः।

(४) ननु कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलब्धिरेव च सूत्रपदाभ्यां प्रतीयते तत्कथमुभयत्रेतरेतरविशिष्टयोर्हेतुत्वमत आहेतदिति।

(५) सविशेषणहेतौ फलमाह तथाचेति। अयं भावः—उपलब्धावुपलब्धेरिति हेतूकरणे प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्यान्नहि घटादेः प्रभायाश्चाभेदस्तन्निवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशेषणम्। नहि प्रभाया भाव एव घटो भवतीति न दोषः। यदि च तद्भावानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदापि भाति घट इति प्रभानुरक्तधीगम्येऽनेकान्तस्तादिदमुक्तं प्रभारूपानुविद्धेति। यदि च भावे भावादिति हेतुस्तदा वह्निभावे भवति विशिष्टधूमेऽनेकान्तः स्यात् अत उपलब्धावुपलब्धेरिति। धूमस्य वह्न्युपलब्धाववोपलब्धेर्न दोषः इति।

मुखेण न व्यभिचारो, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभात्राभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यथोक्तहेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः—"**इतश्च कारणादनन्यत्वं—भेदाभावः कार्यस्य, यत्कारणं-यस्मात्कारणाद्भाव एव कारणस्ये**"ति (पृ० ४७३ पं० १) अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह-"**न च नियमेने**"ति । काकतालीयन्याये नान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति—"**नन्वन्यभावेऽपी**"ति । एकदेशिमतेन परिहरति--"**नेत्युच्यत**"इति । शङ्कयैकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह-"**अथे**"ति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम्(१) । पाठान्तरेणेदमेव सूत्रं व्याचष्टे—"**न केवलं शब्दादेवे**"ति । पट इति हि प्रत्यक्षबुद्ध्या तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तूनामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्बहूनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशादयो बहवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किंचिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा ग्रावाण उखाधारणमेकम् , एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । (२)न च समवायाद्भिन्नयोरपि भेदानवसाय इति साम्प्रतम् । अन्योन्याश्रयत्वात् , भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । (३)न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तस्माद्यत्किंचिदेतत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसदवान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽनिर्वाच्या एवेत्याह—"**तथा च तन्तुष्वि**"ति (पृ० ४७४ पं० ४) ॥ १५ ॥

सू० सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते—"**इतश्चे**"ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति—"**यच्च यदात्मने**"ति । (४)नहि तैलं सिकतात्मना सिकतायामस्ति, यथा घटोऽस्ति मृदि मृदात्मना । (५)प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिकतायां तैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत जायते च, तस्मादात्मात्मनाऽऽसीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—"**यथा च कारणं ब्रह्मे**"ति । (६)यथा हि घटः सर्वदा

---

(१) हेतुविशेषणमुक्तम्-उक्तरीत्या विशिष्टस्य हेतुत्वमुक्तम् न तु हेत्वन्तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः ।

(२) पटस्य तन्तुव्यतिरेकेणानुपलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह न चेति । अन्योन्याश्रयत्वात्—सम्बन्धस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदासिद्धौ समवायः समवायाच्च व्यतिरेकानुपलब्धौ समाहितायां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् इत्यर्थः ।

(३) ननु पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तदुपलम्भेपि कुविन्दव्यापारात्प्रागनुपलब्धत्वात् कुम्भवदित्यनुमानाद्भेदसिद्धेर्नान्योन्याश्रय इत्याशंक्याह न च भेद इति । अभेदवादिनस्तन्तूपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

(४) उपपत्तिमेव दर्शयन्नाह नहीति । यथा मृदि घटो मृदात्मनाऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना तैलं नास्ति, तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः ।

(५) ननु मृदेव घटोत्पत्तेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता अत आह प्रत्युत्पन्नो हीति । उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।

(६) ननु कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमसङ्गतम्, तथासति कार्यत्वव्याघातादित्याशंक्यानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वेपि कार्यस्य तत्त्वमधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्त्या साधयति यथा हीति । कार्यस्य

सर्वत्र घट एव न जात्वसौ क्वचित्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचित्कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् किमतो यद्येवमित्यत आह—"एकं च पुन"रिति (पृ० ४७५ पं० २) । सत्त्वं चैकं कार्यकारणयोः, नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते, ततश्चाभिन्नसत्तानन्यत्वादेते अपि मिथो न भिद्येते इति । (१)न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादाना भेदकल्पनाऽऽस्वाहो तात्त्विकभेदोपादानाऽभेदकल्पनेति । वयं तु पश्यामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वाद्भेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहासम्भवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदग्रहस्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः,एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेः,अभेदग्रहोपादानैव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥

सू० असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥१७॥

(२)व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सूत्रमेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

सू० युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

"अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया" इति (पृ० ४७६ पं० ८)। अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सन्नेवेत्यत आह—"शक्तिश्चे"ति । नान्या कार्यकारणाभ्यां, (३)नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । "अपि च कार्यकारणयो"रिति । यद्यपि 'भावाच्चोपलब्धेरि'त्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । (४)अनभ्युपगम्यमाने च—समवायस्य समवायिभ्यां संबन्धे,विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवा-

---

सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा ? आद्ये तस्य कदाचिदसत्त्वं न स्यात् , धर्मत्वे च सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मयोः कायस्य धर्मिणोऽन्वयात् कादाचित्कत्वव्याहतिरिति 'दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्' इति भाष्यव्याख्यानावसरे उपपादितमिति भावः ।

(१) यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वादभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि द्वाभ्यामभेदाद्भेदापत्तिरित्याशंक्याह नचेति । नहि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किन्तु तत्र तयोरारोपितत्वेन तद्व्यतिरेकेणाभावम् । यदि च सत्त्वमेव कार्यकारणयोरारोपितं मन्येत तत्राह तथा सतीति । तत्र दोषमाह तत्रेति । भेदः—कार्यकारणरूपः, सत्त्वमभेदः, अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पञ्चम्युल्लिखितावधेर्ग्रहो धर्मिणः सकाशादगृहीतभेदस्य न सम्भवति, भेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगिन्युपपद्यते धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्ततश्चान्योन्याश्रयग्रस्तभेद एवारोपितो नाभेद इत्याह वयं त्विति ।

(२) व्याकृतनामरूपत्वादिति भाष्येण व्यक्ताव्यक्तस्वीकारे सांख्यमतापातमाशंक्याह व्याकृतत्वेति ।

(३) अत्र कार्यरूपेण शक्तेः सत्त्वमापाद्यते, तथासति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिध्यतीति मन्वान आह नाप्यसतीति ।

(४) कार्यकारणयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् भिन्नौ सन्ताविति बुद्धिर्नोदेतीत्याशङ्कायां समवायदूषणमारब्धम् , तत्र च समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा ? आद्ये सम्बन्धः किं समवाय उत स्वरूपम् ? आद्ये समवायानवस्था, द्वितीये मृद्घटयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः । असम्बद्धपक्षे दोषमाह अनभ्युपगम्यमान इति । असम्बद्धस्य विशिष्टबुद्धिनियामकत्वाभावाद्द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वयविद्रव्यगुणादीनां मिथः, नत्वसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयेदिति । शङ्कते-"अथ समवायः स्वयमि"ति (पृ० ४७७ पं० ३) यथा हि सत्त्वयोगाद्द्रव्यगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबन्धुं न संबन्धान्तरमपेक्षते स्वयं संबन्धरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति—"संयोगोपि तर्ही"ति । न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । (१)अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च संबन्ध्यधीननिरूपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गभिया संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्यभ्युपेयेत,(२)तथा सति स यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जनिष्यत इति समानम् । "तादात्म्यप्रतीतेश्चे"ति । संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनाबीजं न तादात्म्यावगमस्तस्य नानात्वैकाश्रयसम्बन्धाविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति(३)—"कथं च कार्यमि"ति । "समस्ते"ति । मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वात् । अथ समस्तावयवव्यासङ्ग्यपि कतिपयावयवस्थानो ग्रहीष्यत इत्यत्र आह—"नहि बहुत्वमि"ति । "अथावयवश इति" (पृ० ४७८ पं० १) बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तते इत्येकतमसंख्येयाग्रहणेपि न गृह्यते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन्न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयव्यपीति भावः । निराकरोति-"तदापी"ति । शङ्कते—"गोत्वादिवदि"ति । निराकरोति-"ने"ति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च क्वास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् । (४)अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किं नाम भवेत्, अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । (५)यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्यु-

---

(१) ननु समवायः स्वपरनिर्वाहकत्वात्सम्बन्धान्तरानपेक्षश्चेत्संयोगोपि नापेक्षेतेति वेदान्तिनां प्रतिबन्दीस्वरूपं, तच्च संयोगस्य कार्यत्वरूपविशेषान्न युक्तमित्याशंक्य नित्ये आकाशात्मसंयोगे तस्यासिद्धिमाह अजेति ।

(२) अस्तु तावत्संयोगनित्यत्वाभावार्थं समवायोऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्त्या समवायान्तरप्रसङ्गाभावादित्याशंक्याह तथासतीति । ततः संयोगस्य समवायिकारणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः ।

(३) एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्यत्र प्रासङ्गिकं समवायखण्डनं कृत्वा वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमावेदयितुं वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयतीत्यर्थः ।

(४) एवं वृत्त्यनिरूपणात्कार्यस्यानिर्वाच्यत्वं प्रदर्श्यासत्कार्यवादे दोषान्तरदानपरं 'प्रागुत्पत्तेश्चे'त्यादिभाष्यं व्याचक्षाण आहाकर्तृकेति ।

(५) उत्पत्तिकर्तृ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासत्त्वमित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तृ किन्तु कारणमिति शङ्कते

पपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह–"**घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाने**"ति। (१)उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः। न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात्। तस्मात्करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयोर्भृत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेषितव्यः। न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम्। (२) एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातूपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते तण्डुलानामिव सतां विक्लित्तौ विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति। शङ्कते–"**अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरि**"ति (पृ० ४७९ पं० ३)। एतदुक्तं भवति–नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति। सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह–"**कथमलब्धात्मकमि**"ति। अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वे कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह–"**अभावस्य चे**"ति। स्यादेतत्, अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भून्मर्यादाऽनुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह–"**यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादि**"ति। उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति। तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति। अत्रासत्कार्यवादी चोदयति–"**नन्वेवं सती**"ति। प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह–"**तदनन्यत्वाच्चे**"ति। परिहरति–"**नैष दोष**" इति (पृ० ४८० पं० २)। उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेद, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत(३)इति, तदिदमुक्तं "**वस्त्वनन्यत्वमि**"ति। वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, सांव्यवहारिके तु कथंचित्त्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः। अनयैव हि दिशैष संदर्भो योज्यः। असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह–"**यस्य पुनरि**"ति (पृ० ४८१ पं० ४)। कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः। "**मूलकारणं**" ब्रह्म। शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे–"**एवं युक्तेः कार्यस्ये**"ति। अतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥

सू० (४) पटवच्च ॥ १९ ॥

यद्युच्यतेति। यद्यप्युत्पद्यते घट इति कार्यस्य कर्तृत्वभानम्, तथापि गौण्या वृत्त्या कारकस्य, तत्र च सिद्धेषु कपालेषु 'जायत' इति पूर्वापरकालव्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः।

(१) कपालकर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः, सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादनेत्यादिना। यद्युत्पत्तिरुत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिवोत्पत्तावपि सकर्मकत्वात घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवमस्तीत्यर्थः। (२) धातूपात्तव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तेत्याह एवं चेति।

(३) सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवाभिन्नमिव च कास्तीत्यर्थः।

(४) कार्यमुपादानकारणाद्भिन्नं तदुपलब्धावपि अनुपलभ्यमानत्वात्, ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शश इत्यनुमानयोर्व्यभिचारार्थं पटवच्चेति सूत्रम्।

सू० (१)यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥ १९-२० ॥

सू० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

(२)यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्वयः । न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ, विरोधात् । (३)न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् । तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञान् शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वविद्योपधानभेदाद्घटकरकाद्याकाशवद्भेदेन प्रथते । उपहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नाननुभवत्यननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः । तथा चायं जीवान् बध्नन्नात्मानमेव बध्नीयात् । तत्रेदमुक्तं "न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशती"त्यादि (पृ० ४८३ पं १५) । तस्मान्न चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥

सू० अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् पश्यति पश्यत्येवं न भावत(४)एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्ति, अविद्यावशात्त्वेषां तद्वदभिमान इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशेऽप्यस्ति क्षतिः काचिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्तस्तदिदमुक्तम्—"अपि च यदा तत्त्वमसी"ति (पृ० ४८४ पं० १५) 'अपि चे'ति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥ २२ ॥

स्यादेतत्, यदि ब्रह्मविवर्ता जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—

सू० अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

सू० उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेयते, तदनुपपन्नम्, न ह्येकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्, कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः, क्षीरबीजादिभेदाद्दध्यङ्कुरादिकार्यभेददर्शनात् । (५)न

---

(१) उक्तप्रतिज्ञायामेव विलक्षणकार्यकारित्वरूपहेतौ व्यभिचारार्थमाह सूत्रकारः यथाच प्राणादीति ।

(२) ननु 'सोऽन्वेष्टव्य' इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिरूपपूर्वपक्षस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्ह्यभेद एव भेदेन बाध्यतामत आह नचेति । उक्तमनन्तराधिकरण इत्यर्थः ।

(४) भावतः-तत्त्वतः, तद्वदभिमान इति पश्यतीत्यत्रान्वयः । यद्यपि दर्शनक्रिया परमात्मनि नास्ति तथापि स्वप्रकाश एव पुरुषस्तत्तद्विशेषणोपरक्तस्तं तं यथावस्थितं भासयतीति पश्यतीति निर्देशः ।

(५) कारणैक्ये कार्यवैजात्यायोगरूपं दोषमुक्त्वा एकजातीयकार्याणां क्रमायोगरूपं तमाह नचाक्रमादिति ।

चाक्रमात् कारणात्कार्यक्रमो युज्यते समर्थस्य क्षेपायोगाद(१)द्वितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्त"मिह हि लोक"इति (पृ० ४८६ पं० १)। एकैकं मृदादि कारकं, तेषां तु सामग्र्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव,(२) तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते,

उच्यते-क्षीरवद्धि । इदं तावद्भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्ष्येदमुच्यते उतानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तित्वम् ? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते, न हि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्यमस्ति, तथा च श्रुतिः "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति (पृ० ४८७ पं० १)। उत्तरस्मिंस्तु कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, तेऽपि हि बाह्यातञ्चनादिकारणानपेक्षा(३) एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति, अथान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदासिद्धमनिर्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात् ,तथा च श्रुतिः--'मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरम्, इति । (४)कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः । (५)एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते, यथैकस्माद्वह्नेर्दाहपाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभाग संस्काराः ॥ २४ ॥

(६)यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारो, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यमृदाद्यपेक्षाश्चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते—

सू० देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥

सू० कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

सू० श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कात्स्न्यंभागविकल्पेनाक्षिप्येत, अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति, न हि चन्द्रमसि तैमिरि-

---

(१) समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सत् क्रमेण कुर्यादित्याशङ्कामपनयन्नाद्वितीयत्वप्रयुक्तामनुपपत्तिमाहाद्वितीयतया चेति।

(२) अत्र कल्पतरुकारमतेन 'साधयत्येवे'त्येव पाठः, 'साधयत्येवेति साधनमित्यर्थ इति टीकनात्, किन्तु प्राचीनपुस्तकेष्वस्यैवोपलब्धेरयमेव मुद्रितः।

(३) आध्ययनादिबाह्यकारणानपेक्षा इत्यर्थः।

(४) ननु मायाया अप्यक्रमत्वात्कथमक्रमात्कारणात्कार्यक्रमस्तत्राह कार्यक्रमेणेति । तस्या मायायाः परिपाकस्तत्तत्कार्यसर्गं प्रति पौष्कल्यम् , तस्य क्रमोऽपि कार्यक्रमान्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः ।

(५) पूर्वमविद्यासाचिव्यादसहायत्वमासिद्धमित्युक्तमधुनाङ्गीकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह एकस्मादपीति। शरे उत्पन्नं कर्म पूर्वाकाशप्रदेशविभागमुत्तरप्रदेशसंयोगं शरे च वेगाख्यसंस्कारं जनयतीत्यनैकान्तम्।

(६) असहायस्योपादानत्वं क्षीरवदुपपाद्यासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थकं सूत्रमवतारयति यदि त्विति ।

कस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः, तस्माद्-वास्तवी परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्व-पक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह--"चेतनमेकमि"ति (पृ० ४८८ पं० १२)। यद्यपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषिद्धस्तथापि (१)क्षीरा-दिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्यपबाध्य 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति' सूत्राभ्यां विवर्तदृढीकरणे-नैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः । (२)तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म" (पृ० ४९० पं० ७) तत्त्वतः । "ननु शब्देनापी"ति चोद्यमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय, न हि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्त्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात्, तेन प्रकारान्तराभावान्निरवयवत्वसावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्प्लवनाद्यर्थवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

सू० आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्नदृगात्मा हि मनस्येव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन्सृजति २८॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति—"ननु नैवे"ति (पृ० ४९२ पं० १५) । परिहरति—"नैवञ्जातीयकेनैवे"ति । (३)यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः, नह्यस्ति सम्भवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति, सर्वेषां सम्भूयपरिणामाभ्युपग-मात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावय-वत्वमनिष्टं प्रसज्येत । "तथाऽणुवादिनोपी"ति (पृ० ४९३ पं० ५) । वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य द्व्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावणू व्याप्नुयादव्याप्नुवन्त्वा तत्र न वर्तेत, नह्यस्ति सम्भवः स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत । अव्यापने वा षडवयवः पर-माणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः । अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुम्, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिणामत्वप्रसङ्गः तस्मात्समानो दोषः । आपातमात्रेण साम्यमुक्तं परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं(४) वेच्छतामेष दुर्वारो दोषो न पुनर-स्माकं मायावादिनामित्याह—"परिहृतास्त्वि"ति ॥ २९ ॥

---

(१) सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसन्देहे पूर्वाधिकरणीयक्षीरदृष्टा-न्तेन परिणामित्वभ्रमे तन्निरासात्सङ्गतिमाह क्षीरादीति ।

(२) 'तस्मादविकृतं ब्रह्मेति' भाष्यं तदस्तीति तत्त्वत च इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति ।

(३) अवस्तुत्वात्समुदायस्य न परिणामः, समुदायिष्वपि यदि सत्त्वमात्रस्य परिणामः न रजस्तम-सोस्ततो मूलोच्छेदो न स्यान्न चैतदस्तीत्याह यद्यपि इति ।

(४) आरम्भम् ।

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्--

सू० सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्--

सू० विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

(१) कुलालादिभ्यस्तावद्बाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणापेक्षसृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापन्होतुं शक्यः। (२)यथा तु जाग्रत्सृष्टेर्बाह्यकरणापेक्षायास्तदन्तःक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिसृष्टेरशक्यापह्नोतुमेवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापह्नवमर्हतीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सू० न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

(३)न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रेक्षावताऽनेन जगत्कर्तव्यम्। प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजनाल्पायासापि सम्भवति, किं पुनरपरिमेयानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्बिम्बविरचना महाप्रयासा। अत एव लीलापि परास्ता। अल्पायाससाध्या हि सा, न चेयमप्यप्रयोजना, तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तादर्थ्येन(४) वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः, परेषां चोपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात्। तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते--

सू० लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तेत शिंशपात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ, न त्वेतदस्ति प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्, अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टामि'ति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत, न चोन्मत्तान्प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः। अपि चादृष्टहेतुक्यौत्पातिकी(५) श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण दृष्टा। (६)न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि सम्प्रसादेऽपि भावादिति युक्तं,प्राज्ञस्यापि

---

(१) सूत्रस्थं 'तदुक्तम्' इत्यंशं 'देवादिवदपी'ति सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति।

(२) 'आत्मनि चैवम्'इति सूत्रोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथा त्विति।

(३) यद्येवं सर्वशक्ति ब्रह्म तथापि प्रयोजनाभिसन्ध्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदिति।

(४) सुखार्थत्वेन, प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः।

(५) न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुकी, औत्पातिकी पुरुषस्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्ता। प्रयोजनमन्तरेणेत्येतदस्यैव विवरणम्।

(६) स्वापादौ प्रयोजनानभिसन्धिरूपे श्वासे साध्याभाववद्धेतोरपि चेतनकर्तृकत्वस्याभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह न चास्यामिति। जाग्रदादौ चेतनस्य जानतोपि चैतन्यमस्यां श्वासादिप्रवृत्तावनुपयोगि सुषुप्तेपि तस्याभावादिति च न युक्तम्, कुतः? प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वरूपचैतन्याप्रच्युतेरित्यर्थः।

चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसम्पदासादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्सत्यप्यनुनिष्पादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । (१)दृष्टं च यदल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशकमीषत्करं वा, नहि वानरैर्मारुतिप्रभृतिभिर्नगैर्न बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम्, न चैष पार्थेन शिलीमुखैर्न बद्धो, न चायं न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयेव कलशयोनिना महामुनिना, न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा(२) लीलया वा जगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति । (३)अपि च नेयं पारमार्थिकी सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनमपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । (४)न च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते । (५)सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह--"न चेयं परमार्थविषये"ति । (पृ० ४९६ पं० ११)। अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह--"ब्रह्मात्मभावे"ति ॥ ३३ ॥

सू० वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

(६)अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्ष, उत्तरस्तूच्यते--उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृत्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्भेदोपात्तपापपुण्यकर्मातिशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । (७)नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति ब्रुवाणः सभापतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्णन्नयुक्तवादिनं च निगृह्णन्नरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थः

---

(१) ननु यद्बह्वायाससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसन्धिपूर्वकमिति व्याप्तिरभिमता, तथाच न लीलादौ व्यभिचारस्तत्राह दृष्टं चेति । यद्यप्यस्मदाद्यपेक्षया जगद्बह्वायाससाध्यं भाति, तथापि न ब्रह्मापेक्षयेति न प्रयोजनाभिसन्ध्यापात इत्यर्थः ।

(२) नियतानिमित्तमनपेक्ष्य यदा कदाचित्प्रवृत्त्युदयो यदृच्छा । स्वभावतस्तु स एव यावद्वस्तुभावी यथा श्वासादाविति विशेषः ।

(३) यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति, तत्र माभूदुन्मत्तं ब्रह्म भवति तु जीवाविद्याविषयीकृतं जगद्विवर्ताधिष्ठानन्तथाच न सृष्टौ प्रयोजनपर्यनुयोगो युक्त इत्याह अपि चेति ।

(४) विभ्रमाणां प्रयोजनानपेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्यादित्याकाशादेर्भ्रमकार्यस्य तदपेक्षामाशंक्याह न चेति ।

(५) नन्वविद्याया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारणमत आह सा चेति । छुरिता—मिश्रिता ।

(६) यो विषमसृष्टिकर्ता स सावद्यो, ब्रह्म च विषमं सृजतीत्यनुमानेन समन्वयस्य विरोधसन्देहे पूर्वं लीलया स्रष्टुत्वं यदुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तमनीश्वरत्वप्रसक्तेर्निरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरिति जैनानां पूर्वपक्षः स्पष्ट इति भावः ।

(७) उक्तार्हतानुमाने व्यभिचारमाह नहीति ।

इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणं च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः। एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयान्न त्वेतदस्ति। तस्मान्न वैषम्यदोषोऽत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तान्प्राणभृतः। स हि प्राणभृत्कर्माशयानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमतिलङ्घयन्नयमयुक्तकारी स्यात्। न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्यैश्वर्यव्याघातः। (१)न हि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति। (२)न च'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत' इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति वाच्यम्। विरोधात्, यस्मात् 'कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुखिनः सृजती'ति श्रुतेरवगम्यते, तस्मान्न सृजतीति विरुद्धमभिधीयते। (३)न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यम्, किमतो? यद्येवं तस्मादीश्वरस्य सवासनक्लेशापरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निनीषतेऽधो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम्, यथाहुः—

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः।
तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः॥ इति।

(४)अभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रस्मर्तव्यमत्रापि, तथा च मायाकारस्येवाङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चिद्दोषः॥ ३४॥

इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—

सू० न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्॥ ३५॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते॥ ३५॥

अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम्—

सू० उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ ३६॥

---

(१) सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वमाशंक्य व्यभिचारमाह न हि सेवेति।

(२) कर्मापेक्षत्वेन वैषम्ये परिहृतेपि विषमकर्मप्रेरकत्वेन वैषम्यं स्यादित्याशंक्योत्तरयति न चैष इति।

(३) किमत्र ईश्वरस्य विषमसर्जनेऽनीश्वरत्वापत्त्या नायं विषमसृष्टिकर्तेत्यनुमीयते वादिनोत ईश्वरो रागादिमान् विषमस्रष्टृत्वादिति वैषम्यमुद्भाव्यते? तत्र नाद्यः, विरोधादित्युक्तम्, सूत्रागमविरोध एव 'यस्मात्कर्मे'त्यादिश्रुत्या प्रदर्शितः। द्वितीयं निषेधति न चेति। यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवयत्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वेनातीतकालतातादवस्थ्यादित्यर्थः। तदेवाह तस्मादित्यादिना। ईश्वरः पर्जन्यवत्सृष्टिमात्रे कारणम् वैषम्ये तु बीजवत्तत्प्राणिकर्मैवासने इति नेश्वरस्य साधयतीति भावः।

(४) अपिच वेदान्तिमते सृष्टेर्मायामयत्वात्तादृशसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वानुमाने व्यभिचारोपीत्याहाभ्युपेत्य चेति।

(१)अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमभ्यागच्छेत्, तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम्। **न चाविद्या केवलेति** (पृ० ४९९ पं० ६) (२)लयाभिप्रायम्। (३)विक्षेपलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्स्वोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण सम्भवति। न च कर्मान्तरेण शरीरम्, न च रागद्वेषावन्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ, न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैवात्र भगवती चित्तमनाकुलयति। तदेतदाह—**"रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यादि"**ति। रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणाऽविद्या। स्यादेतत्, भविष्यताऽपि व्यपदेशो (४)दृष्टो यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत आह—**"न च धारयिष्यतीत्यत"**इति। तदेवमनादित्वे सिद्धे 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रसुप्तानप्यपाकरोतीति सर्वमवदातम् ॥ ३६ ॥

सू० सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

(५)अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते। सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः। **"सर्वशक्ती"**ति (पृ० ५०० पं० ११)। सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादितम्। **"महामायमि"**ति सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता। तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे
भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

(१) अकृताभ्यागमप्रसङ्गं व्याकरोति अकृते इति। तदङ्गीकारे प्राप्तौ दोषावाह तथाचेति।

(२) भ्रान्तिरूपाविद्याया विचित्रतया वैषम्यहेतुत्वसम्भवात्कथं भाष्ये तस्या वैषम्यकरत्वनिषेध इत्याशंक्याह लयेति।

(३) ननु तथापि भ्रमसंस्कारस्य वैषम्यहेतुत्वं स्यात्तत्राह विक्षेपेति। तथा च भ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वात्तस्य च रागाद्युत्पादनद्वारा तत्साहित्येनैव वैषम्यहेतुत्वं स च शरीरात् तत्कर्मणः, कर्म च रागद्वेषाभ्यां तौ च मोहाख्याद्भ्रमात्स च शरीरादिति चक्रकभ्रमणमनादितां समादधातीति भावः।

(४) अवघातनिष्पन्नांस्तुषान् पुरोडाशकपालेनोपवपति विगमयतीत्यत्रावघातसमये कपालेषु पुरोडाशश्रपणाभावाद्भाविश्रपणमपेक्ष्य कपालानां पुरोडाशसम्बन्धकीर्तनमिति।

(५) भाष्यकृता सौत्रीं सर्वधर्मोपपत्तिं व्याचक्षाणेन सर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यन्त इत्युक्तम्, तदयुक्तमिव प्रतिभाति लोके कस्यचिदपि कारणस्योक्तधर्मदर्शनाभावादत आह अत्रेति। जडप्रेरकत्वं कुलालादौ दृष्टम् ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेनावश्यं भाव्यन्तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुतिसिद्धतयाऽर्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिरेवं सर्वशक्तित्वादावपि योज्यम्।

सू० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यादेतत्, इह हि पादे स्वतन्त्रा-वेदानपेक्षाः प्रधानादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्तमशास्त्राङ्गत्वात्, नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुम्, तत्र कः प्रसङ्गः शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह-"**यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामि**"ति (पृ० ५०१ पं० ७)। नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमाणानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय। (१)यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते। (२)न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चेतुं शक्यम्, विरोधात्। न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते। न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम्। सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्भाषितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिसिंहतुल्यतयाऽबाध्यत्वात्। तस्मात्तद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिद्ध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं सेद्धुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति। यद्येवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह—"**वेदान्तार्थनिर्णयस्य च**"ति। ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति--"**ननु मुमुक्षुणा**"मिति। परिहरति--"**बाढमेवं तथापी**"ति। तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा, न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः। पुनरुक्ततां परिचोद्य समाधत्ते—"**नन्वीक्षते**"रिति (पृ० ५०२ पं० ४)। "**तत्र सांख्या**" इति। (३)यानि हि येन रूपेणास्थौल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चास्थौल्यादा च सौक्ष्म्यान्मृत्सुवर्णान्वितास्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति। (४)तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या च दुःखात्मता तद्रजो, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते। यथा मैत्रदारेषु पद्मावत्यां मैत्रस्य सुखं, तत्कस्य हेतोः? तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, तत्सपत्नीनां च दुःखं, तत्कस्य हेतो? ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात्, चैत्रस्य तु स्त्रैणस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, तत्कस्य हेतोः? तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः। तस्मात्सर्वं

---

(१) वेदान्तैरेव ज्ञानजननात्किं परपक्षाक्षेपेण तत्राह यथाचेति।

(२) ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगति समुच्चीयन्ताम् तन्तव इव पटेऽत आह न चैतदेवेति।

(३) चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादकस्य वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह यानि हीति। संयोगादौ व्यभिचारवारणार्थमास्थौल्यादित्युक्तम्, संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डादारभ्य कणपर्यन्तमनुयन्ति। कुम्भोपादानत्वं सत्त्वादिगुणाश्रितं मूर्त्तत्वात्सत्त्वावदिति च वक्रीत्यानुमानमत्र बोध्यम्।

(४) ननु सुखाद्यारब्धत्वेऽपि जगतः कथं सत्त्वाद्यात्मकप्रधानारभ्यत्वमत आह तत्रेति। येयं जगद्धेतोः कार्यवशोन्नीता सुखाद्यात्मता सा सत्त्वमित्यर्थः। विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम्।

सुखदुःखमोहान्वितं जगत्तत्कारणं गम्यते । (१)तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्सुवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, (२)न तु केनचित्प्रवर्त्यते । तथा ह्याहुः—'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमि'ति । परिमाणादिभिरित्यादिग्रहणेन 'शक्तितः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' (सां० का० १५) इत्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते । एतांश्चोपरिष्टाद्व्याख्याय निराकरिष्यत इति । तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति—"तत्र वदाम" इति (पृ० ५०३ पं० ४) । यदि तावदचेतनं प्रधानमनाधिष्ठितं प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदयुक्तम् समन्वयादेर्हेतोश्चेतनानधिष्ठितत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्सुवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वान्नहि मृत्सुवर्णदार्वादयः कुलालहेमकाररथकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथाद्युपाददते, तस्मात्कृतकत्वमिव नित्यत्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम्(३) । एवं समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । (४)यद्युच्येत—दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं त्वचैतन्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः—

'व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः'-इति । तत्राह-"न च मृदादी"ति (पृ० ५०४ पं० ७) । (५)स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमारोपितोपाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायत्तः । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाचैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽपि परिस्फुटौ तदलमत्रान्तरङ्गत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत् प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतरात्रेत्याह-"न चैवं सती"ति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह--"अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चे"ति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्ष-

---

(१) ननु चेतनोपकारकत्वेन तम्प्रति गुणीभूतगुणत्रयात्मकस्य कथं प्रधानत्वमत आह तच्चेति ।

(२) चेतनं प्रति गुणीभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धान्तसिद्धमायाया वैलक्षण्यमाह न तु इति । करणानामिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ यथा भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थः प्रवर्तकः न तु तच्चेतनेन प्रेर्यते तथा गुणत्रयात्मकं प्रधानमपीत्यर्थः ।

(३) गुणत्रयं चेतनानधिष्ठितमेव जगत उपादानं समन्वयादिति सांख्यानुमानीयहेतोर्नित्यत्वाभावव्याप्तकृतकत्वस्येव मृत्सुवर्णादौ कुलालादिचेतनाधिष्ठितत्वव्याप्तचेतनसमन्वयोपलब्धेर्विरुद्धो हेतुरिति भावः ।

(४) मृदन्वितकुम्भवज्जगच्चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकं सत्त्वाद्यन्वितत्वादिति वेदान्त्यनुमाने उपाधिमाशङ्कते यद्युच्येत इति । यत्रैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसन्निपाते एकतरसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितरत्रारोप्यते इति सोपाधिकत्वं, यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ताव्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते, एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गा चेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यत इति भवति सोपाधिकत्वमित्यर्थः ।

(५) नान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वे किन्त्वव्यभिचारकृतेऽन्तरङ्गस्यापि महानसादिस्वरूपस्य व्यभिचाराद्धूमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि वह्निसंयोगस्याव्यभिचारेण व्यापकत्वादित्याशयेन परिहरति स्वभावेति । स्वभावप्रतिबद्धमनौपाधिकत्वेन सम्बद्धम् ।

मीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वाद्धेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनस्तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् , नह्यसौ कदा चिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः (१)क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । नह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुन्नीयत इति । तदिदमुक्तं (२)**शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषादि**"ति (पृ० ५०५ पं० २) भावना वासनासंस्कारस्तद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्मै कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति—"**तथा परिमितानां भेदानामि**"ति । संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसम्भवान्नानात्वैकार्थसमवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराद्धान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति—'**'सत्त्वरजस्तमसा**''मिति । यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । (३)अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः, किन्त्वव्यापितामव्यापि, च नभस्तन्मात्रादेर्नहि कार्यं कारणव्यापि, किन्तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् । (४)हन्त सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति, न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । न हि यथा तैः कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । (५)परस्परसंसर्गस्त्वावेशश्चितिशक्तौ नास्ति, न हि चितिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः । एव चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह—"**कार्यकारणभावस्त्वि**"ति ॥ १ ॥

सू० प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्ग्यभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्ये या प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण मृत्पिण्डे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसलिलसूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते, तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधि-

---

(१) उष्ट्रस्य ।

(२) किञ्च यदि घटे मृद्वत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात्तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृद्वत्र तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्चय इत्याह शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः ।

(३) सांख्यः शङ्कते अथेति । (४) परिहरति हन्तेति ।

(५) एवं योजनादिमितत्वरूपे अव्यापितारूपे च परिमितत्वे दोषं प्रदर्श्य स्वासंसृष्टवस्तुमत्त्वरूपे तत्र दोषमाह परस्परेति । सत्त्वादीनां चितिशक्त्या आत्मनो परस्परं च संसर्गो नास्तीत्यर्थः ।

ष्ठनसिद्धिरिति शङ्कितः प्रवृत्तेश्चेत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्रोक्त्या(१)। अत्र सांख्यश्चोदयति—"**ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरि**"ति (पृ० ५०६ पं० ६)। अयमभिप्रायः—त्वया किलौपनिषदेनास्मद्धेतून् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थनीयम्। तदयुक्तम्—केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तधर्मिण्यनुपलब्धेरिति। औपनिषदस्तु चेतनहेतुकां तावदेष सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात्स्वपक्षमत एव समाधस्यामीत्यभिसन्धिमानाह—"**सत्यमेतत्**"। न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति। सांख्य आह(२)—"**न त्वचेतनसंयुक्तस्ये**"ति। तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति। अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया काचिदपि। तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः। अत्रौपनिषदो गूढाभिसन्धिः प्रश्नपूर्वकं दिमृशति—"**किं पुनरत्रे**"ति। अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते—"**ननु यस्मिन्नि**"ति। न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता। सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्जीवद्देहस्य। न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः। मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तदनेन देहातिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम्। (३)यतश्चास्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नास्तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिरिति सिद्धम्। तस्मान्न रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इति औपनिषदः परिहरति—"**तदभिधीयते न ब्रूम" इति** (पृ० ५०७ पं० ४)। न तावत्प्रत्यक्षानुमानागमासिद्धः शारीरो वा परमात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम्। तत्र मृतशरीरे वा रथादौ वाऽनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो(४) भवेत्। (५)भूतचैतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद इत्याह—'**लोकायतिकानामपी"ति**। (६)स्यादेतत् देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रव-

---

(१) चेतनानधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धौ हेतुत्वेनाभिधानात्साध्यविरुद्धोक्तिर्वक्रोक्तिः।

(२) इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थिते सांख्य आहेत्यर्थः।

(३) न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लौकायतिकभ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेति। प्रवृत्तेर्वा हेतोरिति शेषः।

(४) अतिप्रसङ्ग इति। आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमात्रम् चैतन्यस्य तु व्यतिरेकोऽप्यस्तीति वैषम्यमतः सद्भावमात्रेणाकाशेऽपि प्रवृत्तिहेतुत्वापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः इत्यर्थः।

(५) लौकायतिकोऽपि चेतनाधीनामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततोऽप्यविवेकीत्याह भूतेति।

(६) रथादिवन्मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वमिति वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्कते कश्चित्स्यादेतदित्यादिना। रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसिद्धिरनूदिता साक्षाच्चेतनः सोऽसङ्गत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः।

र्तयतीति युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात्प्रवर्तको युक्त इति चोदयति—"ननु तवे"ति । परिहरति—"नायस्कान्तवद्रूपादिवच्चे"ति । "यथा च वा रूपादय" इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रूपादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण(१) परिणमत इति स्थितिः । सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति—"एकत्वादि"ति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति तेषामेतद्युज्यते 'वक्तुम्-चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तत' इति । यथा योगानामीश्वरवादिनाम् । येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिहरति—"नाविद्ये"ति (पृ० ५०८ पं० १)। कारणभूतया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्सर्गोपाचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत्प्रत्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशेनास्य चोद्यस्यासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति—नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनुयुज्येत । काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । यथाहुः—

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

सू० पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथासत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्सर्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्यम् अत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । (२)साध्यपक्षेत्युपलक्षणम् सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह–"उपसंहारदर्शनादि"ति (पृ०५०८पं०१६)। स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सू० व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(३)यद्यपि सांख्यानामि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येशते, किन्तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमयीं सृष्टिं कर्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते दुःखमय्यां सृष्टौ । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्तते । (४)यथाहु'र्निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वर·

---

(१) अर्थविषयज्ञानाकारेण ।

(२) यदि पयोम्बुनोः सपक्षत्वमपि कथन्तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति भाष्यमत आह साध्यपक्षेत्युपलक्षणमिति ।

(३) प्रधानस्य सहकार्यभावासिद्धेः सूत्रभाष्यायोगमाशंक्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना न प्रभवतीति चेत्क तर्हि तासामुपयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति ।

(४) निमित्तं धर्मादि, प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतानां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्गे, किन्तु वर·

णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदि'ति(पा.४सू.३)। (१)ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न स्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते। ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया (२)वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥ ४ ॥

सू० अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात्। एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणंस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः। धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावन्निमित्तान्तरम्। धेनुदेहस्थस्यौदर्यस्य वह्न्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवाद्बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः। तदिदमुक्तं "किंचिद्दैवसम्पाद्य"मिति (पृ० ५१० पं० १) ॥ ५ ॥

सू० अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाऽभावप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तम्--"एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षिष्यत"इति। अथ वा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम्। तदिदमुक्तं "तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य"मिति। (३)न केवलं तात्विको भोगोऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति, अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च--येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः। "अपवर्गश्चेत्प्रागपी"ति। चितेः सदा विशुद्धत्वान्नैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति, प्रधानं तु तासामनादिनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चितिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति। शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य, "उभयार्थताभ्युपगमेऽपी"ति। (४)न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तेत, भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वान्न तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्तेतेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात्। निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः। कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति

णस्य प्रतिबन्धकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्ताद्भवति क्षेत्रिकवत्–यथा क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं समं निम्नं वा पिप्लावयिषुरपो न पाणिनाऽपकर्षति किन्तु वरणन्तासां भिनत्ति भिन्ने तस्मिन्स्वयमेवापः केदारान्तरं प्लावयन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूत्रार्थः।

(१) तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे प्रधानं सृजतु इत्यत आह ततश्चेति। सदातनापनायकात्सदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव सर्गः स्यादित्यर्थः।

(२) यदृच्छयेति। यथास्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः।

(३) कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे न केवलमिति। सिद्धान्तेऽप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमादवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः।

(४) नन्वपवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ सत्यां क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः योगैश्वर्याच्चानन्तविकाराणां युगपदुपभोगसम्भवादुभयार्थतेत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशंक्याह न तावदिति।

चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति। अपवर्गार्थमिति चेद्, (१)हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिद्ध्यतीति कृतं सत्त्वान्यताख्यातिप्रतीक्षणेन। (२)न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम्। तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोऽर्थाभावः। सुगममितरत्। शङ्कते-"दृक्शक्ती"ति (पृ० ५०१ पं० ३)। पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात्। न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। प्रधानं च सर्गशक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्छक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कार्थः। निराकरोति--"सर्गशक्त्यनुच्छेदवदि"ति। (३)यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुच्छेदात्, एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्तेतेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्तेतेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥ ६ ॥

सू० पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः। (४)मा भूत्पुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसम्पन्नः पङ्गुरिव प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का। दोषादनिर्मोक्षमाह-"अभ्युपेतहानं ताव"दिति। न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्दृवदर्शनालोचनेनेत्याह-"कथं चोदासीन" इति। निष्क्रियत्वे साधनं—"निर्गुणत्वा"दिति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

सू० अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि (५)प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात्, यथाहुः--

'नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यती'ति।

तदिदमुक्तं "स्वरूपप्रणाशभया"दिति (पृ० ५१२ पं० ९) अथ परिणामिनित्या, यथाहुः-'यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्वं न विहन्यते, तदपि नित्य'मिति, तत्राह—"बाह्यस्य चे"ति। यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति। अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि वैषम्येण कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सू० अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

"एवमपि प्रधानस्ये"ति (पृ० ५१३ पं० ३)। अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्ता-

---

(१) शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिजीवभेदख्यातिर्वाऽपवर्गः साङ्ख्यैरभ्युपयते ? आद्ये दोषमाह हन्तेति।

(२) अन्त्ये आह न चास्या इति। उभयार्थं—भोगमोक्षार्थम्।

(३) दृक्शक्तेः सर्वप्रधानकार्यविषयत्वे दोषमाह यथा हीति। एकदेशविषयत्वे आह सकृद्दृश्येति।

(४) अर्थाभावसूत्रोक्तं दूषणमभ्युपच्छति इति चेदित्यन्तसूत्रार्थेण माभूदिति। शक्त्यर्थवत्त्वस्य—दृक्शक्तिसर्गशक्त्यर्थवत्त्वस्य।

(५) अवस्थानाशेऽपि अवस्थावतां गुणानामनाशात् 'स्वरूपप्रणाशभयात्' इति भाष्यासङ्गतिमाशङ्क्य विकल्पद्वारा व्याचष्टे प्रधानावस्थेति।

यत्र भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यत इत्यर्थः । सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति—"वैषम्योपगमयोग्या अपी"ति ॥ ९ ॥

सू० विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

"क्वचित्सप्तेन्द्रियाणी"ति । (१)त्वङ्मात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि । "क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि" बुद्धिरहङ्कारो मन इति । "क्वचिदेकं," बुद्धिरिति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

अत्राह सांख्यः—"नन्वौपनिषदानामपी"ति । तप्यतापकभावस्तावदेकस्मिन्नोपपद्यते, (२)नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किन्तु पचिरिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम् । (३)अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकर्मत्वप्रसङ्गात्, अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति । दूषणान्तरमाह—"यदि च" ति (पृ० ५१४ पं० १) । नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः । (४)जलधेश्च वीचितरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते । न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह—"प्रसिद्धश्चायमि"ति । तथाहि—अर्थोप्युपार्जनरक्षणक्षयरागवृद्धिहिंसादोषदर्शनादनर्थः सन्नर्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकश्चार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ, अभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति—"जात्यन्तरभावे त्वि" ति (पृ० ५१५ पं० १) । दृग्दर्शनशक्त्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या(५), सा च विवेकख्यात्या विद्यया विरोधित्वाद्विनिवर्त्यते, तन्निवृत्तौ तद्धेतुकः संयोगो निवर्तते, तन्निवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण—'तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार' इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किन्तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चितिच्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य । तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागा(६)पन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हि

---

(१) एकादशेन्द्रियाणां कथं सप्तत्वमित्याशङ्क्य बुद्धीन्द्रियाणां त्वगिन्द्रियेऽन्तर्भावमाह त्वङ्मात्रमेवेति । एतदभिप्रायकमेव 'त्वगव्यतिरेकात्' इति गौतमीयं पूर्वपक्ष (३।१।५२) सूत्रम् ।

(२) ननु तप्य एवमास्तामास्तिरिव, तथाच तप्यतापकभावः कथमद्वैतवादिनां नेत्यत्राह नहीति । कर्तृस्थभावकः—कर्तृनिष्ठफलः ।

(३) ननु क्रियाफलशालित्वमात्रं कर्मत्वमस्तु किं परेतिविशेषणेन, तथाच तत्रैव तप्यं स्यात्तत्राहानन्यत्व इति । तथाच चैत्रसमवेता गमनक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनश्चैत्रस्य परत्वाभावादकर्मकत्ववत्तप्यस्याप्यभेदाङ्गीकारेऽकर्मकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) ननु यथा समुद्रः स्वभावभूतैरपि वीच्यादिभिर्वियुज्यत एवमात्मापि तप्यतापकभावाभ्यामित्यत्राह जलधेश्चेति । (५) अत एव पातञ्जलसूत्रद्वयम्—"दृग्दर्शनशक्त्योः संयोगो हेयहेतुः, तस्य हेतुरविद्ये"ति च ।

(६) अविभागेति । बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविवेकोऽविभागः तेन जडाया अपि बुद्धेर्गुणस्वरूपावधार-

बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वामिन्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथंचित्पुरुषेऽपदिश्येते, स ह्यविभागापत्त्या(१) तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदभिसन्धायाह—"**स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरि**"ति ।

(२)अत्रोच्यते "**नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः**" । यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते एकत्वादेव, (३)तस्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयस्तापो हि सांव्यहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः । सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफलशालित्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं तापकं च रजः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तं, (४)तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यतापकभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—"**तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपी**"ति (पृ० ५१६ प० ६) । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति—"**नादर्शनस्य तमस**" इति (५)न तावत्पुरुषस्य तप्तिरित्युक्तम् । केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तामसविपर्यासादात्मनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्यभिमानो, न तु पुरुषो विपर्यासतुषेणापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकख्यात्या तामसीयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया । न च सति तमसि मूले शक्याऽत्यन्तमुच्छेत्तुम् । तथा विच्छिन्नापि छिन्नबदरीव पुनस्तमसोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोह्य शतशिखराऽविद्याविर्भाव्येतेति बतेयमपवर्गकथा तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह—"**औपनिषदस्य त्वि**"ति ।(६)यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात्प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते, अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादर्शोपधानान्मलिनता पदं लभते, तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते । यदा तूपाध्यपनयाद्बिम्बमेव कल्पनावशात्प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः

णमापन्नम्, अनुकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्तपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वात् बुद्धेरेव बन्धमोक्षावित्यर्थः ।

(१) अविवेकप्राप्त्या । (२) वेदान्तिमतेनेत्यर्थः ।

(३) वास्तविके तप्यतापकविभागानुपपत्तिपक्षे इष्टापत्तिमुक्त्वा व्यावहारिके तदनुपपत्त्यभावमाह—तस्मादिति ।

(४) अविभागापत्तिस्तर्हि क्षीरवत्सत्येति तन्निमित्ता तप्तिः पुंसः सत्या स्यादत आह तदविभागापत्तिश्चेति । (५) तमसस्तप्तिहेतुत्वमुपपादयति न तावदिति ।

(६) तप्यस्य तमसो निवृत्त्ययोगात्परस्य तन्निमित्ततप्तेरनाश उक्तः, सिद्धान्ते त्वविद्याया अवस्तुतस्तप्तिहेतोर्विद्यया निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह यथाहीति ।

परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तप्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु 'तत्त्वमसी'ति वाक्यश्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निर्मृष्टनिखिलसवासनक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषं कषितत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति । तदिदमुक्तम्—"विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादि"ति ॥ १० ॥

"प्रधानकारणवाद" इति (पृ० ५१७ पं० ४)। (१)यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः। एतेन 'शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता' इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते । तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयांबभूवुः । चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगुणक्रमेण हि कार्ये गुणारम्भो दृष्टो, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लो, न जात्वसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव (२)जगत्तच्चाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम्(३) । तत्र च प्रथमं तावद(४)दृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते (५)बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वात्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । (६)यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराद्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । (७)तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किंचिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमपि तु द्वावेव परमाणू द्व्यणुकमारभेते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्डल्यादन्यदीश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्याऽऽरभते । न च द्व्यणुकाभ्यां द्रव्यस्यारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेन्न तु महत् (८)। कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

---

(१) तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतनिरासपरत्वाभावा'न्निराकृतो निराकर्तव्य' इति च भाष्यनिर्देशायोगमाशंक्याह यथैवेति । श्रौतब्रह्मज्ञानार्थं तन्निरास इत्यर्थः ।

(२) अत्र विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदित्यनुमानाकारो द्रष्टव्यः

(३) 'एतेन शिष्टापरिग्रहा' इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः ।

(४) महाप्रलये प्रयत्नाभिघाताद्यभावात्कथं परमाणौ कर्म तत्राह अदृष्टवदिति

(५) मध्ये द्व्यणुकाङ्गीकारे युक्तिमाह बहवस्त्विति ।

(६) उक्तानुमाने साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते परिहरति यदि हीति ।

(७) परमाणुभिरनारब्धघटारम्भपक्षे विद्यमाने घटे संस्थानानुपलम्भं प्रसज्ज्य नाशादूर्ध्वमपि तमाह तथा सतीति । (८) परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमादित्यर्थः ।

न च प्रचयभेदस्तूलपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदविरहात्। तस्मात्तेनापि तत्कारणद्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्व्यणुकेन तन्निष्पत्तेः कृतं द्व्यणुकाश्रयेण द्व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम्। अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्येश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः। (१) त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया। तदेतयैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्यं समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह--

(सू०) महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

(२)यथा महद्द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने द्व्यणुकगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्वत्वात्। यथा वा तदेव त्र्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्गतं दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात्। वाशब्दश्चार्थे ऽ(३)नुक्तसमुच्चयार्थः। यथा द्व्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायत एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगन्निष्पद्यते इति सूत्रयोजना। भाष्ये "परमाणुगुणविशेषस्त्व"ति (पृ० ५१८ पं० ३)। पारिमाण्डल्यग्रहणमुपलक्षणम्-न द्व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं (४)न गुणपरम्। यदपि "द्वे द्वे द्व्यणुके" इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम्। एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते। इतरथा हि द्व्यणुकमेव तदपि स्यात्, न तु महदित्युक्तम्। अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति। अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात्। तदेवं योजनीयम्—द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते (५)संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्गते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः। एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः। अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह— "यदपि बहवः परमाणवः' इति। नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना। चोदयति—"अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण" (पृ० ५१९ पं० १) स्व-

---

(१) यदि द्व्यणुकगता संख्यैव त्र्यणुकगतमहत्त्वस्य कारणं तदा त्र्यणुकादिनिष्ठा संख्यैव तत्कार्यमहत्त्वे हेतुरस्तु इत्याशंक्य तत्र महत्त्वादिसम्भवादानियम इत्याह त्र्यणुकादिभिरिति।

(२) सूत्रमुदाहृत्य व्याचष्टे यथेति।

(३) यथाश्रुतसूत्रे पारिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वाह अनुक्तेति। अनुक्तमेव दर्शयति यथेति। यथाक्रमं सूत्रे ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूचनाय वाशब्द इत्यर्थः।

(४) गुणिपरमिति। परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरारम्भ उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः। एतेन सूत्रे परिमाणान्तरारम्भकत्वनिषेधान्न युक्तमिति प्रत्युक्तम्।

(५) ननु द्व्यणुकगतद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया द्रव्यारम्भकत्वायोगादत आह संख्येयानामिति।

कारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति—"मैवं मंस्था" इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ न तद्धेत्वनुसरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नासत्, उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाक्रामेत्, न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानबलतयोभयकार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह—"न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वमि"ति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता पारिमाण्डल्यादीनाम्, न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधानमसन्निधानं च पारिमाण्डल्यस्येत्याह—न च परिमाणान्तरारम्भे" इति । व्यभिचारान्तरमाह—"संयोगाच्चे"ति (पृ० ५२० पं० ५) । शङ्कते—"द्रव्ये प्रकृत" इति । निराकरोति—"न दृष्टान्ते"ति । न चास्माकमयमनियमो भवतामपीत्याह—"सूत्रकारोपी"ति । सूत्रं व्याचष्टे—'यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरि"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

(१)परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः-तस्य द्व्यणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथवा यद्यणुसमवाय्यदृष्टमथ वा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावस्सर्गाभावः । (२)निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठातृत्वमुपरिष्टा(३)न्निराकरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः-तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—"इदानीं परमाणुकारणवादमि"ति (पृ० ५२१ पं० १०) । निराकार्यस्वरूपमुपगतिप्रदिदर्शयिषुः (?)तमाह—"स च वाद" इति । "स्वानुगतैः"-(४)स्वसम्बद्धैः । सम्बन्धश्चाधार्याधारभूत इहप्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात् "तानीमानि चत्वारि भूतानी"ति' । "तत्र—परमाणुकारणवादे, इदमभिधीयते" सूत्रम् । तत्र प्रथमां व्याख्यामाह—"कर्मवतामि"ति (पृ० ५२२ पं० १२) । अभिघातादीत्यादिग्रहणेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते । नोदन(५)संस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सदातने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्का(६)पूर्वमाह—"अथा-

---

(१) प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वान्न कारणं चेत्तर्ह्यणवस्तदधिष्ठिता हेतवो भविष्यन्तीति सुखबोधाय सूत्रं त्रेधादौ योजयति परमाणूनामिति ।

(२) ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमेवासिद्धमीश्वराधिष्ठितत्वादत आह निमित्तेति ।

(३) पत्यु (ब्र० अ० २ पा० सू० ३७) रित्यत्र ।

(४) भाष्ये स्वानुगतैरिति न जातेरिव व्यक्तीनामनुगतत्वमुच्यते इत्याह स्वसम्बद्धैरिति । सम्बन्धोऽपि न संयोग इत्याह सम्बन्धश्चेति । इहेति । इहप्रत्ययकार्यगम्यः समवाय इत्यर्थः । अनेन समवाये प्रमाणं प्रदर्शितम् ।

(५) संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषः, यथोद्यमितनिपातितमुसलस्योलूखलेन, नोदनं तु संयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः यथा सशब्दकरशरसंयोगः क्षेपानुकूलप्रयत्नापेक्षः, निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमौ नोदनसंस्कारावित्यर्थः ।

(६) दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेत्याशङ्कापूर्वकमित्यर्थः ।

दृष्टं” धर्माधर्मौ, “आद्यस्य कर्मण” इति (पृ० ५२३ पं० २)। “आत्मनश्च” (१)क्षेत्रज्ञस्य “अनुत्पन्नचैतन्यस्ये”ति। “अदृष्टवता पुरुषेणे”ति। संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः। “सम्बन्धस्य सातत्यादि”ति। यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः। सर्वात्मना चेदुपचयाभाव, एकदेशेन हि संयोगे यावण्वोरेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथिमोपपद्यते, सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणावेकस्मिन्परमाण्वन्तराण्यपि समान्तीति न प्रथिमा स्यादित्यर्थः। शङ्कते–(२)यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात्। कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति ? (३)एषैव वाचोयुक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति । तामिमां शङ्कां (४)सुद्धारामाह—“परमाणूनां कल्पिता” इति। नह्यस्ति सम्भवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अविरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाशमासादयेत्, प्रतीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि कल्प्यते, तदिदमुक्तं ‘कल्पिताः प्रदेशा’ इति । तथा च सुद्धारयमिति तामुद्धरति ‘कल्पितानामवस्तुत्वादि’ति (पृ० ५२४ पं० १)। तृतीयां व्याख्यामाह—“यथा चादिसर्ग” इति । नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्माद्विभागारम्भककर्महेतवो न सम्भवन्त्यत आह—“न हि तत्रापि किंचिन्नियत”मिति। यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भेऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥

सू० समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१३॥

व्याचष्टे “समवायाभ्युपगमाच्चे”ति। न तावत्स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात्, तस्मादनेन समवायिसम्बन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवायिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमानेऽनवस्था, (५)अथासौ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धन-

---

(१) तथापीश्वरस्य चैतन्यमस्तीत्याशंक्याह क्षेत्रज्ञस्येति ।

(२) शङ्कत इत्यस्य परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमाणप्रतीकग्रहणेनानुषङ्गः । ननु परैः कल्पिता प्रदेशा नेष्यन्ते किन्तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्याशङ्क्य वृत्त्यवृत्तिपक्षौ व्याघातान्निरस्तौ, तथापि गत्यभावाद्वैशेषिको यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्त्यर्थं कल्पितं प्रदेशं मन्येत सोऽपि भाष्ये आशंक्य निरस्यत इति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्यपीति ।

(३) तत्र व्याघातमाह सिद्धान्ती एषैवेति। घटादिषु संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयवविभागेन तर्हि यावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्यवृत्ती एव तस्याव्याप्यवृत्तितेत्यर्थः ।

(४) सुपरिहारामापाद्येत्यर्थः। शङ्कायाः सूद्धारत्वासिद्धये एव वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न ह्यस्तीति ।

(५) समवायस्तन्तुपटाभ्यां सम्बद्धस्तन्नियामकत्वात्कारणवादित्यत्रासम्बन्धत्वमुपाधिमाशङ्कते अथासा-
विति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षेतरस्याप्युपाधिता सम्बन्धिनोर्न घटयितुमर्हतीत्यर्थः । सम्ब-
न्धीति । परस्परं स्वस्य च ताभ्यां सम्बन्धनमविश्लिष्टत्वापादानं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा तदव-
दित्यर्थः ।

परमार्थत्वात् , तथाहि नासौ भिन्नोऽपि सम्बन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते, न च तस्मिन्सति स-
म्बन्धिनौ भवतस्तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणेति नानवस्थेति
चोदयति—"नन्विहप्रत्ययग्राह्य" इति (पृ० ५२५ पं० १) । परिहरति—(१)
"नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येव'मिति । तथाहि-संयोगोऽपि सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थो, न च
तस्मिन्सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यचर्चः । (२)यद्युच्येत गुणः संयोगो न च
द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति सम-
वाय इति शङ्कामपाकरोति "न च गुणत्वादि"ति । (३)यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति
कामं भवतु न नः काचित्क्षतिस्तदिदमुक्तं "गुणपरिभाषायाश्चे"ति । परमार्थतस्तु
द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्यत्वा-
त्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोगसमवायीति युक्तम् , अजसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् ।
अपि च समवायस्यापि सम्बन्ध्यधीनसद्भावस्य सम्बन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशित्वेन वि-
नाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सम्भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वाऽवयवी वाऽवयवावयविनौ वा
न स्तोऽप्यस्ति च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायः । (४)तथा च यथैष निमि-
त्तकारणमात्राधीनोत्पाद,एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते
तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोऽपि न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । (५)यद्युच्येत
सम्बन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि सम्बन्धिभ्यां, तत्किमसावसम्बद्ध एव सम्बन्धिभ्यामेवं
चेदत्यन्तभिन्नोऽसम्बद्धः कथं सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । सम्बन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि
सम्बन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवा-
यस्यापि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥

सू० नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वेति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥

सू० रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत्किल भूतभौतिकानां (६)मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुर्नित्य इति भवद्भिरभ्युपेयते,

---

(१) संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादित्यभिप्रायेण परिहरतीत्यर्थः । किमसम्ब-
न्धत्वमुपाधिः असमवायत्वं वा ? नाद्यः, संयोगे साध्याव्याप्तेरित्याह संयोगोपीति । समवायेन तुल्यन्यायत्वा-
त्संयोगोऽप्यसम्बन्धः प्रसज्येत नचैवं त्वयेष्यतेऽतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।
(२) अगुणत्वे सत्यसम्बन्धत्वं सम्बन्धापेक्षायामुपाधिस्तथाच न साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्युच्येतेति ।
(३) संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह यद्यसमवाय इति । सम्बन्धान्तरस-
पेक्षेपि संयोगे नास्त्यगुणत्वे सत्यसम्बन्धत्वमस्मन्मते तस्यागुणत्वात्सम्बन्धत्वाच्चातः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।
(४) समवायस्य कार्यत्वेऽपि समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षा नास्तीति प्रभाकरमते प्रति-
बन्द्या समवायान्तरापेक्षामुपपादयति तथाचेति ।
(५) ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसम्बन्ध एवास्तु, तथा च कुतः प्रतिबन्दीति कश्चिदाशङ्कते य-
द्युच्येतेति । दूषयति तत्किमिति ।
(६) अत्र परमाणुपक्षत्वे आश्रयासिद्धिर्वेदान्तिमतेऽनो मूलकारणमिति । तथाच मूलकारणमुभयपक्ष-
सम्मतं पक्षस्तद्यदि रूपादिमत्तर्हि सावयवत्वाद्यापाद्यमिति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयते परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोऽयं प्रसङ्गः (१)एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि प्रसङ्गलक्षणम्, तदनेन(२) प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं(३) रूपादिमान्नित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नीयते। तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह—'सावयवानां द्रव्याणामि'ति (पृ० ५२६ पं० ३)। (४) परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—"यच्च नित्यत्वे कारणमि"ति। "सदि"ति प्रागभावाद् व्यवच्छिनत्ति। "अकारणवदि"ति घटादेः। "यदपि द्वितीयमि"ति। लब्धरूपं हि क्वचित्किञ्चिदन्यत्र निषिध्यते, तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव इति। तन्न। आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः, व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात्—यथे'ह वटे यक्ष' इति। "यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्ये"ति (पृ० ५२७ पं० ५)। यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाग्रहणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि नित्यत्वम्। अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत, तथासति न द्व्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः। तथाप्यकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरुक्तमित्याह—"तस्य चे"ति। (५)अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविद्येति व्यर्थम्। अथाविद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशोऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः। न च सुखादिभिर्व्यभिचारः(६), तेषामद्रव्यत्वादित्याह—"अथापी"ति। निराकरोति—"नावश्यमि"ति। यदि हि संयोगसचिवानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरन्निति प्रक्रिया सिध्येत, सिध्येद् द्रव्यद्वयमेव तद्विनाशकारणमिति, नत्वेतदस्ति, द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात्। न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः पटो नामास्ति यः संयोगसचिवैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्युक्तमधस्तात्(७) षट्पदार्थांश्च दूषयन्नग्रे वक्ष्यति, किन्तु कारणमेव विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं, (८)तच्च सामान्यात्मकम्, तथा हि मृद्वा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्व-

(१) नन्वेवं रूपादिमत्त्वस्य ब्रह्मणि वेदान्तिभिरस्वीकारात्पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यादत आहैकेति। यदि पर्वतेऽनग्निमत्त्वमभ्युपगम्यते तर्हि धूमवत्त्वं स्यादित्यादावप्रमितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः।

(२) ननु आरोपरूपेण तर्केण कथं पदार्थसिद्धिरत आहानेनेति।

(३) साधनमिति। विमतं सोपादानं भावकार्यत्वात्सम्मतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तमनुमानमुक्ततर्कोपबृंहितं जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वादत्यन्ताभाववदितितिरबाधसहकृतं नित्यव्यापकब्रह्मविषयं क्रियत इत्यर्थः।

(४) सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकारणस्य नित्यत्वमनुमानात्सिध्यतीत्यर्थात्सत्प्रतिपक्षतामाशंक्य दूषयति परमाणुनित्यत्वेति।

(५) कारणाभावादेव नित्यत्वसिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्व्यर्थेत्यत आहापिचेति।

(६) परमाणुर्नित्यः अवयवविनाशावयवविभागरहितत्वादात्मवदित्यनुमाने नित्यसुखादौ हेतोः सत्त्वेपि द्रव्यत्वे सतीति विशेषणदानान्न व्यभिचार इत्यर्थः।

(७) आरम्भणाधिकरणे (ब्र० अ० २ पा० १ सू० १४)।

(८) ननु विशेषावस्थापि संयोगपूर्वा स्यान्नेत्याह तच्चेति। एकं ह्यनुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न

नुगतं सामान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्त इत्युक्तं, अग्रे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते, (१)तत्र-तत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात्, न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्य-कारणभावो भवेत् । (२)न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणोऽनुपादान एवो-त्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यम्, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादुपजनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामा-न्यात्मा तूपादानम्, (३)एवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवन्मते तदभावेन(४) द्रवत्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, (५)न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामापद्यते, न त्ववयविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टुमर्हन्ति घटरुचकादयः, न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगो वाऽसमवायिकार-णमपि तु सामान्यमुपादानं, तच्च नित्यं न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठ-त्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजङ्गादय इव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति— "तस्मादि"ति (पृ० ५२८ पं० ३) ॥ १५ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

(६)अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेऽपि स्मर्यते—

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥

तस्य संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यात्यकत्वमेवोपपादयति तथाहीति ।

(१) ननु व्यावृत्ताः कपालशकलादय एव घटरुचकादीनारप्स्यन्ते, किमनुगतद्रव्यकल्पनया इत्यत आह तत्र तत्रेति । उपादानव्यवस्थायाः तादात्म्यनिबंधनत्वात्तत्रानुवृत्तयोरेव महीहेम्नोर्घटरुचकादिष्वनुभूय-ते न व्यावृत्तेष्विति सामान्यात्मकमेव द्रव्यमुपादानमन्यथा कुम्भकारस्याप्युपादानत्वापत्तिरिति भावः ।

(२) बौद्धमतमाशंक्य निराकरोति न चेति ।

(३) 'तदा घृतकाठिन्यविलयनवदि'त भाष्यं व्याचक्षाण आह एवमिति ।

(४) नैयायिकमते परमाणोर्निरवयत्वेनावयवविभागाद्यभावेन ।

(५) न केवलं परमाणुदृष्टान्तेऽवयवविभागाद्यभाव उपजीव्यः किन्तु कार्यकारणभेदाभावोऽपीत्याह नचेति ।

(६) गुणानामन्यत्वाद्द्रव्यस्यं निरवयवत्वाविघातात्परमाणुषु गुणोपचयापचयाभ्यामुपचितापचि-तावयवत्वप्रसञ्जनमयुक्तमित्याशंक्य, परमाणूनां गुणसमुदायत्वं वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धि-ह्रासाभ्यां च स्थौल्यसौक्ष्म्ये दर्शयति अनुभूयत इत्यादिना ।

रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्गन्धमाविशत् ।
संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन(१) ते स्मृताः ॥
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुपचयस्तथातथा संहतस्य स्थौल्यं यथायथाऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यम्, तदेवमनुभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह—"गन्धे"ति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति—"तद्वत्" । स्थूलपृथिव्यादिवत् । "परमाणवोऽपी"ति । "उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात्"उपचितसंहन्यमानानां, (२)संघातोपचयात्"अपरमाणुत्वप्रसङ्गः" स्थूलत्वादिति । (३)यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां तदाश्रयकाणामुपचयेऽपि द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह—"न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं" द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः? "कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्" (४)न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किन्तु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदाधारतया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं, तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं दूषयति—"अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे" इति । "अथ सर्वे चतुर्गुणा" इति (पृ० ५२९ पं० २) । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फुटतयोपेक्ष्य दूषयति—"ततोऽस्त्वपी"ति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

---

(१) तेनेति । येन कारणेनामिलितास्तेन कारणेन स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्सात्विकत्वादिना शान्तघोरमूढरूपा परस्परं गन्धादीनामनुप्रवेशाद्द्रव्यसंज्ञां प्राप्य रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्धं रूपादय आपो भूत्वा रसं स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं शब्दस्पर्शसमुदायश्च वायुर्भूत्वा स्पर्शं धारयन्तीत्यर्थः ।

(२) उपचयमात्रेण न सङ्घातात्मकमूर्ताधिक्यमतः संहन्यमानानामिति व्याख्या । सङ्घातेति मूर्तशब्दव्याख्यानम् ।

(३) नैयायिकः, आगममनादृत्यैवं ब्रूते इत्यर्थः ।

(४) ननु वेदान्तिभिः परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचयः साध्यते तत्र च कार्येषु तदुपचयान्मूर्त्युपचयप्रदर्शनं किमर्थं कृतम् ? न तावद्दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शनं युक्तं साध्यसमत्वात्, नापि हेतुत्वेन व्यधिकरणत्वादिति नैयायिकाशङ्कायामाह न तावदिति ।

सू० अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युत्सूत्रं भाष्यकृद्वैशेषिकतन्त्रं दूषयति—
"अपि च वैशेषिका" इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं,(१) न हि यथा गवा-
श्वमहिषमातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वह्न्याद्यधीनोत्पत्तयो वा
धूमादयो यथा वह्न्याद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्रव्याद्यनधीन-
निरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति
स्वातन्त्र्यम्, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथत
इत्यर्थः(२) । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानश्चोदयति—"नन्वग्ने-
रन्यस्यापी"ति (पृ० ५३० पं० ३) । परिहरति—"भेदप्रतीतेस्त्व"ति । न
तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किन्तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः ।
शङ्कते(३)—"गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदप्युच्येत" ।
यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ सम्बद्धावसम्बद्धौ वा वैयधि-
करण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्व इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशे-
षसमवायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोऽन्यत्वेनाकारितया व्यवस्था-
नाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः । तामिमामयुतसिद्धि-
विकल्प्य दूषयति—"तत्पुनरयुतसिद्धत्व"मिति । तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन
विरुध्यत इत्याह—"अपृथग्देशत्वमि"ति । (४)यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धि-
भ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, नित्ययोस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा
पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिस्तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयो-
र्युतसिद्धिः सिद्धा भवति, गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति, नहि तत्र
शौक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदेशौ शौक्ल्यपटौ, सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शौ-
क्ल्यस्य सम्बन्धिपटदेशत्वात् । तन्न । नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युत-
सिद्धेरभावात्, नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वमनाश्रयत्वात्, नापि द्वयोरन्यतरस्य वा
पृथग्गतिमत्त्वममूर्त्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजसंयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्ध-
त्वात् । तथाह्याकाशमात्मसंयोगि मूर्त्तद्रव्यसम्बन्धित्वात् घटादिवदित्यनुमानम् । (५)पृथगा-

(१) ननु द्रव्योत्पाद्यत्वं केषाञ्चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावात् । द्रव्याधीनत्वमेवोपपादयति
नहीति ।

(२) ननु पूर्वं वेदान्तिभिर्गुणसंघातत्वं द्रव्यस्योक्तमधुना कथं गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति चेन्न ।
पूर्वं स्वमतेन तथोक्तमिदानीं वैशेषिकमतावलम्बनेन द्रव्यमतिरिक्तमभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या
गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति न विरोधः ।

(३) शुक्लत्वं घटवृत्ति शौक्ल्यवृत्तित्वात्सत्त्ववदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रती-
तिर्वेदान्तिभिरुक्ता तस्या अन्यथासिद्धिं शङ्कते इत्यर्थः । भेदेपि सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति शङ्कार्थः ।

(४) एकदेशत्वमपृथग्देशत्वं भाष्ये दूषितम्, स्वयन्तु प्रकारान्तरेणापृथग्देशत्वमाशङ्कते, तत्र ता-
वत्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह नैयायिकमतेन यदि त्विति ।

(५) अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धिं दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रयित्वमिति ।

अयाश्रयित्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयुतासिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपेतविरोधमावहति, तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपादयितुमर्हति । एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनो-रभ्युपगम्यमाने 'संबद्धे' इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य चोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवाद्भिः । स चेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया । (१)न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात्, तद्गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति । (२)न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणपरत्वादेवं प्रथेति साम्प्रतम् । नहि शब्दानुसारि प्रत्यक्षम् । नह्यग्निर्माणवक इत्युपचरिताग्निभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते । न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम् । गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्यक्षानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासम्भवात् । तदिदमुक्तं "**तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वादि**"ति (पृ० ५३१ पं० २) अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्मते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्तेस्तस्मान्मिथ्यावादोऽयमित्याह—"**युतसिद्ध्यो**"रिति । अथ भवतु कारणस्य युतासिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतासिद्धिः कारणातिरेकेणाभावाद्, इत्याशङ्क्यान्यथा दूषयति "**एवमपी**"ति । सम्बन्धिद्वयाधीनसद्भावो हि सम्बन्धो नासत्येकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि भवितुमर्हति, न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । (३)न च कारणसमवायादनन्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्यं वक्तुम्, एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । (४)उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोस्तु सम्बन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतासिद्धिः सम्भवतीत्येतदुक्तम्, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकै'र्युतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते' इतीदं दुरुक्तं स्यात्, युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात् । एतेन 'प्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धि'रित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायाऽन्या युतसिद्धिर्वक्तव्या । तथा च सैवोच्यतां किमनया (५)परस्पराश्रयदोषग्रस्तया । न चान्या सम्भवती-

---

(१) ननु समवायो न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः किन्तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययाविषय एवेत्याशङ्क्याह न चेति ।

(२) नचेति । शुक्लत्वमित्यादित्वतलादेर्निष्कृष्टगुणाभिधायकत्वेन शुक्लशब्दस्य द्रव्यनिलीनगुणवाचित्वेन द्रव्ये लाक्षणिकत्वात्सामानाधिकरण्यमतः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमित्यभिप्रायः शङ्काया बोध्यः । नहीतीत्युत्तरार्थस्तु शाब्दो हि व्यवहारो लाक्षणिको न प्रत्यक्षप्रत्यय इति स्फुट एव ।

(३) ननु सम्बन्धिन्यसति समवायो न भवतीति विप्रतिषिद्धमेतत्, उत्पत्तिर्हि समवायः, उत्पत्तिश्चासत्येव कार्ये भवति अन्यथा तद्वैयर्थ्यादत आह न चेति ।

(४) नित्यसमवायस्योत्पत्तित्वे कार्योत्पत्त्यर्थं कारणवैयर्थ्यं चेत्तर्ह्यनित्योऽस्तु, तत्राह उत्पत्तौ चेति । अथ समवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च समवायस्तत्राह सिद्धयोरित्विति ।

(५) प्राप्तेः कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वासिद्धौ तद्व्यावृत्तिसमर्थसंयोगपदवद्युतसिद्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तल्लक्षितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वासिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषोऽत्र बोध्यः ।

त्युक्तम् । (१)यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगोः, यथा स्थाणु-
श्येनयोर्मल्लयोर्वा, न च तन्तुपटयोः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसम्बन्धात्,
तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह--"यथा चोत्पन्नमात्रस्ये"ति । (२)संयोगजोऽपि
हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आ-
त्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहा-
च्चेति(३) । अपि च सम्बन्धिरूपातिरिक्ते सम्बन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्री-
येत स एव तु सम्बन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि 'परस्तादतिरिक्तः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धोऽ-
सम्बद्धो न सम्बन्धिनौ घटयितुमीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवस्थितिः, तस्मादुपपत्त्यनुभ-
वाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वमपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । त-
स्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकात्किं केन सम्बद्धम्, संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात्
कस्तयोः संयोग इत्याह-"नापि संयोगस्ये"ति । विचारासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्या(४)
परिभावयन्नाशङ्कते--"सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणे"ति । निराकरोति—
(५)"नैकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये"ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभे-
दापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया
मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया
श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह—"यथा
चैकापि सती रेखे"ति (पृ० ५३२ पं० २)। दार्ष्टान्तिके योजयति—"तथा
सम्बन्धिनो"रिति । अङ्गुल्योर्नैरन्तर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरौत्तराधर्यं संयोगः । कार्यका-
रणयोस्तु तादात्म्येऽप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । "नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्ययो"रित्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अपि
चाद्यवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणुमनसोश्चाद्यं कर्म भवद्भिरिष्यते । "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं, वायोस्ति-
र्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी"ति (अ० ५ आ० सू० १३) वचनात् ।
न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवति, संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् प-

(१) अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा प्राप्तिरिति लक्षणत्रयं संयोगस्य कार्यकारण-
सम्बन्धे न सम्भवतीति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यभिप्रायकं नैयायिकमतमाह यद्युच्येतेति ।

(२) तन्तुभ्यः पटे उत्पन्ने तत्क्षण एव तन्त्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते नैयायिकैस्स
च न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतो यथोक्तलक्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याशयेनाह संयोग-
जोऽपीति । तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावदेव लक्षणमस्तु तथाच नाव्याप्तिः, नाप्यन्योन्याश्रयः संयोगपदानु-
पादानादिति तत्राह नचेति ।

(३) अनेनोक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिः सूचिता—असति प्राप्तरि प्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिरि-
ति क्षणमात्रमप्राप्तेः सत्त्वात् ।

(४) संयोगस्य । अत्र संयोगः सम्बन्धिभिन्नः तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति पूर्वपक्षिम-
तेनानुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(५) उक्तानुमानेन कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनम्, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इत्याशयेन समा-
धत्ते नैकत्वेपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागेव पुत्राद्यपेक्षया पित्रादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न
च भिद्यत इति व्यभिचार इति भावः ।

समहत्त्वेनानणुत्वप्रसङ्गात् । न च प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादतिप्रसङ्गादित्याह—"तथाऽणवात्ममनसा"-मिति । किंचान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः (१)सङ्गहो यत एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्ध्यन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति—"न" कुतः ? "इतरेतराश्रयत्वात्" (पृ० ५३३ पं० ५) । तद्विभजते—"कार्यकारणयोर्हि"ति । "किंचान्यत् परमाणूना"मिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः, तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः, अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत्परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते—"यांस्त्वमि"ति । निराकरोति—"न स्थूले"ति । किं सूक्ष्मत्वात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—"वस्तुभूतापी"ति भवन्मते, उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति—"विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेने"ति (पृ० ५३४ पं० २) । "यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपी"ति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथते प्रथमानश्चाश्वशफाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशश्चोत्पद्यते, (२)न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥

सू० समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

(३)अवान्तरसङ्गतिमाह—"वैशेषिकराद्धान्त" इति (पृ० ५३५ पं० ५) । वैशेषिकाः खल्वर्धवैनाशिका(४)स्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तेऽर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि

(१) ननु निरवयवसावयवयोः समवायसम्भवात्कथं संश्लेषानुपपत्तिरत आह सङ्ग्रह इति । एकाकर्षणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्कुरतरुशाखादीनां दृश्यत इत्यर्थः ।

(२) नहीति । यथा संवेष्टनेन पिण्डीकृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किन्त्ववस्थितसंयोगानामेव तेषामधिकदेशव्याप्त्या पिण्डावस्था नश्यति तथा पिष्टस्यापीति ।

(३) वैशेषिकनिरासोत्तरं वैनाशिकनिरास इत्यर्थः ।

(४) परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशादर्धवैनाशिका वैशेषिका इतीदमेव वक्ष्यति निरन्वयविनाशमित्यादिना । गुणानां केषाञ्चित्-परमाणुपारिमाणादीनाम्, अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशेऽपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वयनाशः इति बोध्यम् ।

क्षणिकभाववादिना त्वसौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामस्तेन नतरामित्युक्तम्। तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह—"स च बहुप्रकार" इति। वादिवैचित्र्यात् खलु केचित्सर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्सर्वशून्यताम्, अथ त्वत्रभवतां (१)सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न सम्भवति तत्त्वस्यैकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह—"विनेयभेदाद्वा"। हीनमध्यमोत्कृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति। तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते। यथोक्तं बोधिचित्तविवरणे(२)—

(३)देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः।
भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।
भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा॥ इति।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदो(४)ऽस्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः, तथा च त्रित्व(५)मुपपन्नमिति। पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेहस्वभावाः, अग्निरुष्णस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः। ईरणं प्रेरणम्। भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैत्तिकानाह—"तथारूपे"ति। रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा(६)इन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः। विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः(७)। वेदनास्कन्धो—या प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः। संज्ञास्कन्धः—सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः। संस्कारस्कन्धो—रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति। तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी। "तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपी"ति। बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता। कुतः? "समुदायिनामचेतनत्वात्"। चेतनो

---

(१) सौत्रान्तिकादीनाम्, विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थाणौ, वस्तुवशाद्वा यथा क्रियायामत्र तु न प्रथम इत्युक्तं सर्वज्ञानामिति। न द्वितीय इत्यभिहितं तत्त्वस्येति।

(२) तदाख्ये बुद्धाभिप्रायविवरणग्रन्थे।

(३) देशनेति। बुद्धानां प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण आगमाः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभिर्लोके श्रोतृसमुदाये पुनर्बहुधा भिद्यन्ते। भेदमाह गम्भीरेति। अगाधतद्विपरीतस्थूलदृष्टियोग्यस्तवरूपेण क्वचित् ग्रन्थप्रवेश उभयलक्षणा—ज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा तत्प्रतिपादिनी भिन्नापि देशना शून्यतैवाद्वयाऽतल्लक्षणाऽनन्तात्पर्यवत्याभिन्नेत्यर्थः।

(४) प्रत्ययवैचित्र्याद्दर्थोऽनुमेय इति सौत्रान्तिकाः। प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः इति मतभेदो द्रष्टव्यः।

(५) सर्वास्तित्व—विज्ञानास्तित्व—सर्वशून्यत्ववादित्वम्।

(६) कायाकारेण संहतत्वात्संहतानामिन्द्रियसम्बन्धित्वाद्वेत्यर्थः। (७) प्रवाहापन्नः।

हि कुलालादिः सर्वं मृद्दण्डाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः, नह्यसति मृद्दण्डादिव्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृद्दण्डादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति, न चासति कुविन्दे तन्तुवेमादयः पटं वयन्ते(१), तस्मात्कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति, कार्योत्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सहत इति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्व एवावतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः(२)। यद्युच्येत—अद्धा चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्धीन्द्रियादिविषयस्पर्शे सत्यभिज्वलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयती-ति, तत्राह **चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्** (पृ० ५३६ पं०)। न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्रागभवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति, घटनसमये तस्याश्चिरातीतत्वेन(३) सामर्थ्यविरहात्। अस्मद्राद्धान्तवदन्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सङ्घातकर्तुरनभ्युपगमात्। कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति। न च स क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावुत्सहते, अत उक्तं **"स्थिरस्ये"ति** । यद्युच्येत—असमवहितान्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा चेतनेनेत्यत आह—**"निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चे"ति** । यद्युच्येत अस्त्यालयविज्ञानमहङ्कारास्पदं पूर्वापरानुसन्धातृ तदेव कारणानां प्रतिसन्धातृ भविष्यतीति, तत्राह—**"आशयस्यापी"ति** । यत्खल्वेकं यदि स्थिरमात्थीयेत ततो नामान्तरेणात्मैव । अथ क्षणिकम्, तत उक्तदोषापत्तिः(४)। (५)न च तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः। (६)आशेरतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते, व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम्, अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । (७)न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावो

(१) तन्तून् सन्तन्वन्ति ।

(२) व्याप्तिसिद्धिः। अत्र यः कार्योत्पादः स तदनुकूलकारणमेलनाधीन इति व्याप्तिः, या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणजन्या इति च व्याप्तिरेवं च कार्योत्पत्तिः स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धाऽनधिष्ठितेभ्यः परामिमतकारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमतेऽवतिष्ठत इति या२ कार्योत्पत्तिः सा २ चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य एव जायत इति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। प्रयोगश्च—विमतं चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात्तन्तुवदिति बोध्यः। (३) स्थायिवासनाया बौद्धैरनङ्गीकारादित्यर्थ ।

(४) पूर्वापरानुसन्धातृत्वाभावादिदोषानुपपत्तिरित्यर्थः।

(५) क्षणिकविज्ञानसन्तानरूप आत्मा न चेत्यर्थः।

(६) आशयस्येत्यस्य व्युत्पत्तिमाह आशेरत इति ।

(७) अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रकृते किमायातमत आह न चेति।

नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—"क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्चे"ति ॥ १८ ॥

(सू०) इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

"यद्यपीति" (पृ० ५३७ पं० ४) अयमर्थः-संक्षेपतो हि (१)प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तं बुद्धेन 'इदं प्रत्ययफल'मिति । (२)'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता' । 'धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमते'ति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधः—बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति । (३)असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति, यावत्पुष्पे सति फलमिति । (४)तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति, अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते-प्रत्ययो हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां(५) भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत् । यथा षण्णां धातूनां समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते, तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य सङ्ग्रहकृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति, अब्धातुर्बीजं स्नेहयति, तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति, वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति,यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति, आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति, ऋतुरपि बीजस्यपरिणामं करोति, तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य सङ्ग्रहकृत्यं करोमीति, यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति, अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति ।

(१) प्रतीत्य कारणं प्राप्य, समुत्पादः कार्योत्पादः कारणात्कार्योत्पादस्तस्य लक्षणमुक्तं बुद्धेन, तत्सूत्रमुदाहरति इदमिति । इदं कार्यं प्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः ।

(२) हेतूपनिबन्धस्य सङ्ग्राहकं सूत्रमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा एषा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता, धत्ते इति धर्मः कारणम्, ध्रियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्सति यदुत्पद्यते असति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च न चेतनः कश्चित्सिध्यर्थं कार्यस्यापेक्षणीय इत्यर्थः । कार्यतां कारणतां चाह सूत्रांशेन धर्मस्थितितेति । धर्माणामन्वयव्यतिरेकावेव कार्यता कारणता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत इति भावः । उक्तसूत्रद्वयं व्याचष्टे अथेति । एककारणनिबन्धनो नानाकारणनिबन्धनश्च कारणात्कार्योत्पाद इत्यर्थः ।

(३) हेतूपनिबन्धनस्योदाहरणे उत्पादाद्वेति सूत्रं योजयति असतीत्यादिना ।

(४) तत्र चैतन्यं बीजादीनां किं वा तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्बोक्तुः शासितुर्वा ? नाद्य इत्याह तत्रेत्यादिना । न द्वितीय इत्याहासत्यपीति । अङ्कुरोत्पत्तौ चेतनव्यापारानुपलंभादित्यर्थः ।

(५) अयमानानामिति । तथाच प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययशब्दः इणो धातोर्भावार्थाच्प्रत्ययान्तस्य रूपम्, एवं च समुदितत्ववाच्ययामित्यर्थः ।

तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च। तत्रास्य हेतूपनिबन्धो-(१)यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैवं संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिश्चेन्नाभविष्यन्नैवं जरामरणादय उदपत्स्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्वर्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः सोयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः–पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति, अब्धातुः स्नेहयति कायम्, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति, वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति, आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । (२)यत्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा त्वाध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति, कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः, सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वान्नान्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा (३)पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या संसारानर्थसम्भारस्य मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं (४)विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । (५)तदै-

---

(१) आध्यात्मिकहेतूपनिबन्धस्योदाहरणमाह यदिदमिति । अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः, तथा संस्काराश्च वक्ष्यमाणा यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

(२) विज्ञानधातुं व्याचष्टे यत्त्विति । नाम्ना देवदत्तादेः शुक्लादिरूपस्य चाश्रयः शरीरं नामरूपं, तस्य कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपं सूक्ष्मावस्था स एवाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयपञ्चविज्ञानसंयुक्तं योऽभिनिर्वर्तयति, आस्रवत्यनुगच्छति कर्तारमित्यास्रवः कर्म तत्सहितं समनन्तरप्रत्ययरूपं मनोविज्ञानं चाभिनिर्वर्तयति स विज्ञानधातुरालयविज्ञानामित्युच्यते इत्यर्थः ।

(३) पिण्डेति । देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्त्वेन पिण्डसंज्ञा अत एकसंज्ञा एकैकस्मिन्धातौ नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा प्राणिसंज्ञा वृद्धिह्रासंज्ञेत्यर्थः ।

(४) आलयत्वादिविशेषानपेक्षा सामान्यतो वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानमित्युक्त्वा नामरूपं व्याचष्टे विज्ञानाच्चेति । अभिनिर्वर्तत इति सम्बन्धः । पृथिव्यादयश्चत्वारो उपादानकारणस्कन्धा नामेत्युच्यते। तानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तत इत्यर्थः ।

(५) तदैकध्यं तदेकधेत्यर्थः, कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्देश इति यावदेतेन नामरूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमित्याशङ्का परास्ता ।

कथ्यमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते । (१) शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था, नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः, स्पर्शाद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति । तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति । ततो भवः, भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ । तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । म्रियमाणस्य मूढस्य साभिषङ्गस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं प्रलपनं 'हा मातः हा तात हा च मे पुत्रकलत्रादी'ति परिदेवना । पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम् । एवंजातीयकाश्चोपाय "स्त उपक्लेशा"(२)गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्यादयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संघात इति । तदेतद्दूषयति—"तन्न कुतः ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"दिति । (पृ० ४३८ पं. १) अयमभिसन्धिः—यत्खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः, अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सन्निधापयितास्ति कारणानामित्युक्तम् (३) । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनिक्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । (४)स्यादेतत् , अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्कुरमारभन्ते, तेषां तूपसर्पणप्रत्ययवशात् परस्परसमवधानम् , न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्य उदासत इति युक्तम् । न हि ते प्रेक्षावन्तो येनैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोऽपि कार्ये इति कृतं नः सन्निधिनेति । किन्तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसन्निधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसन्निधातुमशिते । तांश्च सर्वाननपेक्षान्प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । (५)न च स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्याणामीशते, तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः

(१) जातेरग्रे वक्ष्यमाणत्वादत्र गर्भाभ्यन्तरदेहोक्तिरित्याह शरीरस्येवेति । षडायतनान्याह नामरूपसंमिश्रितानीति । षड् पृथिव्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणसमूहस्य तत्तथा ।

(२) उपक्लेशा इति । मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च भाष्यगतैवञ्जातीयकशब्दनिर्देश्या इत्यर्थः ।

(३) एवं च हेतूपनिबन्धे चेतनानपेक्षत्वमस्माभिरङ्गीक्रियते न प्रत्ययोपनिबन्ध इति भावः । ननु मिलितेभ्यः पृथिवीधात्वादिभ्यश्चेतनान्तरेणैवाङ्कुरोत्पत्तिरुक्ता तद्वद्देहोत्पादोऽपि किं न स्यादत आह बीजादिति । तत्रापीश्वरः संहन्तेत्यर्थः ।

(४) संहतानां हेतुत्वे संहन्त्रा भावितव्यमित्युक्तं वेदान्तिना तत्र सङ्घातस्याप्रयोजकत्वम्, ततश्च न संहन्तुरनुमानमित्याशयेनाशङ्कते स्यादेतदिति । अङ्कुरोत्पत्तेरव्यवक्षणो बीजादीनामन्त्यक्षणस्तं प्राप्ता एव कारणं न पूर्वं तथैव दर्शनादित्यर्थः । प्रत्येकं कारणानां कार्योत्पादसामर्थ्ये किं सङ्घातेनेत्यत आह तेषामिति । अन्योन्यसमीपगमनकारणवशान्मिथः सन्निधानप्रयोजकं जायत इत्यर्थः ।

(५) यदि प्रत्येकं हेतूनां कार्यजननसामर्थ्यं तदा प्रति कारणमेकैककार्योत्पादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न चेति । तत्रैव—एकस्मिन्नेवेत्यर्थः । बीजेनाङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव, तत्र लाघवात्तैरेक एव जन्यत इति भावः ।

सामग्र्या एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्शनात् । तन्न(१) । यद्यन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वे ततः पूर्वे सर्वे एवानपेक्षास्तत्तत्स्वकार्योपजनन इति कुसूलस्थत्वाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने, एवं सर्वे एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती कृषीबलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । (२)येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परयाऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति । तस्मात्परस्परापेक्षा एवान्त्या वा मध्या वा पूर्वे वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तव्यम्, यथाहुः—

न किंचिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भवः । इति ।

तदेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षापूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्भवितुमर्हति । तदिदमुक्तम् **"भवदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्यते"** इति । **"इतरेतरप्रत्ययत्वेपी"**ति । इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः । उक्तमभिसन्धिमविद्वान्(३) परिचोदयति **"नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यत"** इति । परिहरति—**"अत्रोच्यते, यदि तावदि"**ति । किमाक्षेप उत्पादनमाहो ज्ञापनम् । तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किन्तु स्वसामर्थ्येन(४), तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम्, तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भोक्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न सम्भवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भोक्तुर्भोगेनापि कदाचिदाक्षिप्येत संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति—**"भोक्तृरहितेष्वि"**ति । (५)अपि च बहवः उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति, न च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोऽस्ति, (६)भावस्योपकारानास्पदत्वात् , क्षणस्याभेद्यत्वादनुपकृतोपकृतत्वासम्भवात , कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघात।तदिदमाह—**"आश्रयाश्रयिशून्येषु चे"**ति । **"अथायमभिप्रायः"** इति । यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतूपनिबन्धनः, तथा च कृतमधिष्ठात्रा, हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः । (७)अस्तु तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायत इति, अन्योन्याश्रयप्र-

---

(१) उक्तं सङ्घाताप्रयोजकत्वं दूषयति तन्नेति ।

(२) नन्वनन्तरक्षणपरम्परा बहिरेव भवतु कुतः कुसूल एवाङ्कुरसिद्धिस्तत्राह येनेति । अनपेक्षस्य देशभेदेऽप्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः ।

(३) नासंहतस्य सामग्रीत्वं सहन्ता च न तवेत्युक्तमभिसन्धिमजानन्नित्यर्थः ।

(४) सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः ।

(५) न केवलं सङ्घातानुपपत्तिः किन्तु संहतानां य इतरेतरमुपकारः सोऽपि नेत्याह अपि चेति ।

(६) भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेकक्षणवर्तित्वमुत जाते भावे उत्तरक्षणे उपकारः ? नाद्य इत्याह भावस्येति । बौद्धमते क्षणस्याभेद्यत्वाद्वस्तुन उपकृतत्वानुपकृतत्वे न सम्भवतोऽतो भावस्योपकारानास्पदत्वमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेन वेति । नोपकार्योपकारकभाव इत्यन्वयः ।

(७) उक्तमभिसंधिमविद्वानित्युक्तं विशदयति अस्तु तावदिति ।

प्रसङ्गोऽस्मिन्पक्ष इत्याशयवानाह "कथन्तमेवे"ति । सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमास्थाय चोदयति "अथ मन्यसे सङ्घाता एवे"ति । अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च, न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित्पुञ्जीक्रियन्ते तथा च कृतमत्र संहन्त्रा चेतनेनेति भावः । "अनादा"विति परस्पराश्रयञ्जिवर्तयति । तदेतद्विकल्प्य दूषयति "तदापि सङ्घातादि"ति । (१)स खलु संघातसन्ततिवर्ती धर्माधर्मद्वयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कञ्चनानासाद्य स्वत एव जनयेद् आसाद्य वा ? अनासाद्य जनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्, समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपायोगात्, आसाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः, तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः, तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसन्तानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः । तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति । "अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यादि"ति । (पृ० ५३९ पं० १) । (२)अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्तुकामस्तत्साधने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्पते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन् । न हि भोगो भोगाय कल्पते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं मोक्षेपि द्रष्टव्यम् । तत्र बुभुक्षुमुमुक्षु चेत् स्थिरावास्थीयेयातां न तदाऽभ्युपेतहानमस्थैर्ये वाऽप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । "न तु संघातः सिद्ध्येद् भोक्त्रभावादि"ति । (३)भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः, ततः कर्माभावात् संघातसिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

सू० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमस्याह—"उक्तमेतदि"ति । हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः, सम्प्रति हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह—"इदमिदानीमि"ति । "निरुध्यमानस्ये"ति । (४)न तावद्वैशेषिकवन्निरोधकारणसांनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिः, तस्यानिष्टत्वात्, (५)तस्माद्विनाशग्रस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम्, निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम्, तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते—"अथ भावभूत"इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्प्राक्कालसत्तार्थवती न कार्यकाला, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोकदृष्ट्या दूषयति—"भावभूतस्ये"ति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो

---

(१) अदृष्टात्सङ्घातोत्पत्तिव्यवस्थासिद्धेर्भाष्योक्तदूषणानुपपत्तिमाशंक्याह स खल्विति ।

(२) भोक्तुर्भोगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो हीति । भोक्तुः स्थिरतायां हेतुर्भोगार्थ इति । अर्थिदशायां भोगदशायां चानुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः । अस्यैव विवरणं—भोगमाप्तुकाम इति ।

(३) ननु सङ्घातासिद्धौ कर्मभावो वाच्यो न भोक्त्रभावः कर्तुर्हि हेतुता, तत्राह भोक्त्रभावेनेति ।

(४) ननु निरुद्धस्यास्त्वभावग्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत आह न तावदिति । यथाऽऽरम्भकतन्त्वादिसंयोगस्य विनाशक्षणे विद्यमानस्यैव पटादेर्विनश्यदवस्थत्वं वैशेषिकैरङ्गीकृतं न तथा वैनाशिकैरित्यर्थः ।

(५) नन्वुभयोर्विनाशग्रस्तत्वे को भेदस्तत्राह तस्मादिति । यद्विनाशग्रस्तत्वं तदाचिरनिरुद्धत्वरूपं सद् निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितमित्यर्थः ।

लोके दृश्यन्ते, तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति। पुनः शङ्कते—"अथ भाव एवे"ति। यथाहुः—'(१)भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति। भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह—"तथापि नैवोपपद्यते" (पृ० ५४० पं० १) क्षणिकस्य कारणभावः। मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते। यदि च न कार्यसमये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः। न च कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम्। असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः, अनुगमे वा तदेव कारणं, तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः। (२)सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तन्तुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह—"विनैव वे"ति। (३)न च तद्भावभावो नियामकस्तस्यैकस्मिन् क्षणेऽशक्यग्रहत्वात् (४)सामान्यस्य चाकारणत्वात्, कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चेति भावः। अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह—"अपि चोत्पादनिरोधौ नामे"ति। पर्यायत्वापादनेऽपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम्। वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः। संसर्गेऽप्यसता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

सू० असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

(५)नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययात्[१]नीलाकारता, समनन्तरप्रत्ययात्[२]पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययात्[३]द्रूपग्रहणप्रतिनियमः, आलोकात्सहकारिप्रत्ययात्[४]द्धेतोः स्पष्टार्थता। (६)एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चत्वार्येतान्येव कारणानि। सेयं प्रतिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इत्यभावकारणत्व उपरुध्येत—"अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठत" इति। (७)उत्पत्तिरुत्पद्यमानाद्भावादभिन्ना, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥

---

(१) या भूतिरुत्पत्तिर्येषां पदार्थानां सैव क्रिया कारकमिति चोच्यत इत्यर्थः।

(२) ननु सादृश्यसिद्धौ तद्बलादनुगतरूपसिद्धिस्तदेव नास्ति असत्यपि सादृश्ये तद्भ्रमादत आह सर्वथेति।

(३) ननु वैसादृश्येऽपि तन्तुभावे पटभावादुपादानोपादेयभाव इत्याशङ्क्याह नचेति। एकस्मिन्वस्तुक्षणे तद्भावभावस्याशक्यग्रहत्वाद्रासभादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः।

(४) यदि च जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि जातिरेव कारणम् व्यक्तयस्तदवस्थाः स्युर्नान्याः अन्यकारणत्वस्यान्वयायोगादिदं च वैनाशिकैर्नेष्टव्यमित्याह सामान्यस्य चेति।

(५) प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधां भाष्योक्तां बौद्धीयां नित्यादिप्रतिज्ञां दर्शयति नीलाभासस्येति। अयं भावः—विषयकारणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्ते, यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः कारणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः इति।

(६) एवं चित्तानां ज्ञानानां चतुर्भ्य उत्पत्तिमुक्त्वा चैत्तानामपि दर्शयति एवमिति।

(७) ननूत्तरक्षणोत्पत्तिकाले पूर्वक्षणस्थितावपि न स्थायित्वं सिध्यति एकक्षणेऽप्युभयसम्भवादुत्तरक्षणस्तु द्वितीयक्षणे भवाविष्याशङ्क्याहोत्पत्तिरिति। भूतिलक्षणयोरभेदोपगमादुत्तरभावक्षणतदुत्पत्ती अभिन्ने तथाच पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणे यावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः।

सू० प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

(१)भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या, तया निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः। सन्तमिमम सन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम्। (२)एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि व्याख्यातः। सन्तानगोचरो वा निरोधः, सन्तानिक्षणगोचरो वा ? न तावत्संतानस्य निरोधः सम्भवति। हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः सन्तानः। तत्र योऽसावन्त्यः सन्तानी यन्निरोधात् सन्तानोच्छेदेन भवितव्यम् स किं फलं किञ्चिदारभते न वा ? आरभते चेत्, नान्त्यः, तथा च न सन्तानोच्छेदः। अनारम्भे तु भवेदन्त्यः सः, किन्तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारितायाः सत्तालक्षणस्य विरहात्। तदसत्त्वे तज्जनकमप्यसत् जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे एव सन्तानिन इति तत्संतानो नितरामसन्निति कस्य प्रतिसंख्यया निरोधः। (३)न च समानानां सन्तानिनां हेतुफलभावः सन्तानस्तस्य विसभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः सन्तानस्यान्त्यः। (४)तथासति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ सन्तानोच्छेदप्रसङ्गः। कथंचित्सारूप्ये वा विसभागेप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न सन्तानोच्छेदः। तदनेनाभिसन्धिनाह—“**सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवादि**”ति (पृ० ५४१ पं० १४)। नापि भावगोचरौ सम्भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ। अत्र तावदुत्पन्नमात्रापवृक्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः सम्भवति तस्य पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्त्येव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते-“**नहि भावाना**”मिति (पृ० ५४२ पं० १)। यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरुपाख्योऽपि न सम्भवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात्। निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह-“**सर्वास्वप्यवस्थास्वि**”ति। (५)यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः, अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वमन्वय्येव तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विनाश इत्यवस्थावतोऽविनाशान्नावस्थानां निरन्वयो विनाश इति, तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात्।

---

(१) प्रतिसंख्येति सूत्रे प्रतिशब्दः प्रातिकूल्यार्थः, संख्याशब्दश्च बुद्धिवचन इत्याशयेनाह भावेति। प्रतीपा—विरोधिनी।

(२) एतेनेति। तद्विपरीतोऽबुद्धिपूर्वकनिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्यर्थः।

(३) नन्वन्त्यसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतोऽसत्त्वापत्तिः, न च फलारम्भे सन्तानानुच्छेदः, न हि हेतुफलभावमात्रं सन्तानः, किन्तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशुद्धविजातीयक्षणोत्पत्तावपि सजातीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तेत इत्याशङ्क्याह नचेति।

(४) हेतुमाह तथासतीति। सादृश्यं हि सन्तानिनां तुल्यजातीयविषयत्वेन, विषयाणां च तुल्यजातीयत्वं किमपरजात्या उत परजात्या ? नाद्यः, चैत्तसन्तानेऽनुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानाविरमे रसज्ञानोदये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति कथञ्चिदिति। सत्तया जात्या तत्सारूप्यमस्तीति सोपप्लवसन्तानोपरमे सति सति विशुद्धसन्तानोदयेऽपि न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः।

(५) ननु यस्य घटादेर्विनाशः स नान्वयी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तन्न नश्यति तत्कथं सान्वयत्वं नाशस्येत्यत आह यद्यदिति।

स्यादेतत्, मृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादन्वयस्त्वेवम्, तप्तोपलतलपतितनष्टस्य तूदबिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो नाशः स्यादित्यत आह—"अरूपष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपी"ति अत्रापि तत्तोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमम्बुदत्वाय नीयत इत्यनुमेयं मृदादीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् (१)शक्यं त्वत्र वक्तुम्—

उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते ।
विनष्टेऽपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधौ ॥

तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः—सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः, श्रवणमननादिश्च । मार्गः-क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः(२) । अतिरोहितमन्यत् ॥ २३ ॥

सू० आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्व्याचष्टे "यच्च तेषामि"ति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । (३)तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शत्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमितम् । न चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रियग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति । "अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत" इति (पृ० ५४३ प० ३)। निषेध्यानिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषेधो नासत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणाभावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४ ॥

सू० अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते "अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन" इति । यस्तु सत्य(४)प्येतस्मिन्नुपलब्धृस्मर्त्रोरन्यत्वेऽपि समानायां संततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरुपपत्स्यत इति

---

(१) तप्तशिलातलपतितस्योदबिन्दोर्दृश्यमानान्वयिरूपाभावं स्वीकृत्यानुमानादन्वयः प्रदर्शित इदानीं प्रत्यक्षतोऽनुवृत्तिमाह शक्यं त्विति । उदेति । उदबिन्दावुपलतलपातिते सिन्धौ समुद्रे च तोयभावस्तोयत्वसामान्यं न भिद्यते, तस्मादुदबिन्दौ विनष्टेऽपि च तस्य बिन्दोः सामान्यरूपेणाम्बुधावस्त्यन्वय इति श्लोकार्थः ।

(२) मोक्षप्राप्तिकारणत्वाद्भावनाया मार्गत्वमित्यर्थः ।

(३) परिशेषतः शब्दस्याकाशाश्रयत्वं साधयन्नाह तथाहीति । तस्य हि न तावद्द्रव्यादिभ्योऽन्यत्रप्रसक्तिरिति प्रदर्शयितुं सामान्यादित्रयेऽनन्तर्भावमाह जातिमत्त्वेनेति । गुणत्वेन तस्याकाशाश्रयत्वसिद्धये द्रव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाहास्पर्शेति । अत्र शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गन्धवदित्यनुमानप्रयोगो बोध्यः ।

(४) अनुस्मरणे । अन्यत्वेऽपीत्यस्य उपपत्स्यत इत्यत्रान्वयः । एतन्मते च क्रियातिरिक्तकर्त्रभावादुपलब्धिस्मृती एवोपलब्धृस्मर्तारौ तयोर्भेदेऽप्येकसन्ततिगतत्वेन कार्यकारणभावान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्रत्यक्षाविरोधमाह—"अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तरी"ति (पृ० ५४४ पं० १)। ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तूत्तरः—"आ जन्मन" "आ चोत्तमादुच्छ्वासाद्" आमरणादित्यर्थः। न च सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः। शङ्कते—"तेनेदं सदृशमि"ति। अयमर्थो—विकल्पप्रत्ययोऽयम्। विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यवस्यति, (१)न तु तत्वतः पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति, तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति, निराकरोति—"न तेनेदमि"ति (पृ० ५४५ पं० २) "भिन्नपदार्थोपादानादि"ति। नानापदार्थसम्भिन्नवाक्यार्थाभासस्तावदयं विकल्पः प्रथते, तत्रैते नानापदार्था न प्रथन्त इति ब्रुवाणः (२)स्वसंवेदनं बाधेत। न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं सम्भवति, एकत्वविरोधात्। न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम्, तथासति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवार्ताज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात्। तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम्, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः। यद्युच्येत—अस्त्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ, तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्, अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति,(३) तत्राह—"यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ" इति। (४)एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो विवादः। तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति। न चैतत्सर्वमसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति। (५)ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावाज्ज्ञानानां च धर्मिणां भेदान्न विरोधः। नह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते। (६)न चालौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षित्वाऽनित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते। तस्मादनेन स्वपक्षं प्रतितिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकी-

---

(१) पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावे तेनेदमित्याकारकप्रत्ययोदयायोगात् 'तेनेदम्' (५४५ पं० २) इति भाष्यस्थशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह न तु तत्त्वत इति।

(२) अत्र किन्तावत्क्षण भङ्गवादिना तेनेदं सदृशमिति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नार्थयोः तयोः सादृश्यं च भानमङ्गीकृयते न वा? भानपक्षे किन्ते ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्भिन्नानि। आद्ये तज्ज्ञानमेकमनेकं वा नाद्यः इत्याह स्वसंवेदनमिति। ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं व्याहतमित्याह न चैकस्येति। ज्ञानभेदं निराचष्टे न च तावन्तीति।

(३) अयमत्र बौद्धाक्षेपाशयः—वेदान्त्युक्तः प्रतीतिविरोधो न स्यादतो नास्मिन्मतेऽर्थस्य ज्ञानापन्नापलापः, किन्तु प्रतीतावारोपितो बाह्योर्थो नास्ति, न च प्रतीतिमात्रोऽतो न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वप्रयुक्तव्याघातः, न वा बाह्यार्थाभ्युपगमप्रसङ्ग इति।

(४) भाष्ये परपक्षाक्षेपानुपपत्तिरुक्ता तां विशदयन् समाधत्ते एकाधिकरणेति। इदं नित्यमिदमनित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारौ, तथाच धर्मिभेदेन व्यवस्थापनाद्विवादो न स्यादित्यर्थः।

(५) असति बाह्यालंबनत्व इत्येतद्विवृणोति ज्ञानाकारत्वे हीति। विषयत्वाभावात्—आश्रितत्वाभावात्।

(६) असति च लोकप्रसिद्धपदार्थत्वे इत्येतद्विशदयति न चेति।

षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । (१)यद्युच्येत—'द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवसेयस्तु बाह्यः, तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोपपद्यत इत्याह—"एवमेवैषोर्थ" इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । (२)अयमभिसन्धिः—कैयमध्यवसेयता बाह्यस्य ? यदि ग्राह्यता न द्वैविध्यम् । अथान्या सोच्यताम् । ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः, (३)किं करणमाहो योजनमुतारोप इति । न तावत्करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते । न चान्तरं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथासति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् , न चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समयजेनाविकल्पकेन । (४)न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽशक्याभिलापसमयं स्वलक्षणं देशकालाननुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहुः—

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।
तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी(५) ॥ इति ।

(६)न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति, तथा च नारोपणम् । (७)अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा

---

(१) एवन्तावत्तत्तेदंतास्पदादिरर्थो ज्ञानस्यान्तर आकार इत्याभिप्रायेण विज्ञानवादिमतं बाह्यार्थवाददूषणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशंक्य प्रतिक्षिप्तमधुना बाह्यार्थोऽस्ति, स च क्षणिक एव निर्विकल्पके चकास्ति सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तद्गतसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्तेऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शङ्कते यद्युच्येतेति । अध्यवसेयः—स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायादधि उपरि अवसेयः बाह्यः, अनेन 'स्वग्राहकस्य ज्ञानस्य स्वयं तावद्ग्राह्यं कथमस्य बाह्याकारविषयतेति' प्रत्युक्तम् ।

(२) कथन्तर्हि बाह्यार्थस्यानिश्चितत्वापादनं भाष्ये तस्योक्तरीत्या निश्चितत्वादत आहायमभिसन्धिरिति ।

(३) किमिति । आन्तरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरीतबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं तद्रूपेण निष्पादनमुत तेन सम्बन्धेन किंवा तेनाकारेणारोपणमिति विकल्पार्थो बोध्यः ।

(४) सविकल्पकेन बाह्यग्रहणपक्षे तावत्किमभिमतं बाह्यं यत्रारोपः—स्वलक्षणं (विशेषः) सामान्यं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह न तावदिति । अभिलापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तुगोचरो विकल्पः, अभिलापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह संगतिग्रहो युक्तः न स्वलक्षणेन देशकालाननुगततयाऽनन्त्यात्तत्र सङ्केतग्रहासम्भवात् अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः ।

(५) सुखादिक्षणिकभावानामात्मा स्वरूपमन्याननुगतत्वादशक्यसंकेतमतस्तेषामसाधारणाकारविषया संवित्तिरभिजल्पयोग्या न भवति किन्तु निर्विकल्पकैवेति पद्यार्थो द्रष्टव्यः ।

(६) द्वितीयं निषेधति नचेति । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीतं विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः ।

(७) एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासासम्भवाद्बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपो निषिद्धः अधुनाऽऽरोप्यस्फुरणायो-

पश्चाद्बाह्यमारोपयत्यथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति, न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी ग्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चेतद्युज्यते, (१)स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाऽतिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं सत्ततोऽन्यदेव स्यान्न तु स्वाकारः समारोपितः । (२)न च भेदाग्रहमात्रेण समारोपाभिधानम् । वैशद्यावैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाह्येऽबाह्यात् स्वलक्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्वचन प्रवर्तेताविशेषात् । (३)एतेन ज्ञानाकारस्यैवालीकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्सूक्तं 'ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः ख्यापयेदि'ति । अपि च सादृश्यनिबन्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेन्न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याह—"न चायं सादृश्यात्संव्यवहार इति" (पृ० ५४६ पं० १) । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह—"भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनी"ति । तथाहि विविधजनसङ्कीर्णगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायासाधारणं चिन्हं विदधतमुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति ॥ २५ ॥

सू० नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

"इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय" इति । (४)अस्थिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । (५)उक्तमेतदधस्तात् निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ पुरुषकर्मवैयर्थ्यम्, सापेक्षतायां च क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः । (६)सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधानना-

---

गाच नारोप इत्याहापिचेति । स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना ।

(१) युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति पक्षे किं स्वीकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोप उताख्यातिमत इव विवेकाग्रहमात्रन्तत्र नाद्य इत्याह स्वाकारो हीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासान्नैक्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः ।

(२) द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रहो मिथ्याव्यवहारजनकः अगृह्यमाणे वा ? नाद्य इत्याह न चेति । न द्वितीय इत्याहापि चेति ।

(३) परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना समारोपं प्रतिक्षिप्य वासनाप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये समारोपं निरस्यति एतेनेति ।

(४) ननु बौद्धैरभावस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमात्कथमभावाद्भावोत्पत्तिरिति तत्सिद्धान्तत्वेनानूद्य निरस्यते इत्याशङ्क्याह अस्थिरादिति ।

(५) उक्तमिति । 'इतरेतरप्रत्ययत्वात् ' (अ० २ पा० २ सू० १९) इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने यदन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षा' इत्यादिनोक्तं निरपेक्षस्य क्षणिकस्य कारणत्वनिरसनम्, सापेक्षस्यापि तस्य 'न क्षणिकपक्षे उपकार्योपकारकभावो स्ती'त्यादिनोक्तन्तदेवानुवदति निरपेक्षादित्यादिना ।

(६) ननु यदि क्षणिकेनोपकृतत्वं सम्भवति अनुपकृतस्य च न सापेक्षत्वं, निरपेक्षस्य च कारणत्वमतिप्रसक्तन्तर्हि क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किन्तु प्रकारान्तरयोगात्मेत्याशङ्क्याह सापेक्षत्वेति ।

न्तरयिकत्वेन प्रकारान्तराभावान्नास्थिराद्भावाद्भावोत्पत्तिरिति क्षणिकपक्षेऽप्यर्द्भावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः। न केवलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च "नानुपमृद्य प्रादुर्भावादि"ति। एतद्विभजते—"विनष्टाद्धि किले"ति। किलकारोऽनिच्छायाम्, कूटस्थाच्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत उत्पद्येत। (१)अयमभिसन्धिः—कूटस्थो हि कार्यजननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा? स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्सहसैव कुर्यात्, समर्थस्य क्षेपायोगात्, अतत्स्वभावत्वे तु न कदाचिदपि कुर्यात्। यदुच्येत—'असमर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसाचिव्यः क्रमेण कार्याणि करोती'ति। तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात्—किमस्य सहकारिणः कञ्चिदुपकारमादधति न वा? अनाधानेऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्ष्येरन्, आधानेऽपि भिन्नमभिन्नं वोपकारमादध्युः। अभेदे तदेवाभिहितमिति कौटस्थ्यं व्याहन्येत। भेदे तूपकारस्य तस्मिन्सति कार्यस्य भावादसति चाभावात्सत्यपि कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी भावः। तदुक्तम्—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।
(२)चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः॥ इति।

तथा चाकिञ्चित्करादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति सूक्तम्। उपसंहरति "तस्मादभावग्रस्तेभ्य" इति। "तत्रेदमुच्यते नासतोऽदृष्टत्वादि"ति। नाभावात्कार्योत्पत्तिः, कस्मात्? अदृष्टत्वात्। नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते। यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः, नह्यभावो विशिष्यते, विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाख्य इत्यर्थः। विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह—"नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरि"ति। (पृ० ५४७ पं० ८)। अपि च यद्येनानन्वितं न तत्तस्य विकारो, यथा घटशरावोदञ्चनादयो हेम्नानन्विता न हेमविकारा, अनन्विताश्चैते विकारा अभावेन, तस्मान्नाभावविकारा, भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावोत्पत्तावि"ति। अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति—"यत्तूक्तमि"ति। स्थिरोऽपि भावः क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किन्त्वनिर्वाच्य एवानिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते। (३)न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात्का-

---

(१) कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वात् 'सर्वं सर्वत उत्पद्यते' इति भाष्यासङ्गत्या सर्वतः सर्वावस्थातज्जन्यसर्वोत्पत्तिरिति कार्ययौगपद्यापत्त्यभिप्रायेण भाष्यं सङ्गमयन्नाह—अयमिति। अन्यकृतोपकारस्य भावादभेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे कौटस्थ्यव्याघात इत्यर्थः।

(२) चर्मोपमश्चेत्—स्थिरः कारणत्वाभिमतः पदार्थ उपकाराश्रयश्चेदित्यर्थः। उपकारादभेदे भावस्य स भावोऽनित्यः भेदे स उपकारोऽनित्यः, स एव च कारणं न भाव इति भावः। उपकारानाश्रयत्वे दूषणम् असत्फल इति।

(३) यदुक्तं बौद्धेन—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति, तत्राह न चैतावतेति। परमार्थाश्रितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव उपादानं तद्धर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः।

र्थस्य रज्जूपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति । (१)अपि च येऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुसन्त्याश्रिषत, तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि, नहि बीजाद्बीजान्तरस्य वा क्रमेलकस्य वाऽत्यन्तवैलक्षण्ये कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये परमार्थसती(२) येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्काल्पनिकादेव स्वलक्षणोपादानाद्बीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः, अन्यथा कार्यहेतुकानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्तरभयात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गति(३)माह—"एवमि"ति (पृ० ५४८ पं० १८) । बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह—"केषाञ्चित्किले"ति (पृ० ५४९ पं० १) । (४)अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामन्यतमाभावेऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् । तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वम्, नह्यस्ति सम्भवो विज्ञानमात्रं चतस्रो विधाश्चेत्यत आह—"तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणे"ति । यद्यप्यनुभवान्नान्योऽनुभाव्योऽनुभवितानुभवनं, तथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिपरिकल्पितेनान्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । (५)एवं च न सिद्धसाधनम् । नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं नीलादीति । (६)तथाहि—स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम् , प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः (७)काल्पनिक

---

(१) बौद्धं प्रति प्रतिबन्दीमाहापि चेति ।

(२) बौद्धमते वस्तुभूतसामान्यस्यापोहभिन्नस्यासत्त्वादित्यर्थः ।

(३) रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याकारमित्यनुमानविरोधाविरोधसन्देहे पूर्वोक्तसमुदायाप्राप्त्यादिदूषणान्युपजीव्य बाह्यार्थापलापाद्वितुहेतुमल्लक्षणां सङ्गतिमित्यर्थः ।

(४) व्याघातेन विज्ञानमात्रवादिनो बौद्धस्य पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्कते अथेति । वस्तुव्यवस्थायै प्रमाणाद्यभ्युपगम्य तन्निषेधो व्याघात इत्यर्थः ।

(५) ननु नीलाद्याकारं विज्ञानमित्यनुमाने वेदान्तिमतेन सिद्धसाधनम्, ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वादन्यथाऽद्वैतासिद्धेरत आह एवं चेति । बौद्धा हि वित्तेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपं वदन्ति न वयमित्यर्थः ।

(६) बुद्धौ परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागमुपपादयति तथाहीति । अत्राकारस्यासत्यत्वं बाह्यरूपेणासत्येनान्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तत्वमित्यर्थः ।

(७) काल्पनिक एवेति । वास्तविकश्चेदुपलभ्येतातोऽनुपलब्ध्या मिथ्याप्रमाणफलभागः काल्पनिक एव बाह्यार्थवादिमतेपीति भावः ।

एव प्रमाणफलव्यवहारोऽभिमत इत्याह—"सत्यपि बाह्येऽर्थे" इति। (१)भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात्, नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति, तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम्। (२)कथं च तद्भवति ? यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतः। (३)न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुसद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम्। अशक्तिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम्। प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव। (४)एवं सौत्रान्तिकसमयेऽपि। ज्ञानस्यार्थसारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात्। अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात्। तथा चाहुः—'नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात्। तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेत्' इति। प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभावउपपत्तीराह—"**कथं पुनरवगम्यत**" इति। स हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावन्न संभवति। एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम्। न चान्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति(५), अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्। न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम्, विकल्पासहत्वात्—किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मः, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः। यदि पूर्वः कल्पोऽद्धा, तथा सति हि (६)स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति। एवं च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति। द्वितीय इति चेत्। तथा हि रूपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं, न चात्र कस्य चिद्भ्रान्तता। नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः। तेन मा भून्नीलत्वादिवत्परमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुष्वभावात्। प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सांवृतं (७) स्थौल्यम्। यथाहुः—

---

(१) वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपादयति भिन्नाधिकरणत्वे हीति। तद्भावः—करणफलभावः। करणफलभावः समानाधिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह नहीति।

(२) कथमिति। ज्ञानस्थत्वाभावे कथमैकाधिकरण्यं भवतीत्यर्थः।

(३) नचेति। न तावत्कुण्डे बदरवज्ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः ज्ञानस्यासंयोगित्वात्, तादात्म्येन तु स्यात्, न च वस्तुतो भिन्नानामेकस्यैक्योपपत्तिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इति भावः।

(४) बाह्यार्थं प्रत्यक्षं वदतां वैभाषिकाणां मते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वं प्रदर्श्य ज्ञानगताकारवैचित्र्येणानुमेयं बाह्यार्थं स्वीकुर्वतां सौत्रान्तिकाणां मतेन तमतिदिशति एवमिति। ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितं तच्च बाह्यार्थव्यवस्थापकम् प्रतिबिम्बमिव बिम्बस्यातः प्रमाणम्। ज्ञानान्यव्यावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलम्, तद्धि सारूप्यबलान्नलिज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते। अस्मिन्मतेपि प्रमेयं परमार्थभिन्नमित्यर्थः। सारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयव्यवस्थापकत्वे सौत्रान्तिकवचनमाह तथाचेति। तां—वित्तिम्। किं घटयेदत आह सरूपयत्तदिति। तद्बाह्यं वस्तु सरूपयत् स्वरूपेण सरूपां वित्तिं कुर्वत् घटयेत् वित्त्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः।

(५) अनेन बाह्यार्थस्य परमाणुगोचरप्रतीतिविशेषकृतत्वं निरस्तम्, न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासमित्यनेन च परमाणुमात्रत्वं निराकृतम्। अतिप्रसङ्गेनेति। भासमानादन्यगोचरत्वमतिप्रसङ्गः।

(६) स्वाकारावलम्बनम्।

(७) प्रातिभासिकम्।

(१) ग्रहेऽनेकस्य चैकेन किंचिद्रूपं हि गृह्यते ।
सांवृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसम्भवात् ॥
न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहाद्यतः ।
सांवृतं ग्रहणं नान्यत्र च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ इति ।

(२)तत्र । नैरन्तर्यावभासस्य भ्रान्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः । तस्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्ययः परमाणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः । (३)तस्मात्कल्पनापोढत्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्घटादिप्रत्ययस्य पीतशङ्खादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं—"न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति, नापि तत्समूहाः स्तम्भादयो" ऽवयविनः । तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव, तत्र चोक्तं दूषणम्(४), भेदे तु गवाश्वस्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम्, समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत. तस्माद्यद्यत्प्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासहत्वाद् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च (५)न तावद्विज्ञानमिन्द्रियवाजलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । न हि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति, तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न चार्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहते, अतीतानागतेषु तदसम्भवात् । नह्यस्ति सम्भवोऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्युपेया । (६)तच्चानाकारं सद् आजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति तद्भेदव्यवस्थापनायाकारभेदोऽस्यैषितव्यः । (७)तदुक्तं 'न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः

---

(१) ग्रहे इति । अनेकस्य परमाणोरेकेन ज्ञानेन ग्रहणे किञ्चित्स्थूलं रूपं गृह्यते तत्सांवृतम्, यत एकपरमाणुस्वरूपं स्थौल्यं गृह्यते चेत्स्वाभाविकं भवेन्न त्वेकत्र स्थौल्यं सम्भवत्यतो न स्वाभाविकमतोऽन्योपाधिकं प्रतिभासस्थं तदित्यर्थः । एकपरमाण्वात्मनि औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तत्वमाशंक्य द्वितीयश्लोकेन परिहरति नचेति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतो नानापरमाणूनां ग्रहणात्सांवृतस्य स्थूलस्य ग्रहणमन्यत्र भवति । य एव भिन्नधीगृहीतास्त एव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्यमाणाः स्थूलमिति निर्भासन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुग्रहश्च न भ्रम इत्यर्थः ।

(२) एवं बाह्यार्थवादिसमर्थितं स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं विज्ञानवादी दूषयति तत्रेति ।

(३) ननु स्थूलप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं न युक्तम् स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात्, सविकल्पकं ह्यवस्तुभूतसामान्यविषयत्वाद्भ्रान्तमित्याशंक्याह तस्मादिति । कल्पना—अभिलापः, तदपोढं—तद्रहितम् ।

(४) परमाण्ववभासज्ञानानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ।

(५) भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तम्भाद्याकारवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या स्तम्भादेर्ज्ञानाकारत्वमयुक्तमुक्तम्, भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनसम्भवादित्याशंक्य भेदाभ्युपगमेऽर्थस्यापरोक्षता न स्यादित्याह न तावदित्यादिना ।

(६) ननु मा भूज्ज्ञानमर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनकम्, मा च विषयप्राकट्यमनेनाजनि, तथापि स्वभावसम्बन्धादर्थविषयव्यवहारं जनयेदित्याशंक्याह तच्चेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारण्यान्नीलाकारवज्ज्ञानं नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः ।

(७) सौत्रान्तिकस्याप्येतत्सम्मतामात वदन् विज्ञानवादी तदुक्तिमाह तदुक्तमिति ।

सर्वत्राविशेषात् तां तु साकल्यमाविशत् सकल्पयत्तद् घटयेदिति । एकश्चायमाकारो ऽनुभूयते स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किंचन प्रमाणमस्तीत्याह—"अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्ये"ति । "अपि च सहोपलम्भनियमादि"ति (पृ० ५५० पं० २) । (१)यद्येन सह नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः(२) । निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते, कदाचिदश्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।

"स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्" (पृ० ५५० पं० ४) । यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । (३)बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिंशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चोदयति—"कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे नीलमिदं पीतमिदमित्यादि प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत" स हि मेने (४)ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथाऽविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययाश्चेतनसन्तानान्तरसापेक्षास्तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यश्चासावालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । (५)वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसन्ततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्यभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्ती पूर्वक्षणः सन्तानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, (६)तथा च सर्वेप्यालयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसन्तानपातित्वाविशे-

---

(१) एवं प्रत्यक्षेणार्थस्य ज्ञानाभेदमुपपाद्यानुमानेन तमुपपादयति यद्येनेति ।

(२) अयं भावः—विज्ञानवादिना ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपलंभनियमाभावस्य विरुद्धो यः सहोपलम्भनियमस्तदुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिमेवाह निषेध्यो हीत्यादिना । अश्विनौ—नक्षत्रविशेषे ।

(३) यो यन्मात्रानुबन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुर्वृक्षतेव शिंशपामात्रानुबन्धिनी, अत एवोक्तं तद्भावमात्रान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति, तत्र तद्भावं दर्शयन्नाह बाह्येति । स्वप्नप्रत्ययादिषु बाह्यानालम्बनत्वदर्शनात्प्रत्ययत्वमात्रप्रयुक्तं निरालम्बनत्वम्तस्य चाभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वात्तदात्मेत्यपि अत्र द्रष्टव्यम् । अतएवोक्तं न ह्यन्यासंसर्गिणो भावादन्योऽभाव इति ।

(४) सौत्रान्तिकमतेन बाह्यार्थसद्भावेऽनुमानमाह ये यस्मिन्निति ।

(५) उक्तानुमाने अर्थान्तरमाशङ्कते विज्ञानवादी वासनेति ।

(६) विज्ञानवाद्यभिप्रायमुक्त्वा दूषयन्नाह बाह्यार्थवादी तथाचेति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेप्यालयविज्ञानसन्तानवर्तिनः क्षणा हेतव इति वक्तव्यम्, न चेदेकोपि हेतुर्न स्यादिति बाधकमाह नवा कश्चिदिति । सर्वेषां हेतुत्वे दूषणमनुपदमेवाभिधास्यते इति भावः ।

यात् । (१)क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । (२)नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैतन्न स्यात्, सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसन्तानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तेः, स्वसन्तानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कदाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । (३)न च ज्ञानसन्तानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्यचिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य, अपि च सत्त्वान्तरसन्ताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात् , न हि सत्त्वान्तरसन्तानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसम्भवः । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात्, संसारस्यादिमत्त्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षसम्भवः । (४)तस्मादस्ति बाह्योऽर्थः प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्यानुमानिको बाह्योऽर्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तान्निराकरोति—"**वासनावैचित्र्यादित्याह**" विज्ञानवादी । इदमाकूतम्—स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन (५)हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि—बाह्यनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचिन्नीलसंवेदनं कदाचित्पीतसंवेदनम् ? बाह्यनीलपीतसन्निधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसन्निधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति ? तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः ? हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । सन्तानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । न च सन्तानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां, यदभेदात् क्षणा(६) न भिद्येरन् । (७)ननूक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः,

---

(१) एकस्यैव क्षणस्य हेतुत्वं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते विज्ञानवादी क्षणभेदादिति । कार्यकादाचित्कत्वं-आलयविज्ञानक्षणवर्तिवासनापरिपाकजन्यप्रवृत्तिविज्ञानयोः कादाचित्कत्वम् ।

(२) सौत्रान्तिको दूषयन्नाह नन्विति । एवं च सर्वेषां हेतुत्वे नीलज्ञानं सदा स्यान्नतु कदाचिदिति सर्वानुभवसिद्धं नीलादिज्ञानस्य कादाचित्कत्वं व्याहन्यतेति बाह्यार्थसद्भाव आवश्यक इति भावः ।

(३) हेत्वन्तरापेक्षत्वेऽपि नीलादिज्ञानस्यालयविज्ञानसन्तानान्तरमेव हेतुरस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थान्तरत्वमनुमानस्याशंकते न चेति । चैत्रसन्ताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासो यस्य तत्काले उदयतो मैत्रसन्तानस्थगमनवचनविषयाविज्ञानस्य तत्तथोक्तम्, तस्यैव विज्ञानवादिभिः सन्तानान्तरनिमित्तत्वमिष्यते, न तु विवक्षति जिगमिषति वा च चैत्रे यद्गमनवचनप्रतिभानं तस्यापि, तस्य तु चैत्रसन्तानमात्रहेतुकत्वं तच्च निरस्तमिति बाह्यार्थापेक्षा वाच्येत्यर्थः । तस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसन्तानान्तरहेतुत्वे आहापि चेति ।

(४) सन्तानान्तरनिमित्तत्वेऽपि तस्य सदा सन्निधानात्प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नं यस्मात्तस्मादित्युपसंहरन्नाह तस्मादिति ।

(५) प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति पक्षस्य स्वसन्तानमात्रनिमित्तकत्वं विपक्षस्तस्मात्सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य स हेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(६) नन्वालयविज्ञानक्षणानां सम्बन्धिस्वस्वकारणवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदेऽप्येकसन्ततिपतितत्वाविशेषादेकविधं सामर्थ्यं स्यादित्याशंक्याह नचेति । (७) बाह्यार्थवादी शङ्कते नन्विति ।

अन्यथैक एव क्षणो नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन्, तस्समर्थस्यातीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात्, तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, (१)सन्तानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति। (२)तन्न। यदि भिन्नानां सन्तानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसन्तानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नीलसन्तानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत। (३)तस्मात्सन्तानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजननानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः केषांचिन्नेति वक्तव्यम्। तथा चैकालयज्ञानसन्तानपतितेषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा (४)स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम्, कस्यचित्तु स तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः। (५)आलयविज्ञानसन्तानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्यान्नीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, (६)पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादिताऽनयोर्विज्ञानवासनयोस्तस्मान्न परस्पराश्रयदोषसम्भवो बीजाङ्कुरसन्तानवदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह—"**अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्या**"मिति। "**एवं प्राप्ते, ब्रूमः। नाभाव उपलब्धे**"रिति। न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, सद्युपलम्भाभावाद्वाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा सत्यपि बाह्यविषयत्वे बाह्यार्थबाधकप्रमाणसद्भावाद्वा? न तावत्सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह "**कस्मादुपलब्धे**"रिति। नहि स्फुटतरे सर्वजनीन उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षमवलम्बते—"**ननु नाहमेवं ब्रवीमी**"ति। निराकरोति "**बाढमेवं ब्रवीषि**"। उपलब्धिग्राहिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः। "**अत**"**श्चे**"ति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः। तृतीयं पक्षमालम्बते—"**ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवा**"दिति। निराकरोति—"**नायं साधुरध्यवसाय**" इति। (७)इदमत्राकूतम्—

(१) एवमालयविज्ञानसन्तानैक्ये क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेद इत्युपपाद्य तद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थसन्तानभेदे शक्तिभेदः स्यादित्याह सन्तानभेदे त्विति।

(२) उक्ताशङ्कां दूषयन्नाह विज्ञानवादी तन्नेति। बाह्यार्थवादे हि क्षणिकत्वान्नीलार्थानां प्रतिनीलार्थं भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानास्तत्र च सन्तानभेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात्, तथा चैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेत् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः।

(३) चोद्यसाम्यं प्रदर्श्य परिहारसाम्यमाह तस्मादिति।

(४) स्वप्रत्ययः—पूर्वोत्पन्ननीलादिप्रत्ययः।

(५) वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्थवासनाशब्दार्थमाहालयेति। असम्विदितमित्यनेन वासनायाः क्षणिकत्वं सूचितम्।

(६) ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्यादुत्तरज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्वनीलादीति।

(७) तत्र भवान्भाष्यकारः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदन्निदं सूचयामास—यथा किल ज्ञानाभेदेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवः परेण भाष्यते एवमभेदेनापि मया स सुवच इत्यप्रयोजकोऽसम्भवः, प्रमाणन्तु द्वाभ्यामप्यादरणीयम्, तत्रासम्भवं परमते दर्शयन्नाह इदमत्रेत्यादिना। बौद्धोक्तं ज्ञानाद्भिन्नस्य

घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिग्देशव्यापित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनावृतत्वादेव, (१)तथापि तद्देशत्वातद्देशत्वकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वलक्षणैर्विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न शक्यं शक्रेणापि वारयितुम् । (२)व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवज्ज्ञानेऽपि स्थौल्यसम्भवः । (३)न च तावत्परमाण्वाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः, आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात् । (४)न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव ज्ञानानि, तावतां ज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । (५)न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसङ्कलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भते इति साम्प्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात् । यथाह धर्मकीर्तिः--

(६)तस्मान्नार्थे न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न सम्भवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवावास्थेयौ । तथा चेदन्तास्पदमशक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपह्नोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपह्नोतुं शक्यः, असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थायाश्चानुपपत्तेरित्याह—"न च ज्ञानस्य विषयसारूप्या"दिति । यश्च सहोपलम्भनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते-यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात्, अभेदे तदनुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमः । न, एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । (७)अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः ?न तावदेकत्वेनोपलम्भ इत्याह "बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य" । अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह—"अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययवि-

---

स्थूलस्यासम्भवमनुवदति तत्रेदमिति । ज्ञानभेदपक्षे विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्थूलस्य स्यान्न तु ज्ञानाभेदपक्षे ज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञायमानस्य तदाभिन्नस्यानावृतत्वादावृतस्य च तदात्मत्वाभावेन विरोधाप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(१) इदानीमेतमसम्भवमनुमत्य बौद्धमतेऽप्यसम्भवमाह तथापीति । यद्यपि ज्ञानाभेदपक्षेऽवभासानवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गो न प्रसज्यते तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे तद्देशत्वातद्देशत्वयोर्दर्शनाद्देशभेदेन च कम्पाकम्पयोरपि सम्भवाज्ज्ञानाकारत्वेऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ।

(२) अर्थस्य ज्ञानाभेदेऽवयाविन्यवयवे चोक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्निवारमित्याह व्यतिरेकेति ।

(३) नन्वभिन्नदेशवतां परमाणूनामेव ज्ञानावलंब्यत्वाज्ज्ञानाभेदपक्षे कथं विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽत आह न च तावदिति ।

(४) प्रतिपरमाणुज्ञानभेदाङ्गीकारेपि दोषमाह न चेति ।

(५) ननु एकैकज्ञानगृहीतनानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बनः स्यात् इत्यत्राह न च तत्पृष्ठेति ।

(६) तस्मादिति । तस्मात्—वृत्तिविकल्पादितर्कात्, अर्थे-परमाणुसमूहात्मकेऽर्थे, न स्थूलाभासः, न च ज्ञानात्मके विषये, एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण, तदात्मनो—नानाकारात्मकत्वस्य निषिद्धत्वात्, बहुष्वपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलाभासस्य न सम्भवः तेषां मिथो वार्तानभिज्ञत्वादित्यक्षरार्थः ।

(७) तथा चावाचकशब्दप्रयोगान्निग्रहस्थानन्तवेत्यर्थः । अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तत्राहापि चेति ।

षयोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्" । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपानुविद्धं(१) बुद्धिबोध्यं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभात्मकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्वान्नियम एवमिहाप्यात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्म्येऽवकल्प्यत इत्याह—**"अपि च घटज्ञानं पटज्ञान"मिति** । तथार्थाभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनान्न विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह—**"तथा घटदर्शनं घटस्मरण"मिति** । अपि च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्ते द्वे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्गतो न गृहीत इति । एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोऽप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यद्व्यावर्तते यतश्च व्यावर्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वाऽनेकज्ञानगम्यम् । (२)एवं वास्यवासकभावोऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविद्योपप्लववशेन यत् सदसद्धर्मत्वं यथा नीलमिति सद्धर्मो, नरविषाणमशिवर इत्यसद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः । शक्यं हि शशविषाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् । यथोक्तम्—

(३)अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ।
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । (४)एवं विप्रतिपन्नं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्यमित्यसत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसन्धातरि नोपपद्यते। तत्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपन्नमित्याह—**"अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोरि"ति** । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति, नो खलु छिदा छिद्यते किन्तु दारु, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः, पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भूमिरचनापूर्वकमाह—**"किं चान्यद्, विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतीति"** । (५)चोदयति—**"ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे" इति** । अयमर्थः—स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति, नहि चक्षुरिव तन्निलीनमर्थे कंचनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्य-

---

(१) विषयत्वेन सम्बद्धम् । चाक्षुषपदार्थस्यालोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणानुपलब्धावपि तदैक्यादर्शनाद्धेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(२) वास्यवासकत्वमविद्योपप्लवे, स च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति भाष्यं व्याचक्षाणि आह एवमिति ।

(३) अनादिवासनाजन्यसविकल्पकप्रत्ययात्मकविकल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः शब्दार्थः स भाविभूतनीलाद्याश्रयो नीलत्वादिरभावभूतनरविषाणाद्याश्रयो नरविषाणत्वादिरुभयभूतविज्ञाननरविषाणाद्याश्रयोऽमूर्तत्वादिश्चेति त्रिविध इत्यर्थः ।

(४) बन्धमोक्षादिप्रतिज्ञेतिभाष्यस्थादिपदार्थमाह एवमिति ।

(५) विज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन ग्राह्यत्वापत्तिः ? चक्षुर्वदप्रकाशमानस्याप्यर्थबोधकत्वसम्भवादतस्त्वोद्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह चोदयतीति ।

क्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—(१)'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती'ति । (२)तच्चेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति, एवं तत्तदित्यनवस्था, तस्मादनवस्थाया बिभ्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्प-रिहरति—"**तदुभयमप्यसद्विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षा-नुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः**" । अयमर्थः—सत्यमप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य नार्थदृ-ष्टिः प्रसिध्यति न तूपलब्धारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायो(३)पलम्भान्तरं प्रार्थनीयम् , अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षादन्तःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुरर्थश्चोपलम्भश्च प्रत्यक्षौ भवतः, अर्थो हि निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वायान्तःकरणविकारभेद-मनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छतया चैतन्यबिम्बोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत् , (४)नह्यस्ति सम्भवोऽनुभव उत्पन्नश्च न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः । तस्माद्यथा छेत्ता छिदया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः । यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाकं पाकान्तरेण, नापि पाक एव पक्ता किं तु स्वत एव देवदत्तादिः । एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमैव प्रमात्री, किन्तु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । (५)न च प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासम्भवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात्सुष्ठूक्तं 'विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादि'ति । यदुक्तं 'समत्वा-दवभास्यावभासकभावानुपपत्तेरि'ति । तत्राह—"**साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्या-दुपलब्धृपलभ्यभावोपपत्तेः**" । मा भूज्ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यग्राहकभावो ज्ञातृज्ञान-योस्तु वैषम्यादुपपद्यत एव । (६)ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहकक्रियाजनितफलशालितया यथा बाह्यार्थस्य, फले फलान्तरानुपपत्तेः, यथाहुः—'न संविदर्थ्यते फलत्वादि'ति(७), अपि

---

(१) अप्रत्यक्षेति । यद्यप्रत्यक्ष उपलम्भः स्यात्तर्हि चक्षुष इव तस्यार्थदृष्टिरजन्या स्यात् ; सा च न सिध्यति, तस्या अप्यन्यदृष्ट्यपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ।

(२) नन्वेवं चेत्तर्हि ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं सदर्थप्रकाशो भवतु, तत्राह तच्चेदिति ।

(३) उपलम्भप्रत्यक्षत्वाय । स्वप्रकाशसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिम्बिते सत्यन्तःकरणपरिणामस्य भास्वरस्य स्वत एव साक्षिप्रतिबिम्बाधारतया सिद्धिसम्भवान्न परिणामान्तरादपरोक्षतेति ग्रन्थार्थः ।

(४) यदि परिणामान्तरादनुभवापारोक्ष्यं तर्ह्यनुभव उदितोऽपि कदाचिन्न प्रकाशेत, नचैवमतो नित्यसा-क्ष्यनुभवसिद्ध इत्याह न ह्यस्तीति ।

(५) ननु माभूज्ज्ञानविषयज्ञानपरिणामान्तरापेक्षयाऽनवस्था, साक्षिणस्तु साक्ष्यन्तराश्रितप्रमापेक्षया-ऽनवस्था स्यादित्याशंक्य स्वप्रकाशत्वान्नैवमित्याह न चेति ।

(६) ननु साक्षिणं प्रति प्रत्ययस्योपलभ्यत्वे तद्विषय उपलम्भोऽन्यो वाच्यस्तस्य च प्राङ्निरासात्पूर्वा-परविरोध इति भ्रममपनयन्नाह ग्राह्यत्वं चेति । फलेऽन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकल्पसा-क्षिचैतन्यव्यतिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(७) परिणामज्ञानेन संविन्न ज्ञायते फलत्वादित्यर्थः ।

तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया (१)प्राप्नोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि प्रकटा(२)। यथाहुरन्ये 'नान्याः कर्मभावो(३) विद्यत इति। (४)स्यादेतत् यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थौ तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह—"स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्"। तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसन्दिग्धाविपरीतस्य निश्चयसाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते। तथाहि—(५) प्रमाता सन्दिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुत्प्रेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यानुभविकः प्राणभृन्मात्रस्य, न चैतदन्याधीनसम्वेदनत्वे घटते। अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः। तस्मात्स्वयंसिद्धतास्यनिच्छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गायत्तत्वादिति। किं चोक्तेन क्रमेण(६) ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। अवगन्तुश्चेत्कस्यचिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयंप्रकाशेनेति। विज्ञानमेवावगन्त्रिति मन्वानः शङ्कते—"बाढमेवमनुभवरूपत्वा"दिति। न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमेवितव्यम्, तथा च न सिद्धसाधनमिति। परिहरति—"नान्यस्यावगन्तुरिति"। ननु साक्षिस्थानेऽस्त्वस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थे(७) इति शङ्कते—"साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपाक्षिपताऽभिप्रेयता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष पक्ष"—ति। निराकरोति—"ने"ति। भवति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अभ्युपतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम्, कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात्, किन्तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥२८॥

सू० वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययश्चाबाधितः। स्वयाऽपि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते। जाग्रत्प्रत्य-

---

(१) ननु यदि परिणामव्याप्तिव्यतिरेकेण संवित् साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तर्ह्यर्थोऽपि स्वाव्यापकसाक्षिसम्बन्धस्य संविदर्थयोरविशेषादित्याशंक्याह प्राप्तोऽपीति।

(२) अयं भावः—स्वरूपानुभवः सर्वव्याप्यप्यविद्यावृतत्वान्न भासते किन्तु निर्मले इव मुकुरतले मुखं भास्वरस्वभावविशेषवदन्तःकरणे व्यज्यते इति तद्वृत्तिरपि भासुरा सन्निहिता चेति भवति स्वभावप्रकटा, अर्थस्त्वन्तःकरणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावत एव चैतन्याभिव्यक्तिक्षमः, सम्बन्धाविशेषेऽपि स्वभावविशेषाद्व्यंजकाव्यञ्जकत्वं दृष्टम्, यथा चाक्षुषी प्रभा सम्बन्धाविशेषेऽपि रूपाद्येव व्यञ्जयति न वाय्वादिकम्, तस्मात्परिणामाभिव्यक्तानुभवादर्थासिद्धिरिति।

(३) परिणामक्रियाजन्यफलभागिता।

(४) आत्मनः स्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्येत, तदेवासिद्धमित्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति।

(५) असन्दिग्धाविपर्यस्तत्वमुदाहरति तथाहि प्रमातेत्यादिना। अत्र चात्मा स्वयंप्रकाशः शशवदपरोक्षत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगो द्रष्टव्यः। शशवदसन्दिग्धत्वाच्छश्वदपरोक्षत्वमात्मनि द्रष्टव्यम्। आत्मविषयसंविदङ्गीकारे दोषमाहानवस्थेति।

(६) न क्रिया तया व्याप्यते किन्तु कर्त्रेत्यनेनेत्यर्थः। अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राह्यमित्यनुमानस्य विपक्षे बाधः प्रदर्शितः।

(७) नार्थे इति। नार्थेऽपि विप्रतिपत्तिः, तस्य त्वन्मतेऽपि मिथ्यात्वादित्यर्थः।

ग्रस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत्, नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथा च स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात्स्वप्नवदिति(१) । तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यान्न स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसातुम् । "निद्राग्लान"मिति करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह—"अपि च स्मृतिरेवे"ति (२)संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं स्मृतिः । (३)प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगलिङ्गशब्दसादृश्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः, तदिह निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः, सापि च निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति, तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेर्विशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्वैपरीत्यमिति, अतो महदन्तरमित्यर्थः । (४)अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जाग्रत्प्रत्ययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्य(५)मनुभवविरोधेन तदनुत्पादादबाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री, न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह "अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादि"ति ॥ २९ ॥

सू० न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

(६)यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुश्रियमाणावर्थ एवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षायां वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादपि न लौकिकी वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति, द्वयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्यदक्षिणशृङ्गवदाधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह—"अपि च वासना नामे"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३० ॥

सू० क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥

स्यादेतत् यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यश्चायः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासम्भवी ।

---

(१) बाह्यार्थापलापिनोक्ते जाग्रत्प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुमाने इत्यर्थः ।

(२) एवमनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपाधिकत्वं प्रदर्श्य प्रमाणाजन्यत्वेन तदाह संस्कारेति ।

(३) उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतमुपलब्धिपदं व्याचष्टे प्रत्युत्पन्नेति । वर्तमानवस्त्विन्द्रियसंयोगादिप्रमाणषट्कजन्यं ज्ञानमुपलब्धिरित्यर्थः ।

(४) उक्तानुमानीयप्रत्ययत्वहेतोर्बाधितत्वमप्याहापि चेति ।

(५) ननु सामान्यतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमनुमानेनापोद्यतामत आहानुभवेति । अबाधितविषयत्वेन ज्ञातस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदयाच्च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद इत्यर्थः ।

(६) ननु पूर्वपक्षिमतेऽर्थाभावाद्वासनानामर्थोपलब्धिभिः सह व्याप्त्यसम्भवादर्थोपलब्ध्यभावान्न वासनानां भाव इति कथं सङ्गच्छत इत्याशंक्याह यथेति । पूर्वपक्षिणापि ह्यर्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगन्तव्यम्, तद्दृष्टान्तेन च जाग्रत्यनुमेयन्तथाच यौ लौकिकान्वयव्यतिरेकौ तावर्थोपलब्धेः कार्यस्यार्थ एव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवासनारूपकारणे, स्वप्नप्रत्ययहेतुवासनाया अपि जाग्रदर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतो वासनानामर्थोपलब्धिभिर्व्याप्तिसिद्धिरिति हृदयम् ।

इत्थमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन, विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन, एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तूनाम् । यथाहुः—

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथायथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

नं क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह—**"शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते"**(१) । लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नेयं व्यवस्थोपपद्यते । (२) यद्युच्येत—तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांव्यवहारिकम्, तथा च भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—**"नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकस्य व्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमाधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम्"** । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चातात्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत्, यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि, तद्वदिहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुम् । (३) विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्बाधकमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, (४)किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत्केवलं विचारं न सहते, अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव । (५) तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न सदादीनामन्यतमदन्यतमच्चेत्कथं न विचारं सहते, अथ निस्तत्त्वं चेत्कथमन्यतमत्तत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम् । (६)न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वा-

---

(१) सूत्रान्तराणि शून्यवादपक्षखण्डनाय न विरच्यन्त इत्यर्थः । नाभावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणैरुपलब्धेरिति सूत्रं योजयन्सिद्धान्त्याह लौकिकानि इति ।

(२) प्रपञ्चस्यावास्तविकत्वं व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्त्ववश्यमङ्गीकार्यं पूर्वपक्षिमते च तस्याभावः प्रमाणतस्तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रतिपादयन्न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयन्नाह यद्युच्येतेति ।

(३) ननु किमधिष्ठानतत्त्वबोधनेन, प्रत्यक्षादिप्रमितवस्तुगतं विचारासहत्वमेव बाधकप्रमाणं गमयत्वित्यभिप्रायेणाशङ्कते विचारेति । (४) विकल्पद्वारा समाधत्ते किं पुनरिति ।

(५) नाद्य इत्याह तत्रेति । द्वितीयेऽपि निस्तत्त्वं सदादिपञ्चनिविष्टं न वा ? नाद्यः, सदादिप्रकारतत्त्वव्यवस्थायाः पूर्वपक्ष्यनिष्टत्वादित्याह कथमन्यतमादिति ।

(६) न द्वितीय इत्याह न चेति । तत्त्वरूपत्वाभावो हि निस्तत्त्वम्, स चासन्नित्यत्वं भावान व्यवस्थापितं स्यात्तथाचासत्त्वाव्यवस्थाप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ।

भावः स्यात् , सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । (१) अपि चारोपितं निषेधनीयम् , आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतादेः, न चेत् किंचिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्ब्रह्मानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन सांव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः॥ ३१

सू० सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते—"किं बहुना उक्तेन, यथायथा ग्रन्थतोऽर्थतश्चायं वैनाशिकसमय" इति । (२)ग्रन्थतस्तावत्पश्यनीतिष्ठनामिद्धमोषधाद्यसाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमभ्युपैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्यो"त्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिते"ति नित्यतामुपैतीत्यादिबहूह्नेतव्यमिति ॥ ३२ ॥

सू० नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयो, विवसनानां(३) समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्—"सप्त चैषां पदार्थाः सम्मता" इति । तत्र संक्षेपमाह—"संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थावि"ति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह—"पञ्चास्तिकाया नामे"ति । "सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि"ति । जीवास्तिकायस्त्रिधा(४)—बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति । धर्मास्तिकायः (५)प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेधा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तवर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । (६)आस्रवसंवरनिर्जराख्यः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः—सम्यङ्मिथ्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ । (७)आस्रावयति

---

(१) अधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्बाधासम्भवं प्रदर्श्याधिष्ठानाभावादारोपासम्भवं दर्शयन्नाहापिचेति ।

(२) यथायथेति भाष्यस्थवीप्सां व्याचष्टे ग्रन्थत इति । दर्शनं स्थानमिति वक्तव्ये पश्यनातिष्ठनेतिबौद्धानामपशब्दप्रयोगः, शितिप्रत्यये तिष्ठपश्यावादेशौ युच्प्रत्यये तु नाशित्वादेवं मिह सेचन इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढमितिरूपं भवति मिद्धमिति स्वपशब्दस्तथा पोषधशब्दोपि उपवासे बौद्धैः प्रयुक्तोपि लोकाप्रयुक्तत्वादपशब्दो बोद्धव्यः ।

(३) जैनानाम् । एकरूपब्रह्मवादाविरोध्यनेकान्तवादभङ्गस्य बुद्धिस्थत्वात्सङ्गतिर्बोध्या ।

(४) अस्तीति कायन्ते शब्द्यन्ते इत्यास्तिकायाः, कैगै शब्दे इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः कायशब्दोत्र द्रष्टव्यः। केचित् बद्धाः केचित्साधनैर्मुक्ताः, नित्यसिद्धश्च जैनमतेऽर्हन्शब्दवाच्यः ।

(५) प्रवृत्त्यनुमेय इति । प्रवृत्तिर्द्विधा सम्यङ्मिथ्या च, तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः, शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मो ऽनुमीयत इत्यर्थः । अधर्मेति । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थित्याऽधर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

(६) बन्धमोक्षसाधनभूते समीच्यसमीच्यौ प्रवृत्ती दर्शयन्नाहास्रवेति ।

(७) आस्रवाख्यमिथ्याप्रवृत्तिस्वरूपं व्याचष्टे आस्रावयतीति । गमयतीत्यर्थः ।

पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति। अन्ये तु कर्माण्यास्रवमाहुः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते। निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः। स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः। (१)बन्धोऽष्टविधं कर्म। तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति। तथा चत्वार्यघातिकर्माणि, तद्यथा—वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति। (२)तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, नहि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म। मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म। तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते। अघातीनि कर्माणि तद्यथा—वेदनीयं कर्म (३)शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः, तद्धि बन्धोऽपि न निःश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात्। शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुद्धपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते। गोत्रिकमव्याकृतम् ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम्(४)। आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम्(५)। तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि। तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः। विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके। अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति। त एते सप्त पदार्था जीवादयः सहावान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः। तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गिनयनाम न्यायमवतारयन्ति(६)—"स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः,

---

(१) बन्धाख्यफलमाह बन्ध इति। यद्यपि पूर्वोक्त आस्रवोपि बन्धस्तथापि तद्धेतुत्वादयमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम्।

(२) ज्ञानावरणीयं कर्माख्यातुं भूमिकामाह तत्रेति। अतिप्रसङ्गात्—आशामोदकज्ञानादिभ्योऽपि मोदकादिसिद्धिप्रसङ्गात्।

(३) शरीराकारेण परिणामहेतुः। शरीरद्वारा तत्त्ववेदनहेतुत्वाच्च तस्य वेदनीयत्वम्।

(४) वक्ष्यमाणायुष्ककर्मणो देहाकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं कर्मेत्यर्थः।

(५) शुक्रशोणितव्यतिरेकजाते मिलितन्तदुभयरूपमायुष्कं कर्मेत्यर्थः।

(६) सप्तभङ्गीन्यायप्रकारश्चैवं प्रदर्शितोऽनन्तवीर्येण—

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति मतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीतिप्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगस्समुदायभृत्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षाया षष्ठभङ्गसमुद्भवः।
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते॥ इति।

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चे"ति। (१)स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योती, यथाहुः—

(२)वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः॥ इति।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति। अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम्। (३)तथा च—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः।
सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत्॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्वेकान्तेषु(४) यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते। (५)तथाहि—यदि वस्त्वस्त्येवेत्येवैकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्त्येवेति न तदीप्साजिहासाभ्यां क्व चित्कदाचित्कथं चित्कश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा, (६)प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहानानुपपत्तेश्च, अनेकान्तपक्षे तु क्वचित्कदाचित्कस्यचित्कथंचित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति। तमेनं सप्तभङ्गीनयं दूषयति **"नैकस्मिन्नसम्भवात्"**। विभजते—**"नह्येकस्मिन् धर्मिणि"** परमार्थसति परमार्थसतां **"युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां"** परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः सम्भवति। (७)एतदुक्तं भवति—सत्यं यदस्ति वस्तु तत्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा। यत्तु क्वचित्कथंचित्कदाचित्केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्व्यवहारतो न तु परमार्थतस्तस्य विचारासहत्वात्(८)। न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात्। लौकिकानामबाधेन तु तद्व्यवस्थायां

---

(१) नन्वस्ति स्यादिति वर्तमानत्वाविधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमत आह स्याच्छब्द इति। तिङन्ततुल्योऽतो न विध्यर्थतेत्यर्थः।

(२) वाक्येष्विति। स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्ययं शब्दः अस्तित्वादिगम्यं प्रति विशेषणीभूतोऽनेकान्तप्रकाशकोऽर्थसम्बन्धित्वात्तिङन्तसदृशो निपात इत्यर्थः। अर्थयोगित्वमेवोपपादयन्नाह यदीति।

(३) स्यात्पदेनानेकान्ताभिधाने प्रयोजनमाह तथाचेति। किंशब्दोपरि थमुप्रत्यये तदुपरि च चिन्निपातेन कथंचिदस्ति कथंचिन्नास्तीतिरूपात्सर्वथैकान्तपक्षत्यागाज्जायमानः सप्तभङ्ग्यपेक्षः स्याद्वादो हेयोपादेयबुद्धिविशेषकृत् भवतीति कारिकार्थः। इममेवार्थं स्फुटीकुर्वन्नाह किंवृत्ते इति।

(४) अस्त्यादिनियमेषु।

(५) सतामेकान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायमाह तथाहीति।

(६) प्रवृत्त्यभावे निवृत्त्यभावे च पर्यायेण हेतुद्वयमाह प्राप्तेति। प्राप्तस्य सद्वस्तुनोऽप्रापणीयत्वात्, असत्त्वे चैकान्ते हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सदा स्यात्तस्य च साध्यं हानमनुपपन्नमित्यर्थः।

(७) स्याद्वादस्य हेयादिसिद्धिहेतुत्वं खण्डयन्नाहैतदुक्तमिति। यदस्ति तदस्त्येवेति नियमोऽस्माभिरपि स्वीक्रियते, यत्तु कथंचिदस्ति प्रपञ्चः स विकल्पितस्तत्र च हेयादिविभागसिद्धिरित्यर्थः।

(८) आरम्भणाधिकरणे (अ. २ पा. सू. १४) विचारासहत्वं सदसत्त्वे वस्तुनो न धर्मौ असत्त्वदशायामपि वस्त्वनुवृत्त्यापातात्. न च स्वरूपं सर्वदाऽव्ययप्रसङ्गादित्यादिना प्रदर्शितम्।

देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात्। (१)पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति। अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः। न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति। तस्मात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सप्तत्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थंकरणत्वमृषभेणात्मनः। निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानेकान्तवाद इत्याह "ये एते सप्त पदार्था" इति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

"एवं चे"ति चेन समुच्चयं द्योतयति। शरीरपरिमाणत्वं ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्मेति। तदेतदाह—"यथैकस्मिन् धर्मिणी"ति। इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूत्रितमित्याह—"शरीरिणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि"ति। मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यल्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकात्स्न्र्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति। तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतेत्यकात्स्न्र्यमात्मनः। सुगममन्यत्। चोदयति—"स्यादेतत्" "अनन्तावयव"इति। यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्ती संकोचविकाशवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः। तदेतद्विकल्प्य दूषयति—"तेषां पुनरनन्तानामि"ति। न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात्। विशरारवो(२) हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा, तस्मादनित्यत्वात्तस्य (३) नास्थिरो जीवस्तदवयवाश्चाभ्युपेतव्याः तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति। यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—"अपि च शरीरमात्रे"ति ॥३४॥

शङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति—"अथ पर्यायेणे"ति। तत्राप्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि। (४)किं चात्मनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽनिरूपणेन चात्मज्ञानाभावान्नापवर्ग इति भावः। "अत एवमादिदोषप्रसङ्गादि"ति। आदिग्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः। किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समूहो वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्धदिक्क्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत, समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे द्वि-

---

(१) प्रशस्तपण्डितानाम्, प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः।

(२) विनश्वराः।

(३) प्रदीपदृष्टान्तस्य। एवं च दृष्टान्तेऽनित्यत्वं न च दार्ष्टान्तिके इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्वैषम्यमित्यर्थः।

(४) आगमापायिव्यवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा सङ्गच्छेत यदि आत्मा नित्य इति पराभ्युपगमः स्यादितरथेष्टप्रसङ्गादारब्धावयविनामनात्मत्वेनावयवानामनात्मत्वादित्यभिप्रायेणाह किञ्चेति।

न्त्रावयवशेषो जीवो न चेतयेत् , विगलितबहुसमूहितया समूहस्याभावात् । "पुत्तिकाशरीर"इति । "अथवे"ति । पूर्वसूत्रप्रसञ्जितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्सन्ताननित्यतामाशङ्क्येदं सूत्रम् । 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' । न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादिविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः ? परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्मवदनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चादिग्रहणसूचितो नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । (१) विसिचो–विवसनाः ॥ ३५ ॥

सू० अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥३६॥

(२) एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्घटादीनाम् । कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । (३) न च परिमाणान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमर्हति । तस्मादन्त्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः, शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति । अत्र (४) चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति योजना । (५) एकशरीरपरिमाणतैवेति च दीप्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या, किं त्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्महान्वेति विवेकः ॥३६॥

सू० पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह "केवले"ति । सांख्ययोगव्यपाश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं, दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्यः । (७) स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वराश्चत्वारः–शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं

---

(१) सिग् वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते ।

(२) ननु देहान्तरप्रवेशान्मुक्त्यवस्थं परिणाममन्त्यन्तस्य नित्यत्वेनाद्यमध्यमयोर्नित्यत्वानुमाने परिणामत्रयापत्त्या कथमविशेषापादनमित्याशंक्याह एवमिति ।

(३) नन्वेवमन्त्यपरिमाणस्य कालत्रयेऽनुवृत्तावपि देहभेदप्राप्तिकालेष्वात्मनः परिमाणान्तराणि किं न भवेयुरत आह न चेति । परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) सूत्रे ।

(५) नन्वादिमध्यान्तिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपतिते परिणामत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात् कुत एकपरिणामताऽऽपाद्यते अत आहैकशरीरेति । त्रयाणां परिणामानां सर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वशरीरेष्वेकरूपपरिणामताऽऽत्मनः स्यादिति दीप्यं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(६) सर्वदा परिणामैक्यस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोभयशब्देन न परिणामद्वयमभिधीयते किं त्वाद्यमध्यकालौ तत्राद्यमध्यकालयोरुभयोः परिणामनित्यत्वादित्येवं रूपं हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीये त्विति । अस्यां व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिणामत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किन्तु यदेकशरीरे परिणामतामात्रं सर्वशरीरेष्वापाद्यते तदाऽणुर्वा महान्वाऽऽत्मा सर्वदेहेषु स्यादित्येवं रूपमित्याहैकशरीरेति ।

(७) भाष्ये प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातेति द्विवचनप्रयोगादेको जीव इति भ्रमः स्यात्तं व्युदस्यन्नाह स चेति । समासान्तर्गतैकवचनं जात्यभिप्रायकमित्यर्थः ।

महदादि। योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादिः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गूढचर्यावसानो (१)दुःखान्तो मोक्षः। पशव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः। एष तेषामभिसन्धिः—चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि (२)। तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम्।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'पत्युरसामञ्जस्यादि'ति। इदमत्राकूतम्—ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमाद्वोच्येत प्रमाणान्तराद्वा? प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा? न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितम्। तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम्। तत्रानुमानं तावन्न सम्भवति(३)। (४)तद्धि दृष्टानुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम्। तदाह—"हीनमध्यमे"ति। एतदुक्तं भवति—आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किञ्चिदस्ति दृष्टम्, नह्यागमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते, तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सुबहून्यपि कल्प्यमानानि न(५) लोहगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात्। यस्तु तत्र कथञ्चिद् दृष्टानुसारः क्रियते स सुहृद्भावमात्रेणागमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि बिभेतितरामिति। प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेत्। न। कुतः? कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात्। अयमर्थः—यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुत्पादात्, नहीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति, तदनधिष्ठितं वा कपूयं (६)कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते। तस्मात्स्वतन्त्रोऽपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम्। तथ च यमपरो गण्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति। शङ्कते—"अनादित्वादिति चेत्" पूर्वकर्मणेश्वरः सम्प्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण सम्प्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति। निराकरोति। "न, वर्तमानकालवदि"ति। अथ पूर्वं कर्म कथमनीश्वरप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति, (७)तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परा-

---

(१) गूढचर्या—स्वगुणाप्रख्यापनेन देशेषु वासः।

(२) अनेन ईश्वरो न द्रव्योपादानं चेतनत्वात्कुलालवदित्यनुमानं सूचितम्।

(३) तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्या बाधादित्यर्थः। नन्वाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यनुमानमेवेश्वरस्यानुपादानत्वे मानं स्यादिति चेन्न। जीवादृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधनात्। अव्यवहितप्राक्कालवर्तिप्रयत्नजन्यत्वसाधने चाद्यकार्यव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य कुम्भेऽभावेन साध्यवैकल्यात्। एवं द्व्यणुकं अणुकोपादानसाक्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादित्याद्यनुमानमपि अप्रसिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभ्यां द्व्यणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य चासिध्या दृष्टान्ते सन्दिग्धसाध्यत्वेन चाभासमित्यवधेयम्।

(४) यथा चेतनस्य निमित्तत्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं व्याप्तेरविशेषात्तथा च वाद्यभिमतनिरवद्यत्वविशेषविरुद्धोऽयं हेतुरित्याह तद्धीति।

(५) कलङ्कगन्धिताम्। (६) कुत्सितम्।

(७) नन्वीश्वरेण पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुत्सितफलानुदयप्रसङ्गात्, एवं पूर्वकर्मेश्वराप्र-

दोषः, चक्षुष्मता ह्यन्धो नीयते नान्धान्तरेण, तथेहापि द्वावपि (१)प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयाविरुद्धमित्याह—"अपि चे"ति । (२)अस्माकं तु नायं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह—"स्वार्थप्रयुक्त एव चे"ति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह "स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्ये"ति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥३७॥

अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावान्निरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो, न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तद्व्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते, न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्ध इत्याह "नान्यः" इति । नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शङ्कते—"ब्रह्मवादिन" इति । निराकरोति । "न" कुतस्तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । "अपि चे"ति । आगमो हि प्रवृर्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वे तद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः, अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति शङ्कते-(३) "परस्यापी"ति । परिहरति-"ने"ति । (४) अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनित्वेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

(५)यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रवर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥

वर्तितं कथमीश्वरप्रवर्तनलक्षणकार्यं करोति ? एवं सति प्रवर्तकस्योपपात्तमनुक्त्वा केवलं ततः पूर्वकर्मैवालम्ब्यते तत्राह तत्रापीति । तत्रापीश्वरप्रवर्तने स्वकार्ये पूर्वं कर्म ततः पूर्वभाविकर्मप्रवर्तितेनेश्वरेण प्रवर्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यादन्धपरम्परेत्यर्थः ।

(१) कर्मेश्वरौ ।

(२) अस्माकन्त्विति । मायामय्यां प्रवृत्तौ सर्वसम्भवान्नाक्षेप उचित इति भावः ।

(३) एवं श्रुतेरनुमानाच्चेश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयागमान्नात्सिद्धिर्निरस्यत इत्याह परस्यापीति ।

(४) अस्माकन्त्विति । शास्त्रयोनित्वेपीश्वरस्यानादिसिद्धनियतक्रमापेक्षणान्नेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किन्तु स्वतः, यथा देवदत्तकृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वान्न देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदिति भावः ।

(५) ननु नीरूपस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिर्मायायामपि समानेत्यत्राह यथादर्शनमिति ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

"रूपादिहीनमि"ति। अनुद्भूतरूपमित्यर्थः। रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र, नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते, तस्मा-द्रूपादिहीनं करणं व्यापारायत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः। कल्पान्तरमाह—"अन्यथे"ति। पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम्। तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम्. संप्रति तु शरीरित्वेन भोगा-दिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः॥ ४०॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वत्रानुमानं प्रमाणयतः (१)प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात्। (२)संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा। (३)अ-स्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः। स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणुमहत्परममहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति। 'अथ मा भूदेष दोष' इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तो-ऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाद्ग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत्। यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्व-ज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः। परिहरति—"तत" इति। (४)आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र(५) वेदाविसंवादाद्यत्रांशे(६) विसंवादः स निरस्यते, तमंशमाह "यत्पुनरि-दमुच्यते"। "वासुदेवात्संकर्षणो जीव" इति जीवस्य कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्व-मनित्यत्वे परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः, ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावाप तेर्नास्तिक्यमित्य-र्थः। अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह "प्रतिषेधिष्यते चे"ति ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति, यद्यपि च (७)प्रयत्नेनेन्द्रि-यार्थात्ममनःसंनिकर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मार्थं विजानाति, तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं

---

(१) प्रधानेति। अत्र पुरुषत्वजात्यभिप्रायेण पुरुषाणामैक्यान्त्रित्वं द्रष्टव्यम्, संख्याविशेषवत्त्वं द्रव्य-त्वमन्तवत्त्वे च संख्याविशेषवत्त्वं हेतुर्द्रष्टव्यः।

(२) एवं द्रव्याश्रितैव संख्येति मतेन संख्याविशेषवत्त्वे द्रव्यत्वं हेतूकृत्वा संख्यां विहाय सर्वत्र संख्या-ङ्गीकारपक्षेऽनुमानप्रकारमाह संख्यान्यत्वे सतीति।

(३) ननु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादेकघटवदित्यनुमानं कुतो न स्यादत आह अस्माकं त्विति।

(४) वादिन इति शेषः।

(५) नारायण एव परः सर्वात्माऽनेकधा व्यूह्यावस्थित इत्यत्रांशे।

(६) वासुदेवात्सङ्कर्षण उत्पद्यते इत्यत्रांशे।

(७) भवतु क्रियाकरणमुत्पाद्यं ज्ञानकरणं तु नैवं स्यादत आह प्रयत्नेनेति। विवक्षातश्चात्र प्रयत्ना-दीनां करणत्वं बोध्यम्।

प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४३ ॥

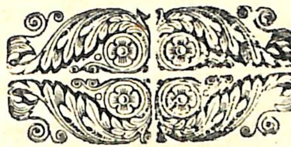
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो "निर्दोषा" अविद्यादिदोषरहिताः । "निरधिष्ठानाः" निरुपादाना अत एव "निरवद्या" अनित्यत्वादिदोषरहिताः तस्मादुत्पत्त्यसंभवोऽनुगुणत्वान्न दोष इत्यर्थः। अत्रोच्यते "एवमपी"ति । मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह "कथं यदि तावदि"ति । न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् (१) अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेशनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । संभूय चेशनायां परिशुद्धो(२) न कश्चिदीश्वरः स्यात् , सिद्धान्तहानिश्च, (३)भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चोत्पत्त्यसम्भवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति "अथायमभिप्राय" इति । सुगममन्यत् ॥ ४४

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः खल्वात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते "आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा" इति । आदिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोऽहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैत इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥



(१) तथाचेश्वरत्वव्याघात इति भावः ।

(२) निश्चितः ।

(३) अनेकेश्वरत्वेऽपसिद्धान्तमाह भगवानिति ।



प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।



THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 116.

(Vedânta Section No. 11.)

THE

BHÂMATÎ

A GLOSS ON SHÂNKARA BHÂSHYA

by

VÂCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirâj S'âstri Nyâyopâdhyâya
Principal, Nityânanda Veda Vidyālaya Benâres.

(PART-II)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhambâ Sanskrit Series Office.

Benares City.

1937

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशी-संस्कृत-सीरिज़्पुस्तकमालायाः
११६
वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

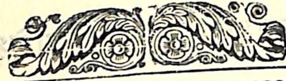
भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-
प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन
पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा
सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।
(द्वितीयो भागः ।)

प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्त-
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९२



प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।



अवशिष्टभूमिकायाम्

भामतीकर्तुश्चरितम् ।

अत्र तावद्वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-व्याकरण-ज्योतिष-छन्दो-न्याय-वैशेषिक-सांख्ययोग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशास्त्रादौ वाचस्पतिप्रणीतास्तत्पुत्रपौत्रादिप्रणीता वा अनेके ग्रन्था उपलभ्यन्त इत्यनेके वाचस्पतयोऽभूवन्नित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रापि दार्शनिकौ द्वौ। तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा षड्दर्शनटीकाकृदाचार्यवाचस्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकविशेषणविशिष्टत्वादेक एवेति शारीरकभाष्यव्याख्याकारत्वात्प्रकृते स एव वर्णनीय इति।

तत्राचार्यवाचस्पतिमिश्राणां(१) महर्षिकल्पानामाविर्भावे देशकालनिर्णयाभावेऽपि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिरनेके सिद्धान्ता निरूपिताः। तद्यथा

[१] माधवीयशाङ्करविजये पूर्वजन्मनि श्रीमच्छङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्याः पद्मपादाचार्या एव वाचस्पतिमिश्रा आसन् यैः शारीरकभाष्यव्याख्या प्रणीता, यस्याः सुरेश्वराचार्यशापात् पञ्चपादिकाभिधानत्वं प्राप्तम्, ततश्च शङ्कराचार्यानुग्रहात् पद्मपादाचार्या एवान्यजन्मनि वाचस्पतिरूपेणावतीर्य भामतीं प्रणीतवन्त इति निरूपितम्।

[२] मतान्तरे तु वाचस्पतिमिश्राणां पत्नी भामती कन्या वा तन्नाम्ना कुतोऽयं व्याख्याननिबन्धः।

[३] केचित्तु नेपालप्रान्तविशेषे भामानामको ग्रामस्तत्र स्थितेन वाचस्पतिमिश्रेण भामतीग्रन्थो रचित इति वदन्ति।

[४] वस्तुतस्तु सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ—

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा।
श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी॥

'सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्' इत्युक्तेः, न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां च ३ अ० २ आह्निके 'विपश्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकलिकाभ्याम्'(२) तत्त्वबिन्दौ 'उपपादितं न्यायकलिकायाम्' भामत्यामपि 'विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां' योगभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां च ३२ सूत्रव्याख्याने 'अर्थक्रिया ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्या-

---

(१) तार्किकरक्षाटीकायां शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे च अप्पय्यदीक्षितेनापि आचार्यवाचस्पतिमिश्रा इत्युक्तम्।

(२) न्यायकलिकैव—न्यायकणिकेति न विस्मर्तव्यम्।

मुपपादिता' इत्याद्युक्तेश्चोक्तनिबन्धानां प्रणेता एक एवेति निर्धार्यते। अत एव षड्दर्शनटीकाकारतया तं व्यवहरन्ति विद्वांसः।

अयं च वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन्देशे आविरभूदिति गवेषणायां मण्डन-मिश्र--मुरारिमिश्र--पार्थसारथिमिश्र—सुचरितमिश्रादयो मिश्रशब्दान्ता मैथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् मथिल एवेति अनुमीयते।

समयनिर्णये तु तत्कृतन्यायसूचीनिबन्धान्ते लिखितात्—

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे॥

इति पद्यात् ८९८ शाकाब्दे भामतीकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थिति-रासीदिति निर्धार्यते। 'वस्वङ्कवसुवत्सर' इत्यत्र वत्सरशब्दस्य शाकाब्द-ग्राहकत्वे किं प्रमाणमिति न शङ्कितव्यम्। भामत्यन्ते

नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्त्तुं न च पारयन्ति।
तस्मिन्महीये महनीयकीर्तौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः॥

इत्युल्लिखितस्यार्वाचीननृगराज्ञो विषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां विशिष्टराज-वंशवर्णनप्रसङ्गेन समुद्धृतात्

आविन्ध्यादाहिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गा-
दुद्ग्रीवेषु प्रहर्षान्नृपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रसन्नः।
आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-
र्देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसलः क्षोणिपालः॥
ब्रूते सम्प्रति चाउहानतिलकः शाकम्भरीभूपतिः
श्रीमान् विग्रहराज एष विजयी सन्तानजानात्मजः।
अस्माभिः करदं व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तरालं भुवः
शेषस्वीकरणाय माऽस्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः॥

इतिपद्यद्वयाच्छाकाब्दविषयत्वस्यावधारणात्। शाकम्भरीदेशे चउहा-नक्षत्रियवंशे हम्मीरराजोऽभूत्, तत्सभायां राघवदेवपण्डितपुत्रा गोपाल-दामोदर-देवदासाख्याः पण्डिता राजाश्रिता आसन्। येषु दामोदरात्मज-शार्ङ्गधरेण शार्ङ्गधरपद्धत्यां नृगनृपतिपाषाणयज्ञयूपस्य नामोक्तप्रकारेणो-द्धृतम्। हम्मीरराजश्च १२९५ वैक्रमे वर्षे मृतः, राज्यं च तत्पूर्वं ६० वर्षाणि कृतवानिति मतमैतिहासिकानाम्। एवं च १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११०० (१)शाकवर्षेभ्योऽपि पूर्वं वाचस्पतिमिश्राणा स्थितावुक्तसमयस्य नासाम-ञ्जस्यं किमपि।

---

(१) दिल्लीनगरोपकण्ठस्थितस्तम्भेऽपि १२०० विक्रमवर्षे १०८५ शाकाब्दे निरुक्तानि पद्यान्यासन्।

हेमाद्रिवोपदेवाभ्यामायुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता व्याख्याता, तत्र वोपदेवसमयश्च ११८२ गतशाकाब्दासन्नसमय एवेति निरुक्तसमये शार्ङ्गधरस्थितिर्न विरुद्धा ।

अपरे तु वाचस्पतिमिश्रैस्साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामन्ते 'तदुक्तं राजवार्तिके' इत्युक्तत्वात् राजवार्तिकग्रन्थो भोजराजेन कृत इति भोजराजसमयात्पश्चात्कालभावी वाचस्पतिमिश्र इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । राजमार्तण्डाख्ययोगसूत्रवृत्तौ 'रणरङ्गमल्लनृपते'रित्युक्त्या राजवार्तिकग्रन्थस्य भोजराजकृतत्वे मूलाभावात् ।

एवं प्रसिद्धैः रामानुजाचार्यैः १०१२ शाकाब्दे यादवाचलपर्वते नारायणमूर्तिः स्थापिता, श्रीभाष्ये च खण्डनखण्डखाद्यकारिका तैः समुद्धृता, खण्डनकारात्पूर्वं ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां तात्पर्यपरिशुद्धिकृतां स्थितिर्बभूवातोऽपि ८९८ शाकाब्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरविरुद्धैव । रामानुजाचार्यैः २।१।१४ भामत्यनुवादोऽपि कृत इति द्रष्टव्यम् ।

एवं च न्यायकलिका–ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा–तत्त्वबिन्दु–न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका–सांख्यतत्त्वकौमुद्यादिनिबन्धकर्ता षड्दर्शनव्याख्याता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रस्त्रिलोचनमिश्राणां प्रधानशिष्य इत्यवधेयम्—'अस्माभिस्त्रिलोचनगुरून्नीतमार्गानुगमनोन्मुखै'रिति तात्पर्यटीकायां स्वयमुक्तत्वात् । एतेन—

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥

इतिभामतीमङ्गलाचरणस्थपद्यदर्शनान्मार्तण्डतिलकस्वामिशिष्यत्वं कैश्चित्कल्पितं निरस्तम् ।

विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पण–दीक्षितभीमसेनकृतसुधासागराह्वकाव्यप्रकाशटीकयोरुल्लिखितस्तु वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश–न्यायतत्त्वालोकाख्यन्यायसूत्रवृत्ति–न्यायसूत्रोद्धारादिकर्ता नवीन एव काश्चिदिति भूतपूर्वकाशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्ष म०म०विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमहोदयैर्न्यायवार्तिकभूमिकायां निर्विवादतन्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् । अनेनापि तत्त्वालोके षड्दर्शनटीकाकर्तुर्वाचस्पतिमिश्रस्य परिचयो दत्त इत्यवधेयम् ।

विवादचिन्तामणि–तीर्थचिन्तामणि–श्राद्धचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्रनिबन्धकर्ताऽन्योऽपि वाचस्पतिमिश्रः, सिद्धान्तशिरोमण्यादिज्योतिषनिबन्धव्याख्यातुर्वाचस्पतिमिश्रादेतद्भिन्नाद्भिन्न एवेति तत्तद्ग्रन्थसमालोचनाद्व्यक्तं भवतीति वदामः ।

तदेवंभूतविद्वत्प्रवरदार्शनिकशिरोमणिवाचस्पतिमिश्रकृता भामती प्राचीनशैल्याऽभ्यासदार्ढ्यार्थं विनैव भाष्येण विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठिकुलावतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनया कल्पतरुसाहाय्येन कृतया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृत्य प्रकाशिता यदि वेदान्तावगाहनमिच्छतां छात्राणां विदुषां च कमप्युपकारलवमासादयिष्यति तदा स्वीयं परिश्रमं सफलं मंस्ये। अधिकन्तु निवेदितं प्रथमभागे। तदेवं कृतेऽपि परिश्रमे मम दृष्टिदोषेण जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा विद्वांसः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति भूयोभूयः परमेश्वरं प्रार्थये—

नित्यानन्दवेदविद्यालयः
वसन्तोत्सवः १९९३

विदुषामनुचरः—
ढुण्ढिराजशास्त्री।

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ वियदधिकरणविषयाः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

विषयः । पृ० पं०

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः।

इति चतुर्थोऽध्यायः।



प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।



अथ द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

सू० न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह—"वेदान्तेषु तत्रतत्रे"ति । (१)श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । "तदर्थनिर्मलत्व"मर्थाभासविनिवृत्त्यार्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः । (२)इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं "न वियदश्रुते"रिति । (३)तस्याभिसन्धिः—यद्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति, तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथा च वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम्—"प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्ती"ति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशङ्का, अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

"अस्ति तु" ॥ २ ॥

तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । (४)न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि ससहायताकल्पनं युक्तम्, सहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विघाताय, विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन ससहायत्वेन । न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियववद्विकल्पः, अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु, नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते । न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते साम्प्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खल्विह सर्गे क्षीराद्दधि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

---

(१) प्रासङ्गिकीं पादसङ्गतिं वक्तुं 'विप्रतिषेधाच्चेति' भाष्यम्, तत्र श्रुतिविरोधादित्यर्थः । परपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्यभिप्रेत्याह श्रुतीति ।

(२) न वियदिति पूर्वपक्षः, अस्तित्विति तु सिद्धान्त इति भ्रमं वारयन्नाहेह हीति । एवं ह्यविरोधाध्यायसङ्गतिरित्यर्थः ।

(३) नन्वेकदेश्यपि श्रुतौ सत्यां कथं 'अश्रुतेः' इति ब्रूयादत आह तस्येति ।

(४) अश्रुतस्थलेऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादविरोधमाशंक्याह पूर्वपक्षी न चेत्यादिना । आकाशोत्पत्तिबोधकश्रुत्यनुरोधेन केवलतेजःश्रुतावपि आकाशोत्पत्तिकल्पनं न च युक्तम्, छान्दोग्यश्रुतौ तैत्तिरीयकोक्ताकाशोत्पत्तिपूर्वकतेजःसृष्टिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति वाक्यार्थः । अन्याय्यत्वमेव विवृणोति श्रुतसिद्ध्यर्थमित्यादिना ।

सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति–

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसम्भवात् गौण्येषाऽऽकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः। प्रमाणान्तरविरोधमाह—"न ह्याकाशस्ये"ति। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे, तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति। अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम्, न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—"उत्पत्तिमतां चे"ति। "प्रकाशनं" प्रकाशो घटपटादिगोचरः। "पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चे"ति। (१)आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम्। "आरण्यानाकाशेष्वि"ति। वेदेष्वेकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वम् ॥ ३ ॥

तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह—

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

(२)पदस्यानुषङ्गो न पदार्थस्य, तद्धि क्वचिन्मुख्यं क्वचिदौपचारिकं सम्भवासम्भवाभ्यामित्यविरोधः ॥ ५ ॥

चोद्यद्वयं करोति—"कथमि"ति। प्रथमं चोद्यं परिहरति—"एकमेवेति तावदि"ति (३)"कुलं" गृहम्। "अमत्राणि" पात्राणि घटशरावादीनि। आपेक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः। उपपत्त्यन्तरमाह—"न च नभसापी"ति। अपिरभ्युपगमे। यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः। "न च प्रागुत्पत्तेः" जगत इति शेषः। द्वितीयं चोद्यमपाकरोति—"अत एव च ब्रह्मविज्ञानेने"ति। लक्षणान्यत्वाभावेनाकाशस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वादिति। अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तद्भिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्रक्षिप्तकतिपयपयोबिन्दुवद्ब्रह्मणि तत्कार्ये च विज्ञाते नभो विदितं भवतीत्याह--"अपि च सर्वं कार्यमुत्पाद्यमान"मिति। एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राप्त इदमाह--

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते, न

---

(१) विभुत्वादिलक्षणादिति भाष्यस्थादिग्रहणेनत्यर्थः। अत्र घटादिवारणाय विशेष्यदलम्, क्रियादिवारणाय च विशेषणदलं हेतौ प्रवेशितम्।

(२) एकस्य सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्ददृष्टान्तेन कथं परिहारः तत्राप्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति। अयं भावः—अर्थो हि गौणत्वमुख्यत्वाविरुद्धधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनानुषज्यते तेन योग्यतावशात्सम्बध्यतेऽतो यत्र मुख्यवृत्त्याऽन्वययोग्यता तत्र मुख्योऽन्यत्र गौणः सम्भवतीति।

(३) वंशवाचित्वनिरासायाह कुलं गृहमिति।

हि जगत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत् , तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा, अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु लक्षणान्यत्वाभावेऽपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति । न हि क्षीरस्य(१) पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पाथोबिन्दुषु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं, तस्मान्न ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामेनाभ्युपेयेति । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह–"सत्यं दर्शित"मत एव 'विरुद्धं तु तदि"ति । सिद्धान्तसारमाह––"नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयक" इति । (२)श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः, छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायत्वेन विरुध्यते इत्युक्तमत आह––"नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाने"ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजःप्रमुखसर्गसंसर्गवदसहायत्वमप्यस्य श्रौतं, किन्तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजः सर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तम् तेजोजनिप्रधानेति । स्यादेतत् , यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वयासम्भवात् , हन्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमिष्यत आह––"स्रष्टा त्वेकोपी"ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह–"न चास्माभिरि"ति । सुगमम् । चोदयति–"ननु शमविधानार्थमि"ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैष सृष्टिपरोऽपि तु शमपर इत्यर्थः । परिहरति—"न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेने"ति । गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तस्यागो ऽयुक्त इत्यर्थः । (३)सिंहावलोकितन्यायेन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह—"अपि च छान्दोग्य" इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं तद्दूषयति—"यथोक्तमि"ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये क्षीरबुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहो माणक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तमित्याह—"क्षीरोदकन्यायेने"ति । भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसम्भव इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमित्याह—"सावधारणा चेयमि"ति । काममुपचारादस्त्वेकत्वमवधारणा ऽद्वितीयपदे नोपपद्यते, नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्योऽस्ति मनागपि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वौप

(१) तृतीयार्थे षष्ठीयम् ।

(२) द्वे किञ्चात्र पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्ती प्रदर्शिते- तत्तेजोसृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदसृजतेतिश्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां सम्बन्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेद इत्येका, द्वयोराकाशतेजसोः प्रथमसृष्टत्वविरोध इत्यपरा, तत्रान्त्यां परिहरति श्रुत्योरिति । तेजः प्रथमं सृष्टमितिप्रथमशब्दस्य छान्दोग्येऽश्रवणात्तेजोजन्ममात्रेणान्यथोपपत्तिरित्याकाशमेव प्रथमम् , तेजस्तु यथा तैतिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध इत्यर्थः ।

(३) वियदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादिनिराकरणे प्रस्तुते भाष्यकारीयवियदुत्पत्तिहेतुकथनमसङ्गतमित्याशंक्याह सिंहावलोकितेति ।

पचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः । "न च स्वकार्यापेक्षये"ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नाप्रति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

सोयं प्रयोगः—आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकारा(१)आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद् घटशरावोदञ्चनादिवदिति । "**सर्वं कार्यं निरात्मकमि**"ति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः । (२)शून्यवादश्च निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति । उपपादितं च तन्निराकरणमधस्तादिति । आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः । (३)एतदुक्तं भवति—सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत्, अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य तूपादानान्तरमश्रूयमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह—"**नह्यात्मागन्तुकः कस्यचिदुपादानान्तरस्योपादेयः, कुतः? स्वयं सिद्धत्वात्**"सत्ता वा प्रकाशो वास्यं स्वय सिद्धौ तत्र प्रकाशात्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह—"**नह्यात्मात्मन**" इति । उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्यासपारोक्ष्यानास्पदत्वात् कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयो ऽत एव श्रुति'स्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । "**न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवती**"ति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकत्वमस्याह—"**तथाहमेवेदानीं जानामी**"ति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेऽपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युतस्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम्, त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमानात्वावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । "**अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य**" इति । (४)प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह—"**तथा भस्मीभवत्यपी**"ति । यत्खलु सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम्, बाधकं च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमबाधितानुभवसिद्धस्य सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्, तदिदमुक्तं—"**न सम्भावयितुं शक्य**"मिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वा-

(१) नन्वद्वैतवादिमते कथमाकाशादेर्विभक्तत्वमत आह आत्मान्यत्वे सतीति । वस्तुतो विभक्तत्वाभावव्यविषयाऽऽकाशादेरन्यत्वकल्पनायां सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः ।

(२) भाष्योक्तशून्यवादप्रसङ्गस्य तन्मतेनेष्टापत्तिमाशंक्याह शून्यवादश्चेति ।

(३) आत्मन उपादानत्वं समर्थयन्नाहैतदुक्तमिति । आकाशेदेर्भावकार्यत्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य च श्रुतावात्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

(४) प्रकृतीति । ज्ञा इतिधात्वंशः प्रकृतिः, तव्य इति प्रत्ययः, ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावोक्तिर्विशेषणीभूतज्ञानेपि द्रष्टव्येत्यर्थः ।

नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति—"यत्तूक्तं समानजातीय"मिति । नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते, यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्युपगन्तव्यं, किन्तुपात्तमेव (१)क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते, यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वं दूरत एवोपचरितत्वं, हन्त भोः पवनस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । वायुश्चान्तरिक्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य (२)विशेषेणाह—"सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु"रिति । तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तदिदमुक्तं भाष्यकृता—"अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वश्रवणाच्चे"ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते,

उच्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च(३) वाक्यान्तराणां तेषामपि(४) चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमदृष्ट्वा पूर्वः पक्ष इति युक्तमधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकारादर्शनानुपपत्तेरत आह—"वियत्पवनयो"रिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकत्वेन नीते, एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधात्प्रमाणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या, (५)न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनवस्था लोहगन्धितामावहत्यनादित्वात्कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । "तथा विकारेभ्यः" इति प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते—सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसम्भवः । कुतः ? "अनुपपत्तेः"। सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेना-

---

(१) सिद्धमेव, नहि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः । ननु दधि अनेकोपादानं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमास्यते तत्राह—यथेति । यथा भवन्मते क्षीरे नष्टे तदारम्भकपरमाणौ दध्यारम्भाय क्षीररसादिव्यतिरेकेणान्ये रसादय उदयन्ते तेषां चैकारभ्यत्वमेवं दध्नोऽपि किं न स्यात्, तस्यापि दुग्धसंस्थानमात्रत्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वानभ्युपगमादिति भावः ।

(२) अन्तरिक्षमुक्त्वेत्यर्थः, अन्यथाऽन्तरिक्षसहितवाय्वनुत्पत्तिवादिवाक्यमात्रोदाहृतावन्तरिक्षोत्पत्तेः पूर्वमुदाहृतेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्यौपचारिकी स्यादिति ।

(३) तदुपपादनार्थत्वाच्चेति । बृहदारण्यके खल्वनेनैव ह्येतत्सर्वं वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं, वायुश्चान्तरिक्षमित्यादि वाक्यन्त्वात्मकार्यवाय्वादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः ।

(४) प्रधानेनाप्रधानबाधमुक्त्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह तेषामपीति । अवान्तरवाक्यानां मध्ये इदं सर्वं यदयमात्मेत्याद्यद्वैतप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः ।

(५) ननु यद्यात्माऽऽत्मान्तरं प्रति कारणन्तर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याग्निविस्फुलिङ्गवदनादित्वान्न दोष इत्याह नचेति ।

नुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्ते इत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्यावच्छेदा-दिति। न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेस्तादिदमाह—"सन्मात्रं हि ब्रह्मे"ति। एतदुक्तं भवति-यत्स्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनी-योपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः, यथा रज्जूपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति, य-योस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति। न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह—"नात्यसत" इति। न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परा-नादितेत्याह—"मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादि"ति। (१) पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति। समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रस्मर्तव्यम्। तस्मान्नासदधिष्ठानविभ्रम-समर्थनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः। अग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिश्चौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या। शेषम-तिरोहितार्थम्। ये तु गुणदिक्कालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयाञ्चक्रुस्तैः(२) सतोनुप-पत्तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या, अबादिवद्दिक्काला-दीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात्। तदास्तां तावत्॥ ९॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसीति नेयमानन्तर्य-परा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता। ततश्चानन्तर्यदर्शन-परेयं वायोरग्निरिति श्रुतिः। (३)न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसम्भवे तद्वंश्यत्वेन तज्जत्वं परम्पर-याश्रयितुं युक्तम्, वाजपेयस्य पशुयूपवदिति प्राप्तम्।

एवं प्राप्ते उच्यते—युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धे क्लेशेन परम्पराश्रयणम्, इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोनन्यत्वाद्वायूपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वानुरोधेनोभयथो(४)पपद्यमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन(५) नियम्यन्त इति युक्तमिति राद्धान्तः। "पारम्पर्यजत्वेपी"ति भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह—"वायुभावापन्नं ब्रह्मे"ति। "यथा तस्याः शृत"मिति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् १०

---

(१) अनादित्वान्नानवस्थादोषमावहतीत्युक्तत्वाद्भाष्यायोगमाशङ्क्याह पारमार्थिको हीति। भाष्येऽनव-स्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते। अग्निविस्फुलिङ्गादेर्हि क्वचित्कार्यकारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति परम्परा स्यादत्र तु विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपिते क्वचित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः॥

(२) भास्करैः, सतो विद्यमानस्य गुणादेर्नित्यत्वासम्भवः, कुतः ? अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेरित्यध्याहारः क्लेशः, किञ्च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासोऽधिकरणार्थ इत्युच्यते, तत्रश्च श्रुतिविरोधापरिहारात् पादसङ्गतिरित्याहाविरोधेति।

(३) ननु श्रुतयः परम्परया ब्रह्मजत्वेपि योक्ष्यन्तेऽत आह नचेति। वाजपेयस्य यूप इतिवद् यत्प-रम्परया तज्जत्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मजत्वसंभवे सति न युक्तमिति योजना।

(४) वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वेपीत्यर्थः।

(५) कांस्यभोजिन्यायेनेति। यथा कस्यचिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमुपाध्यायस्य त्वनियत-पात्रभोजित्वन्तत्र यदि तयोः केनचिन्निमित्तेनैकपात्रे भोजनं प्राप्नुयात् तदाऽप्रधानस्यापि शिष्यस्य धर्माबा-धायोपाध्यायोपि कांस्यभोजित्वेन नियम्यत इति।

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नशब्दोयं (१)व्युत्पत्त्या च प्रसिद्ध्या च व्रीहियवादौ तद्विकारे चौदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्बलिता यत्र क्व चन वर्षतीत्येतेन, तस्मादभ्यवहार्यं व्रीहियवाद्येवात्राद्भ्यो जायत इति विवक्षितम् । कार्ष्ण्यमपि हि सम्भवति कस्यचिदन्नीयस्य, नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेण'ऽद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय' इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । (२)श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमद्भ्यः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमसृजतेत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति विशये(३) महाभूताधिकारानुरोधात् (४)प्रायिककृष्णरूपानुरोधाच्च 'तद्यदपां शर आसीदि'ति च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्रा'काशाद्वायुर्वायोरग्निरि'ति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, (५)प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्वव्याघात इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां केवलानामुपादानभावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । (६)न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्भृत्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामञ्जस्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतस्तन्तं विकारं वाय्वादिकं सृजतीति युक्तम्, इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्याताामिति । "परमेश्वरावेशवशा"दिति । परमेश्वर एवा(७)न्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षि-

(१) योगवृत्त्याऽवयवार्थेन, प्रसिध्या-रूढ्या ।

(२) न महाभूतप्रकरणमात्रादन्नश्रुतिबाधः किन्तु लिङ्गप्रकरणसहितसाभ्यासश्रुत्येत्याह श्रुत्योरित्यादिना ।

(३) सन्देहे ।

(४) लिङ्गमाह प्रायिकेति । तदिति । तत्-तत्र सृष्टिकाले, यत्-यः अपां शरः मण्डः (घनीभाव) आसीत्स पृथिव्यभवत् इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्षणाद्भूयिष्ठत्वप्रातिरूपलिङ्गमन्नश्रुतेरप्यनुग्राहकं स्यादत आह वाक्यशेषस्येति ।

(५) ननु 'सोऽकामयते'ति परमात्मप्रस्तावं कृत्वा 'तद्ब्रह्मात्मानं स्वयमकुरुते'ति कर्तृत्वं श्रूयते, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्यमयती'ति च नियन्तृत्वं लिङ्गमीश्वरस्यास्ति तत्कथं देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यनियन्तृत्वमत आह प्रस्तावस्येति । पारम्पर्येणापि-अभिमानिदेवताद्वारेणापि ।

(६) देवतालक्षणमङ्गीकृत्याप्याह नचेति ।

(७) भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापत्तिरिति भ्रमं निरस्यति अन्तर्यामिभावेनेति ।

ता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वकाशादिभावमापन्नः, आकाशादभावमापन्नस्तूपादानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्ययेऽप्ययमात्रस्य (१)श्रुतत्वात् (२)। तत्र नियमे सम्भवति नानियमो व्यवस्थारहितो हि सः। न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते। (३)तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात्। न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात्। तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्ते

उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खलूत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्त्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात्। (४)तस्मिन् हि सत्युपादानेऽपरमेप्युपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति। (५)तस्मात्तद्विरुद्धदृष्टक्रमावरोधादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य, तदिदमुक्तं सूत्रकृता 'उपपद्यते च' इति। भाष्यकारोप्याह—"न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यत" इति। तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनोपयोगिनौ (६)भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रियमनसां क्रमं विचारयति। अत्र च विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते। (७)तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समाम्नानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते। तस्मात्पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः। यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते। (८)अन्नमयमिति च मयडानन्दमय इतिवद् न विकारार्थ इति प्राप्ते,

---

(१) यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्रासङ्गिक्यौ पादावान्तरसङ्गती बोध्ये।

(२) यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतौ लयमात्रमुक्तं न क्रम इति भावः।

(३) संशयमाह तत्रेति।

(४) लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसन्निहितादपि लौकिकः क्रमः सन्निहिततर इति तेन तद्बाधनं युक्तमित्यर्थः। दृष्टक्रमेण श्रौतबाधे हेत्वन्तरमाह तस्मिन्निति।

(५) अनाकाङ्क्षामुपसंहरति तस्मादिति। तस्य कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीतक्रमस्तस्यावरोधात्सम्बन्धादित्यक्षरार्थः।

(६) इयं पूर्वाधिकरणानां प्रयोजनोक्तिः। भूतोत्पत्तिलयशीलनं ह्यद्वैतब्रह्मध्यानोपयोगीति बुध्याद्युत्पत्तिक्रमविचारोपि तत्फलभूत एव। ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द्रियाणामुत्पत्तिचिन्तेत्यत आह अत्रेति। अध्यवसायवती बुद्धिः संशयादिमन्मन इति तयोर्भेदः।

(७) पूर्वपक्षमाह तत्रेति।

(८) ननु यदि साक्षादात्मकार्याणीन्द्रियाणि, कथं तर्ह्यन्नादिमयत्वम्मनआदीनामाम्नायतेऽत आहान्नमयमिति।

अभिधीयते—विभक्तत्वात्तावन्मनःप्रभृतीनां कारणापेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गश्रवणादपेक्षितार्थकथनाय विकारार्थत्वमेव मयटो युक्तमितरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत्, (१)न च तदपि घटते, नह्यन्नमयो यज्ञ इतिवदन्नप्राचुर्यं मनसः सम्भवति, एवं चेद्भूतविकारा मनआदयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति युक्तम् । प्रौढवादितयाऽभ्युपेत्याह—"अथ त्वभौतिकानी"ति । भवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतैरात्मनो नोत्पत्तव्यम्, तथा च नोक्तक्रम(२)भङ्गप्रसङ्गः । विशिष्यते भिद्यते भज्यत इति यावत् ॥१५॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

(३)देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । (४)तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः पक्षः (५)मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकस्वर्गादिफलसम्बन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः । भक्तिश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्संयोग इति । जातकर्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम् । अत एव स्मरन्ति—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति ।

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्याभ्रान्तिमूलत्वमभ्युपेत्याधिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्येऽस्य भ्रान्तिमूलतेति ॥१६॥

मा भूतामस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्थूलावुत्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महासर्गादौ तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह—"श्रुतिविप्रतिपत्तेरिति" । तामेव दर्शयति—"कासुचिद्धि श्रुतिष्वि"ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—"तत्र प्राप्त"मिति । (६)परमात्मनस्ताबद्विरुद्धधर्मसंसर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यत्वम् । ते चेन्न विकारास्ततस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्छ्रुतिभिरनुज्ञायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तं "विभक्तत्वादाकाशादिवदि"ति । यथा'ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा सुदीप्तात्

---

(१) प्राचुर्यार्थत्वेऽनपेक्षितं प्राचुर्यमुक्तं भवेदित्यर्थः । तदपि-प्राचुर्यमपि । अन्नकार्यत्वं तु मनसो घटते अन्नोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्या दर्शितत्वादित्यवधेयम् ।

(२) भूतानां मध्ये आकाशः प्रथमं जायत इत्युक्तक्रमः ।

(३) देवदत्तादिनाम्नो देहवाचकत्वात्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशात् जीवजन्मशङ्काऽत आह देवदत्तादीति ।

(४) तस्मात् ।

(५) श्राद्धादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्स्थिर आत्मा न देहेन सह विनश्यतीति सिद्धान्तमाह मुख्यत्वे इति । भक्तिर्गुणयोगस्तत्संयोग इत्यन्वयः । शरीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेषः ।

(६) ननु 'असम्भवस्तु' (२ अ० ३ पा० ९ सू०) इत्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात् कथं तदव्यतिरिक्तजीवोत्पत्तिशङ्काऽत आह परमात्मन इति ।

पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्ययं च साक्षाद्दर्शयति । नन्वक्षराद्भावानामुत्पत्तिप्रलयाववगम्येते न जीवानामित्यत आह "जीवात्मना" मिति । स्यादेतत्, सृष्टिश्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाम्नायते, तस्मादाम्नानयोग्यस्यानाम्नानात्तस्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह "न च क्व चिदश्रवण"मिति । एवं हि(१) कस्यां चिच्छाखायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत्, तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया(२)। तस्मादाकाशवज्जीवात्मान उत्पद्यन्त इति प्राप्ते,

उच्यते—भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेने'त्यप्रविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः। उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनोपहितस्येति च प्रश्नोत्तराभ्या(३)मनेकधोपपादनाच्छ्रुत्या अविभागस्य च "एको देवः सर्वभूतेषु गूढ" इति श्रुत्यैवोक्तत्वान्नित्या जीवात्मानो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम्। मैत्रेयीब्राह्मणं चाधस्ता(४)द्व्याख्यातमिति नेह व्याख्यातम् १७

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

(५)कर्मणा हि ज्ञानात्मर्थो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः। तथा च नात्मस्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः। तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षाधेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः। अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत्। नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः। अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निजा जीवानां,(६) न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिसन्निकर्षेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते,

अभिधीयते-(७)यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदा चित्परोक्षं कदा चित्सन्दिग्धं कदा चिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाह्यनुमिमानोऽप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यानुभविकः संदिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्याविपरीतः सर्वस्यात्मा, तथा च तत्स्वभावः। न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्याभावस्तस्य नित्यत्वात्। (८)तस्माद्वृत्तयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः कर्मा-

---

(१) क्वचिच्छ्रुतस्यान्यत्रानुपसंहारे ।

(२) जीवस्वरूपविकारभावमापद्य तेन रूपेण शरीरे प्रवेश इत्येवं व्याख्येयेत्यर्थः ।

(३) 'मा भगवान् मुमूहत्, अविनाशी वा अरे अयमात्मा' इत्यादिरूपाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामित्यर्थः ।

(४) 'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति (१ अ० ४ पा० १९ सू०) वाक्यान्वयाधिकरणे ।

(५) ज्ञानस्यानित्यत्वे युक्तिमाह तार्किकः पूर्वपक्षी कर्मणेति ।

(६) यदि जीवानां ज्ञानशक्तिः स्वाभाविकी न भवेत्तदेन्द्रियादिसन्निकर्षेऽपि न जानीरन्नाकाशवत्, नचैवमित्याशयेनाह नत्विति ।

(७) व्यतिरेक्यनुमानमात्मनः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमित्याशयेन सिद्धान्त्याह यदेति ।

(८) यदुक्तमसति कर्मणि न चैतन्यमिति, तत्राह तस्मादिति ।

भावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कथं चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चेन्द्रियाणामर्थवत्तेति सर्वमवदातम् ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च साक्षादणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामाह—"ननु चे"ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति "तत्र प्राप्तं तावदि"ति । विभागसंयोगोत्पादौ हि तूत्क्रान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा तदसंभवादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निरूढम् । (१)तच्चाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते न तु गत्यागती । तयोश्चलने निरूढयोः कर्तृस्थभावयोर्व्यापिन्यसम्भवादिति मध्यमं परिमाणं महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चार्हतपरीक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परममहति न सम्भवतोऽतः पारिशेष्यादणुत्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाम्यानिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह—"स्वात्मना चोत्तरयो"रिति । तस्माद्गत्यागत्योश्च "त्याह—"देहप्रदेशाना"मिति । इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह—"देहप्रदेशाना"मिति । तस्माद्धृति । इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह—"देहप्रदेशाना"मिति । तस्माद्धृत्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः । (२)न केवलमपादानश्रुतेस्तच्छरीरप्रदेशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याह—"स एतास्तेजोमात्रा" इति ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः, तथा च महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविरोध इत्यर्थः । यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कथं शारीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति—"नन्वि"ति । परिहरति—"शास्त्रदृष्ट्या" पारमार्थिकदृष्ट्या, निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तत्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्दं विभजते—"साक्षादेवे"ति । उन्मानं विभजते—"तथोन्मानमपी"ति । (३)उद्धृत्य मानमुन्मानं, बालाग्रादुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादपि शततमादुद्धृतः

---

(१) तच्चेति । देहस्वामित्वं हि देहाभिमानः, तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतोपि तत्सम्भव इत्यर्थः ।

(२) न केवलमिति । चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा निष्क्रामतीति शरीरैकदेशानामुत्क्रान्तावुपादानत्वश्रुतेरेव केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येव न, किन्तु शरीरप्रदेशानां हृदयादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्यर्थः ।

(३) उद्धृत्येति । अवयविनाऽवयवमुद्धृत्य विभज्य मानमुन्मानमित्यर्थः ।

शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । (१)आराग्रादुद्धृतं मात्रमाराग्रमात्रमिति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—"नन्वणुत्वे सती"ति । अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्संयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वग्व्याप्यात्मसम्बन्धः सकलशैत्योपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनबिन्दोः प्रत्यक्षतोऽल्पपरिमाणत्वं बुध्वा युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु सन्दिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपहाय नेयं कल्पनावकाशं लभते इति शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनबिन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसम्भवेनानैकान्तिकत्वा(२)दित्याह—"न चात्रानुमानमि"ति । शङ्कामिमामपाकरोति—"अत्रोच्यत" इति । (३)यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्छ्रुत्यन्तरमुपन्यस्तम् ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु सावयवत्वाच्चन्दनबिन्दोरणुसञ्चारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसञ्चारः सम्भवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते, तान्प्रतीदमुच्यते—"गुणाद्वा लोकवदि"ति । तद्विभजते—"चैतन्ये"ति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि, यथा प्रदीपस्याल्पत्वेपि तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति ॥ २५ ॥

एतदपि शङ्काद्वारेण दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

"अक्षीयमाणमपि तदि"ति । (४)क्षयस्यातिसूक्ष्मतयाऽनुपलभ्यमानक्षयमिति । शङ्कते—"स्यादेतदि"ति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणूनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वान्नोपलक्ष्यते इति । निराकरोति—"न, कुतः ? अतीन्द्रियत्वादि"ति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद्गन्धोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

---

(१) बालाग्रदृष्टान्तं व्याचष्टे आराग्रादिति । आराग्रस्य तोत्राग्रप्रोतलोहाग्रस्य मात्रेव मात्रा परिमाणं यस्य सोऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुत्यर्थो बोध्यः ।

(२) चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः ।

(३) नन्त्क्रान्त्यादिश्रुतिभिरेवात्मनोऽणुत्वेकदेशस्थत्वयोः सिद्धौ किमिति श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते तत्राह यद्यपीति ।

(४) सर्वथाऽक्षीयमाणत्वे गुरुत्वादिहानानुपपत्तिरित्याक्षेपे समाधानमाह क्षयस्येति ।

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

"कण्टकतोदनेपी"ति । (१)महदल्पयोः संयोगोऽल्पमवरुणद्धि न महान्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नभसो नभो व्यश्नुवतेऽपि स्वल्पानेव घटकरकादीनितरथा यत्र नभस्तत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति तेऽपि नभःपरिमाणाः प्रसज्येरन्निति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । (२)यद्यप्यन्तःकरणमणु, तथापि तस्य त्वचा सम्बद्धत्वात्त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेप्यधिष्ठिता त्वगधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रियेण गङ्गायाम्, अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन्न सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । (३)कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम् । "गुणत्वमेव ही"ति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्द्रव्यदेशत्वमत एव (४) हि हेमन्ते विषक्तावयवाप्यद्रव्यगतेऽतिसान्द्रे शीतस्पर्शेऽनुभूयमानेप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाहाविप्रकीर्णसूक्ष्मावयवानामतिसान्द्रे (५) गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्पर्शौ नानुभूयेते, तत्कस्य हेतोरनुद्भूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपूरणात् । अत एव कालपरिवासवशादस्य (६) हतगन्धितोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः किन्तु स्वभावः, न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्त्वप्रच्युतेरित्याह "यदि च चैतन्यमि"ति । तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितया परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह "तद्गुणसारत्वादि"ति। तद्व्याचष्टे "तस्या बुद्धेरि"ति । आत्मना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः, (७)नहि शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते, अपि तु योऽयं मिथ्याज्ञानद्वेषाद्यनुषक्तः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । (८)न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्रि

---

(१) ननु यदि त्वक्कण्टकसंयोगस्य यावत्त्वग्व्यापित्वात्तज्जन्यं दुःखं सर्वाङ्गीणं, तर्हि त्वन्मतेपि जीवस्य सकलदेहव्यापित्वात्त्वग्जीवकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकजवेदनायाः सकलशरीरव्यापित्वोपलम्भप्रसङ्गः स्यात्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकाल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वत्रेत्यर्थः ।

(२) ननु यदि महदल्पयोः संयोगोऽल्पानुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगोपि मनोऽनुरुन्धीतेति न तद्द्वारा सर्वाङ्गीणशैत्योपलम्भस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) महदल्पयोरित्यादिग्रन्थोक्तं निगमयन्नाह कण्टकतोदनस्येति ।

(४) यतो द्रव्यदेशत्वनियमो यतश्चैकार्थसमवेतगुणेषु कस्यचिदुद्भवः कस्यचिच्च नेति सम्भवति अत एव हीत्यर्थः ।

(५) अतिघने । (६) कालात्ययवशात् ।

(७) ननु तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः, स्वत एवाणुरात्मेति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्यात्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकाग्रहणात्तस्मिन्नारोपासिद्धेश्चेति, अत आह नहीति । अहमिति प्रतिभासेप्यनवच्छिन्नानन्दस्वभावस्यात्मतत्त्वस्याननुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः ।

(८) ननु किमवच्छिन्नस्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमान् भवेत् तत्राह नचेति ।

षानुपपत्तिसंभव इति। बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्धर्मत्वाध्यास उदशरावाध्यस्तस्येव चन्द्रमसो बिम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये। तथा च बुद्ध्याद्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुव्यपदेशभाग्भवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम्, तथा चोत्क्रान्त्यादीनामुपपत्तिरिति। निगदव्याख्यातमितरत्। (१)प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वात्तु न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः। समानः सन्निति बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति। "अपि च मिथ्याज्ञाने"ति। न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमत उपपत्तितश्चेत्यर्थः। "आदित्यवर्णमि"ति। प्रकाशरूपमित्यर्थः। "तमस" इति। अविद्याया इत्यर्थः। तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामत्येतीति योजना ॥ ३० ॥

अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति "ननु सुषुप्तप्रलययो"रिति। "सता" परमात्मना। अनुशयबीजपरिहारः। अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यादेतद्, अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसन्निधानात्कस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते? अथादृष्टविपाककादाचित्कत्वात्सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः, तावसत्येवान्तःकरणे आत्मनो वेन्द्रियाणां वाऽऽस्तां, तत्किमन्तर्गडुनान्तःकरणेनेति चोदयति—"अथ वान्यतरस्यात्मन" इति। अथ वेति सिद्धान्तं निवर्तयति—सिद्धान्ती ब्रूते—"न चात्मन" इति। अवधानं खल्वनुबुभूषा शुश्रूषा वा। (२)न चैते आत्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात्। न चेन्द्रियाणामेकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्यन्धादीनां दर्शनात्। न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये सम्भवतः। तस्मादस्ति तदान्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तःकरणम्। तदिदमुक्तं—"यस्यावधाने"ति। अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति—"तथा चे"ति ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तद्व्युत्पादनमनर्थकमित्यत आह—'तद्गुणसारत्वाधिकारेणे"ति। तस्यैवेष प्रपञ्चो ये (३)पश्यन्त्यात्मा भोक्तैव न कर्तेति तन्निराकरणार्थः। (४)'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादि'त्याह स्म भग-

(१) भाष्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणगोचरमित्याह प्रायण इति। बुद्धिवियोगे चेन्मरणमात्मनस्तदाऽसत्त्वमथ वियोगेनावस्थितिस्तर्ह्यसंसारित्वमेवं सति को दोषस्तत्राह ततश्चेति।

(२) अनुबुभूषाशुश्रूषे साश्रये गुणत्वाद्रूपवत्तयोराश्रयस्तन्मन इत्युक्ते सिद्धान्तिनाऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्याह नचैते इति। (३) साङ्ख्याः।

(४) सिद्धान्तमाह शास्त्रेति।

वान् जैमिनिः । प्रयोक्तर्यनुष्ठातरि कर्त्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः ? प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः, बुद्धिश्चेत् कर्त्री भोक्ता चात्मा, ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन सङ्गतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात् । (१)यथा च तद्गुणसारतयास्यावस्तुसदपि भोक्तृत्वं साम्यवहारिकमेवं कर्तृत्वमपि साम्यवहारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्य इति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः संचारः क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः सम्भवति, तस्मादपि कर्त्ता जीवः ।३४।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः सम्भवति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

(२)अभ्युच्चयमात्रमेतन्न सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्तृ यज्ञं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्ययः स्यात्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तेति ॥ ३६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति-"अत्राह-यदीति" । प्रज्ञावान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः सम्पादयेन्नानिष्टमनिष्टसम्पत्तिरप्यस्योपलभ्यते, तस्मान्न स्वतन्त्रस्तथा च न कर्त्ता तल्लक्षणत्वात्तस्येत्यर्थः । अस्योत्तरम्—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्त्ता प्रयुङ्क्ते न स्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यते इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृशं हि स्वातन्त्र्यं नेश्वरस्याप्यत्रभवतोऽस्तीत्युत्सन्नसंकथः कर्त्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेप्सुरुतत्साधनविभ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः । विषयकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चाख्यायते तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनरुक्तम् । अ(३)वि-

---

(१) भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमित्युक्त्वा क्रियाश्रयस्यानित्यत्वं परिहरति यथाचेति । चित्स्वभावस्य चेद्भोक्तृत्वं मुक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत्कर्तृत्वमपि तद्वन्न विरुद्धमिति भावः ।

(२) अङ्गीकारमात्रम् , विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मनः कर्तृत्वासाधकत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु कर्त्र्या बुद्धेर्न कारणशक्तिः कल्प्यते, सा तु कर्त्र्येव किन्त्वन्यदस्ति तस्याः साधारणं कारणमतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह अविपर्ययायेति । तर्हि सैव मन्मते आत्मेति संज्ञामात्रे विवादो नार्थ इति भावः ।

पर्याय तु करणान्तरकल्पनायां नाम्नि विसंवाद इति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति । (१)धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीयाः । यथाहुः—'त्रयमेकत्र संयम' (पा०२ सू०४) इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः(२) । यथाहुः 'तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरि'ति । सोयमिह कर्त्रात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवैतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह "एवं ताव"दिति । विमृशति "तत्पुनरि"ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति "तत्रे"ति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविके कर्तृत्वे संभवति असत्यपवादे तदौपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । (३)न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृस्वभावोपि क्रियावेशाभावेपि नाऽकर्ता । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(४)नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं वह्नेरिवासत्यपि दाह्ये दग्धृत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम् । न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासकृच्छ्रुतस्य संभवति, (५)तस्य च कदाचिदपि असंसर्गे कथं तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसंभवात् । तथा च यदि तत्सिद्ध्यर्थं(६) तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथासति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो(७) न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखत्वात् न विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह "न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन"इति । अभिप्रायमबुद्ध्वा चोदयति "ननु स्थितायामपी"ति । परिहरति- "न निमित्तानामपी"ति । शक्तशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तयाऽवश्यं शक्यमाक्षिपति. तथा च तयाऽऽक्षिप्तं शक्यं सदैव स्यादिति भावः । चोदयति—"ननु मोक्षसाधनविधाना"दिति । परिहरति—"न साधनायत्तस्ये"ति । अस्माकं तु न मोक्षः साध्योऽपि तु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्राय(८)माविष्करोति-"अपि च नित्यशुद्धे"ति । चोदयति-पर एव तर्हि

---

(१) 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव (भवतीति) समाधिः' (पा० २ सू० १-२-३) इति पातञ्जलयोगसूत्रेभ्यस्तेषां स्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

(२) वाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकत्वाच्छ्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्शनस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूपशून्यामिव भवतीति श्रवणादीनां समाधित्वमुक्तं भाष्यकारेणात्रेति भावः ।

(३) नन्वात्मनो निरुपाधिककर्तृत्वे मुक्तावपि कर्मकर्तृत्वं स्यात्, अन्यथा कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वन्तथाच कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह न च मुक्त्यभावेति ।

(४) क्रियाभ्युपगमे मुक्तिव्याघात इति प्रतिबन्दीं निरस्यन्नाह नित्येति ।

(५) ननु क्रियावेशाभावेपि तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति ।

(६) क्रियायोगाविषयशक्तिसिद्ध्यर्थम् । (७) आत्मानित्यत्वहानिरित्यर्थः ।

(८) ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमित्यभिप्रायमित्यर्थः ।

संसारी"ति । अयमर्थः-परश्चेत्संसारी तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वे मुच्येरन्नविशेषात्, ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः, परस्मादन्यश्चेत्स बुद्ध्यादिसंघात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारौ नात्मन इति । परिहरति-"नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वा"दिति । न परमात्मनो मुक्तिसंसारौ तस्य नित्यमुक्तत्वान्नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसङ्घातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसङ्घातभेदोपधान आत्मैकोपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्यविशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसंघातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिकृपाणाद्युपधानभेदादेकमेव मुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदातमिवान्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गस्तस्मान्न परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति—"तथा चे"ति । इतश्चौपाधिकं यदुपाध्यभिभवोद्भवाभ्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह—"तथा स्वप्नजागरितयो"रिति । अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे—"तदेतदाहे"ति । सम्प्रसादः—सुषुप्तिः । स्यादेतत्, तक्षणः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्ष्णो दृष्टान्तेनेत्यत आह—"तक्षदृष्टान्तश्चे"ति । यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनात्मोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावताऽस्य साम्यं न तु सर्वथा । (१)यथाऽऽत्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणासिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षहेतूननुभाष्य दूषयति—"यत्तूक्त"मिति । यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तद् न कर्तृत्वरूपपरम्, तेन यथा लोकसिद्धं कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, (२)तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशविरोधादविद्याकृतं तदवतिष्ठते । चोदयति—"ननु सन्ध्ये स्थान"इति । औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे सम्भवतीति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपि च यत्रापि करणमस्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह—"तथोपादनेपी"ति । तदेतत्परिहरति—"न तावत्सन्ध्य"इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धोन्तःकरणस्योपाधेः सन्ध्येप्यवस्थानादित्यर्थः । अपि च स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोपीत्याह—"विहारोपि च तत्रे"ति । "तथोपादानेऽपी"ति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायच्छेत्ता केवलश्छेत्ता भवति । (३)ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यान्न चैतदस्तीत्याह—"भवति च लोक" इति । करणादिष्वपि

(१) तक्षाणि विवक्षितविवेचनेन साम्यमुक्त्वा सर्वथा समं दृष्टान्तमाह यथेति । यः प्रेरयति स पाण्यादिभिरेव प्रेरयतीति नियोगेन नियमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) नन्वतत्परादपि देवताविग्रहादिवत्कर्ता प्रतीयतामित्यत आह तस्मादिति ।

(३) ननु यद्यन्याधीनस्यापि स्वातन्त्र्यवाचिनी कर्तृत्वप्रतीतिस्तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह ननु यदीति ।

कर्तृविभक्तिः कदाचिदस्त्येव विवक्षावशादित्यर्थः। अपि चेयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा, कर्तृविभक्तिस्तु भाक्ती कूलं पिपतिषतीतिवदबुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—"अपि चास्मिन्नुपादान" इति। यस्त्वयं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्युच्चयमात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम्। "सर्वकारकाणामेवे"ति। विक्लिद्यन्ति तण्डुला ज्वलन्ति काष्ठानि बिभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वम्। तत्किं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—"उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वम्"। नन्वेवंसति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्वित्यत आह—"न च तस्यामुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्ति, कस्मात्? नित्योपलब्धिस्वरूपत्वादा"त्मनो नहि नित्ये स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः। तदेवं नास्योपलब्धौ स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम्, नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं यथा तद्गतमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह—"अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति"। कुतः? "अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात्"। नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तृ भवति। एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्ध्री भवेत् ततस्तस्या उपलब्धृत्वमात्मन्यध्यस्येत। न चैतदस्ति, तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः। यदा चोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धृत्वे कारणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याह—"न चैवंसति करणान्तरकल्पना" बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावात्। (१)तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धावात्मा चानुपलब्धेत्यत आह—"बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्"। अयमभिसंधिः—चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वम्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति चाख्यायते(२)। तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणेषु रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात्(३)। न चेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवान्साध्वसाधुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमुपपद्येत। (४)स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेन्नाधर्मे, ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः। स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभवन्तीति युक्तम्। एवं च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरेणैव प्रवर्त्स्यन्त इति कृतं विधिनिषेधाभ्यां, न हि बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशो-

(१) ननूपलब्धेर्नित्यत्वात्तस्यां यदि न कर्त्री बुद्धिस्तदा करणमपि न भवेत्तथा च तस्या उपलब्धिकरणत्वप्रसिद्धिर्बाध्येतत्यभिप्रायेणाशङ्कते तत्किमिदानीमिति।

(२) एवं च चैतन्यव्यञ्जकवृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपहितस्य चात्मनः कर्तृत्वन्तथा च न प्रसिद्धिविरोध इति भावः। (३) रागादिमत्त्वप्रसङ्गात्। ननु कर्मापेक्षत्वाददोषस्तत्राह नचेति।

(४) ननु नेश्वरस्य धर्मादितन्त्रस्य प्रवर्तकत्वं किन्तु करुणाधीनस्य, तत्राह स हीति।

ऽर्थवान्(१)। तस्मा'देष ह्येव साधु कर्म कारयती'त्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया नेया इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—'एष ह्येव साधु कर्म कारयती''त्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः। तदसति प्रतिबन्धके न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचितम्। न च श्रुतिविरुद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्येत। न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम्। यद्यप्ययमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुकर्मापेक्षया जन्तून् धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्घृणः। न च कर्मप्रचयस्यादिरस्त्यनादित्वात्संसारस्य। न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति साम्प्रतम्। नहीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तून् प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्यमनुरुध्यमानो रागाद्युपहारमुखेनैवं चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः। तदनेनाभिसन्धिनोक्तं "पराय त्तेपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव' इति। तस्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधाल्लोकस्य स्थूलदर्शित्वात् 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुतेः

अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव(२) वा ॥

इति स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम्। ईश्वर एव विधिनिषेधयोः (३)स्थाने नियुज्येत यद्विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माधर्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम्। न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चापद्येत इत्याह—"तथा विहितकारिण'मिति। पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१-४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—जीवेश्वरयो''रिति। (४)उपकार्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः। अत्रापाततो विनिगमनाहेतोरभावादनियमोऽनिश्चय इत्युक्तम्, निश्चयहेत्वाभासदर्शनेन(५) भेदपक्षमालम्ब्याह—"अथवे"ति। ईशितव्येशितृभावश्चान्वेष्टान्वेष्टृभावश्च

(१) अत्यन्तपराधीने न विधिः प्रवर्तक इति भावः।

(२) नरकगर्तम्।

(३) विधिप्रतिषेधयोरीश्वर एव नियोज्य इति भ्रमं निवर्तयति स्थाने'इति।

(४) जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाभ्युपगमादिति भाष्ये उत्पाद्योत्पादकत्वमुक्तमिति भ्रमं व्युदस्यति उपकार्येति।

(५) निश्चयेति। अभेदश्रुतीषु सतीषु भेदो निर्णेतुं न शक्यत इत्याभासत्वमत एका कोटिः प्रदर्शितेत्यर्थः।

नियम्यनियन्तृभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकल्प्यते। (१)न च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा" इत्याद्याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवकल्पन्ते। (२)न चैताभिर्भेदोभयप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'त्यादेः' स्मृतेश्च 'ममैवांश' इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः, (३)निरतिशयोपाधिसम्पदा च बिभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निकृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते, न हि तावदनवयवेश्वरस्य जीवा भवितुमर्हन्त्यंशाः। अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तद्गता वेदना ब्रह्मणो भवेत्, पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य। ततश्च ब्रह्मभूयङ्गतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःखमनुभवति। मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति। तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासम्भवान्नांशत्वं जीवानाम्। न च ब्रह्मैव सत्, असन्तस्तु जीवा इति युक्तम्, सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च। (४)तस्माज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम्। अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्ते,

अभिधीयते—अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि, विशेषतः शब्दः। (५)तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः। अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति। (६)येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमुपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते। न च यत्परास्तदौपचारिकं युक्तमभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम्। तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्येव बिम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिम्बभेदाः। एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्यते। न च मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानामिव श्यामतावदाततादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसम्बन्धः। (७)यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिबिम्बितमप्येवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तन्त्रतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः॥४३-४६॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

(८)सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः। तद्यथा बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि

---

(१) विरोधोद्घाटनायापरां कोटिमाह नचेति।

(२) न चैताभिरिति, युज्यत इत्यनेनान्वयः। अनेनोभयश्रुतीनामविरोधाशंका परास्ता वेदितव्या।

(३) ननु जीवानामीश्वरांशत्वेऽपि नेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैरविशेषादित्याशंक्याह निरतिशयेति।

(४) अविरोधमाह तस्मादिति। (५) यदुक्तमीशित्रीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह तत्रेति।

(६) प्रमेयत्वापूर्वत्वलक्षणतात्पर्यलिङ्गाददैतश्रुतिर्बलीयसीत्युक्त्वोपक्रमाद्यैकरूप्यादपीत्याह येन चेति।

(७) ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्राह यथाचेति।

(८) 'सप्तदशकेनापी'ति भाष्योदाहृतस्मृतौ सप्तदशपदं व्याचष्टे सप्तदशेति।

दश, बुद्धिमनसी वृत्तिभेदमात्रेण(१) भिन्ने अप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं, शरीरं, पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

अनुज्ञा विधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना, अपौरुषेये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासम्भवात्, क्रत्वर्थायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च, पुरुषार्थेऽपि नियमांशे (२)ऽप्रवृत्तेः। "कः पुनर्देहसम्बन्धः" इति । न हि कूटस्थनित्यस्यात्मनोऽपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽन्यो वा कश्चित्सम्बन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसन्धिः । उत्तरं "देहादिरयं सङ्घातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः" । अयमर्थः—सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विपरीता वृत्तिरहमेव देहादिसंङ्घातइत्येवंरूपा । (३)अस्यां देहादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते, सोऽयं सांवृतस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिश्चोदयति—"सम्यग्दर्शिनस्तर्हीं"ति । उत्तरं "न तस्ये"ति । यदि सूक्ष्मस्थूलदेहादिसंघातोऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्धा तद्वन्तं प्रति विधिनिषेधयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विशदयति—"हेयोपादेययो"रिति । चोदको निगूढाभिसन्धिमाविष्करोति—"शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव" आमुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्परिहरति—"न, तत्संहतत्वाभिमानात्" । एतद्विभजते—"सत्य"मिति । यो ह्यात्मनः (४)षाट्कौशिकाद्देहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेऽधिकारः । समस्तबुद्ध्यादिसङ्घातव्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्टचेष्टाऽभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति ॥ ४८-४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां वा सुखदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान्प्रति व्यतिकरं तावदाह—"कथ"मिति । (५)यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्धः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति

---

(१) संशयनिश्चयरूपवृत्तिभेदमात्रेणेत्यर्थः । (२) गोदोहनादिसाधनविशेषनियमांशेपीत्यर्थः ।

(३) ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहाद्यात्मसम्बन्धत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आहास्यामिति । भ्रान्तिविषयमिथ्यातादात्म्यं सम्बन्ध इति वक्तुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरुक्तेत्यर्थः ।

(४) अस्थिस्नायुमज्जात्वङ्मांसशोणितानि षट्कोशास्तत्कृतात् षाट्कौशिकात् स्थूलशरीरादित्यर्थः ।

(५) निर्विशेषस्य न सुखादिसम्बन्धोपीत्याह यादृश इति ।

तत्कृते सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे । (१)न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात् । चोदयति—"स्यादेतदि"ति । अयमर्थः—न प्रधानं स्वविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते किन्तु पुरुषार्थम्, यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति । निराकरोति—"नही"ति । सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात्प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थेया, सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानामव्यवस्था प्रधानसमवायाददृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वात्मसमवाय्यदृष्टं प्रत्यात्ममसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यादाभिसन्ध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव । न च संयोगोऽपि साधारणः, न हि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगिभेदेन भेदात् । (२)तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाद्व्यवस्थायाश्चैकत्वेऽपि उपपत्तेर्नानेकात्मकल्पना गौरवादागमविरोधाच्चान्त्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः—भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमतदूषणम्, भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान्प्रत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि, सांख्यमतदूषणपराण्येवेति तु रोचयन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥ ५०–५३ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे
भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

(३)यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुतिविरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिर्वियदमृतत्वादिश्रुतय इवान्यथा कथञ्चिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्यथानयनप्रकार(४)मविद्वानन्यथानुपपद्यमानैकापि श्रुतिर्बह्वीरन्यथयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति । अत्र चाभ्युच्चयतया वियदधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति—"तत्र तावदि"ति । (५)शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभा-

---

(१) आत्ममनःसंयोगस्याप्यसाधारण्यमाह नचेति ।

(२) यद्यदृष्टाद्यनियमेन न वैशेषिकमतं दूषणीयं कथं तर्हि दूषणीयमत आह तस्मादिति ।

(३) वियदधिकरणेन गतार्थत्वमाशंक्य परिहरन्नाह यद्यपीत्यादिना, सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्तस्य सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिश्च यथोक्ता ताभ्यां विरोधादित्यर्थः ।

(४) अवान्तरप्रलयाभिप्रायम् ।

(५) ननु भाष्यकारीयमनाम्नानात्प्राणानामनुत्पत्तिनिर्धारणं कथं सङ्गच्छते पुराणनगरस्थानीभिषु व्यभिचारेण प्रमाणाभावमात्रस्य प्रमेयाभावव्याप्त्यभावात् इत्याशंक्याह शब्दैकेति । यत्र–प्राणलक्षणमहाभूते । तदभावः–प्राणोत्पत्त्यभावः ।

वेन तदभावः प्रतीयते, यथा चैत्यवन्दनतरकमधर्मताया इत्यर्थः । अत्रापाततः श्रुतिविप्रतिपत्त्यानध्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वा ऽथ वेत्यभिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोऽस्य दर्शितः 'पानव्यापच्च तद्वदि'त्यत्रा(१)श्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रार्थसादृश्यं तदा परामृष्टम् । राद्धान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ प्राणसद्भावश्रुतिरनन्यथासिद्धा भवेत्, अन्यथैव त्वेषा सिद्ध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽसावुपक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपन्नार्था । तस्माद्भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् प्राणा अपि नभोवद्ब्रह्मणो विकारा इति । न च चैत्यवन्दनादिवत्सर्वथा प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, क्वचित् खल्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्रतत्र दर्शिता । तस्माद्वैषम्यं चैत्यवन्दनपोषधा(२)दिभिरिति । केचिद्वियदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यसम्भवा दिति सूत्रं व्याचक्षते—गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसम्भवादुत्पत्तेरिति तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि--प्राणानां जीववद्वाविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा ? न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वान्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेया(३)। तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहतिः समस्तवेदान्तव्याकोपश्चेत्येतदाह "वियदधिकरणे ही"ति ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम् । अयमर्थः—यत्रापि तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ प्राणसृष्टिर्नोक्तेति ब्रूषे, तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे । तथाहि–यस्मिन् प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्रा-

---

(१) अश्वेति । पूर्वमीमांसायां 'दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्' (अ० ३ पा० ४ सू० ३४) इत्यत्र दाननिमित्तेष्टिः कथिता, सा किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति सन्देहे दोषनिघातार्थत्वादिष्टेः दोषस्य च न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदान एव सम्भवात्पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिविहिते तु वैदिकेश्वदाने सामान्यनिषेधानवकाशेन दोषाप्राप्ते लौकिकेऽश्वदान एवेष्टिरिति पूर्वपक्षे 'अर्थवादोऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयते' (अ० ३ पा० ४ सू० ३५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । न तावद्यथाश्रुतिजलोदररूपवरुणग्रहदोषो लौकिकेऽश्वदाने सति भवतीति प्रत्यक्षतः प्रमीयते तन्नानेन दाने दोषः तन्निर्घातार्था चेष्टिरिति वदतो वाक्यभेदात् तस्मात्प्राप्तस्यानुवादोऽयम्, ततो यज्ञसंबंधिनि दाने इष्टिरिति । अतःपरं च तस्याः कर्तृचिन्ता कृता तत्परसूत्रेषु, तत्र यजमानकर्तृकत्वमुक्तेष्टेः स्थापितम् । एवं च तत्राश्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षवल्लौकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य वमने याग इन्द्रियेण वीर्येण व्यर्ध्यते यः सोमं वमतीति दोषात् वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनान्न वरुणग्रहवदप्राप्तिरित्याधिकाशङ्का, वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्वमने न दोष इति । लोके धातुसाम्यार्थत्वाद्वमनस्य तजन्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वान्न दोषता, वेदे तु 'मा मे वाङ्नाभिमिति गा' इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्वमने कर्मवैगुण्याद्दोष इति भावः ।

(२) उपवासवाची पोषधशब्द इति कल्पतरौ ।

(३) आस्थेयेति । अविद्यादिवदनाद्यध्याससिद्धये साक्षिणोऽव्यवधानात्सुषुप्तेऽप्युपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः ।

णमनसामाम्नायतेऽन्नमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्त(१)त्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता, अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—"उत्पत्तिविषय" इति। संशयकारणमाह "श्रुतिविप्रषेधादि"ति। "विशयः" संशयः। क्वचित्सप्त प्राणाः तद्यथा—चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वगिति, क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन-बन्धनेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते, तद्यथा-घ्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति, त एते ग्रहाः। एषां तु विषया (२)अतिग्रहास्त्वष्टावेव "प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्रहेण गृहीतो ऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रती"त्यादिना सन्दर्भेणोक्ताः। क चिन्नव, तद्यथा-सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाञ्चाविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे एका वागिति सप्त, पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा द्वाववाञ्चाविति नव। क्वचिद्दश—नव वै पुरुषे प्राणास्त उक्ता नाभिर्दशमीति। क्वचिदेकादश, दशेमे पुरुषे प्राणाः। तद्यथा,-बुद्धीन्द्रियाणि घ्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, आप्नोति व्याप्नो(३)त्यधिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति। क्वचिद्द्वादश। 'सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमि'त्यत्र। तद्यथ—त्वङ्नासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायूवागिति। क्वचिदेत एव प्राणा अहङ्काराधिकास्त्रयोदश। एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः। अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावत्प्राप्तं ? "सप्तैवे"ति। सप्तैव प्राणाः। कुतः ? "गतेः"। अवगतेः। "श्रुतिभ्यः" 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ती'त्यादिभ्यः। न केवलं श्रुतितोऽवगतिर्विशेषणादप्येवमेवेत्याह—"विशेषितत्वाच्च"। "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इति। (४)ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते। यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते। एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथाऽप्यवच्छेदकत्वेन बहीनां संख्यानामसम्भवादेकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याल्लाघवाच्च, वृत्तिभेदमात्रविवक्षयाऽत्वष्टत्वादयो गमयितव्या इति प्राप्तम् ॥ ५ ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति न सप्तैव, किन्तु हस्तादयोपि प्राणाः। प्रमाणान्तरादेकाद-

---

(१) तत्सामान्यादिति। अन्नादीनां ह्रासवृद्धा मनआदीनां ह्रासवृद्धयोर्दर्शनादन्नमयादित्वमिन्द्रियान्तराणां तुल्यमित्यर्थः।

(२) रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद्विषयाणामतिग्रहत्वं बोध्यम्।

(३) अधिष्ठानेनेति। इन्द्रियाणीति शेषः। त्वगेकायनं-त्वगिन्द्रियमेकमाश्रय इत्यर्थः ग्राहकत्वात्।

(४) ननु शीर्षण्याः प्राणाः सप्तेत्युक्तेऽशीर्षण्या अन्ये सन्तीति गम्यते अत आह ये सप्तेति। नात्र सप्तत्वविधिः किन्तु प्राणत्वविधिः, तथा च प्राणान्तरव्यावृत्तिः फलमित्यर्थः।

शत्वे प्राणानां स्थिते ऽतोऽस्मिन् सति सार्वविभक्तिकस्तसिः । नैवम् , लाघवात्प्राथम्याच्च सप्तत्वमित्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति । (१)यद्यपि श्रुतयः स्वतःप्रमाणतयाऽनपेक्षास्त-थापि परस्परविरोधान्नार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः सम्भवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा स्रुवेणावद्यतीति मांस-पुरोडाशावदानासंभवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्रुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते(२), एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चककार्यव्यवस्थातश्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नह्य-न्धादयः सत्स्वपीतरेषु घ्राणादिषु गन्धाद्युपलब्ध्यनुमितसद्भावेषु रूपादीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु मूकादयः सत्स्वपि विहरणाद्यवगतसद्भावेषु पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्तो भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासम्भविन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एक-मपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारस्नेहशो-षणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मनना(३)न्मन इति चाभिमानाद-हंकार इति चाध्यवसायाद्बुद्धिरिति चाख्यायते । वृत्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचर्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेका-दश प्राणा इति श्रुतिराञ्जसी । तदनुगुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्राव्युत्पन्नुवादे-न(४) सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतदानुगुण्यात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वोपासनादिपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपि च शीर्षण्यानां प्राणानां यत्सप्तत्वाभिधानं तदपि चतुर्ध्वेव व्यवस्थापनीयम् , प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धि-लक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समग्र-चक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते । काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षु-रवयवेनोपलम्भः । एतेन घ्राणश्रोत्रे अपि व्याख्याते ।

---

(१) इह रूपोपलब्ध्यादिकार्यवशादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्यैकादशेन्द्रियाणीति सिद्धान्त्यते, तद-युक्तम् , श्रुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । श्रुतीनां परस्परविरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्-व्युदासेन तात्पर्यनिर्णयायानुमानानुसरणमित्यर्थः ।

(२) व्यवस्थाप्यत इति । 'स्रुवेणावद्यति स्वधितिनाऽवद्यति हस्तेनावद्यतीति' जैमिनीये श्रूयते । अत्रा-वदानं द्रव्याणामाज्यादीनां संहतानां मांसादीनां च भवति, तत्राविशेषश्रवणादनियमे प्राप्ते, सिद्धान्तः— अशक्यार्थविध्यसंभवाद्विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति शक्तश्च स्रुवो द्रव्यस्यावदाने स्वधितिर्मां-सस्य हस्तः पुरोडाशस्य, तस्मादर्थसामर्थ्यात्कल्पनाव्यवस्था, सामर्थ्यस्य योग्यतात्मकस्य बोधकैकदे-शत्वादिति ।

(३) संशयादिरूपविचारकरणात् ।

(४) अव्युत्पन्नुवादेनेति । न तावत्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुतेरज्ञातार्थबोधकत्वम् 'सप्तभिर्धूपय-ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः, शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति' त्युखाधूपनस्तुतिपरत्वात् । ततः प्राणान्तरव्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यनुवाद एव तथापि सदनुवाद इति विशेषः ।

(१)इयमपरा सूत्रद्वययोजना—"सप्तैव प्राणा" श्चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वच उत्क्रान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते "ननु सर्वशब्दोद्यत्रे"ति । अस्योत्तरं "विशेषितत्वादि"ति । चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्तौ विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् सप्तैव प्राणा उत्क्रामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति "नन्वत्र विज्ञानमष्टम"मिति । न विजानातीत्याहुरित्यनेनानुत्क्रान्तम्। परिहरति-"नैष दोष" इति। सिद्धान्तमाह-"हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणा" उत्क्रान्तिभाजोऽवगम्यन्ते ग्रहत्वश्रुतेर्हस्तादीनाम् । एवं खल्वेषां ग्रहत्वाम्नानमुपपद्येत । यद्यमुक्तेरात्मानं बध्नीयुरितरथा षाट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नाम्नायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यवधितामाह—"पुर्यष्टकने"ति । तथाथर्वणश्रुतिरप्येषामेकादशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्रमणे स्थितेऽस्मिन्नेवं यदुक्तं सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

(२)अत्र सांख्यानामाहंकारिकत्वादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः, वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्यागतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह-"अणवश्च" । प्राणा, अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वान्न तु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तापद्नस्य(३) शिशिरह्रदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्गः। (४)सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, (५) हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विसंवादो नार्थेऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्भिस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । (६)नासदासीदित्यधि-

---

(१) गतेरित्यस्यावगत्यर्थत्वेन, श्रुत्यन्तरगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदाविषयकत्वकल्पनेन च पूर्वव्याख्याने क्लिष्टत्वम्, ये सप्त त एव प्राणा इति योजनायां परिसंख्यापत्तिश्चेत्यभिप्रायेण व्याख्यानान्तरमाहेयमपरेति । तथाचात्र व्याख्याने नावधारणं सप्तैवेति किन्तु सन्त्वन्ये प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सप्तानामेवेत्यवधारणम् । सप्तैव प्राणा इति भाष्ये चोत्क्रामन्तीष्यत्यध्याहार्यम् । प्रयोजनं चोत्क्रमतामेव प्राणानां सर्वदेहानुयायितया बन्धकत्वादध्यात्माधिदैविकोपासनेषु सप्तानामुपास्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चैकादशानामिति ।

(२) एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिर्न मुख्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सांख्यानां पूर्वपक्षमाहात्रेति । वृत्तिः—अभिव्यक्तिः ।

(३) परितप्तस्य । (४) सांख्यः शङ्कते सर्वगतत्वेपीति ।

(५) समाधत्ते हन्तेति । अहङ्कारस्य व्यापित्वमसिद्धम्, आध्यात्मिकाहङ्कारस्याहम्प्रत्ययेन परिच्छेदप्रतिभासनात्, अधिदैविकाहङ्कारस्य व्यापकत्वे तु न प्रमाणम्, इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वे तु वन्ध्यासुतसमम् व्यापित्वं तेषां न सम्भवतीति भावः ।

(६) आनीदित्यस्य महाप्रलयाविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नासदासीदिति ।

कृत्थ प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्रागानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाज्ज्येष्ठत्वश्रुतेश्च न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्त्रानस्य बहुश्रुति-विरोधेऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु–बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी किन्तु सृष्टिकारणमानीत् जीवतिस्म, आसीदिति यावत् , तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धं ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

(१)संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि 'यः प्राणः स वायुरि'ति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । (२)अथ वा 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषे'ति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेतद्विरोधाद्वरं(३) तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथंचिन्नेष्येते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । (४)न चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु–न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा ? न तावन्मिलितानाम् , एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात्, नो खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजन्मारुणगुणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति, न च बहुविष्टि(५)साध्यं शिबिकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, तथासति सामान्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अपि च यत्सम्भूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणावान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणा,(६)स्तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिद्भेदविवक्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः । तस्मान्न क्रिया नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुभेद(७) एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥

स्यादेतत् , यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति, न च द्वयोः स्वतन्त्रयोरेकस्मिञ्छरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायं विरुद्धानेकदिक्क्रियतया देह उन्मथ्येतेति प्राप्ते उच्यते–

(१) सङ्गतिमाह सम्प्रतीति । उत्पत्तिचिन्तान्ते उत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थः ।

(२) भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा साङ्ख्योक्तकरणव्यापारः प्राण इति पूर्वपक्षान्तरमुक्तन्तदसम्भवि दृढश्रौतपक्षं त्यक्त्वा स्मार्तपक्षोपन्यासवैयर्थ्यादतआहाथवेति ।

(३) एतद्विरोधात्—भेदाभेदश्रवणयोर्विरोधात् । कथञ्चित्-वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः, वृत्तितद्भेदाभिप्रायाच भेदश्रुतिरिति प्रकारेण ।

(४) नन्वेतस्माज्जायते इत्यादिना करणभिन्नः प्राणः स्वतन्त्रवदुपादिष्टः तत्कथं करणव्यापारः स्यादतोऽत्रापि समः श्रुतिविरोध इत्यत आह नचेति ।

(५) वाहकः ।

(६) तदुपरमेपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः ।

(७) वायुपरिणामकार्यविशेष इत्यर्थः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वादचे(१)तनत्वाद्भौतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात्पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भवेत्। तथा च यथा मन्त्रीतरेषु नैयोगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्याऽस्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ॥ १० ॥

स्यादेतत्, चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवंसति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम्, न च तच्छक्यं वक्तुम्, एकादशकरणगणनव्याकोपश्चेति दोषं परिहरति--

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणा(२)दिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत, एकादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासम्भवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥

अपि च--

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्। यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्धयः। अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात्, अतः सोऽपि संगृहीतः। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। (३)यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति—अस्य तु पण्डितरूपविचारासहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुभावोऽस्त्येव, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात् चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात्। (४)यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रोच्यते तथापि त्रिक्षेपसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्येवेति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

"समस्त्रिभिर्लोकैरि"ति विभुत्वश्रवणाद्विभुः प्राणः, "समः प्लुषिणे"त्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति। यथा विभुन आकाशस्य कुट(५)करकाद्यवच्छेदात्कुटादिसाम्यमिति प्राप्त आह—"अणुश्च"। उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम्। दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणुत्वमित्यु-

---

(१) वेदान्तिमतेनायं हेतुः, पूर्वस्तु सत्त्वादिगुणसंहतिरूपः साङ्ख्यानां बोध्यः।

(२) धारणं—मेधा।

(३) उक्तयोगसूत्रेऽनुपातित्वान्तविशेषणेन विकल्पस्य विपर्ययाद्भेद उक्तस्तं विशदयन्नाह यद्यपीति। अधिष्ठानत्वे प्रमिते व्यवहारहेतुत्वं विशेष इत्यर्थः।

(४) ननु अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति निद्रावृत्तिः प्रदर्शिता पातञ्जले सिद्धान्ते तु सुषुप्तौ मनोलय इष्टः तत्कथं तत्रान्तरस्थपञ्चवृत्तितेत्यत आह यद्यपीति।

(५) कुटो घट इति कल्पतरौ।

क्रमधस्तात् । यत्त्वस्य विभुत्वाम्नानं,(१) तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, न त्वाध्यात्मिकेन रूपेण, तदाश्रयाश्च "समः प्लुषिणे"त्येवमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणस्याहुः स्वरूपतो न तु करकाकाशवत्परोपाधिकतया कथञ्चिन्नेतव्या इति ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

प्राणवताशब्दात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्दृष्टं तत्स्वमहिम्नैव करोतीत्येष तावदुत्सर्गः, पराधिष्ठानं तु तस्य बलवत्प्रमाणान्तरवशात् । स्यादेतत्, (२)वास्यादीनां तक्षाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारित्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेति चेत् ।(३)न, जीवस्यैवाधिष्ठातुश्चेतनस्य विद्यमानत्वात् ।(४)'न चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश'दित्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकाभिप्रायनियमनिमित्ताभावान्न किंचित्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् ।(५)अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन स्वामित्वं शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादग्न्याद्युपचारो वागादिषु प्रकाशकत्वादिना केनचिन्निमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—(६)नानाविधासु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिष्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तदसत्यामनुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्वरूपोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वसम्भवः, सम्भवति तु देवतानामिन्द्रियार्थार्षेण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देवतास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोऽप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः । अनेकेषामधिष्ठातॄणामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्तर्यामी तद्वशाद् विप्रतिपित्सवोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रत्यूहः । (७)न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम् , न हि यन्ता रथमधितिष्ठन्नपि तत्साध्यविजयादेर्भोक्ताऽपि तु स्वाम्येव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योऽपि न भोक्त्र्यस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु जीव एव । न च नरादिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति । तस्मा-

(१) सम एभिस्त्रिभिरित्युक्तश्रुत्येत्यर्थः । समष्ट्या सामान्यरूपेण व्यष्ट्या विशेषरूपेण, नत्विति । विशेषमात्रप्राणरूपेण न विभुत्वाम्नानमिति भावः । तदाश्रयाः—आध्यात्मिकप्राणान्वयाः । प्लुषिर्मशकशरीरात्सूक्ष्मशरीरो पुत्तिकाख्यो जन्तुविशेषः ।

(२) अत्र करणानि चेतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद्वास्यादिवदिति पूर्वपक्षानुमानाकारो द्रष्टव्यः । (३) तत्र सिद्धसाधनाभिप्रायेणोत्तरयति नेति ।

(४) अनुमानाबाध्यत्वमेवागमाबाध्यत्वमुत्सर्गस्य दर्शयन्नाह नचेति ।

(५) जीवदेवतानामधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोधः प्रदर्शित अधुना विरोधाभावमेवाहापि चेति ।

(६) आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवादकः, न च स औपचारिकः सम्भ्यासत्वात् इत्याह नानेति ।

(७) करणाधिष्ठातृत्वाद्देवतानां भोग इति पूर्वपक्षयुक्तं निरस्यन्नाह नचैतावतेति । यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः यन्तरि अनेकान्तादित्यर्थः ।

त्प्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

(१)मा भूत्प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धं, तथा च प्राण(२)शब्दस्यैकस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति, वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत, इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसम्भवे लक्षणा युक्ता, जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनं'मेतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिः मनसोऽपीन्द्रियेभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । (३)स्मृतिवशात्तु तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे हन्ता'स्यैव रूपमसामे'ति श्रुतिः(४) । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—मुख्यात्प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात्, मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः ।(५)अर्थक्रियाभेदाच्च देहधारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां, न च तद्भावाभावानुविधानं तद्धात्ततामावहति, देहेन व्यभिचारात्, प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः । या ऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाष्यकृता । तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम् । मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । अथ वेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानम् । न च प्राणे व्यपदेशभेदबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्दर्शिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिरैक्यमिति ।

(६)अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारभिया भेदश्रुतेश्चेति पौनरुक्त्यभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादन्यथा वर्णयांचक्रुः । किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोऽपीति

---

(१) इन्द्रियसत्त्वे तदधिष्ठातृचिन्ता, तान्येव तु न मुख्यप्राणव्यतिरेकेण सन्तीत्यभिप्रायेणाक्षिपति माभूदिति । (२) तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते इतीत्यस्येत्यर्थः ।

(३) मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतिवशादित्यर्थः । (४) प्राणसंवादे इन्द्रियाणामुक्तिश्रुतिः ।

(५) अर्थक्रियाभेदादिति । बाह्येन्द्रियाणामर्थालोचनं, मनसो मननमिति अर्थक्रियाभेदादित्यर्थः ।

(६) भाष्यकारव्याख्यानेऽरुचिं दर्शयन् व्याख्यान्तरमाहान्ये त्विति । न केवलमध्याहारसापेक्षत्वात् प्रतिज्ञाऽयुक्तत्वं किन्तु पौनरुक्त्याद्धेत्वयुक्तत्वमपीत्याह भेदश्रुतेश्चेति ।

विशये (१)इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गताऽस्ति । न च रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता,ऽऽलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोपीन्द्रियमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः ? तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात् , न हि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति, प्रवृत्तिनिमित्तं तु (२)देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुग्रहोपघाताभ्यां तदनुग्रहोपघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्रूढेर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥१७॥ ॥१८॥१९॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सत्प्रक्रियायां "तत्तेज ऐक्षते"त्या"दिना सन्दर्भेण तेजोबन्नानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते—"सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति । (३)अस्यार्थः—पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमद्यापि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य, कथं ? हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवताः (४)पूर्वसृष्टावनुभूतेन सम्प्रति स्मरणसन्निधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्श इव मुखबिम्बं तोय इव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति । (५)तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजोबन्नात्मना त्र्यात्मिकाऽत्र्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति ? यदि जीवकर्तृकं तत आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिश्रुतिविरोधादनध्यवसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः । (६)तत्र डित्थडवित्थादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात्, इहापि त्रिवृत्करणे नामरूपकरणे चास्ति सम्भावना जीवस्य, तथा च योग्यत्वादनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानक्रियया सम्बध्यते, न त्वानन्तर्यादनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रधानपदार्थसम्बन्धो हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकस्तादर्थ्यात्तेषाम् । तस्य तु क्वचित्साक्षादसम्भवात् परम्पराश्रयणं, साक्षात्सम्भवश्च योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देवतेति परमेश्वरकर्तृत्वं श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्भविष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य

(१) संशये । नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु रूढः कथं प्राणबोधकः स्यादत आहेन्द्रस्येति । जीवस्य प्राप्तस्येत्यर्थः ।

(२) इन्द्रियत्वव्यञ्जकमाह देहाधिष्ठानत्वे इति । अत्र देहशब्दोऽवयवपरः ।

(३) विषयप्रदर्शकभाष्यमुदाहृत्य व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।

(४) ननु प्रलये प्राणस्याभावात्कथं तद्धारणनिमित्तो जीवशब्दस्तत्राह पूर्वसृष्टाविति ।

(५) त्रिवृत्करणश्रुतिं व्याचष्टे तासामिति ।

(६) जीवस्य घटपटादिरूपनामनिर्माणयोग्यताया अभावात् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्बन्धाभावे पूर्वपक्षासम्भवमाशंक्याह तत्रेति । सामान्यतो नामरूपनिर्माणसामर्थ्यं जीवस्यापि घटत इत्यर्थः ।

सङ्कलयानीति । यदि पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । (१)नहि जीवस्यान्यथाकरणभावो भवितुमर्हति । प्रयोजककर्तुस्तत्साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्यापनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र डित्थडवित्थादिनामकर्मणि(२) घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता सम्भाव्यत इति चेत् । (३)न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन सम्भावनापबाधनात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविश्येत्यनेन तु सन्निहितेनास्य सम्बन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं त्रिवृत्करणस्य, भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत्, अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे क्त्वः(४) स्मरणात्प्रवेशनकर्तुर्जीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृकत्वेन क्त्वः प्रयोगो व्याहन्येतेत्यत्राह—"न च जीवो नामे"ति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयोपदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम्, तथाहि—योऽन्नस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योणिष्ठो भागः स वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहंकारिके वाङ्मनसे । (५)अन्नभागतावचनं त्वस्यान्नसम्बन्धलक्षणार्थम् । अन्नोपयोगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजस्साम्यमभ्यूहनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते—"मांसादीति" । (६)वाङ्मनस इति वक्तव्ये मांसाद्यभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौमाद्येवं वाङ्मनसे अपि तैजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । (७)न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंचान्नित्यम्, ब्रह्मज्ञानेनसर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च । नाप्याहंकारिकमहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसति बाधके श्रुतिराजसी नान्यथा कथंचिन्नेतुमुचितेति कंचिद्दोषमित्युक्तं तद्दोषतां दर्शयत्यत्राह पूर्वपक्षी—"यदि सर्वमेवे"ति ॥ २१ ॥

---

(१) ननु साक्षात्कर्तृदेवताकरणं जीवो भवतु तक्षण इव वास्यादीत्याशंक्याह नहीति । जीवश्चेतनत्वात्कर्त्रैव, यत्र च कर्त्रन्तरं प्रति करणं तत्र करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण सङ्कलयानीत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । (२) नामोत्पादने ।

(३) सामान्यतोऽवगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकाभावादपवादमाह नेति । अर्थापत्त्यभावेति । कार्यजनकत्वान्यथानुपपत्त्या करणसामर्थ्यं सिद्ध्यति जीवस्य तु समुद्रादिजनकत्वादर्शनान्न तत्रार्थापत्तिः सम्भवत्यतः सामर्थ्याभावोऽर्थापत्त्यनुदयपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।

(४) क्त्वाप्रत्ययस्य । (५) योणिष्ठस्तन्मन इत्युक्तमन्नस्य सूक्ष्मभागान्मनतावचनमित्यर्थः ।

(६) ननु तेजस्सूक्ष्मभागो वाक्, अन्नसूक्ष्मभागो मन इत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसयोस्तैजसत्वभौमत्वे वक्तव्ये कथं मांसादेर्भौमत्वमुच्यते, तत्राह वाङ्मनस इति । आदिशब्देनातेजःकार्यमज्जालोहितयोर्ग्रहणम् ।

(७) मनोनित्यत्वं दूषयति न तावदिति ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन् सुखावबोधार्थमर्थसङ्क्षेपमाह—"**द्वितीयेऽध्याय**" इति । (१)स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणमप्रामाण्यं परिहृतं, तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तार्तीयो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बीजतया न सिध्येदिति । (२)अवान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसङ्क्षेपमुक्त्वा पदार्थसङ्क्षेपमाह—"**तत्र प्रथमे तावत्पाद**" इति । तस्य प्रयोजनमाह—"**वैराग्ये**"ति । (३)पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति—"**जीवो मुख्यप्राणसचिव**" इति । "**करणोपादानवद् भूतोपादानस्याश्रुतत्वा**"दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात्करणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियोपादानातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादायागमिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाश्रोष्यत , न च श्रूयते, तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । (४)नह्यागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह—"**सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा**" इति । "**द्युपर्जन्ये**"ति । इह हि कार्यारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं श्रद्धादित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य पञ्चसु द्युप्रभृतिषु अग्निषु होतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः—'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादि । (५)अत्र सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते द्रवद्रव्यपयःप्रभृत्यप्समवन्धादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये, तयोराहुत्योराधिकरणमग्निरन्ये च समिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते-(६)'असौ वाव द्युलोको गौतमाग्निः' । यथाग्नि-

---

(१) हेतुहेतुमद्भावं विशदयति स्मृतीत्यादिना । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेत्यर्थः ।

(२) पादसङ्गतिम् । (३) पूर्वपक्षोत्तरपक्षशोधनाय । भूमिका—विषयः ।

(४) ननु भूतोपादानाश्रवणं तदभावबोधकं न भवेत्सत्यपि प्रमेये प्रमाणानुदयसम्भवादत आह न हीति । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तुन्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसद्भावशङ्का स्यान्न प्रकृत इत्यर्थः ।

(५) यदि द्युलोकादिषु अग्नित्वसम्पादनं विधीयतेऽत्र कथं तर्ह्यापः पुरुषवचस इति प्रश्ने आहुतावप्शब्दः ? कथं वोत्तरे श्रद्धां जुहोतीति श्रद्धाशब्द अत आहात्रेति ।

(६) पञ्चाग्निविद्याश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे असौ वावेत्यादिना ।

होत्राधिकरणमाहवनीय एव श्रद्धाशब्दवाच्याग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः श्रद्धाभावितास्तदधिकरणं द्युलोकः । अस्यादित्य एव समित्, तेन हीद्धोऽसौ द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमा इन्धनादिवादित्याद्रश्मीनां समुत्थानादहरर्चिप्रकाशसामान्याद्दादित्यकार्यत्वाच्च(१) । चन्द्रमा अङ्गारोऽर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽङ्गारस्यावयवा इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तदेतस्मिन्नग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदेवम् । श्रद्धां जुह्वति श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमः धूमकार्यत्वात् धूमसादृश्याच्च विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्याद्विद्युत्संम्बन्धाच्च । (२)गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोमं राजानं जुह्वति तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सत्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति । पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण कालेन हि समिद्धा भूमिर्व्रीह्यादीनिष्पत्तये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्नेरुत्थित इवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गाराः (३)प्रगे रात्रिरूपार्चिःशमने उपशान्तानां प्रसन्नानां(४)दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समिद्वाचा खल्वयं ताल्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते । प्राणो धूमः धूमवन्मुखान्निर्गमाद् जिह्वार्चिर्लोहितत्वसाम्याच्चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः (५)विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः व्रीह्यादिरूपैः परिणताः सत्यः पुरुषेऽग्नौ हुतास्तासां परिणामो रेतः सम्भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य(६), लोमानि वा धूमः योनिरर्चिर्लोहितत्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं तेऽङ्गारा अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति । एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतो हवनक्रमेण योषाग्निं प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति । तत्राप्प्रमवायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति । यतः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यति तासां त्रिवृत्कृततया तेजोऽविनाभावेनाब्ग्रहणेन तेजो-

(१) समिद्रूपादित्यकार्यत्वादहरर्चिः, प्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः ।

(२) इादुनया विस्फुलिङ्गा इति श्रुतिं व्याचष्टे गर्जितमिति ।

(३) प्रभाते ।

(४) अनेन स्वरूपाभावरूपोपशमो निरस्तः ।

(५) शब्दश्रवणार्थमित्यर्थः ।

(६) उपमंत्रणं सङ्केतः ।

न्नयोरपि सङ्गह इत्येतदपि वक्ष्यते । (१)यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नावगम्यते तेजोबन्नानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वमात्रश्रवणात् , तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयानेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुत्या सह श्रद्धां जुह्वति तस्य आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्गम्यते भूतपरिष्वक्तो रंहतीति । (२)तथाहि–या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परिष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति। (३)ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक्रमेण सोमभावमाप्नुवन्तु ताभिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु को दोषः ? अयं दोषः—यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत्–अन्यथा तु न श्रुतिसामान्यं स्यात् । (४)तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तरंहणं निश्चीयते । अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेन्धनेन विधिना देहे हूयमाने हुताः सत्य आहुतिमय्य इष्टादिकारिणां परिवेष्ट्य स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति–"नन्वन्या श्रुति"रिति । अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत्, अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीरयोगः आ देहान्तरप्राप्तेस्तृण(५)जलायुकानिदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्रुतिविरोधान्न सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—"तत्रापी"ति । न तावत्परमात्मनः संसरणसम्भवः—तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्, किंतु जीवानाम् , परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेरुपाधेः प्रादेशिकत्वान्न तत्र सन्देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः । प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाया(६) उत्पादनाया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते । साङ्ख्यानां कल्पनामाह "व्यापिनां करणाना"मिति । अहंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणानामपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—"केवलस्यैवात्मन" इति । आलयविज्ञानसन्तान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि(७) पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि

(१) अश्रुतत्वादिति सूत्रार्थं प्राप्तावसरत्वाद्दर्शयति यद्यपीति ।

(२) श्रद्धां जुह्वतीत्यत्रापामिष्टादिकारिभिरन्वयमुक्त्वा, एष सोमो राजेत्यत्र कर्तृगामिरद्भिः परिष्वङ्गमाह तथाहीत्यादिना । श्रद्धावाक्यावगता-

(३) वाक्यद्वयस्थसोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते नन्विति । श्रद्धावाक्ये आप एव सोमाख्यशरीरभावमाप्नुयुः, एष सोमो राजेत्यत्र तु अद्भिरपरिष्वक्त एवेन्द्रियमन्त्रोपाहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं भुंक्तामिति शङ्कार्थः ।

(४) ननु शब्दसाम्यमात्रस्य गमकत्वे बटावप्यग्निशब्दप्रयोगात् ज्वलनाभेदः स्यादत आह तस्मादिति । अप्शब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितगमनस्य च संशये सोमराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवेन्माणवकस्य तु ज्वलनाद्भेदनिश्चयान्नाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(५) जलूकैव जलायुका, जोंकाख्यकीटविशेषः ।

(६) तद्यथा तृणजलायुकेत्यादिश्रुतौ प्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभाव उपमीयत इति व्याभेउक्तम्, तत्र भाविदेहस्याननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनाया अनुपपत्तिरित्याशंक्य व्याचष्ट उत्पादनाया इति । यथा जलूका तृणान्तरं प्राप्यैव तृणं मुञ्चति तथा जीवोपि देहान्तरप्राप्त्यर्थं कर्म कृत्वा देहं त्यजतीति भावः ।

(७) शब्दादिज्ञानपञ्चकं सुखादिज्ञानं चेति षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि अहमित्यालयविज्ञानसन्तानरूपा-

जायन्ते । कणभुक्कल्पनामाह—"मन एव चे"ति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति यावत् । दिगम्बरकल्पनामाह—"जीव एवोत्प्लुत्ये"ति । आदिग्रहणेन लोकायतिकानां कल्पनां संगृह्णाति, ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्यचिद्गमनमिति ॥ १ ॥

चोदयति—"ननूदाहृताभ्या"मिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

(१)तेजसः कार्यमशितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं स्नेहस्वेदादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । यस्तु गन्धस्वेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनाद्देहस्य पाञ्चभौतिकत्वं पश्यंस्तेजोबन्नात्मकत्वेन त्र्यात्मकत्वेन परितुष्यति । तं प्रत्याह—"पुनश्च त्र्यात्मक" इति । वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिर्धातुभिः शरीरधारणात्मकैस्त्रिधातुत्वात् । (२)अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । अब्ग्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—"तस्माद्भूयस्त्वापेक्ष" इति । पृथिवीधातुवर्जमितरतेजआद्यपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोश्चोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वादपां पुरुषवचस्त्वोक्तिर्न पुनर्भूतान्तरानिरासार्था ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवद्देहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवद्देहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः षाट्कौशिकाद्देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रमत्युत्क्रामन्त । स चैषामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । (३)नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्तन्मात्राश्रयाणां गतिरुपपद्येतेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रावितेपि स्पष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिगतिशब्दा श्रुतिविरोधात्थापनार्थां । (४)अत्र हि लोमकेशयोरोषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम्, एवं च तन्मतन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि(५) श्रुतिविरोधाद्भाक्तत्वमेवोचितमिति । भक्तिश्चोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥

त्मनो वृत्तिः कार्यमित्यर्थः ।

(१) शरीरे भूतत्रयकार्योपलब्धिं दर्शयति तेजस इति ।

(२) त्रिधातुकत्वे देहस्य पञ्चभूतात्मकत्वं कथमत आह अत इति । वातपित्तकफाऽन्नयाद्युतेजोऽवारब्धत्वमवकाशदानादाकाशारब्धत्वमपि शरीरे स्वीकार्यमित्यर्थः । नैयायिकैस्तु पाञ्चभौतिकत्वं न स्वीक्रियते तन्मतं वात्स्यायनादौ द्रष्टव्यम् ।

(३) ननु इन्द्रियाण्येव प्राणाश्रया भवन्तु, तत्राह नहीति । तेषामपि परोपाधिगमनत्वेन प्राणगत्यनुपपादकत्वादित्यर्थः ।

(४) न भाक्तत्वादिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे अत्र हीति । (५) वागादिगमनानामपि ।

(१)पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रथमायामाहुतौ अनपां श्रद्धाया होत-व्यताभिधानमसम्बद्धमनुपपन्नं च । न हि यथा पश्वादिभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय नि-ष्कृष्य हूयन्ते, एवं श्रद्धा बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्क्रष्टुं वा होतुं वा शक्यते । (२)न चाप्येव-मौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्भक्त्यायमप्सु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति । अत एव श्रुति"रापो हे"ति (पृ० ६८२ पं० ३) ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अग्निहोत्रे षट्सूत्क्रान्तिगतिप्रतिष्ठातृप्तिपुनरावृत्तिलोकप्रत्युत्था-यिष्वग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु प्रश्नाः षट् तेषां यः समाहारः षण्णां सा षट्प्रश्नी(३), तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते-"कथं पुन"रिति (पृ०६८३ पं०८) । सोमं राजान-माप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति । (४)क्रियासमभिहारेणाप्या-यनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति, सोममयान् लोकानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्यधिकारी न पुनरुपभोग्यस्तस्माच्चन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वे स्वर्गकामो यजेतेति यागभावनायाः कर्त्रपेक्षितोपायतारूपविधिश्रुतिविरोधादन्न-शब्दो भोक्तॄणामेव सतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्या-मुख्य इति । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं सङ्गच्छत इत्याह—'तथा हि दर्शयति'श्रुतिरनात्मवि-दामनात्मवित्त्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया । यथा हि बलीवर्दादयो भुञ्जाना अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं परमतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽमुष्मिंश्च लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः ।

अथ वा 'अनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यान्या व्याख्या' (पृ० ६८४ पं० १५) आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित् , न आत्मवित् अनात्मवित् । यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्तीति निन्द्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह—"तथा हि दर्शयति श्रुतिर्भोक्तृत्वम् । "स सोमलोके विभूतिमनुभूये"ति । शेषमति-

(१) ता एवेत्यादिपरिहारसूत्रभागं व्याचष्टे पञ्चम्यामिति ।

(२) अप्भिन्नाया श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परम्परया तज्जस्य देहस्याब्बहुलत्वं न स्यादित्याह न चेति । उपचारमूलसम्बन्धमाह अत एवेति ।

(३) षट्प्रश्नीति । अग्निहोत्रे षट्सु उत्क्रान्त्यादिषु ये प्रश्नास्तेऽग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु समस्तेषु विषयेषु युज्यन्ते विस्फुलिङ्गादीनान्तत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात् , बहुसाम्ये सत्यल्पवैषम्यस्याकिञ्चित्क-रत्वात्पर्जन्याग्नेश्चाग्निहोत्रे स्वर्गात्पृथिवीप्राप्त्यभिधानेनार्थसिद्धेः, अन्तरिक्षाग्नेश्च पञ्चाग्निविद्यायां पृथिव्याः स्वर्गप्राप्त्याभिधानात्सामर्थ्यसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) एष सोम इति भाष्यस्थश्रुतिं व्याचष्टे क्रियेति । सोमस्येति यथेति शेषः । एतांस्तत्र भक्षय-न्तीति श्रुतौ एतान्शब्देन कर्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भक्षणस्य सूत्रभाष्यकाराभ्यां वर्णितम् , स्वयन्तु सिद्धान्तानुसारेणाविरुद्धमर्थमाह सोममयानिति ।

रोहितार्थम् ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

"(१)यावत्संपातमुषित्वे"ति(पृ०६८५पं०१२)। यावदुपबन्धात्, यत्किंचेह करो- ष्यामिति च यत्किंचेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्, (२)प्रायणस्य चैकप्रघट्टकेन सक- लकर्माभिव्यञ्जकत्वात्। न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्यसाधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः। फल- दानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् स्वफलविरोधि च कर्म। तस्माच्छ्रुतेरुपपत्तेश्च निरनुशयानामेव चरणादा(३)चारादवरोहो न कर्मण, आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रसिद्धेर्भेदे। यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति। तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचार- मेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म। (४)स्तां वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् जात्यायुर्भोगांश्चन्द्रलोकादवरुह्यानुभविष्यति। स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्सं- बन्धिनस्तत्फलभागिता—'पतत्यर्द्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबे'दित्यदि। तथा श्राद्धवैश्वा- नरीयेष्ट्यादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः। तस्माद्यावत्सम्पातमित्युपक्रमानुरोधाद्यत्किंचेह करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्रमणीयचरणत्वं सम्बन्ध्यन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयि- तव्यम्। तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, उच्यते—येन कर्मकला- पेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति। कुतः? **दृष्ट- स्मृतिभ्याम्।** प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाच्या। स्मृतिश्चोपन्यस्ता(५)। अथ वा(६) दृष्टश- ब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते। अयमभिसन्धिः—कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेत- द्विशेषणम्। न च सति मुख्यार्थसम्भवे सम्बन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम्। न चोपक्र- मविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थासम्भव इति साम्प्रतम्। दत्तफलेष्टापूर्तकर्मापेक्षयाऽपि यावत्पदस्य यत्किंचेतिपदस्य चोपपत्तेः। नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवमाहा- रविहारादिसमयेपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्नादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया। (७)साय- म्प्रातःकालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि निमित्तानुप्रवेशात्तत्रैवमिति चेत। न, इहापि रमणीयचरणा इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात्तदुपपत्तेः(८)। तत्किमिदानीमुपसंहा-

---

(१) कर्मसमवायिनीनामपां पञ्चम्याम् हुतौ पुंपरिणामहेतुमाश्रित्याद्भिः परिवेष्टितजीवगमनमुक्तं, तत्र स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः, कुतस्तरां पुंपरिणाम इत्याक्षेपसङ्गतिगर्भं पूर्वप- क्षमाह यावदिति। अत एव च कर्मणामैकभविकनयाद्विलयसम्भवे सम्यग्ज्ञानस्य नैष्फल्यं पूर्वपक्षे प्रयोजनम्।

(२) श्रुतिमुदाहृत्य युक्तिमप्याह प्रायणस्य चेति।

(३) नन्वसति कर्मणि निमित्ताभावात्कथमवरोहणमत आह आचारादिति।

(४) ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुकारीत्युपसंहारात करणाचरणयोरेकत्वमवम्यतेऽत आह स्तां वेति।

(५) वर्णा आश्रमा इत्याद्या भाष्ये इत्यर्थः।

(६) दृष्टश्चायं प्रतिप्राणीत्यादिभाष्यं व्याचष्टेऽथवेति।

(७) यावज्जीवमित्यत्रत्ययावत्पदस्य सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनविषयत्वेऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टा- न्ते विशेषमाशङ्कते सायमिति।

(८) तदुपपत्तेरिति। यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गे तदफलेष्टापूर्तविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः।

रानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः । नेत्युच्यते । नह्यसावुपसंहारानुरोधेऽप्यसंकुचद्वृत्तिरवरोढुमर्हति । नहि यावन्तः सम्पाता यावतां वा पुंसां सम्पातास्ते सर्वे तत्रेष्टादिकारिणां भोगेन क्षयं नीयन्ते, पुरुषान्तराश्रयाणां कर्माशयानां तद्भोगेन क्षयेऽतिप्रसङ्गात्, चिरोपभुक्तानां च कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपनयनात् । तथा च स्वयं सङ्कुचन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंहारानुरोधप्राप्तमपि सङ्कोचनमनुमन्यते । एतेन यत्किंचेह करोतीत्यपि व्याख्यातम् । अपि चेष्टापूर्तकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकार्षीत्, अपि तु गोदोहनेनापः प्रणयन् पशुफलमप्यपूर्वं समचैषीदेवमहर्निशं च वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहामुत्रोपभोग्यं सञ्चितवतो न मर्त्यलोकादिभोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं भवितुमर्हति । न च स्वफलविरोधिनोऽनुशयस्य ऋते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद्वा ऽदत्तफलस्य ध्वंसः सम्भवति । तस्मात्तेनानुशयेनायमनुशयवान् परावर्तत इति श्लिष्टम् । न चैकभविकः कर्माशय इत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति ।

अन्ये(१) तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्बीजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयाञ्चक्रुरित्याह "केचित्तावदाहु"रिति । अनुशयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिह विचार्यते—किं दत्तफलानामिष्टपूर्तकर्मणामवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरवशेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वान्निरनुशया एवानुभुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त, उच्यते-"सानुशया एवावर्तन्त" इति । कुतः ? दृष्टानुसारात् । (२)यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा सर्पिर्वा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठा(३)सन्नपि स्थातुं पारयति । यथा सेवको हास्तिकाश्वीयपदातिव्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च (४)लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुशया एवावर्तन्त इति । तदेतद्दूषयति—"न चैतदिति" । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः (५)शब्दैकगम्येऽर्थे न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते "यदप्युक्तं प्रायण"मिति । (पृ० ६८८ पं० २०) दूषयति—"तदप्यनुशयसद्भावे"ति (पृ० ६८९ पं० २) । रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यादिकयानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । "अपि च"त्यादि । इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते युगपच्चैकप्रघट्टकेन । प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्माणि व्यज्येरन् । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् । तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनाद् बलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु दृष्ट-

---

(१) पूर्वदर्शिताधिकरणपूर्वपक्षस्य तुच्छत्वाभिप्रायेण मतान्तरमाहान्ये त्विति । सकलेति । हेत्वभावे कार्यायोगात् कर्मरहितावरोहशङ्का नेत्यर्थः   (२) अत्र मते सौत्रदृष्टशब्दार्थमाह यथेति ।

(३) स्थातुमिच्छन्, भुवि शेषफलोपभोग इत्यर्थः ।

(४) दृष्टन्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृतिरित्यर्थः ।

(५) यत्तु स्वर्गसुखं भुवि भोक्तव्यमिति, तत्राह शब्दैकगम्येऽर्थे इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतोदृष्टेन हि कर्मशेषोऽनुमितः, तस्य च भुवि भोगः कल्पितः, तत्सर्वं स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरुध्यते भौमसुखस्य स्वर्गत्वायोगादित्यभिप्रायः ।

व्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्म फलं न दत्ते इति च सम्भवति । फलोपजनाभिमुख्यं हि कर्मणामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वे स्वर्गनरकतिर्यग्योनिगतानां जन्तूनां तस्मिन् जन्मनि कर्मस्वनधिकारान्नापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रक्षयान्नास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरन्नात्मज्ञानाभावादिति कष्टां बताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यतेऽपूर्वं न परसमवेतं येन पित्रादिगतेन कर्मणा वर्तेरन्निति । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अनेन निरनुशया एवा(१)वरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढमुद्घाट्य निरस्यति । यद्यपि

अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥

इति स्मृतेः शीलमाचारोऽनुशयाद्भिन्नस्तथाप्यस्यानुशयाङ्गतयाऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सानुशयानामेवावरोहणमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतया ऽऽचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं, सम्प्रति (२)स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेप्यदोष इत्याह—"पुरुषार्थत्वेप्याचारस्य"इति (पृ०६९२पं०८) । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वानुशयो (३)लक्षित इत्युक्तम् ॥१०॥

बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह—

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो (४)गोबलीवर्दन्यायः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥

---

(१) कर्मापूर्वरहिता एव ।

(२) यागादिवदाचारस्य न प्रधानकर्मतया पुरुषार्थत्वमित्याह स्नानादिवदिति । यथा तीर्थस्नानादेः प्रकरणवाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथाऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति वाक्यात् वेदार्थानुष्ठातृपुरुषधर्मत्वमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमे तीर्थस्नानादेः पुरुषधर्मत्वं सिद्धान्तितन्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) अजहल्लक्षणयेत्यादिः ।

(४) ननु भाष्योक्तो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन करणाचरणभेदनिर्देशोऽयुक्तः ब्राह्मणत्वस्य यावत्पिण्डभावित्वेन जातित्वेऽपि परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्यादिष्वभावेन जातित्वाभावात् करणत्वचरणत्वयोश्चादृष्टत्वावान्तरजातित्वाद्दृष्टान्तासंगमनादित्याशंक्याह गोबलीवर्देति । परापरजातिविषयगोबलीवर्दन्यायेऽनुवृत्तव्यावृत्तविषयत्वसाम्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपचारित इत्यर्थः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥
न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥
स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥
तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

'ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति' कौषीतकिनां समाम्नानाद्द्वारम्भस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः, पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात् । तथाहि द्युसोमवृष्ट्यन्नरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषिदग्नौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम् । न चैतन्मनुष्याभिप्रायं, कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् । गमनागमनाय च देवयानपितृयाणयोरेव मार्गयोराम्नानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेर्जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः । चन्द्रलोकादवतीर्णानामपि च तत्स्थानत्वसम्भवादसम्पूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यमवश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः । (१)'न कतरेण च ने'त्यस्यासम्पूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वात् अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते, ऽभिधीयते—(२)सत्यं स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं स्थानमभिवदन् असम्पूरणाय तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्रबन्धवत्स्थानमध्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत । नहीष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवरुह्य रमणीयां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते, तत्कस्य हेतोः ? पितृयाणेन पथा ऽवरोहात् । तद्यदि क्षुद्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाऽवरोहेयुः, नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्धवत् तृतीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातनाभूमीर्यमवशतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्मा'द्ये वै के चे'तीष्टादिकारिविषयं न सर्वविषयम्, पञ्चम्यामाहुताविति च (३)स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संयमने त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया(४) संयमनस्योपादानाच्चन्द्रमण्डलापादाननिषेध आञ्जसः, तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव । पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण कथंचिद्गमयितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२-२१ ॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

---

(१) पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावो वर्णितः, इदानीं न । कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थानसूचकत्वं निराकरोति न कतरेण चेति ।

(२) सिद्धान्तमाह सत्यमिति । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दो यद्यपि शरीरे व्युत्पन्नत्वान्न मार्गवाची तथापि मार्गमुपक्रम्य तृतीयत्वेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य साजात्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

(३) यदुक्तमाहुताविति इत्याहुतिसंख्यानियमात्सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह स्वार्थेति ।

(४) भास्करमतं दूषयन्नाहावरोहापादानतयेति ।

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते, तथापि (१)वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावगमाद् यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्य एवावतिष्ठते । न चान्यस्यान्यभावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणाद्देवदेहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया । (२)गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्भवात् । यथाहुः—

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता । इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—"**साभाव्यापत्तिः**" । समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यमिति यावत् । कुतः ? उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे "**नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते**" (पृ० ६९९ पं० १२) । युक्तमेतद्यदेव शरीरमजगरभावेन परिणमते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिशतेनापि क्रियते । नहि दधिपयसी समसमये परस्परात्मनी शक्ये सम्पादयितुं, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावान्न परस्परात्मत्वं भवितुमर्हति । एवं वाय्वादिष्वपि योज्यं, तथा च तद्भावस्तत्सादृश्येनौपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह—"**विभुत्वाच्चाकाशेने**"ति ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्प्रपतरमिति दुःखेन निसरणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखमस्तीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं लक्षयतीति राद्धान्तः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

आकाशसारूप्यं वायुधूमादिसम्पर्कोऽनुशयिनामुक्त इहेदानीं व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र संशयः–किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्त्याहो स्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र 'मनुष्यो जायते, देवो जायत' इत्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि व्रीह्यादिशरीरपरिग्रह एव जनेर्मुख्यार्थ इति व्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । (३)न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासङ्कीर्तनात्तदभावे व्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव तत्सम्पर्कमात्रमिति साम्प्रतम् । इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्मसङ्कीर्तना-

---

(१) वायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य वायुर्भूत्वेति तादात्म्यवक्त्वेन परामर्शकवाक्यशेषान्निर्णयेन पूर्वपक्षमाह वायुर्भूत्वेत्यादेरिति ।

(२) ननु एवं हीत्यादिभाष्यमयुक्तम् श्रुतेर्हि सादृश्यालम्बनत्वे माणवके इव वह्निश्रुतेः गौणता स्यान्न लक्षणेत्याशङ्क्याह गौण्यामिति । गौण्यामपि गुणलक्षणा वर्तते लक्षणायां त्वभिधेयसम्बन्धात् प्रवर्तमानायां सम्बन्धिवस्त्वन्तरपरत्वम् न सम्बन्धपरत्वम्, गुणात्प्रवर्तमानायान्तु गौण्यां वृत्तौ गुणपरत्वं न गुणाविशिष्टवस्तुपरतेति विवेकः ।

(३) प्रकरणेऽत्र यन्मुख्यं जन्म तत्कर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमणीयचरणा इत्यादि । अत्र तु व्यापककर्मजत्वश्रुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्तिमाशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह न चेति । शरीराभावाभावात्–शरीरत्वाभावात् ।

दिष्टादेश्च(१) हिंसादोषदूषितत्वेन सावद्यफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलत्वस्याप्युपपत्तेः। न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपशुहिंसाविषयविशेषशास्त्रेण बाधनं, सामान्यशास्त्रस्य (हिंसा)सामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विलम्बेनेति साक्षाद्विशेषस्पृशः शास्त्रात् शीघ्रतरप्रवृत्ताद्दुर्बलत्वादिति साम्प्रतम्। नहि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते, किन्तु सति विरोधे। न चेहास्ति विरोधो, भिन्नगोचरचारित्वात्। 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति हि क्रतुप्रकरणे समाम्नातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति, न त्वपनयति निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां, तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विधेश्च क्रत्वर्थता को विरोधः। यथाहुः(२)—

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत्।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः॥ इति।

तस्माज्जनेर्मुख्यार्थत्वाद् व्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवद्व्रीह्यादिष्वनुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत, न चैतदस्ति। न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः सम्भवति, तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात्। न च श्रुतायाः पशुहिंसाया न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थाया अपि दुःखफलत्वसम्भवः, पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात्। तथाहि(३)—न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीननिरूपणतया यदर्थं निषेध्यं तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते। न चैतत् 'नानृतं वदेन्न तौ पशौ करोती'तिवद् कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोपि क्रत्वर्थः स्यात्। पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत। (४)एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यङ्गान्तरैराज्यभागत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत। (५)तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विध्युपाध्यः क्रतूपकारो विज्ञायते। (६)विधिविभक्तिविरोधाद्दुःखात्मकप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरिपहितस्य पुरुषव्यापारस्य

---

(१) नन्विष्टकर्मणो विहितत्वात्कथं पुण्यस्य स्थावरशरीरप्राप्तिहेतुत्वमत आहेष्टादेश्चेति। विहितत्वेपि तद्गतपशुहिंसोच्छिष्टसोमभक्षादेर्निषिद्धत्वाद्दुःखहेतुतेत्यर्थः। सामान्यशास्त्रस्य दौर्बल्ये हेतुस्सामान्यद्वारेणेति। विशेषशास्त्रप्राबल्ये हेतुः साक्षादिति।

(२) ननूक्तरीत्या विषयभेदाद्विधिनिषेधयोरविरोधश्चेत्तदा क्रतुमध्ये निषिद्धहिंसानुष्ठाने क्रतुवैगुण्यं स्यादित्याशङ्कायामाह यथाहुरिति। निषेधानां पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यम्, यथाविहितस्य तस्य सिद्धेः, नहि क्रतुशेषः प्रतिषेधो यतस्तदतिलङ्घनात्क्रतुवैगुण्यं स्यादिति भावः पूर्वपक्षिणो मङ्गस्यात्र बोध्यः।

(३) क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत, तत्र यद्ययं न हिंस्यादिति निषेधः क्रत्वर्थो हिंसां प्रतिषेधेत तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यात्तच्च नास्तीति वदिष्यन्निषेध्यनिषेधयोरेकार्थतामाह तथाहीति। यो हि यदर्थं प्रवृत्तो यस्माद्विषयान्निवार्यते तन्निषेधोपि तदर्थ इत्यर्थः।

(४) नन्वाज्यभागौ क्रत्वर्थौ भवेतां निषेधस्त्वभावार्थः कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह एवमिति। विज्ञायत इति न केवलनिषेधादिति शेषः, अत्र च पशुप्रकरण एवैतद्वाक्यमिति कृत्वाऽप्रतिषेधत्वमिति गूढार्थः।

(५) ननु मा भूत् प्रकरणनाम्नानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थता पुरुषार्थत्वं तु कथं स्यादित्याशङ्क्य तत्र पुरुषार्थप्रतीतिमुपादयति तस्मादिति।

(६) धात्वर्थभाव्यत्वेऽर्थविरोधमभिधाय शब्दविरोधमप्याह विधिविभक्तीति। हिंसैव कर्म क्रिया तद्भाव्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः।

त्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽवतिष्ठते। (१)आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थं विधिरुपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थो निषेध्य इति तदधीननिरूपणो निषेधोपि पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थः सम्पद्यते-यत्पुरुषार्थं हननं तन्न कुर्यादिति । (२)क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमपि कल्प्यते । न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम् । न च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये असति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र सम्भवतः। (३)तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न क्रत्वर्थत्वमप्यास्कन्दतीति शुद्धसुखफलत्वमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलत्वमपीति, आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनुशयिनो व्रीह्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थ उत्सर्गापवादकथनेनोपलक्षितः । अपि च मुख्यनुशायिनां व्रीह्यादिजन्मनीति(पृ०७०२ प०२)व्रीह्यादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते । तदेतद्व्रीह्यादिदेहत्वेऽनुशयिनो नोपपद्यते । व्रीह्यादिदेहत्वे हि व्रीह्यादिषु लूनेष्ववहन्तिना (४)फलीकृतेषु च व्रीह्यादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रसवेयुरिति कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः, संसर्गमात्रे तु संसर्गिषु व्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुशयिनः प्रसवेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं, तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्येतेति, नेत्याह—

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे
भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इदानीं तु तस्यैव(५) जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं प्रपञ्च्यते-(६)किं प्रबो

---

(१) पुरुषप्रतीतिमुपपादयति आख्यातेति ।

(२) ननु हिंस्यादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसाऽनूद्य निषिध्यतां, तथा चोभयार्थत्वं निषेधस्य वाक्येनावगम्यतामित्याशङ्क्याह क्रत्वर्थस्यापि चेति । हिंसानिषेधस्य रागतः प्राप्तहिंसाविषयतया चरितार्थत्वेऽधिकारान्तरानुप्रविष्टक्रतुशेषहिंसानुवादतन्निषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।

(३) एवमुक्तं विधिनिषेधयोर्विषयभेदमुपसंहरति तस्मादिति । (४) कण्डितेषु ।

(५) आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह तस्यैवेति । पूर्वपादे यस्य जाग्रदवस्थायामिहपरलोकसञ्चार उक्तस्तस्यैवेत्यर्थः । (६) रथादिसर्गाम्नानाद्रथाद्यभावकथनाच सन्देहमाह किमित्यादिना ।

ध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी"ति(पृ०७०५पं०११)। (१)यद्यपिब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते, ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात्तु निवर्तते, एवं किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः। "द्वयो" रिहलोकपरलोकस्थानयोः सन्धौ भवं सन्ध्यम्। ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपादिसाक्षात्कारोपजननादनैहलौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतो ऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न पारलौकिकम्। न च न रूपादिसाक्षात्कारोऽस्ति स्वप्नदृशस्तस्मादुभयोर्लोकयोरस्यान्तरालत्वमिति (२)ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राक् तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। अयमभिसन्धिः(३)—इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते। प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञानमुदाहृतम्। ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम्, तथाभावस्य ज्ञानारोहात्। अतथात्वस्य स्वप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमेयाविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात्। बाधकप्रत्ययादतथात्वमिति चेत्, न, तस्य बाधकत्वासिद्धेः, (४)समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुद्ध्यते, बलवदबलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते। न चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथाहि क्षीरं दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं कालान्तरे शुक्तिर्भवेत्, नानारूपं वा तद्वस्तु। तद्यस्य तीव्रातपक्लान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति, यस्य तु केवलमालोकमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति। एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भाभिरभिव्यक्तं नीलतया गृह्यते। प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लोहिततया। एवमसत्यां निद्रायां सतोऽपि रथादीन् न गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावः। नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिर्णयः। द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात्। (५)तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः। तत्सिद्धमेतत्—विवादास्पदं प्रत्ययाः सम्यञ्चः प्रत्ययत्वाज्जाग्रत्स्तम्भादिप्रत्ययवदिति। इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति—'अथ रथान् रथयोगान्(६) पथः सृजते'ति। न च "तत्र रथो न रथयोगो न पन्थानो भवन्ती"ति विरोधादुपचरिताथा सृजत इति श्रुतिर्व्याख्येया। सृजत इति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिसम्वादात्प्रमाणान्तरसंवादाच्च। बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात्। जाग्रदवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति। अत एव कर्तृश्रुतिः शाखान्तरश्रुतिरुदाहृता। (७)प्राज्ञकर्तृकत्वाच्चास्य पारमार्थिकत्वं वियदादिसर्गवत्। नच जीवकर्तृकत्वान्न

---

(१) विकारमात्रस्य मिथ्यात्वान्न पूर्वपक्षिणो दृष्टान्तासिद्धिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति। स्वप्नस्य व्यावहारिकत्वमेव चिन्त्यत इत्यभिप्रायः।

(२) ननु सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिरिति भाष्यमयुक्तमारम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वदर्शनादत आह ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागिति। (३) पूर्वपक्षिण इत्यर्थः।

(४) बाधकत्वासिद्धिमुपपादयितुं पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति समानेति।

(५) तन्नेदं रजतादिनेदं रजतादिज्ञानाना च विरोधाभावमाह तस्मादित्यन्तग्रन्थेन। अपिना प्रागुक्तविरोधाभावसमुच्चयः। (६) अश्वादयः।

(७) प्रमाणान्तरमाह प्राज्ञेति। स्वप्नसृष्टिः परमार्थिकी प्राज्ञकर्तृकत्वाद्वियदादिसर्गवत् इत्यनुमानप्रयोगः। हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह नचेति।

प्राज्ञकर्तृकत्वमिति साम्प्रतम्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृकत्वेपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात्। अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादवन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिद्दृश्यन्ते(१)। तद्यथा–स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं प्रत्याह—प्रियव्रत! पञ्चमे ऽहनि प्रातरेवोर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति। स च जाग्रत्तथा ऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते। तस्मात्संध्ये पारमार्थिकी सृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्राप्ते उच्यते—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकूतम्—(२)न तावत्क्षीरस्येव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः सम्भवति, नहि जात्वीश्वरगृहे चिरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते। न चेतरस्य रजतानुभवसमये ऽन्यो ऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च (३)। न चोभयरूपं वस्तु, सामग्रीभेदात्तु कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति सांप्रतम्। पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपशमलक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणाम्। न मरीचिभिः कस्यचित्तृष्णजा उदन्योपशाम्यति। न च तोयमेव द्विविधमुदन्योपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम्। तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि तामकुर्वत्तोयमेव न स्यात्। अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनत्वायास्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तच्चाभ्युपगमेपि न सेद्धुमर्हति। तथाह्यसमर्थविधापाति तोयमेतदिति मन्वानो न तृष्णयापि मरीचितोयमभिधावेत्, यथा मरीचीननुभवन्। अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो ऽभिधावति। किमपराद्धं मरीचिषु तोयविपर्यासेन सर्वजनीनेन यत्तमतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते। (४)न च क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुच्चितावगाहिनी स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात्। (५)तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य। रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन शुक्तेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपबाधितुमर्हति। तदपबाधात्मकं च स्वानुभवादवसीयते। यथाहुः—

(६)आगामित्वादबाधित्वा परं पूर्वं हि जायते।
पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क्वचित् ॥

---

(१) अत्र विमतिपदं सत्यं स्वप्नत्वात्संवादिस्वप्नवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः।

(२) यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्षीरदधिवत्कालभेदेनैकस्य शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो रजतशुक्तिज्ञानयोरिति, तत्राह न तावदिति। (३) अनेनान्वयोपि प्रदर्शितः। शुक्तिभावमित्यनुषज्यते।

(४) पूर्वं क्षीरस्येव दधि न रजतस्य शुक्तिः परिणाम इत्यर्थे दूषणं दत्तमधुना प्रतीतिरपि तथा नास्तीत्याह न चेति।

(५) यदुक्तं बाध्यबाधकभावो न ज्ञानयोरिति तत्राह तत्रापीति।

(६) परं शुक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्वं रजतज्ञानं जायते, कुतः? परस्यागामित्वात् भविष्यत्त्वादप्राप्तेतत्प्रतिषेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। ननु तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयशूरत्वादुभयोरिति तत्राह पूर्वं पुनरिति। सत्यं तथापि पूर्वप्रतीतार्थाभावबोधितत्वात्तस्य बाधकमित्यर्थः।

(१)न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्यागोचरयन्न भविष्यता स्वसमयवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्यज्ञासीप्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतुभावमिवासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्नुवादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः—

रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।
भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥ इति ।

(२)प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यत इति के चिद्याचक्षते । तदयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात् तदुपहितसम्भिन्नो व्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न (३)च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगताः प्राहुर्द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । ग्राह्यःक्षण एकः स्वलक्षणो ऽध्यवसेयश्च सन्तान इति । (४)एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्नदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात् , प्रियव्रतस्य'ख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति, तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तिं विवृण्वता रजन्यां सुप्त इति रजनीयसमयेपि(५) हि भारताद् वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्ष इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्त्रीदर्शनस्वरूपसादर्शनं सूचकं (६)तच्च स्वरूपेण सत् , असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो व्यायामधातुविसर्गादयो जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेपि प्राज्ञव्यापार इति । (७)प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानानुवर्तन्ते ।

(१) स्वविषयस्थूरत्वेपि अर्थाद्विरोधमाह नचेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह मानमिति । रजतज्ञानकालमारभ्य यावच्छुक्तिज्ञानकालं रजतविनाशहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे शुक्तित्वरजतत्वयोरेकदैकत्र विरोधादर्थात् बाध्यबाधकभावो ज्ञानयोरित्यर्थः । (२) अनुमानानुगृहीतप्रत्यक्षेण ।

(३) ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्तिनीं तत्तां गृह्णाति तथा रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यत्तां रजतस्य ग्रहीष्यति, अत आह नचेति ।

(४) इदंरजतादिभ्रमाणां बाधमुपपाद्य प्रकृते योजयति एतेनेति ।

(५) भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

(६) ननु कुञ्जरारोहादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूत्रे उच्यते, तत्राह तच्चेति । विषयाविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत् तच्च न सूचकं यतःकुत्श्चिज्ज्ञानाद्यत्यकस्यचित्सूचनप्रसङ्गात् , असत्तु दृश्यं तस्मात्तदुपहितं दर्शनं सूचकं तच्च मिथ्यैवेत्यर्थः ।

(७) स्वप्नः सत्यः प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिते नचास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तत्र हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह प्राज्ञेति ।

नुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्ययेनाविरुध्यमानं नात्मानं लभत इति भावः ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥

(१)बन्धमोक्षयोरान्तरालिकं तृतीयमैश्वर्यमिति ।

'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वा सोपी'ति(पृ० ७११ पं० १५) सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं चैतयोर्भाष्यमिति ॥ ५-६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

इह हि नाडीपुरीततपरमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहो स्वित्समुच्चयः(२) । किमतो ? यद्येवम् एतदतो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति । (३)अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं, तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि सम्भवात् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः—

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इति ।

अथ तु परमात्मैव नाडीपुरीतत्स्थमिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभावोपयोगः । तया हि तावदेष जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकाषात् जाग्रत्स्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्मात्प्रयोजनवत्येषा विचारेणेति । किं तावत्प्राप्तं ? नाडीपुरीततपरमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः । यथा बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्क्वचिन्निलीयते कदाचित्क्वचिदेवमेको जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचित्पुरीतति कदाचिद्ब्रह्मणीति । (४)यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्प्यन्ते, एवं सप्तमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पमर्हन्ति । यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं 'तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'ति नाडीब्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम् । (५) प्राणशब्दं च ब्रह्म 'यास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एक·

---

(१) तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ तृतीयशब्दस्यार्थमाह बन्धेति । सगुणब्रह्मोपासनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावान्न मोक्षो भेदाश्रयत्वादतोऽन्तरालवर्तीत्यर्थः ।

(२) आसु तदा नाडीषु इत्यादिसप्तमीनिर्देशात्ताभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिसमुच्चयनिर्देशाच्च संशय इत्यर्थः ।

(३) ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः, सुषुप्तौ तु नाड्यादिस्थस्य तदनिवृत्तमिति न ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभावचिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याहाविद्यानिवृत्ताविति ।

(४) लौकिकविकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकन्तदाह यथेति ।

(५) नन्वत्र प्रमाणप्राप्तिः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मसमुच्चयस्तत्राह प्राणशब्दामिति ।

धा भवती'ति वचनात् । तथा(१)प्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । (२)इयांस्तु विशेषः— कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः सञ्चरमाणस्य पुरीतदेव । एवं ताभिरेव सञ्चरमाणस्य कदाचिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपेक्षत्वम्, तथा च विकल्पो व्रीहियववद्बृहद्रथन्तरवद्वेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन । अयमभिसन्धिः-नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकत्वं नाम तद्गत्यन्तराभावे कल्प्यते । यथाहुः—

एवमेषोऽष्टदोषोऽपि(३) यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।। इति ।

(४)प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ व्रीहियवौ विहितौ शक्नुतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्वर्तयितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेक्षव्रीहियवविधायिनी उभे अपि शास्त्रे बाध्येयाताम् ।(५)न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चेतुमर्हति, स हि यथाविहितान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्यथयितुं शक्नोति मिश्रणे चान्यथात्वमेतेषाम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो 'गोसवे उभे कुर्यादि'तिवद्युक्तः(६) । अश्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽङ्गानुरोधेन च सो ऽन्याय्यः । न चाङ्गभूतैन्द्रवायवादिग्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम्। (७)'सोमेन यजेते'ति हि तत्रापूर्वयागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिषुणोति सोममभिप्लावयती'ति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्यैन्द्रवायवाद्युद्देशेन प्रादेशमात्रेषूर्ध्वपात्रेषु प्रहणानि पृथक् प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागोद्देशेनेन्द्रवाय्वादयो देवताश्चो-

(१) यत्रापीत्युपक्रमात् तत्रापीत्यर्थः ।

(२) निरपेक्षसप्तमीश्रुतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोर्निरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चयश्रवणस्य गतिरत आह इयांस्त्विति । नाड्यस्तावत्स्वतन्त्रा एवाधारः, पुरीतद्ब्रह्मप्राप्ती तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे, तत्र समुच्चयश्रवणाभावात् कदाचिच्च नाडीनां पुरीतद्ब्रह्मसमुच्चयेपि कदाचिदनपेक्षस्थानत्वाद्विकल्पसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) अष्टदोषोपीति । व्रीह्यनुष्ठानपक्षे यवशास्त्रप्रतीतप्रामाण्यत्यागः, अप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषूपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्स्वीकृतप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपपादनमिति यवशास्त्रे ४ दोषाः, एवं यवानुष्ठानपक्षेपीत्यष्टौ दोषा विकल्पे बोध्याः ।

(४) नन्वेवं तर्हि आग्नेयादिवत्समुच्चयः किं न स्वीक्रियते इत्याशङ्क्य गतिरन्या न विद्यत इत्येतत्प्रपञ्चयति प्रकृतेति ।

(५) ननु वाक्यद्वयसामर्थ्यात्समुच्चयासम्भवेपि अङ्गसहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनो व्रीहियवौ समुच्चाययतु इत्याशङ्क्याह नचेति ।

(६) तत्राङ्गभूतबृहद्रथन्तरसाहित्यवचनात्पृष्ठस्तोत्रावृत्तिवदत्राङ्गभूतव्रीहियवानुरोधेनाग्नेययागाभ्यासो न युक्त इत्यर्थः, युक्तिमाह अश्रुत इति । उभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तत्रावृत्तिर्युक्ताऽत्र व्रीहियवाभ्यां यजेतेति श्रवणाभावान्नावृत्तिरिति भावः ।

(७) ननु कथमत्र प्रधानस्याङ्गानुरोधेनावृत्तिः, ऐन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासम्बन्धाभिधानात्तद्द्वाराऽनुमितयागा विधीयन्ते, सोमेनेति तु तेषां यागानां समुदायानुवाद इत्याशङ्क्याह सोमेनेति । ननु भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिः, सोमवाक्यविहितयागे इन्द्रवाय्वादिदेवताविकल्पेन विधीयतान्तत्राह तत्रेत्यादिना ।

यन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात्। (१)न च प्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेरन्। न च यावन्मात्रमेकमूर्ध्वपात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यज्येतेति युज्यते। दशमुष्टिपरिमितोपादानस्वादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। एवं तदुदृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं याग उपयुज्येत। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या, तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हत्वादेकैकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारेऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्य्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चीयेरन्। (२)अत एव समुच्चयदर्शनं 'दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाती'ति। समुच्चये च सति क्रमोप्युपपद्यते-'आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते', तथैवै'न्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णाती'ति। (३)तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थाद्यागस्यावृत्त्या भवितव्यम्। यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य काञ्चन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि च देवतोद्देशाश्चादृष्टार्था भवेयुः। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम्। तस्मात्तत्र समुच्चयस्यावश्यम्भावित्वाद्गुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते। (४)इह त्वभ्यासकल्पनाप्रमाणाभावात् पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका परस्परानपेक्षा व्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्यतया विकल्पमर्हतः। (५) न तु नाडीपुरीतत्परमात्मनामन्योन्यानपेक्षाणामेकनिलयनार्थत्वसम्भवो येन विकल्पो भवेत्। नह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्-पर्यङ्के शेते प्रासादे शेत इति। तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्य॥ सा चोक्ता भाष्यकृता **"यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयती"**(पृ०७१५पं० ५)त्यादिना। सापेक्षश्रुत्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नेतव्येत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। ननु यदि ब्रह्मैव निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्यत **आह—अपि चात्रेति।** अपि चेति समुच्चये न विकल्पे(६)। एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधिनीति। मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसङ्कीर्तनमित्यर्थः। पित्तेनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान् विषयान् वेदेति तद्द्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पर्शेन नाडीस्तुतिः। यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुगमम्। अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवती-

---

(१) दशमुष्ट्यादिग्रन्थं स्वयं व्याचष्टे नचेति।

(२) लिङ्गदर्शनान्याहात एवेति। विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः स्यादित्यर्थः।

(३) नन्वेवमपि ग्रहणान्यावर्तन्तां कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्याद्यभावात् यतोऽङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तिः स्यादित्याशंक्य सामर्थ्यमाह तेषां चेति।

(४) व्रीहियववाक्ये, व्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यात् तत्र च प्रमाणाभावादित्यर्थः। व्रीहियवसमुच्चये न केवलं प्रमाणाभावः किन्तु प्रमाणविरोधोपीत्याह पुरोडाशद्रव्यस्येति। पुरोडाशचोदनयौषधिद्रव्येषु व्रीहयोऽपि पक्षप्राप्तास्तत्राप्राप्तांशपूरणार्था व्रीहिश्रुतिर्व्रीहिभिरेवेति नियमयेत् तत्र यवसमुच्चये व्रीहिश्रुतिबाधः, एवं यवश्रुतेर्नियमार्थत्वाद्व्रीहिसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः।

(५) गत्यन्तराभावाद्व्रीहियवयोर्विकल्पं प्रदर्श्य प्रकृते गत्यन्तरसद्भावाद्विकल्पाभावमाह नत्विति।

(६) विकल्पफलकोऽभ्युच्चय इत्यर्थः।

त्ययमर्थः । (१)अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्वमिदमुक्तम् , परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति । तथाहि--नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः, जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि ब्रह्म जीवस्याधारस्तादात्म्याद्विकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधीनामसमुदाचारा(२)ज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम्, तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यतुल्यार्थतया न विकल्प इति । "अपि च न कदा चिज्जीवस्येति" (पृ० ७१७ पं० ५) । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नदशारूपेऽपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येऽपि स्थानविकल्पमास्थिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्थाङ्गीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानी सन्नवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुति–'यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्ये'दिति । आत्मस्थानत्वे स्वदोषः, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्विजानीया'दिति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह "अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपी"ति । अत्र चोदयति—"ननु भेदविषयस्यापी"ति । भिद्यत इति भेदः, भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति—"बाढमेवं स्यादि"ति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विभुत्वात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसन्निहितस्तन्मात्रं न जानीयान्न तु सर्वम् । नह्यसन्निधानात् सुमेरुमविद्वान् देवदत्तः सन्निहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयीं सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न (३)समप्रधानतयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति—"न च वयमिहे"ति (पृ० ७१८ पं० १) स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चित्प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वस्ति । तस्मान्न समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः नातीतार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

(४)यद्यपीश्वरादभिन्नो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाऽधिकरणान्तरारम्भः ।

---

(१) एवं तुल्यबलश्रुत्यभावान्न नाड्यादीनां विकल्प इत्युक्तम् अधुनाऽतुल्यार्थत्वाच्च न स इत्याहाभ्युपेत्येत्यादिना । जीवोपाध्यन्तःकरणादिनाडीपुरीततोराश्रितः जीवस्तु न क्वापीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थतेत्यर्थः ।

(२) अव्यक्तेः, अनेन सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे सुषुप्तौ किमित्याधारत्वोपचार इत्याक्षेपः परिहृतः ।

(३) न समेति । समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु त्रिष्वपि जीवस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्मभाव इति समप्रधानभावनिरासो विकल्पनिरासोपलक्षणार्थः ।

(४) स्यादेतत् , येषामीश्वर एव साक्षात्संसारीति दर्शनं न तेषां पूर्वपक्षोऽवकल्पते, नापि सिद्धान्तः, ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादेरदर्शनात्कल्पितस्य च जीवस्य स्वाप्नजीववदुत्थानाद्यसम्भवात्कथमाधिकरणान्तरारंभ

स एवेति दुःसम्पादमिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति सम्भवमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसम्भवः, अत एव विमर्शावसरेऽस्यानुपन्यासः । (१)यद्धि ब्रह्मादिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वेद्युरनुष्ठितस्यापि स्मृतिरिति वक्तव्येऽनुः प्रत्यभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् । "पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवती"ति (पृ० ७१९ पं० १६) । अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं सम्प्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताय (२)द्रवति आगच्छति । प्रतियोनि यो हि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्-"त इह व्याघ्रो वा सिंहो वे"ति (पृ० ७२० पं० १) । "अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठती"ति । यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उत्तिष्ठति । शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसम्बन्धिनि शरीर उत्तिष्ठति । ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । "अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य" इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः, अथ चान्य इव यावद्घटमनुवर्तते । न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते, (३)तदुपाध्युद्भवाभिभवाभ्यां चोद्भूत इवाभिभूत इव प्रतीयते । ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिषूद्भूत इव । तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवहतः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

(४)विशेषविज्ञानाभावान्मूर्च्छा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्छा विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छ्वासवेपथुप्रभृतयस्तु सुप्तेरवान्तरप्रभेदाः । तद्यथा—कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चित्पुनर्दुःखमहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चैतावता सुषुप्तिर्भिद्यते । तथा (५)विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेर्भिद्यते । तस्माल्लोकप्रसिद्ध्यभावान्नेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् ।

एवंप्राप्ते, उच्यते—यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमने मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैकयम् ।

इति भास्कराक्षेपे आह यद्यपीति । अवस्थात्रयानुगव्यावहारिकसत्त्वोपेताविद्योपाहितजीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यात्स एवोत्तिष्ठत्वन्यो वेति चिन्ता सम्भवतीत्यर्थः ।

(१) ननु स्मृतिमात्रस्यापि सुप्तोत्थितजीवैक्यगमकत्वमस्ति, नह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति, स्मरति चायं सुषुप्तो जाग्रद्दृष्टमतः सूत्रे अनुस्मृतीत्यनुशब्दो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह यद्धीति । द्वे अहनी द्व्यहः, यत सूत्रेऽनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञाऽतः सोहमस्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृता भाष्ये इत्यर्थः ।

(२) जाग्रदवस्थायै ।

(३) ननु यद्यौपाधिको जीवस्तर्हि सुषुप्तावुपाधिनाशान्न पश्यतीत्यत आहोपाध्युद्भवेति । सुषुप्तादावन्तःकरणाद्युपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मनाऽवतिष्ठते न तु सर्वात्मना न पश्यतीत्यर्थः ।

(४) पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्स एवोत्तिष्ठतीत्युक्तम् , तर्हि विशेषविज्ञानाभावविशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानात्सुषुप्तिरेव मुग्धिरिति पूर्वपक्षमाह विशेषेति ।

(५) करालवदनत्वादौ ।

(१)नहि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदाल्लक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनुत्त्यर्थां हि ब्रह्मणा सम्पत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्थां तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । (२) यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य मुखनेत्रादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य । सुषुप्तस्य त्ववान्तरभेदेपि निमित्तप्रयोजनलक्षणभेदादेकत्वम्, तस्मात्सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्द्धसंपत्तिरुक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामर्धत्वम् । यदा चैतदवस्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविलयाय (३) यत्नान्तरमास्थेयम् । अभेदे तु न यत्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥२०॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अवान्तरसंगतिमाह "येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति" । यद्यपि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां (४) बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्साऽतस्तन्निवारणायारम्भस्तस्य (५) च तत्त्वज्ञानमपवर्गोपयोगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि

---

(१) ज्ञानाभावसाम्येन सुप्तिमुग्ध्योरभेदे स्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेद इति प्रतिबन्दीमाह नहीति । अथ सत्यप्यप्रयोजकसाम्ये प्रयोजकभेदात्तयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरपि स्यात्स इत्याह बाह्येति । प्रयोजनभेदमेवाह श्रमेति ।

(२) ननु शरीरत्यागार्थश्चेन्मोहस्तर्हि मुग्धः शरीरं त्यजेदत आह यद्यपीति । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः, सैव कारणत्वोपयोगिनी, न तु सति भवत्येवेति स्थितिकारणस्वीकारादित्यर्थः ।

(३) अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिकाले विचारेण तत्प्रविलयाय ।

(४) प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तद्याभिः प्रकाश्यते ताः प्रपञ्चलिङ्गा इत्यर्थः ।

(५) निष्प्रपञ्चब्रह्मणश्च ।

सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोऽपरं तु परतः । न च यत्परतस्तदपारमार्थिकम् , नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् , विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मा(१)दुभयलिङ्गकश्रुत्यप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकेति प्राप्ते,

उच्यते—न स्थानत उपाधितोपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वसम्भवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्यारोपितं, पारमार्थिकत्वं ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स प्राक् प्रतिषिद्धस्तत्पारिशेष्यात्स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षारसावसेकोपाधिररुणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वाद् , एकत्वनानात्वयोश्चैकस्मिन्नसम्भवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात् , नानात्वस्य(२) प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासांचिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमसति बाधकेऽन्यपराद्वचनात्प्रतीयमानमपि गृह्यते । यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः, कासां (३)चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतो, विशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे कल्पयन्तीति (पृ० ७३० पं० १२) किं सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव (४)उतोत प्रकाशलक्षणमेवेति । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति **प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्** । चकारात्सच्च, अवैयर्थ्यात् , ब्रह्मणि सच्छ्रुतेः । सिद्धान्तयति **आह च तन्मात्रम्** । प्रकाशमात्रं, न हि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्यत् यथा सर्वगन्धत्वादयोपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोप(५)न्यस्य दूषितम् । (६)सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम् । भेदेन स्थानतोपीऽति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतस्त्वभेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति । **सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् (पृ० ७३३**

(१) ननु परोपाधिकं किञ्चित्सत्यं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरत्वं, किञ्चिन्मिथ्या यथा स्फटिकलौहित्यम् , तत्र सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्यदन्यतरपक्षोपाधिकं तत्सत्यमेवेति कुतो निर्णयस्तत्राहोभयलिङ्गकश्रुत्यप्रामाण्यादिति ।

(२) व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः ।

(३) द्वा सुपर्णा इत्यादीनाम् ।

(४) एकदेशिमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह किं सल्लक्षणमेवेति । एवकारो बोधाद्भेदव्यवच्छेदार्थः । (५) अत्र केचिदित्यादिभाष्येण ।

(६) अत्र पूर्वपक्षानुत्थानमाह सत्तेति। प्रकाशवच्च ब्रह्मेत्युक्ते किं सत्ताप्रकाशयोरभेदः, उत भेदः आद्ये सिद्धान्त एवेति न पूर्वपक्षत्वमित्याह नोभयलक्षणत्वमिति, ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये चरितार्थत्वमाह भेद इति । शङ्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिकरणान्तरप्रयोजक इत्यर्थः ।

पं० १) । एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपासनापरतया रूपमचक्षुरित्न् काश्चि-नीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नीरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । **एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यधिकाराभिप्रायम्**(१) । अनुबन्धभेदात्तु(२) भिन्नो ऽनयोरपि नियोग इति । "**कोऽयं प्रपञ्चप्रविलय**" इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाग्निसंयोगात्, समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषधौरेयैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शून्यं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम्, आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि विना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्तस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति । मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधनपरतामापादयतो विद्यमानत्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन्निति । (३)न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । तस्माज्जर्तिलयवाग्वा(४) जुहुयादितिवद् विधिसरूपा एते 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं **द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना** इति । अपि च ब्रह्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चिदसम्भवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् (५)स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्यस्तस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणो ऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणो ऽनन्योऽप्यविद्यया ऽन्य इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेनाविद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं "**जीवो नाम**

---

(१) प्रयाजानियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्यातामिहितानां दर्शपूर्णमासनियोगाद्भेदाद्भाऽप्राप्त-
ज्ञतिमाशङ्क्याह अधिकाराभिप्रायामिति । अधिकारः परमापूर्वन्तदेकामिति तदपेक्षयैकनियोगत्वमित्यर्थः ।

(२) नियोगावच्छेदकधात्वर्थभेदात्, स च प्रयाजादावाग्नेयादौ च द्रव्यदेवताभेदाद्भिन्न इत्यर्थः ।

(३) शब्दादेव शाब्दज्ञानसम्भवान्मा तत्र विधिर्ध्याने साक्षात्कारे वा भवतु स इत्यत आह नचेति ।

(४) जर्तिलेति । अग्निहोत्रं प्रकृत्य 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा जुहुयात्' इत्यादिकमधीतं
पूर्वमीमांसायाम्, तत्र उक्तवाक्ये विधिरनाहुतिरिति प्रतिषेधः पयसेति विध्यन्तरमुत पयसेत्येव विधिरितर-
स्तदर्थोऽर्थवाद इति संशये निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वायोगान्निषेधं परिकल्प्य विधिनिषेधसमावेशा-
द्विकल्प इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः—अनाहुतिरित्यतन्निषेधं प्रकल्पयेद्यद्यन्यं स्वशेषित्वेन कल्पयेत्, कल्पयति
त्विदं पयसेति विधिं स्वशेषित्वेन, प्रक्लृप्तौ चार्थवादः स्यात्, किञ्च कल्पितेपि प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्-जर्ति-
लगवेधुकयवागूभ्यां होतव्यं न होतव्यमिति, तत्र प्रतिषेधकल्पनावैयर्थ्यम् ततः पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वार्थ-
मनाहुतिवाक्येन जर्तिलगवीधुकहोमौ निन्द्येते तस्मादर्थवाद इति ।

(५) नियोज्यआकाशादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मैव वा ब्रह्मण औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण
निरस्यति स चेदित्यादिना । त्वया विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति वक्तव्यम्, तदा च
जन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योच्छिन्नत्वान्नियोगासिद्धिरित्यर्थः ।

प्रपञ्चपक्षस्यैवे"ति (पृ० ७३४ पं० १६)। अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात्तु ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवादिसिद्धत्वात् । एवं च कृतं तत्वज्ञानविधिनेत्याह—"ज्ञेयाभिमुखस्यापी"ति (पृ० ७३५ पं० ७) । (१) न च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यद्यन्यथाकारं ज्ञानमन्यथादधीत । न च तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह—"न च प्रमाणान्तरेणे"ति । किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युगतं भवाद्भिः शास्त्रपर्यालोचनया ऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुङ्क्ते ततो व्यर्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्याह—"अथे"ति (पृ० ७३६ पं० १)। दर्शपौर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो ऽध्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता, नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह, अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विधत्ते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्क्ते चेति दुर्घटमिति भावः। "नियोगपरतायां चे"ति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपौर्णमासकर्मण इवापूर्वावान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मणोऽप्यपूर्वावान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिफलवन्मोक्षस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तथाचानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—"कर्मफलवदि"ति । "अपि च ब्रह्मवाक्येष्वि"ति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि (२) साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं, दर्शपौर्णमासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥११॥२१॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अधिकरणविषयमाह "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति । (पृ० ७६७ पं० ५)। द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो ऽरूपस्याध्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते । ते दर्शयति—मूर्तं चैवामूर्तं च"। (३) समुच्चीयमानावधारणम् । अत्र(४) पृथिव्यप्से-

---

(१) एवन्तत्त्वप्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्तावावश्यापेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभावमाह नचेति ।

(२) साध्येति । मीमांसकमते साध्यभेदादनुबन्धभेदाच शास्त्रभेद इत्युक्तम् । तत्र साध्यमुत्पत्तिप्राप्तिसंस्कृतिविकृतिकरणोपकारकरणावान्तरव्यापाराधिकाररूपमुदाहरणान्येषान्तत्रैव द्रष्टव्यानि । सर्वेषां चैषामधिकारापूर्वं परमसाध्यं तेषां मते । साध्यश्च नियोगानां पिष्टं संयौतीत्यादिशास्त्राणां भेदस्तथा द्रव्यदेवतादिरूपभेदाद्धात्वर्थभेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकधात्वर्थात्मकविषयभेद इति भावः ।

(३) समुच्चये सत्येवकारो विरुद्ध्यते तन्मात्रावधारणस्य तदितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह समुच्चीयमानेति । सदा द्वे अपि रूपे मिलिते एवेत्यर्थ एवकार इत्यर्थः ।

(४) द्वे वाव ब्रह्मण इत्यारभ्य ह्येष रस इत्यन्तश्रुतौ । मूर्छनं स्थूलता ।

जांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति याव-त् । तस्यैव विशेषणान्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति यावत् । सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्चान्योन्यवच्छेदहेतवो ऽसाधारणधर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोबन्नस्य चतुर्विशेषणस्यैष रसः सारो य एष सविता तपति । अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकं मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिहन्यमानमवयवविश्लेषाद्ध्वंसते न तु तथाभावः सम्भवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति एतत्यं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एतस्मिन् सवितृमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाहू-यस्त्यस्य ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता (१)च साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथा-मूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यन्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यै-तस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्त्यस्यैष रसः । (२)लिङ्गस्य हि करणा-त्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्ष्यधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोर्मूर्तामूर्त-योराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्यदूशब्दवाच्ययोः(३) । (४)अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तैरादर्शयति तद्यथा "माहारजन"मित्यादिना । (५)एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्त्वा यत्तत्सत्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तस्वरूपावधारणा-र्थमिदमारभ्यते । (६)यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोऽवशिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यान-न्तरं तदुक्तिहेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—"अथात आदेशः" । कथनम् । सत्यसत्य-स्य (७) परमात्मनस्तमाह—"नेतिनेति" । एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । ननु किमे-तावदेवादेश्यमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह—"नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" इति । नेत्यादिष्टाद-न्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेश्यं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यत्संनिहितं परामृष्टं तन्निषिध्यते नञा सन्निहितं च मूर्तामूर्तसवासनं रूपद्वयम् , तदवच्छे-

(१) अमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसिभावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिशब्देन विवक्षितस्तं दर्शयति नित्यपरोक्षतेति ।

(२) ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरमात्रे वर्तते तत्र कथं दक्षिणमक्ष्याधारत्वेनोक्तमत आह लिङ्गस्येति । करणात्मकस्येत्यनेन रूपाद्युपलब्धिभिः क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयत इत्यनुमानप्रकारो दर्शितः । (३) सदिति त्यमिति च शब्दवाच्ययोरित्यर्थः । मूर्तामूर्तवि-

(४) एवं प्रतिषेध्ये मूर्तामूर्ते प्रदर्श्य वासनामयं निषेध्यं रूपं दर्शयति अथेदानीमिति ।
षयानुभवजनितवासनाजन्यविज्ञानविषय इत्यर्थः । आह एतदुक्तं भवतीति ।

(५) नन्वनुद्भूतरूपलिङ्गशरीरस्य कथं हारिद्रादिरूपतुल्यरूपसम्भव इत्यत

(६) अथात आदेश इत्यत्रातःशब्दार्थमाह यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यन्तेन । मध्येऽथशब्दार्थमाह तस्यानन्तरमिति । (७) व्यावहारिकसत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा तस्य ।

दकत्वेन (१) च ब्रह्म। तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति। (२) यद्यपि तेषुतेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम्। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्य सत्त्वमवधारितं, तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तादयो, न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात्, यथाहुः—

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्। इति॥

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोनवस्थानात्सर्वस्यैवायं निषेधः, अत एव नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चोपासनाविधानव(३)न्नेयं, न त्वस्तित्वमेवास्य तत्त्वम्। तत्प्रशंसार्थं चासद्भावज्ञाननिन्दा। यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपादनवन्निषेधार्थमसन्निहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् संभन्त्स्यते (४)। यथाहुः—

येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः। इति।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः। (५) अथ वा पृथिव्यादिप्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्मणस्तु वाङ्मनसागोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतरस्यास्तु निषेध इति विशये, प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन संबध्यते योग्यत्वान्न प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्याद्वीप्सा तु तदत्यन्ताभावसूचनायेति मध्यमः पक्षः। तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—"**न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गादि**"ति। (पृ० ७३८ पं० ७) अयमभिसंधिः। (६) उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयोऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषो अश्वत्वस्य। न चोपाधिविगमे उपहितस्याभावो ऽप्रतीतिर्वा(७) नह्युपाधीनां दर्पणमणिकृपाणादीनामपगमे मुखस्याभावोऽप्रतीतिर्वा। तस्मादुपाधिनिषेधेपि नोपहितस्य शशविषाणायमानता ऽप्रथयो वा। न चेतीति सन्निधानाविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम्। न हि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपपद्यते, किंचिद्धि क्वचिन्निषिध्यते नह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुं, तदिदमुक्तम**परिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः**। मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति—**नापि ब्रह्मनिषेध**

---

(१) कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषणत्वेन।

(२) ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशंक्याह यद्यपीति।

(३) यथा नामब्रह्मेत्युपासितेत्यादावब्रह्माणि ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते. एवमसत्येवास्तीत्युपलब्धिदृष्टिर्विधीयते इति शब्दाशिरस्कत्वाविशेषादित्यर्थः। (४) संबद्धो भविष्यति।

(५) धर्म्यनाश्रये निषेधासम्भवात्पक्षान्तरमाहाथवेति।

(६) ननु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्याशंक्य सामान्यविशेषभावो ब्रह्मगतोऽसिद्ध इत्याहोपाधय इति। शोणो लोहितः, कर्क ईशल्लोहितः।

(७) निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं, तत्र निषेधेन निषेध्यसत्ता निषिध्यते सा किमर्थस्वभावभूतोत प्रमाणसम्बन्धात्मिका, द्वावपि पक्षौ नेत्याहाभावोऽप्रतीतिर्वेति।

उपपद्यते । युक्तं यन्नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरात्, तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं, तथा च यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोपि प्रमाणवान्। (१) न च पर्युदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः। न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शक्यः। अशक्यश्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्व नाद्यविद्यासिद्धो ऽनूद्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यते इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते इति । हेत्वन्तरमाह—"ब्रह्म ते ब्रवाणी"ति । "उपक्रमविरोधादि"ति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनैषां संबन्धः संभवति । यच्च वाङ्मनसातीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह "वाङ्मनसातीतत्वमपी"ति (पृ० ७३९ पं २) प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायात् । तस्माद्वेदान्तवाचा मनसि सन्निधानाद्ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं नाञ्जसमपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम(२)एषः । यथा गवादयो विषयाः साक्षाच्छब्दग्राहिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः—

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह "तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं चे"ति । प्रधानं प्रकृतं प्रपञ्चश्च प्रधानं न ब्रह्म तस्य षष्ठ्यन्ततया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः। "ततोऽन्यद्ब्रवीती"ति । नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति । तन्निर्वचनम् । नह्येतस्मादित्यस्य यदा नह्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु नह्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते, कस्मादित्यत आह—"ततो ब्रवीति च भूय" इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्व्याचष्टे श्रुतिः 'प्राणा वै सत्यमि'ति । (३) माहारजनाद्युपमितं लिङ्गमुपलक्षयति । तत्खलु सत्यमितरापेक्षया (४) तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरूपमिति । तदेवं पूर्व-

---

(१) ननु शास्त्रप्रमितेऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान् भवेत् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवादित्याशङ्क्याह नं चेति । तृतीयाध्यायस्थतृतीयपादे वक्ष्यमाणे पर्युदासाधिकरणे यथा विधिप्राप्तस्य यागेषु ये यजामहकरणस्य सर्वात्मना नानुयाजेष्विति प्रतिषेधेन वारयितुमशक्यत्वादनुयाजेषु ये यजामहविकल्पः एवमिह न वस्तुनि तदभावात्, पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैकरूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः ।

(२) प्रक्रियाशब्दार्थमाहोपक्रम इति । वाङ्मनसगोचरत्वे निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरीकृते स्वयंज्योतिरात्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् ।

(३) स्थूलशरीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्थायित्वात् सत्यत्वमुच्यत इत्याह माहारजनादीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहितानि निश्चितानि यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । (४) स्थूलशरीरापेक्षया।

स्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम्। अस्मिंस्तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम्। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२-२६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

अनेनाहिरूपेणाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन (१) विषयभेदाद्भेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोपलब्धेरविरोधः। विरुद्धमिति हि नः क संप्रत्ययो न यत्प्रमाणेनोपलभ्यते। आगमतश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमावहतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्भेदाभेदाविति ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

अयमभिसंधिः। (२) यस्य मतं वस्तुनोऽहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति। स एवं ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किमहित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति। यदि भिन्ने, अहित्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं, न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ, नह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्भिन्नमभिन्नं वा भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात्। अथ वस्तुनो न भिद्येते अहित्वकुण्डलत्वे, तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात्। (३) न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः, स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत। न च सदानुभूयमानं विचारासहं भाविकं भवितुमर्हति, देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात्। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम्। तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गसिद्धिः। तात्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानान्निवृत्तिसंभवः। न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति। यथाह श्रुतिः—'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये'ति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९-६० ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः। "जाङ्गलं" (पृ० ७४५ पं० १०)

---

(१) अहिकुण्डलसूत्रस्य प्रकाशाश्रयवद्वेति (३-२-२८) सूत्रस्य च भेदाभेदविषयत्वसाम्यात्पौनरुक्त्यमाशंक्याह विषयभेदादिति। अत्राहित्वेन कुण्डलादीनां मिथो भेदात् भेदाभेदौ भिन्नविषयौ, तत्र तु सवितरि प्रकाशगुणस्य द्रव्यस्य च मिथो भेदाभेदौ न वस्त्वन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वमेकविषयत्वे हेतुः सर्वदेति। विरोधे हि विषयव्यवस्था सहानुभूयमानत्वादविरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः।

(२) यन्मते भेदाभेदौ भिन्नविषयौ तन्मतं दूषयन्नाह यस्येति।

(३) प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधति नचेति।

स्थलम् । प्रका(१)शवदनन्तवज्ज्योतिष्मदायतनवदिति पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पादानाम-द्धौन्यष्टौ शफाः, तेष्टावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म । षोडश कला अस्येति षोडशकलम् । तद्यथा प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः । (२) एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एष द्वितीयः पादो ऽनन्तवान्नाम । सो यमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्य-मानोऽनन्तत्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान्पादः । अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मान्नाम पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः । अथ घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पादः आयतनवान्नामैते घ्राणादयो हि गन्धा-दिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवान्नाम पादः । तदेवं चतुष्पाद्ब्र-ह्माष्टशफं षोडशकलमुन्मिषितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । (३)स्यादेतत् , अस्ति चेत्परिसंख्यायोच्यतामेतावदित्यत आह "मितमस्तीति" (पृ० ७४६ पं० १) प्रमाणसि-द्धम् । न त्वेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्च त्रिःप्रकारः—आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

जगतस्तन्मर्यादानां (४) च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पटं वि-धारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपादानकत्वात् । तन्मर्यादानां च विधा-रकं ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्थूलबलवत्कल्लोलमालाकलिलो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवगिलेत्(५) वडवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजटिलो जगद्भस्मसाद्भावयेत् , पवनः प्रचण्डो वा ऽका-ण्डमेव (६)ब्रह्माण्डं विघटयेदिति । तथा च श्रुतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिका ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

मनसो(७) ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः । (८)मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसा-धारणतया मनसः पादास्तदिदमध्यात्मम् । (९)आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा विलग्ना उपलक्ष्यन्त इति पादाः । तदिदमधिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमित्याह—"अथ वा पादवदिति" (पृ० ७४७ पं० १५) । "तद्वदि"-ति इहापि मन्दबुद्धीनामाध्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

(१) उन्मानव्यपदेशविवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादित्यादि भाष्यं, तच्छान्दोग्यश्रुत्युक्तषोडशकलविद्यास-म्बन्धिपादशब्दोदाहरणेन व्याचष्टे प्रकाशवदित्यादिना ।

(२) पादस्य प्रकाशवत्त्वसमाख्यायां हेतुमाहैतदिति ।

(३) अतः परमन्यदस्तीति भाष्यम् , तदयुक्तमन्यत्वे सत्यमितत्वानुपपत्तेः, अत उचितशङ्कां कृत्वा ऽवतारयति स्यादेतदस्ति चेदिति ।

(४) न केवलं जगत उपादानत्वेन धारकं ब्रह्म किन्तु नियन्तृत्वेनापीत्याह तन्मर्यादादीनां चेति ।

(५) ग्रसेत् । यदि ब्रह्म ध्रुवं न धारयेदित्यर्थः । (६) अनवसरे एव ।

(७) पादवदिति सूत्रावयवव्याख्यानभाष्यं 'यथा मन' इत्यादिकं व्याचष्टे मनस इत्यादिना ।

(८) वागादीनां मनःपादत्वे हेतुमाह मनो हीति ।

(९) एवमाध्यात्मिकं मनश्चतुष्पाद्ब्रह्म व्याख्यायाधिदैविकाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमेऽभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति । कथाभेदव्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा सौधजालमार्गनिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिन्ना भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमण्डलेनैकीभवन्त्यतस्तेन सम्बन्ध्यन्त इव एवमिहापीति ॥ ३४ ॥

स्यादेतत् , एकीभावः कस्मादिह सम्बन्धः कथंचिद्व्याख्यायते न मुख्य एवेत्येतत्सूत्रेण परिहरति—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं ब्रूते । (१)स्वभावच्छेदनेन सम्बन्धत्वेन स्पृष्टस्ततः स्वाभाविकस्तादात्म्याज्ञातिरिच्यत इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि त्रिविधो नान्यादृशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्वं सिद्ध्यतीत्यत आह—"अनेन सेत्वादिनिराकरणेन" (पृ० ७४९ पं० ११)। परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । (२)अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् , नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह—"तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या"मिति (पृ० ७५० पं० ५)। नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्यैतच्चिन्त्यते किन्तु सांव्यवहारिकमेतच्च तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितम् । (३)इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः—

यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भ(४)वितुमर्हति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह—"कर्मणस्त्वनक्षविनाशिनः प्रत्यक्षाविनाशिन" इति। चोदयति—"स्यादेतत् कर्म विनश्य"दिति । (५)उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्य-

---

(१) ननु स्वरूपसम्बन्धः समवायोपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिरत आह स्वभावच्छेदिति । समवायस्तर्कपादे निरस्त इत्यर्थः ।

(२) न पारमार्थिकं सर्वगतत्वं किन्तु प्रपञ्चेन मिथ्यातादात्म्यमित्याहाद्वैत इति ।

(३) भाष्यस्थमिष्टपदं व्याचष्टे इष्टमिति । (४) अनेनेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गो निरस्तः ।

(५) यदि कर्म स्वानन्तरकालमारभेत, तर्ह्युपलभ्येतेत्याशंकयाह उपात्तमपीति ।

त इत्यर्थः। परिहरति—"तदपि न परिशुद्ध्यती"ति। नहि स्वर्गं आत्मानं लभतामि-त्यधिकारिणः कामयन्ते किन्तु भोग्योऽस्माकं भवत्विति। तेन यादृशमेभिः काम्यते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सत्फलमिति। न च तादृशं कर्मान्तरमिति कथं फलं सदपि स्वरूपेण, अपि च स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखःदुखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यं भवितव्यम्। तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशृङ्गवन्न स्त इति निश्चीयते। चोदयति—"अथोच्यते मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवे"दिति (पृ० ७५१ पं० १)। परिहरति—"तदपि ने"ति। यद्यदचेतनं तत्तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षागमाभ्या(१)मवधारितम्। तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठिते-नैव प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः। न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह—"तदस्ति त्वे" इति ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

"अन्नादो"ऽन्नप्रदः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह—"श्रूयते ताव"दिति। (२)ननु 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति। यथा हि—यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः (३)पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न सा-ध्यान्तरमपेक्षन्ते इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण सम्बन्धुमर्हन्ति। अथापि तदतिरेकिणी भाव-नास्ति (४)तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं धात्वर्थमपहाय न भि-न्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति। न चैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वय-संबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साक्षाद्धात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात्। स्वर्गादेस्तु नामपदाभिधेय-तया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति भूतं भव्यायोपादिश्यत इति न्यायात्साधन-तया गुणत्वेनाभिसंबन्धः। तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध' इति। (५)तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादे-

(१) यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो गमयतीत्यागमोऽत्र ग्राह्यः।

(२) अत्र भाष्यकारः कर्मण एव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तं सन्निक्षिपे तान्निवर्त्याशङ्कां दर्शयंस्तदधिकरणपूर्वपक्षमाह नन्विति।

(३) यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपौनरुक्त्यमाशंक्याह पूर्वेति। यजेतेत्यत्र हि याजिना प्रकृत्या याग एव हि प्रतीयते, प्रत्ययसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाक्षणव्यासक्तोऽभिधीयते। तत्र लिङादिषु विशेषमाह साध्यस्वभावा इति।

(४) तथापीति। प्रत्ययार्थभूता भावना धात्वर्थभिन्ना यद्यपि स्वभिन्नं भाव्यमाकाङ्क्षते, तथापि धात्वर्थ एवास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतेः, अत एव च पूर्वावगतेर्न स्वर्गः तस्य भिन्नपदोपात्तस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात् वाक्यस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात्, किञ्च पुरुषविशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्धः, उपसर्जनपदान्तरेणासम्बन्धादित्यर्थः।

(५) यदि न यागादेः स्वर्गादिसाधनता कथन्तर्हि पुरुषप्रवृत्तिरप्रवर्तमानेषु च तेषु कथं शास्त्रप्रामाण्यमत आह तथा चेति।

रसाध्यत्वाच्च यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणो नैषां न पुरुष ईष्टे 'अनीशानश्च न तेषु संभवत्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाम्नायस्य निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गनित्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाम्नाये कश्चित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलयः । इह खल्वापाततो देहातिरिक्त आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योक्तेन क्रमेण निराकरणाद् (१)असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारासहस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्परेण क्रियते । (२)गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन, विधिवाक्यानि चान्यानि 'सांग्रहण्या यजेत ग्रामकाम' इत्यादीनि न सांग्रहण्यादिप्रवृत्तिपराण्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि, (३)यथा विषं भुङ्क्ष्व मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्व इति । तथा च रागाद्याक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते रागनिबन्धना तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानतो रागसंवर्द्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्रामाणिकत्वादनादिविचित्राविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति । कथं तर्हि विधिः ? किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः, नहि यो यः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्षुराह **"तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत"** । अयमभिसंधिः-(४)उपदेशो हि विधिः, यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः, तद्यथाऽऽरोग्यकामो जीर्णे भुञ्जीत । एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति । न त्वाज्ञादिरिव नियोक्तृप्रयोजन(५)स्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेयेऽसंभवात् । अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्रपेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम्(६) । तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः, इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः । तदुक्तमृषिणा—'असाधकं तु तादर्थ्यादि'ति । (७)अनुष्ठात्रपेक्षितोपायतारहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात् साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । (८)न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या

---

(१) निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आहासतोपीति । असन्नपि प्रमित्यर्थो वपोत्खननादिरिव प्राशस्त्यप्रमित्यर्थ इति भावः ।

(२) एवं स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजडप्रपञ्चविलयमुक्त्वा गोदोहनवाक्ये दर्शपूर्णमासाधिकारिण एव गोदोहनेऽप्यधिकारावगमादुभयत्राधिकारिभेदप्रविलापनद्वारा तदुपलक्षितात्मभेदः प्रविलाप्यत इत्याह गोदोहनेनेति । (३) सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि सांग्रहण्यामनुष्ठीयमानायां न भवतीत्यर्थः ।

(४) वायूदकादिवद्विधेः प्रवर्तकत्वामित्येतन्नावभिषेधन् स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तं दर्शयति उपदेशो हीति

(५) उपदेश इत्यर्थः । (६) अनुज्ञायां प्रवर्तनमुपदेशो त्वप्रवृत्तस्येत्यादिकमुक्तमित्यर्थः ।

(७) तादर्थ्यादितिपदं व्याचष्टेऽनुष्ठात्रपेक्षितेति ।

(८) साक्षाद्भावनाभाव्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्राह नचैते इति । विधि-

अपि कर्त्रपेक्षितसाधनतविष्युपहितमर्यादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति, येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात्, स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च प्रीत्यात्मकत्वाच्च नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । (१)फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसम्भवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेष्यविरोधात्, अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात्, परश्वादेरपि छिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाव्याप्यत्वविरहिणोपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः साङ्ग्रहण्यादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति । (२)न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाऽधिकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वम् स्वरसतः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्ये सम्भवति न सम्पातायातपरत्वमुचितम् । न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः, तस्य स्वर्गाद्युपायशासनेपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । पुरुषश्रेयोभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वम् सरागवीतरागपुरुषश्रेयोभिधायकत्वेन सर्वपारिषदतया(३) न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्विधिविषयभावोपगमाद् यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । **"कर्मणो वा काचिदवस्थे"**ति । कर्मणोवान्तरव्यापारः । एतदुक्तम् भवति । कर्मणो हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतम् तन्निर्वाहयितुं तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्येव व्यापारो नासतीति युक्तम् । असत्त्वप्याग्नेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वाणां परमापूर्वे जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात् । असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारात् । तस्मात्कर्मकार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किंचित्कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था । **"अविचित्रस्य कारणस्येति"** (पृ० ७५२ पं० २) । यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । (४)कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्यद्वैधोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचारस्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म वाऽपूर्वं वा न चेतनानाधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपसामान्य-

---

विषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात् स्वर्ग एवोद्देश्यो न यागादयः, यदि स्युस्तर्ह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात् . तच्च नास्ति, यागादीनां भावना प्रत्ययनीप्सितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः ।

(१) यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति यदुक्तं तत्राह फलार्थेति ।

(२) नचेति । स्वर्गभोक्तुर्यागाधिकारान्यथानुपपत्त्या हि देहात्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः ।

(३) सर्वपरिषत्प्रसिद्धतया ।

(४) तर्हि कर्मापेक्षत्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकाश इत्यत्राह कर्मभिर्वेति । काश्चिच्छुभं काश्चिदशुभं कारयतीति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

विनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तद्रहितक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाव्येत(१), तस्मात् तत्तत्प्रासादाट्टालगोपुरतोरणाद्युपजननिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भकत्वमिति, तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्पष्टं निरटङ्कि देवताधिकरणे । लौकिकश्चेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चाराक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवता न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुपाद्यते । तथा च देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् , ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसुवाना देवता द्वेषपक्षपातवतीति युज्यते, नहि राजा साधुकारिणमनुगृह्णन्निगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वदलौकिकोपीश्वरः । (२)यथा च परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः, एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः, स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्माद्दृष्टाविरोधेन देवताराधनात्फलं न स्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । (३)ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांबभूवुः, तेभ्यो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥ ४१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गति(४)माह—"व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण" (पृ० ७५३ पं० १०) इति । निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति—"ननु विज्ञेयं ब्रह्मे"ति । (५)सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्भिद्येरन्नित्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादित्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभे-

---

(१) अनेन कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात् मृद्वदित्यनुमाने जीवैः सिद्धसाधनत्वाशङ्का निरस्ता बोध्या । फलसिद्धिपूर्वक्षणे कर्मस्वरूपादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितमस्माभिः साध्यते इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः ।

(२) ननु तर्हि प्रधानकर्मणेश्वरप्रसादसम्भवे किमर्थमङ्गानुष्ठानमत आह यथाचेति ।

(३) भास्करमतं दूषयितुमनुवदति ये पुनरिति । अविद्योपाधिवशादीश्वरस्यानित्यः प्रतिजीवं कर्मसाध्यश्चानुग्रहोऽस्तीति दूषणार्थो द्रष्टव्यः । (४) पादसङ्गतिमित्यर्थः ।

(५) पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसमिति च विशेषणद्वयस्यापुनरुक्तमर्थमाह सावयवस्येति । प्रथमेन सावयवत्वनिषेध उत्तरेणानेकधर्मवत्त्वनिषेध इति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

दाद् भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरूपमिति । "घनं" कठिनम् । (१)नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सोमशर्मैकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्त"मेकरूपत्वाच्च" (पृ० ७५४ पं० २) । एकस्मिन् गोचरे सम्भवन्ति बहूनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराणीत्युक्तम्—"अनेकरूपाणि" । (२)रूपमाकारः । समाधत्ते "उच्यते । सगुणेति" । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिफला विषयभेदाद्भिद्यन्त इत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह—"तेष्वेषा चिन्ता" । पूर्वपक्षं गृह्णाति—"तत्रे"ति । "नाम्नस्ताव"दिति । 'अस्त्यथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति । तत्र संशयः—किं यजेतेति सन्निहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति । किं तावत्प्राप्तम्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्ज्योतिरिति(३) प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेनेत्यनुकृष्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणश्चानुवाद्यत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिःशब्दस्य वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणभीमपदवद्, अथशब्दस्य चानन्तर्यार्थस्यासम्बन्धित्वेऽनुपपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लाघवाद् द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टतया समष्टितया सहस्रदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्तरमिति प्राप्तम् (४)।

एवं प्राप्त उच्यते—भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात्, विच्छिन्नं तु तत्, तथाहि—सन्निधावपि पूर्वासम्बद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायाद् उत्सर्गतोर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छिनत्त्यपूर्वबुद्धिं च प्रसुत इति लोकसिद्धम् । न जातु देहि देवदत्ताय गामथ देवाय वाजिनमिति देवशब्दाद्देवदत्तं वाजिभाजमवस्यन्ति लौकिकाः । तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्रूयमाणमसम्बद्धार्थपदव्यवायात्(५) तत्कर्मबुद्धिमनादधत् तत्र गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते । न चैकत्रानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यन्यस्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः(६), नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं लाक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञा-

---

(१) एवमवयवभेदं धर्मभेदं च निरस्यापेक्षिकभेदमाशङ्क्य तन्निषेध एकरूपत्वविशेषणेन क्रियत इत्याह नन्विति । (२) ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमनेकरूपत्वप्रातिरत आह रूपमिति ।

(३) ननु यजेतेति प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादोऽनुपपन्नः नाम्नैव तद्बुद्धिविच्छेदादत आह ज्योतिरितीति । ज्योतिरिति प्रातिपादिकमात्रं न नामत्वमेतेनेत्येवमनुकृष्य यजेतेत्याख्यातवाच्यकर्मसामानाधिकरण्यान्नामत्वाभिव्यक्तिस्तथा चाख्याताधीनत्वाद्यथाख्यातं कर्म कुर्यात् तर्हि नामापि तद्वदेदथ त्वनुवदेत्तर्हि नामापि तदनुवदिष्यतीत्यप्रयोजकमिह नाम भेदाभेदयोस्तत्राख्यातार्थ एव चिन्त्य इत्यर्थः ।

(४) पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं 'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्यात् (जै० २।४।८ सू०) इति। तत्रोक्ता हेतवः नामादयो विद्याभेदार्थमिहोच्यन्ते 'अथैष ज्योति'रित्यादिना । अत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाख्यगुणविधिरिति पूर्वपक्षसङ्क्षेपार्थः । (५) पूर्वेणासम्बद्धार्थवता ज्योतिःपदेन व्यवधानादित्यर्थः ।

(६) वसन्तादिवाक्ये तु ज्योतिषा यजेतेत्याख्याताधीनासंज्ञाऽऽख्यातं च कालादिविधिसंक्रान्तमिति पूर्वकर्मानुवदेत्, एषा तु प्रथमान्तत्वादतत्तन्त्रेति प्रकृतकर्मबुद्धिं विच्छिनत्तीत्यर्थः ।

न्तरेणोल्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न तु संज्ञान्तरोपजनितां भेदधियमपनेतुमुत्सहते । तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामवद्योतयति । एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्भेद इति । भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह—"अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितोऽपी"ति । यथैव काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यते एवं ज्ञानेपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेये ज्ञात इति । तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो, यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु । (१)इदमाम्नायते–'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'ति । अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते–'वाजिभ्यो वाजिनमि'ति । अत्रेदं सन्दिह्यते–किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत्प्राप्तम्? द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरं विधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । (२)न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरोधात्तत्र वाजिनमलब्धावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविशेत । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासम्बन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसम्बन्धात् वाक्यगम्याद्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् । नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्यामः । (३)अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमन्नमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्सम्बन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वेदेवशब्दाद्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना (४)तेनैवोद्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेण , अन्यथाऽर्थैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचर्वोरेकदैवत्य-

---

(१) तथा रूपभेदेपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे इदमिति ।

(२) ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिसमय एवामिक्षा यागसम्बद्धा प्रतीयते वाजिनन्तु वाक्यान्तरेणात उत्पत्तिविशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिनन्दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह न चेति । अयुक्तत्वे हेतुः उभयोरिति । वैश्वदेवीवाक्ये आमिक्षाविश्वेदेवसम्बन्धः प्रतीयते वाजिनवाक्ये तु वाजिनान्तेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च सम्बन्धः, तत्र देवतैक्याद्द्रव्यद्वयस्य सहत्यागकल्पनया द्रव्यद्वययुक्तैकयागविधिरनुमीयतेऽतस्तत्र कुत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वा वाजिनस्योत्पन्नशिष्टत्वमिति भावः ।

(३) ननु विश्वेदेवा देवता अस्य इति व्युत्पत्त्या श्रौतत्वमामिक्षासम्बन्धे स्यादत आह अस्तुवेति ।

(४) विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना (जै–१०–४–२३ सू०) दर्शपूर्णमासयोर्देवतापदान्याग्नेयादीनि सन्ति, तत्र हविःप्रदानसमये येन केनचिदग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्यो विधिगततादग्निपदेनैव वेति सन्देहेऽर्थरूपत्वाद्देवतात्वस्य केनचिद्वाचकेन निर्देशसम्भवादनियम इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः प्रादर्शि देवतात्वस्यार्थात्मकत्वेपि त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वमेव देवतात्वमुद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्देशः, स च तद्धितस्थेऽग्निशब्देनैव न शब्दान्तरेणेति भावः ।

प्रसङ्गात् । तथापि वाजिभिरितीनेः सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधापनात्तत्पदपुरःसरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्यादित्यपदवत्स्वतन्त्रास्तथा च तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवताभेदस्त(१)तश्चामिक्षासम्बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिक्षया बाध्यते किन्तु तया सह समुच्चीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते,

(२)उच्यते—स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्याऽऽमिक्षा नोच्येत, तद्धितस्य स्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः,(३)न तु विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनापि तत्सम्बन्धिमात्रे । नन्वेवंसति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेव नामिक्षां प्रतीमः किमिति चामिक्षापदमपेक्षामहे , तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यवसानाञ्च प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे। अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थवियमाधातुमिदं तु सन्निहितविशेषाभिधायि तत्सन्निधिमपेक्षमाणं सन्निधापकमामिक्षापदमपेक्षत इति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः, कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च । (४)यत्तु पर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदार्थावगम्यं तत्तच्चरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । (५)एवं च सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न(६) चाश्वते निरूढत्वादनपेक्षवृत्ति वाजिपदं कथंचिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । (७)प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे ऽभ्युपेतव्य एव, प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तस्मात्तथेह पूर्वकर्मासम्भाविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाग्निविद्यायाः षडग्निविद्या भिन्ना एवं प्राणसंवादेष्वूनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि—कारीरिवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । केचित्त्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभो-

---

(१) यदुक्तमामिक्षासम्बद्धविश्वेदेवोपलक्षणं फलं वक्ष्यतीति, तत्राह ततश्चेति ।

(२) श्रुतिबलीयस्त्वेन सिद्धान्तयति उच्यत इति ।

(३) ननु तद्धित आमिक्षाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्तामथवा तेषामामिक्षासम्बन्धं, तथाच कुत आमिक्षावाचकत्वमस्योत्यत आह नत्विति ।

(४) उक्तप्रकारवैपरीत्यं वाजिनवैश्वदेवसम्बन्धे दर्शयंस्तस्य वाक्यीयतामाह यत्त्विति ।

(५) कर्मान्तरविधौ हेत्वन्तरमाहैवं चेति ।

(६) वचनेनैव श्रुतिबलीयस्त्वन्यायबाध इति यदुक्तं तत्राह नचेति ।

(७) ननूपसर्जनभूता अपि विश्वेदेवा वाजिन इति तद्धितान्तर्वर्तिसर्वनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः सन्निहितविषयत्वादत आह प्रकृतमिति ।

जनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोऽवगम्यते भिन्नानि तासुतासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह "अस्ति चात्रे"ति (पृ० ७५५ पं० ३)। अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । "एवं पुनरुक्तादयोपी"ति । समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना किं वा पञ्चेति । किं तावत्प्राप्तम्? धात्वर्थानुबन्धभेदेन(१)शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्धात्वर्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभाविना(२) वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनूद्यते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसिद्धस्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । (३)परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव प्राथम्याहाण्यपि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः।(४)परस्परापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः।कथंचिद्द्विपरिवृत्तिमात्रस्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवादसामर्थ्याभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । (५)न चात्र गुणाद्भेदः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात्, अगृह्यमाणविशेषणतया च किंवचनविहितं किं कर्मानुवादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते।(६)न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिवद्विधानासम्बन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्द्यात् । किन्तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना आख्यातस्यानुवादत्वे ऽनुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते । तस्मात्स्वरसासिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनां भिनत्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति ।

---

(१) शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् (२-२-१ सू०) इति सूत्रे यजति ददाति इत्यादौ एका भावना धात्वर्थभेदेन भावनाभेदो वा इति संशये, भावनायाः प्रधानत्वात्तत्र गुणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येका भावनेति पूर्वपक्षे, नियमेन धातुप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य चैकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावना न धात्वर्थान्तरसम्बद्धा तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिविशिष्टत्वात्तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कर्मभेदो भावनाभेद इत्यर्थः।

(२) नन्वेकभावनाविधाने एकत्र विधिरन्यत्रानुवादो वक्तव्यस्तत्र को विधिरिति न ज्ञायते अत आह प्रथमेति ।

(३) विध्यनुवादाविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्परेति । एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः ।

(४) ननु पाठक्रमानादरणे कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धिस्तत्राह परस्परापेक्षाणामिति । प्रयाजानामेककरणोपकारजनकतयैकवाक्यत्वे सम्भूय कारित्वे सति पाठक्रमोऽनुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः।

(५) ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात्कर्मभेदे उदाहरणं समिदादिगुणाद्भेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति ।

(६) समिदादीनि यदि नामधेयानि तदा नाम्न एव भेदो नाभ्यासादत आह नचेति । पूर्वकर्मानन्वयीत्यर्थः ।

अशक्तेश्च । नह्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशाखं भेदे तूपासनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केषांचित् शाखिनामोङ्कारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः । केषांचिदन्यत्र तस्मादप्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि-नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । क्वचिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते, तस्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह-**सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** । तद्व्याचष्टे-**सर्ववेदान्तप्रत्ययानि** सर्ववेदान्तप्रमाणानि **विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति** । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपीत्यर्थः । **चोदनाद्यविशेषात्**-आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यन्ते । अत्र च चोद्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्वयं होमादिधात्वर्थावच्छिन्ने प्रवर्तते । (१)तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यासेचनादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनाविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

"कांचिद्विशेष"मिति (पृ०५५७ पं०६) (२)युक्तं यदग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य पश्वादेकादशकपालत्वादिसम्बन्धेऽप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वग्निषूत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः-"**भेदान्नेति चे**"दिति । परिहारः सूत्रावयवः-"**न एकस्यामपीति**" । (३)पञ्चैव साम्पादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठस्त्वग्निः सम्पद्व्यतिरेकाया(४)नूद्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तूत्पत्तौ गुणो विधीयत इति भवतु भेदः । (५)अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव । (६)अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां तथापि पञ्चत्वसंख्याया अविधानान्नोत्पत्तिशिष्टत्वं संख्यायाः किन्तूत्पन्नेष्वग्निषु प्रचयशिष्टा संख्याऽनूद्यते (७)साम्पादिकानग्नीनवच्छेत्तुं

---

(१) तस्येति । तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्यासेचनाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्यावच्छेद्यो यः पुरुषप्रयत्न एकस्यां शाखायां चोद्यते स एव शाखान्तरे चोद्यते यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाहैवमिति ।

(२) सूत्रभाष्याभ्यामुक्तं शाखान्तराधिकरणेनास्यापौनरुक्त्यं परिहरति युक्तमिति ।

(३) उत्पत्तिशिष्टा पञ्चसंख्या न षट्संख्या षष्ठस्याग्नेरनूद्यमानत्वादिति परिहरति पञ्चैवेति ।

(४) उपास्तिव्यतिरेकाय । अग्निरेवाग्निरित्यादिना मुख्याग्निसमिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्तिर्बोध्यत इत्यर्थः ।

(५) एवं षष्ठाग्नेरनुवाद्यत्वेन परिहारमभिधायेदानीं षडप्यग्नयः शाखाद्वयेऽप्युपास्याः, पञ्चसङ्ख्या त्वमुख्याग्नीन् योषिदादीनवच्छेत्तुमित्याहाथवेति ।

(६) पञ्चसङ्ख्योपास्याग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किंत्वनूद्यतेऽग्नयस्तु शाखाद्वयेऽप्यविशेषेणोपास्यतया विधीयन्ते षष्ठस्त्वग्निर्विकल्प्यत इति परिहरति अथवा भवतु इति ।

(७) समारोप्याग्निभावान् ।

तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुपपत्तेः विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिग्रहणवद्विकल्पसम्भवाद् न शाखान्तरे ज्ञानभेदः । उत्पत्तिशिष्टत्वेऽसिद्धे प्राणसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिन्नास्तासुतासु शाखास्विति ॥२॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यैराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां फलदेत्याथर्वणग्रन्थाध्ययनसम्बन्धादवगम्यते । तत्सम्बन्धश्च वेदव्रतेनेति नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति समाम्नानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना ऽध्ययनसम्बन्धाविरोधायाथर्वविहितैव विद्योच्यत इति । सवा होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदनान्ता आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नेवाथर्वणिके ऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥३॥

(१)विद्यैकत्वम्—

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । (२)यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तासामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव, तथा ह्यग्न्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्न्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पौरुषेय्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखानां न तूपासनानाम् । नह्येताः कठादिभिः प्रोक्ताः । (३)न च कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्ततानिमित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथंचिल्लक्षणयोपासनासु प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यामुपासनाभिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूद्यथाऽस्त्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशाखागतानामैक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्चैताः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्मान्न समाख्यातो भेदः । अभ्यासोऽपि नात्र भेदकः, युक्तं यदेकशाखागतो यजत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति, तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुप्येयाताम् । शाखान्तरे त्वध्येतृपुरुषभेदादेकत्वेऽपि नौत्सर्गिकविधित्वव्याकोप इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशाखायामध्ययननियमः, ततश्च शाखान्तरीयानर्थानन्येभ्यस्त-

---

(१) दर्शयति चेति सूत्रं पूरयति विद्यैकत्वमिति ।

(२) ननु सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इति वाक्यं वेदैक्यद्वारेण विद्यैक्यदर्शकं निर्गुणब्रह्मविषयं, कथमनेन सगुणविद्यैक्यसिद्धिरत आह यत्रापीति ।

(३) ननु विद्यानां शब्दात्मकत्वाभावात् कठादिप्रोक्तत्वाभावेऽपि कठाद्यनुष्ठितत्वात् काठकादिसंज्ञा । किं न स्यादत आह नचेति ।

(४) काठकादिसंज्ञानां विद्याभिधायकत्वेऽप्यप्रयोजकत्वमाह न च तद्भेदेति । यदि काठकादिसंज्ञानां भेदाद्विद्याभेदस्तर्ह्येकशाखागतदहरादिविद्यानामैक्यं स्यात्तच्चायुक्तं नानाशब्दादित्यत्र (३-३-५८) सूत्रे तन्निषेधादित्यर्थः ।

द्विधेभ्योऽधिगम्योपसंहरिष्यति । (१)समाप्तिश्चैकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिनि समाप्ते तस्य व्यप-
दिश्यते, यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति–'ज्योतिष्टोमः समाप्त'
इति । तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके, चोदनाद्यविशेषा-
त्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(२)कंचिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।
वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत् ॥ ४ ॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते—भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गा-
न्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्ग-
जातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षणात् । अपेक्षणे चाधि-
कमपि तत्र विधीयेत, न च विहितं, तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तौ
यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव
भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते उच्यते—सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते (३)गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो
युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते, नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादव-
श्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासम्भवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते, प्रकृतोपकारपिण्डे
चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिप-
याङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसंचष्टे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभा-
गवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गवत्त्वम औत्सर्गिकोऽसति बलवति बाधके
नापवदितुं युक्त इति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

(४)द्वया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायस
असुराः, शास्त्रजन्यया सात्त्विक्या बुद्ध्या सम्पन्ना देवास्ते हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त्य-

---

तत्तदंशसमाप्त्यभिप्रायोऽतो
(१) तत्तच्छाखास्वोङ्कारसार्वात्म्यादौ ब्रह्मविद्यासमाप्तिव्यवहारोऽध्येतॄणान्तु
न शाखान्तरे विद्याया भेदक इत्याह समाप्तिश्चेति ।

(२) शाखान्तराधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यं निराकरोति कंचिदिति । पञ्चाग्निविद्यायामाग्नेगतपञ्चत्वषट्-
त्वसंख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वं विशेषः स च प्रागेव परिहृत इत्यर्थः ।

(३) गृहमेधीयेति । चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो वर्णितः–'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो सर्वासां दुग्धे सायमोदनं,
इति । तत्रेदमामनन्त्याज्यभागौ यजतीति । तत्र किमयमतिदिष्टयोराज्यभागयोरनुवादः, अङ्गान्तरपरिसंख्या,
सर्वाङ्गेभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेव भवतीत्युपकारावच्छेदो वेति सन्देहेऽनुवादमात्रस्य वैफल्यात्प-
रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतेरुपकारावच्छेद एवेति सिद्धान्तितम्
तद्वन्नात्रेति भावः । कुत इत्यत आह नहीति । गृहमेधीये विकृतिकर्मैव गृहमेधीयः आज्यभागातिरिक्तमङ्ग-
जातं स्वोपकाराय नापेक्षते, प्रकृतिस्त्वपेक्षते, अत्र त्वेकमेव विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छाखाभिरनुष्ठीयमानं
सन्नापेक्षते शाखान्तरिभिरनुष्ठीयमानं सदपेक्षते इति विरुद्धमिति भावः ।

(४) भाष्यस्थं वाजसनेयिशाखागतमुद्गीथब्राह्मणं व्याचष्टे द्वया इति ।

परिकल्पितमतयः। तामसवृत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु रमन्त इत्यसुरा अत एव ते ज्यायांसो, (१)यतोऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः, अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य। प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदाचित्। कदाचित्तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्त्विक्या वृत्तेः सेयं स्पर्द्धा। 'ते ह देवा ऊचुः, हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसामभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति, ते ह वाचमूचुरि'त्यादिना सन्दर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविरुद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवर्तीं देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायेति। तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उदगायत ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य (२)पाप्मनाऽविध्यन्नसुराः। यथाश्मानमृत्वा प्राप्य मृद्वा लोष्टो वा विध्वंसत एवं विध्वंसमाना विष्वञ्चोऽसुरा विनेशुः। तदेतत्संक्षिप्याह—"वाजसनेयक" इति। (पृ० ७६१ पं० १२) तथा छान्दोग्येप्येतदुक्तमित्याह—"तथा छान्दोग्येपी"ति। (पृ० ७६२ पं १) विषयं दर्शयित्वा विमृशति "तत्र संशय" इति। पूर्वपक्षं गृह्णाति "विद्यैकत्वमिति"। पूर्वपक्षमाक्षिपति "ननु न युक्तमिति"। एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः। समाधत्ते "नैष दोष" इति। बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिल्लक्षणया नेतव्यम्। (३)न केवलं शाखान्तरे, एकस्यामपि शाखायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह—"वाजसनेयकेऽपि चे"ति। (४)बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्याभेद इति राद्धान्तः। "ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यान-" (पृ० ७६३ पं० ९) मोङ्कारस्य। तथाहि—भूतपृथिव्योषधिपुरुषवाक्ऋक्सामर्ना पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तम्। तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छान्दोग्ये। "न च विवक्षितार्थभेद" इति (पृ० ७६४ पं० १०)। एकत्रोद्गीथोद्गातारवुपास्यत्वेन विवक्षितावेकत्र तदवयव ओङ्कार इति। "तथा ह्यभ्युदयवाक्य" इति।

एवं हि श्रूयते "ऽवि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृव्यं यस्य (५)

(१) असुराणां ज्यायस्त्वं वृद्धत्वं श्रुत्युक्तमुपपादयति यत इति। कानीनसाः-कनीयांसः। तत्र हेतुरज्ञानपूर्वकत्वादिति। अनादि ह्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि अतस्तज्जन्यवृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः।

(२) अधिगम्य, अविध्यंस्ताडितवन्तः।

(३) उद्गीथकर्तृत्वमुद्गानक्रियारूपत्वं च शाखाभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकमेकस्यां शाखायां विधेयसम्प्रतिपत्तावपि तद्दर्शनादित्याह न केवलमिति।

(४) सकलैकभक्तिनिर्देशरूपवैषम्यमपि वाजसनेयच्छान्दोग्ययोः परिहरति बहुतरेति।

(५) यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरुप्तं देवतार्थं सङ्कल्पितं भवति चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति स चतुर्दश्याममावास्याभ्रमवान् मध्यमादिभावेन त्रेधाभूतांस्तण्डुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशाद्विभजेत,

हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमि"ति । तत्र सन्देहः—किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यते उत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष तावदत्र विषयः । अमावास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाऽग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः । दध्यर्थश्च दोहः । प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिद्भ्रमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते । तत्रेदं श्रूयते 'यस्य हविर्निरुप्तमि'ति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयत इति । (१)तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्वाविष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात् । अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलब्धावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत्(२) । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधातव्यः। चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । (३)दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति प्राप्त, उच्यते—न कर्मान्तरम्, पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । (४)चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्त(५)न्तण्डुलानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति त्वविवक्षितं(६)हविरुभयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववद्देवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समा-

---

विभज्य च दात्रग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । (१) पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(२) अयम्भावः—पूर्वदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यो हवींषि विभजेत् इत्यनेन वाक्येन विहिते उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधस्य वाक्येनैव कारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरनिवेशसम्भवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात्, हविर्मात्रविभागविधाने तूत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधाद्वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः ।

(३) कर्मान्तरविधानपक्षे प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य गतिमाह दर्शस्त्विति ।

(४) उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यभेदं परिहरति चर्वर्थस्येति ।

(५) ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तामित्यर्थः ।

(६) दर्शपूर्णमासयोर्यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति आम्नातम् । उभयं दधिपयः । तत्र श्रुतत्वाद्धविर्वदुभयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्राप्तयोभयत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तितन्तद्वदित्यर्थः ।

तेऽपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारासिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुप्रत्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथन पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि, तत्राभ्युदयानिमित्ते दधियुक्तानां पयोयुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देवतान्तर-सम्बन्धः कृतः । (१)न च प्रभूतदधिपयसंसक्तैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति, इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावात्तथा चार्थ-प्राप्तश्चोद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् , (२)प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वा-दिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्यु-दयवाक्यसाहृप्येऽपि यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्ता-नग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् , ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशु-कामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम् , परोवरीयस्त्वादि-वद् ,यथोद्गीथोपासनासाम्येऽपि आदित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परो-वरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः (३)सम्पन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भावयि-तु'माकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानि'त्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरे भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नाभेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोच-नयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गश्चानपेक्षश्च । सञ्ज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षञ्च । तस्माद्दुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

"अध्यासो नामे"ति (पृ० ७६६ पं० १६) । गौणी (४)बुद्धिरध्यासः । यथा माणवकेऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति । एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिर्नाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोंकार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति । अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि । (५)एकार्थेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्व-देव्यामिक्षा विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायाञ्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करी

---

(१) नन्वेवमपि दधिपयसोस्तण्डुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमधिकरणार्थलाभस्तत्राह नचेति । व्यधिकगवां दोहविधानाद्दधिपयसोः प्रभूतत्वम् ।

(२) प्रकृतेति । प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणो द्रव्यद्वारेणाधिकारावगमात् सम्बन्धावगमादगत्या वा-क्यभेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः परोवराच्च तस्मादेव वरीयान् वरतर उद्गीथः कथमनन्तस्तत्राह पर-मात्मरूप इति । परमात्मदृष्ट्यध्यासात्तद्रूपसम्पत्तिरित्यर्थः ।

(४) भाष्योक्तस्य भेदबुद्धावनुवर्तमानायामन्यतरबुद्धिरूपस्याध्यासलक्षणस्य स्मृतिरूप इत्यत्राविवेक-पूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादयुक्तत्वमत आह गौणीति ।

(५) उद्गीथोङ्कारशब्दयोरैक्यार्थे पर्यायत्वात्सहप्रयोगादेकत्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याहैकार्थेपीति ।

पिकः कोकिल इति । विमृश्यानध्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति "तत्रान्यतमे"ति (पृ० ७६७ पं० १०) । सिद्धान्तमाह । "इदमुच्यते व्यासेश्च" (१)प्रत्यनुवाकम्प्रत्यृच-मुपक्रमे च समाप्तौ चोङ्कारः सर्ववेदव्यापीति किन्तावोयमोंकारस्तत्तदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-तस्मै कामावाप्त्यादिफलायोपास्यत्वेनाधिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते । उद्गीथपदेनोंकाराद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्स-म्बन्ध्यवयव ओङ्कारो लक्ष्यते, न पुनरोङ्कारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा । ओंकारस्यैवोपरि-ष्टात्तु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दो-वयवे लक्षणया यथा ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति, तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा फलक-ल्पना च । तथा (२)ह्याप्त्यादिगुणकप्रणवोपासनादिदमुद्गीथितोपासनम्प्रणवस्यान्यत्र चात्राप्त्या-दि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात्कल्पनीयम् (३)उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे वाक्ये परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात् । लक्षणया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावो ऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्यत्र तु गोसम्बन्धितिष्ठन्मूत्रपुरीषादि-लक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य, अपि तु तल्लक्षाध्यवसिततद्गुणयुक्तवाहीकपरत्वमिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वम्, (४)तदिदमुक्तं "लक्षणायामपि त्वि"ति (पृ० ७६८ पं० १०)। गौण्यपि वृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणोक्ता । (५)यद्यपि वैश्वदेवीपदमामिक्षायाम्प्रवर्तते तथाप्य-र्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षापदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव विश्व-देवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यै-कार्थ्ये । न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्साक्षाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात् शाखान्तरगतस्य चानुक्रमतया सन्निधानाभावान्न कौषीतकिप्राणसम्वादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठ-त्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवङ्कारो न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम्, किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थनान्तरीयकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव । यथा

---

(१) ओङ्कारस्य शब्दाविशेषात्मकस्य निखिलवेदव्याप्तिमाह प्रत्यनुवाकमिति । तद्विशेषज्ञानार्थमुद्गीथ-दृष्टेर्विशेषणमित्याह किन्तावोयमिति ।

(२) ननु किमिति फलकल्पना, आप्त्यादिफलस्य श्रुतत्वादत आह आप्त्यादिगुणकेति । ओङ्कार उद्गी-थस्तस्मिन्नाप्त्यादिगुणदृष्टेस्तस्मिन्नाप्त्यादिदृष्टेश्चोपास्यरूपभेदाद्भेद इत्यर्थः ।

(३) सिद्धान्ते फलकल्पनां वारयति उद्गीथसम्बन्धीति । उद्गीथभक्तिसम्बन्धिनः प्रणवस्योपासनाया अधिकारप्रतिपादनं, तत्परवाक्ये तु न फलकल्पनादोषः, आप्त्यादिदृष्टिविधानायोमित्येतदक्षर'मिति वाक्येन विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्त्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपासनायाश्च 'आपयिता ह वै का-मानां भवती'त्यादिना फलश्रवणाच्चेत्यर्थः ।

(४) वाच्यार्थं विहाय यल्लक्ष्यते तन्मात्रपरत्वमिति लक्षणायामव्यवधानं गौण्यां तु लक्षणीयार्थद्वाराऽ-र्थान्तरे शब्दस्य वृत्त्या व्यवधानमिति तयोर्भेदो बोध्यः ।

(५) एवमध्यासपक्षं दूषयित्वैकत्वपक्षं दूषयति यद्यपीति ।

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वया जुह्वोपस्थापितः क्रतुः। तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञाना(१)त्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधानात्प्रकृतपरामर्शिनैवङ्कारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवङ्कारेण शक्यते परामृष्टुम्। तथाभ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं **"तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयेऽपि ब्राह्मणगतेनैति श्रुतहानि"**रिति। (पृ० ७७० पं० ७) (२)केवलस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः। अतिरोहितमन्यत् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥
इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

(३)गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम्। यथैकस्य ब्रह्मणः सम्पद्वामत्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा न सङ्कीर्येरन् एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुत्वनित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्येरन्, तत्सङ्करैर्वा सम्पद्वामत्वादयोऽपि सत्यकामादिभिः सङ्कीर्येरन् नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः।

राद्धान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्ठेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठेते। वस्तुधर्मो हि यावद्वस्तु व्यवतिष्ठते, नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम्। विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः, पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति, तस्य विधितन्त्रत्वाद्विधेश्च व्यवस्थानात्। तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्मतयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते। सम्पद्वामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्त्विति सिद्धम्। प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः। तस्य तु विषयः सम्पद्वामादिरुक्तः। मोदनमात्रं मोदः, प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्परापेक्षावुपचयापचयौ ॥११—१३॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

(४)'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम्। तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रति-

---

(१) उपास्यप्राणस्य प्रत्यभिज्ञानात्तद्दातिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः।

(२) ननु शाखान्तरीयगुणोपसंहारेऽपि स्वशाखागतगुणस्वीकारात्कथं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये निषिध्यतेऽत आह केवलस्येति। केवला हि स्वशाखायां श्रुतास्तेषां कैवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति शङ्केत्यर्थः।

(३) ननु वेद्यब्रह्मैक्याद्गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्तः, न चात्रापवादकमेवंशब्दवत् किञ्चिदुपलभ्यते तत्किमर्थमधिकरणमिदमारभ्यतेऽत आह गुणेति। यद्यानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशाखासूपसंह्रियेरन तर्हि संयद्वामत्वादयः किमिति नोपसंहृता इति प्रतिबन्द्याशङ्कायां संयद्वामत्वादय उपासनार्थं विधेया, सत्यज्ञानादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्था इति विशेषप्रदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमयमारम्भ इत्यर्थः।

(४) ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचिन्तनानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य। ब्रह्मधीनपत्त्युपायत्वचिन्तनादानन्दाधिकरणाध्यानाधिकरणयोरवान्तरसंगतिरत्र बोध्या।

पादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदतिक्रमणे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम् । न च प्रयोजनाभावादसम्भवः, सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । तथा हि स्मृतिः—

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं (१)शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति ॥

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपराण्येतानि वाक्यानीति प्राप्ते, उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्येष तावत्सन्दर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः, तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविद्योपशमः, तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमलक्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याय्या । न च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे सम्भवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद्दृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनापरोऽयं सन्दर्भ इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवास्यार्थ इत्याह "अपि च परप्रतिषेधेने"ति । नन्वत्राध्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह—"आध्यानाये"ति ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतश्चागमस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वावधारणात्, वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशय(२)इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्यतेति यावत् । किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्ट इत्याह—"अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोति"इति ॥१५॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

(३)श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृको-

(१) इदमपि मन्वन्तरविशेषणम् । तत्र भूतसूक्ष्मशब्दादिध्यायिनो भौतिकाः । करणाभिमान्यादित्यादिदेवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो बौद्धाः ।

(२) अचेतनायाः श्रुतेरभिप्रायायोगाद्भाष्ये आशयशब्दो गौण इत्याहाशयातिशय इवेति । किञ्चार्थादिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणोत्कर्षः स्यान्निर्गुणविद्यायान्तदनुयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैकवाक्यत्वं लभ्यते इत्याह किञ्चेति । एतत्प्रकरणस्थं सोऽध्वन इत्यादिवाक्यमेव श्रुत्यन्तरं बोध्यम् ।

(३) ननु एक एवाग्र आसीदिति प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् ऐक्षतेतीक्षितृत्वश्रवणाच्च परमेश्वरे गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्क्येत आह श्रुतिस्मृत्योरिति । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतसृष्ट्यविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात्, आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः, स वै शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदिति अनुमानात्तु लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः ।

पलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्विपरीत्यात् । (१)अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाग्रत्वमस्ति चेक्षणम् । (२)अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते । अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्स्वपरमात्मसु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चात्रापि(३) दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोऽयमिति प्राप्ते—

उच्यते—परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्स ऐक्षतेतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतदभिसंहितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न च महाभूतसृष्ट्यनभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपत्तिबीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्ट्वेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थम् श्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य शैथिल्यमादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थाभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतराम् । यथा चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषार्थौपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे, तदिदमुक्तम्—"**योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगम**" इति । (४)न च लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवो(५)क्तम् । तस्मादात्मैवाग्र इत्युपक्रमात्सद्व्यापारेण चेक्षणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्टाच्च (६)भेदजातं महाभूतः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्येति निर्धीयते । यत्र तु पुरुषविध्यादिश्रवणं तस्य भवेत्त्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम् ।

अपरः(७) कल्पः । सदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्यमाहो स्विदर्थभेदः । (८)तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेनात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्त्व-

(१) पारमेश्वरलिङ्गद्वयस्यान्यथानयनप्रकारं दर्शयति अस्ति हीत्यादिना ।

(२) सन्दंशन्यायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसन्धत्ते अपि चैतस्मिन्निति । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्तेत्यर्थः ।

(३) आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति वाक्ये ।

(४) महाभूतानुपसंहारेऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह नचेति ।

(५) संज्ञामूर्तिक्लृप्त्याद्यधिकरणे (२ अ० ४ पा० २० सू०) एव ।

(६) एष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादिवाक्ये च ।

(७) पूर्ववर्णके विध्यैक्यगुणोपसंहारानिरूपणात्पादसङ्गतिसिध्यर्थं वर्णकान्तरमारभते अपर इति । कल्पः—प्रकारः ।

(८) पूर्वं वाक्यैक्यबलादर्थाद्विपरत्वमविवक्षित्वा विध्यैक्यमुक्तं अत्र तु भिन्नार्थोपक्रमेण वाक्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षयति तत्रेति ।

नुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सम्पत्त्यर्थतया व्याख्येयः । तद्धि सत्सामान्यं परमात्मतया सम्पादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्ते,

उच्यते—आत्मगृहीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं, सत्त्वं त्वात्मधातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सदिति । अभ्युपेत्याह (१)सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिधायित्वात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । (२)अपि च सम्पत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसम्भवः । न खल्वाराद्वृक्षे ज्ञाते शिंशपादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम् । (३)अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥ १६ ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह "छान्दोगा वाजसनेयिनश्चे"ति । (४)अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनग्नं कुर्वन्तः अनग्नताचिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्ध्यानपर्यन्तामिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह "तत्किमि"ति । खुररवमात्रेण(५)पातत उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी "अथ वाचमनमेवे"ति । यद्येवमनग्नतासङ्कीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—"तस्यैव तु स्तुत्यर्थमि"ति । अयमभिसन्धिः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यार्थमाचमनविधानमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गतयार्थवानिति ।

राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त" इति । चोदयति "नन्वियं श्रुति"रिति । परिहरति "ने"ति । तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं निराकरोति "न चेयंश्रुति"रिति । (६)क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनृतवदनप्रतिषेधयोर्युक्तमपौ-

---

(१) सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽभ्युपेते वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

(२) अदृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच न सत्तायामात्मसम्पत्तिरित्याहापि चेति ।

(३) वर्णकद्वयप्रयोजनं विभजते अत्र चेति । पूर्ववर्णकस्य-पूर्वपक्षे ऐतरेयकवाक्यं हिरण्यगर्भोपास्तिपरं, तत्सिद्धान्ते तु तद्वाक्ये ब्रह्मभावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अस्मिंस्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यं सत्तासामान्ये ब्रह्मत्वसम्पत्त्यर्थं वाजसनेयिवाक्यं त्वात्मनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते द्वे अपि वाक्ये प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरे इति भेदोऽनन्तरोक्तत्वात् ज्ञायत एवेति नोक्तः ।

(४) अनशब्दस्य प्राणवृत्तौ योगमाहाननमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः ।

(५) यथा ह्यनिर्णीयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते एवमेतदपीत्यर्थः ।

(६) स्मार्तोऽनृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमेन प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधोऽर्थवान् , आचमनविधिस्तु स्मार्तो 'द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' इत्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासनेपि प्राप्नोतीति तदङ्गाचमनविषयत्वे श्रुतेरनुवादकत्वं स्यादित्याह क्रत्वर्थेति ।

नरुक्त्यम् , इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति—"अत एव नोभयविधानम्" । युक्त्यन्तरमाह "उभयविधाने चे"ति । उपसंहरति "तस्मात्प्राप्तमेवे"ति । "न चायमनग्नतावाद"इति । स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तूयेत । न चानग्नतासङ्कल्पोऽन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं सत्स्तूयेतेत्याह "स्वयं चानग्नतासङ्कल्पस्ये"ति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितन्तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्प्यते, सङ्कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह नचैवं सत्येकस्याचमनस्येति। अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्याद्दृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह "अपि च यदिदं किञ्चे"ति । यथा हि श्वादिमर्यादस्यान्नस्यात्तुमशक्यत्वादन्नदृष्टिश्चोद्यते एवमिहाप्यपां परिधानासम्भवाद्दृष्टिरेव चोद्यत इत्यन्नदृष्टिविधिसाहचर्याद्गम्यते । (१)अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्टयभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शब्ददृश्यनान्तरीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति (२)विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विधित्वमविवक्षितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरेवेत्याह—"अपि चाचमन्ती"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

(३)इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विद्याविध्योरेकशाखागतयोरगृह्यमाणविशेषतया कस्य को मुख्योऽनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य च विधित्वस्य स्वरससिद्धेरुभयत्रोपासनाभेदः । (४)न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद, उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते, उच्यते (५)नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञा-

---

(१) अशब्दत्वान्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यते इति भाष्योक्तमसङ्गतं सर्वान्नदृष्टेरपि सिद्धान्तसम्मताया अश्रुतत्वादित्याशङ्क्याहाशब्दत्वं चेति । तथापीति शब्ददृश्यं शब्दप्रकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वान्नत्वं, तन्नान्तरीयकत्वेन दृष्टिर्ज्ञप्तिशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियतेऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैषम्यमित्यर्थः ।

(२) प्राणस्य समस्तमन्नं श्रुतं प्राणविच्च तदात्मानि, तेनापि सर्वमन्नमभ्यवहर्तव्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः ।

(३) पूर्वाधिकरणे प्राप्ताचमनानुवादेनानग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्तमिह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वाऽनुवादत्वमित्यनिर्णयाद्द्वयोरपि विद्याविधित्वमिति पूर्वपक्षमाहेहेति ।

(४) निर्गुणे कर्मणि विहिते तदनुगुणो विधीयते यथाग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनिर्गुणकर्मानुवादेन दध्ना जुहोतीति दधिगुणः, शाण्डिल्यविद्याविध्योस्तूभयोरपि सगुणत्वान्नान्यतरस्यानुवादतेत्याह नचेति ।

(५) एकविद्यमित्यर्थः, तत्र हेतुरेकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयत्वादिगुणविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादिति तदर्थः ।

नात् । न चागृह्यमाणविशेषता, यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्र च्छत्रचामरपताकाहास्तिकाश्वीयशाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पणिकप्रासिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्ढ्यार्थत्वात् । अस्तु वा ऽस्मिन्नित्यनुवादो न ह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम्, अनुवादमात्रस्यापि(१) तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्युपासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

(२)यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः, तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वाच्छेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्(३)गुणसङ्करः ॥ २० ॥

इति प्राप्त उच्यते–

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

(४)सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवंस्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । नहि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति, तस्मान्नोपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥२१॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येकमेव, तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति(५) ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ।
(६)ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस । (७)यद्यपि तासुतासु शाण्डिल्यादिविद्या-

---

(१) आग्नेयैककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः ।

(२) भाष्योक्ते उपनिषदो सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थयाऽनुचिन्तनीये उत द्वे अप्युभयत्रेति स्थानभेदात्सत्यब्रह्मैक्याच्च संशये सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह यद्येकस्यामिति ।

(३) शाण्डिल्यविद्यावत् ।

(४) सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते, नापि तद्विशिष्टं धर्मः किन्तु स्थानविशिष्टं ब्रह्मैव, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात्, तथाच विशिष्टस्य विशिष्टान्तरेऽननुगमात्रोभयत्रोभयनामचिन्तनमित्यभिप्रायेण सिद्धान्ताशयमाह सत्यमिति ।

(५) भिन्नाधिष्ठानत्वादिति शेषः । (६) देशतोऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतस्तमाह ब्रह्मभूतानामिति ।

(७) पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषेणानुपसंहार उक्तः, तस्यातिदेशोऽयं अस्याधिकाशङ्कामाह यद्यपीति ।

स्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भूत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति । तथापि 'ज्यायान् दिव' इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासम्भवात् । सम्भृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (१)मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह सम्भृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । (२)या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भृत्यादीननुकृष्टुमर्हति , तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् । ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम् , भूयसीनामैक्यमसङ्गात् । तदिदमुक्तं "सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्चे"ति । तस्मात्सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तदिदं सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावान्न शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंह्रियत इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

(३)पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । (४)न च विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः, यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावभृथत्वादिसामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते-यादृशं ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अशिशिषादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् , तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः न हि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति, कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । (५)चेतनाचेतनयोरैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चाचेतनत्वात , यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः—एवंविदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी

---

(१) तत्र किं सम्भृत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां चासाधारणगुणसाम्यादेकत्वमुत साधारणगुणसाम्यादथवोभयत्र ब्रह्ममात्रप्रत्यभिज्ञानादिति विकल्प्य नाद्य इत्याह मिथ इति ।

(२) द्वितीय आह या त्विति । द्युव्याप्त्यादिगुणा यद्यपि सम्भृत्यादिविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यायां च तुल्याः, तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्वपि साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसक्तित्वान्न विद्यैक्यबोधनद्वारा सम्भृत्यादिगुणकर्षकत्वं किन्तु शाण्डिल्यविद्याप्रकरणपाठात्तावन्मात्रं शाण्डिल्यविद्यास्वङ्गीकर्तव्यम् ।

(३) असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्सम्भृत्यादौ विद्याभेदः उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्तेरविशेषादित्यर्थः ।

(४) तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्सम्बन्धियज्ञप्रतीतेः, न चैते षष्ठ्यौ समानाधिकरणे, आत्मा यजमान इति विदुषो आत्मनो यजमानत्वनिर्देशात् , एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति ।

(५) न केवलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यसामानाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाचेतनयोरिति । विद्वान् चेतनस्तस्याचेतनयज्ञैक्यासम्भव इत्यर्थः ।

यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा, तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वत्सम्बन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्याताामितरथाऽऽत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् , न च सत्यां गतौ तद्युक्तम्। तस्माद् पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तया तावन्न साम्यम् । न च पत्नीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चिन्मात्रसालक्षण्याद्विद्यैकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् । (१)अपि च तस्यैव विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तरीयाणां तु एवंविदुष इति श्रवणात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलस्वश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह—"अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामि"ति । उपसंहरति "तस्मादि"ति ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति—"आथर्वणिकानामि"ति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाम्नातानि । संशयमाह—"किमिम" इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—"उपसंहार एषां विद्यास्वि"ति । (२)सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाम्नातानि 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमि'ति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति—"नन्वेषामि"ति । नह्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाम्नातास्तथा काञ्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । (३)न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिर्विशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधत्ते—"बाढमनुपलभमाना अपी"ति । (४)मा नामभूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा, मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । (५)तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्ता-

---

(१) अपि च तस्यैवं विदुष इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अपिचेति । विद्वत्सम्बन्धियज्ञानुवादेन तस्य विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते तत्र तु विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) पूर्वाधिकरणे आत्मविद्यासन्निधौ श्रवणात्तैत्तिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्याङ्गमित्यङ्गीकृत्यायुर्वृद्धिफलविद्याया भेदः उक्तः, तदा प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासान्निध्याविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षयति सफला हीति।

(३) आकाङ्क्षाभावेपि सन्निधिरूपप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्क्षास्वरूपप्रकरणानुपलम्भेऽपि अङ्गाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षामुत्थाप्य प्रकरणस्य सामान्यसम्बन्धसिद्धौ सन्निधेर्विद्याविशेषाङ्गत्वं मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति मानामेति । रक्तपटेति । यथा पटो भवतीति वाक्यानाकाङ्क्षत्वेऽपि सहोच्चारितरक्तपदस्याकाङ्क्षयेतरस्याकाङ्क्षामुत्थाप्य रक्तः पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति भावः । (५) ननूभयसम्बन्धेपि कस्याङ्गत्वमत आह तत्रापीति ।

दर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलवत्सन्निधानेन तदवरोधात्(१) । "अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादि"ति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्षया साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात्, तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति, असमर्थस्य चोपकारकत्वानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । (२)न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमर्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति—"ननु नैषां मन्त्राणामि"ति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽ'विशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इत्यत्र। न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते, तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते—पुरस्ता(३)दुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति, उपसदां जुहूवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः, तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । (४)अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसद्वद्विकृतावपि प्राप्तिः, प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह—"कथं च प्रवर्ग्यादीनी"ति (पृ० ७९२ पं० १३) । सन्निधानादर्थविप्रकर्षेण वाक्यं बलीय इति भावः । समाधत्ते—"नैष दोषः, सामर्थ्यं तावदि"ति (पृ० ७९३ पं० १) । यथा 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति मन्त्रे अग्नये-निर्वपामि-पदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथञ्चिद्व्याख्यानमेवमिहाऽपि हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्या लक्षणया च वृत्त्या कथञ्चिन्नेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह—"दृष्टश्चोपासनोद्वि"ति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति, न चेहाऽस्ति विरोधः, वाक्येन

---

(१) उत्तराग्निवर्तनात् ।

(२) सामर्थ्यमात्रेणाप्यशाब्दस्यान्वयानुपपत्त्या लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह नचेति ।

(३) ननु तथापि उपसत्सम्बन्धोऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसम्बन्धस्तत्राह उपसदामिति ।

(४) उपसदां प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाचिन्ता तावदास्तामनारभ्याधीतत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव निवेशः सिद्ध्यतीत्याहापि चेति । शेषलक्षणे 'तत्सर्वार्थमविशेषादि'ति (३ अ० ३ पा० सू० ३९) स्थितम् । अनारभ्य कञ्चित्क्रतुमधीयते 'यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति यस्य पर्णमयी जुहूरि'त्यादि । तत्र किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ च निविशत उत प्रकृतावेवेति संशये खादिरत्वादि सर्वार्थं प्रकृत्यर्थं अप्रकरणान्नहि कस्यचित्प्रकरणे इदं श्रुतम्, तत्र क्रतुमात्रनियतस्रुवादिद्वारेण वाक्यात्सर्वार्थमिति पूर्वपक्षे, प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् (अ० ३ पा० ३ सू० ३९) प्रकृतिविकृतिगामित्वे हि खादिरतादेर्विकृतावतिदेशतोऽनारभ्याधीतादप्यस्मादुपदेशात्प्राप्ते द्विरुक्तत्वं स्यात्तदयुक्तमतिदेशतः प्राप्तौ प्राप्तप्रापणवैयर्थ्यात्, नचातिदेशेन विना विकृतौ स्रुवादिप्राप्तिस्तस्माद्द्विरुक्तत्वालाभाय प्रकृतावेव निवेश इति यथासिद्धान्तस्तथेहाप्यनारभ्याधीतत्वात्प्रवर्ग्यस्य प्रकृतौ विहितस्य सतोऽतिदेशेन विकृतावप्युपसदां प्राप्तिसिद्धेरद्विरुक्तत्वलाभाय प्रकृतौ चेति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एवोपसदा सह विधानं युक्तमित्यर्थः ।

विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात्, यथा 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेते'ति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते—वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि क्त्वः समानकर्तृकत्वमवगम्यते धातु-सम्बन्धे प्रत्ययविधानात् । धात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्ता स्यात्(१), यद्येकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृक-त्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्धात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्त-रेणैकप्रयोगता सम्बन्धश्च । (२)तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे समाम्नानाद्वाजपेयः प्रधानम्, अङ्गं बृहस्पतिसवः । (३)न च 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते'त्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः, नह्येतद्वचनं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नातम् । तथा च द्वयोः साधि-कारतया अगृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः । (४)यदि तु कस्यांचिच्छाखायामारभ्याधीतं 'दर्शपूर्ण-मासाभ्यामिष्ट्वे'ति, तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्यक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्त्या-गो भवेत् । तस्मात्कालार्थो ऽयं संयोग इति सिद्धम् ।

सिद्धान्तमुपक्रमते "एवं प्राप्त" इति (पृ० ७९४ पं० १) । 'हृदयं प्रविध्ये'त्ययं मन्त्रः स्वरसतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्बलीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्माल्लिङ्गेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपा-सनासु हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम्, तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थ-त्वम् । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । (५)न च सन्निध्युपगृहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चाल-यितुमशक्यत्वादेवं 'देवसवितः प्रसवयज्ञमि'त्यादेरपि यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिल्लिङ्गेन केषां

(१) एकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह यदीति । यद्येकः प्रयोगो भवेत्तर्ह्येव समानः कर्ता स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगत्वेऽपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात् क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरत-त्राह प्रयोगाविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति अधिष्ठानलक्षणायां तु स एव दोष इत्यर्थः ।

(२) ननु भवत्वङ्गाङ्गित्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः, कस्याङ्गत्वं कस्य वाऽङ्गित्वं तयोरत आह तत्रापीति

(३) यदि साधिकरयोरपि कर्मणोः क्त्वाश्रुत्याऽङ्गाङ्गिभावः तर्ह्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति नचेति । वाजपेयप्रकरणे समाम्नानाद्बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वमिदन्तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति नाङ्गा-ङ्गित्वबोधकमित्यर्थः ।

(४) ननु क्वचित्सोमप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतमतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति, नेत्याह यदि त्विति । अनारभ्याधीतवाक्यार्थ एवानूद्यते तत्रेत्यर्थः ।

(५) बहुपदसमवेतार्थताया एकपदसमवेतार्थता यद्यपि दुर्बला तथापि विद्यासन्निध्यनुगृहीता हृदय-मित्येकपदसमवेतार्थता मन्त्रस्य विद्याङ्गत्वं गमयेदत आह नचेति ।

चिच्छ्रुत्या केषांचित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति। (१)कस्मात्पुनः सन्निधिर्लिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह—"दुर्बलो हि सन्निधि"रिति प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः(२) समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता।

अत्रोदाहरणम्—अस्त्यैन्द्री ऋक् 'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र' इत्यादिका। श्रुतिर्विनियोक्त्री 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति। श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीमृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः, यद्यपि चैन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः, पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः, तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः, द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात्प्रतीयेते इति श्रौते । (३)सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवद्वाशेशेषिऽवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, (४)तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे (५)किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्रयेन्द्र उपस्थेय इति, आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीन्द्र इन्दतेरैश्वर्यवचनत्वादिति। किं तावत्प्राप्तम्? श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति । नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते, यथा अग्निना सिञ्चेत् पाथसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम् । तच्चास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि–विदितपदतदर्थः (६)कदाचनेत्यृचः स्पष्टमिन्द्रमवगच्छति, शब्दाच्चैन्द्रयेत्यतः, तस्माद्दारुदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः । न च श्रुत्यनुरोधाज्जघन्यामास्थाय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्र-

---

(१) यत्तु वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः सन्निधानाद्द्रियायामपि तदविरोधेन विनियोगसम्भवादुभयार्थत्वमिति उक्तं, तदनूद्य परिहरति कस्मात्पुनरित्यादिना।

(२) श्रुतिलिङ्गयोरिति। यत्रैक एव शेष एकेन प्रमाणेनैकशेषिणा सम्बद्धत्वेन बोधितः स एव प्रमाणान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते तत्रैकेनैव सम्बन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षत्वादपरसम्बन्धो विरुध्यते तदनयोः प्रमाणयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम्, अत एकशेषविषययोर्भिन्नशेषिसम्बन्धबोधिनोः प्रमाणयोर्बाध्यबाधकत्वे स्थिते तदर्थं किं बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः।

(३) श्रुतौ विनियोगे निरपेक्षे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यतेऽत आह सोऽयमिति।

(४) ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न विरुध्यते इत्युक्तम्, अत आह तस्मादिति। वैयर्थ्यान्नैकं पदं कदाचित्प्रयुज्यतेऽतः प्रतिनियतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धौ, तत्र वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति श्रुतिर्वदति। एवं च श्रौतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः।

(५) एवमुदाहरणं परिशोध्याधिकरणमारचयति किं लिङ्गेत्यादिना।

(६) अनेन वृद्धव्यवहारस्य प्रामाण्यं सूचितम्।

तम् , सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादैन्द्र्येन्द्र एव गार्ह-
पत्यसमीपे उपस्थातव्य(१)इति प्राप्ते, अभिधीयते—

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता, ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति
लिङ्गज्ञानापेक्षत्वाद्दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते
सामर्थ्यविज्ञानम् । (२)अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं
कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् , न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे
तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनाव-
स्थापनीया । (३)लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्त्रीं कल्पयित्वा श्रुतिम् ।
तथाहि—न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्त्वीदृगिन्द्र इति, (४)तस्य
तु प्रकरणाम्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणावादितैदमर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोग-
कल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता
न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि त्रयोऽत्र
ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो
वा न नोपहसन्ति शाब्दाः, माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुप-
पत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न
च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ (५)युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनि-
योजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च यावल्लिङ्गाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापार-
(६)स्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कल्प्या-
नुपपत्त्या लिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रुतिमुपकल्पयेत्, मन्त्रसमाम्नानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योप-
पादितत्वात् । यथाहुः—

यावदज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रमित्स्यते । प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमौत्सुक्यं विहन्यते ॥ इति ।

तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं (७)प्रथमां
वृत्तिमजहज्जघन्ययाऽपि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योनं ते सदनं
कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्य-

(१) प्रकाशयितव्यः ।

(२) यदि श्रुतिः सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते तदा योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यग्रिमा सिद्धेदित्यपि प्रमाणं
स्यादत आह अवगते त्विति । यथा स्फोटे जाते वह्नेर्दाहशक्तिर्ज्ञायते न तु दाहकत्वं वह्नेः शक्तिज्ञानापेक्षमेवं
श्रुतेः शेषत्वे ज्ञातेऽनन्तरमर्थे तादृशी शक्तिः कल्प्यतेऽतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः ।

(३) एवं श्रुत्यनपेक्षत्वपरं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दौर्बल्यप्रतिपादकं द्वितीयार्धं
व्याचष्टे लिङ्गं त्विति ।

(४) तस्य तु-मन्त्रस्येत्यर्थः । प्रकरणाम्नानसामर्थ्यात्-अग्निचयनप्रकरणाम्नानसामर्थ्यात् । तदन्य-
थानुपपत्त्या-इन्द्रस्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या । श्रुतिरेव-ऐन्द्र्येन्द्रं प्रकाशयेदित्येवंरूपा श्रुतिरेव ।

(५) नियोग-आज्ञा, अनुयोग-प्राक्षेपः ।　　(६) प्रतिपन्नेति शेषः ।

(७) प्रथमामिति । प्रथमं मुख्यवृत्तिं यथाजहात्तिष्ठेत्तर्हि प्रसह्य जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः ।

मान' इति। किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादन इति। यदि वाक्यं बलीयः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदेत्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति। अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत्प्राप्तम् ? लिङ्गाद्वाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति। (१)इह हि यत्तत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम्, यथा देवस्यत्वेतिमन्त्रे ऽग्नये–निर्वपामी·तिपदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना। तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं क्लृप्तं सन्न तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत्। तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम्।

एवं प्राप्त उच्यते–(२)भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अवधृतसामर्थ्यानां पदानां प्रश्लिष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम्। यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि तान्येकं वाक्यम्। (३)अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः। ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते, तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। तथाच श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासो भवति लिङ्गेन बाधनात्। (४)यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थैकद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम्। यथाऽग्नैव स्योनन्त इत्यादीनाम्। तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम्।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम्। (५)अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात्कस्मिंश्चिद्विशिष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम्। कर्त्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धधात्वर्थकरणाया इति·

---

(१) एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनाल्लिङ्गस्योपजीव्य वाक्यं लिङ्गाद्बलवदिति सोदाहरणमाह इह हीत्यादिना।

(२) मन्त्रभागयोस्त्वनयोरुपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसामर्थ्यस्यैकवाक्यतामनपेक्ष्यैवार्थप्रतीतिकार्यवशेन सिद्धत्वान्न वाक्यपूर्वकं लिङ्गस्येति सिद्धान्तयति भवेदेतदेवमिति।

(३) ननु भावनैव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आहानुष्ठेय इति।

(४) यदि लिङ्गाभ्यां मन्त्रभागयोरर्थभेदेन वाक्यं भङ्क्त्वा विनियोगस्तर्हि देवस्येत्वस्यत्रापि लिङ्गाद्वाक्यं भङ्क्त्वा भेदेन विनियोगः, स्यात तथाचात्रापि समवेतार्थसदनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्रभागाभ्यामेकवाक्यता न स्यादत आह यत्र त्विति।

(५) प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहर्तुं वाक्यलक्षणमाहात्र चेति। प्रकरणलक्षणमाह लब्धेति।

कर्त्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः(१)। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एतद्धि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन कियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणो- पकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः। (२)समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्न्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवा- दतो वा फलान्तराप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वारयितु(३)मीशते। तस्मात्तदाकाङ्क्षाया- मुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृण्वन्ति (४)च निर्वारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संयोगः । तदेवं- लक्षणयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः। तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावा- स्यादेवताः समाम्नाताः। ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागा- दिन्द्राग्निशब्द उत्क्रष्टव्यो अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः। अथेदानीं सन्दिह्यते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृधेथां महोज्यायोऽक्रातामिति तन्नोत्क्रष्टव्यमुतेन्द्रा- ग्निशब्दाभ्यां सहोत्क्रष्टव्यमिति।(५)तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयो- क्तव्यो ऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः। किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त- व्यतात्वमापादयति। तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभा- वनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(६)भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं वि- नियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्ता- याश्च(७) नोत्कर्षः स्यात्तद्रूपालोचनायां च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्बलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्ब- लम्। तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्क्त्वोत्कृ- ष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते ।

(१) शबरस्वामिनः ।

(२) प्रधानवाक्यस्याङ्गवाक्याकाङ्क्षामुक्त्वाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षामाह समिदादीति ।

(३) चारितार्थीकर्तुम् ।

(४) कृतार्थीभवन्ति । निर्वारयन्ति—स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः। उक्तामितरेतरापेक्षां सदृष्टान्तमुपसंहरति सोयामिति । 'अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत' इत्यादिः 'महोज्यायोऽकृत'त्यन्तः सूक्तनिगदः। देवतासम्बोधनप्रधानत्वादस्य निगदत्वम् ।

(५) एकत्र सहपाठेपि लिङ्गादुत्कृष्टेनेन्द्राग्निपदेनैकवाक्यतापन्नोऽवीवृधेतामित्यादिमन्त्रशेषो यत्रामावा- स्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तत्र नीयेत उतेन्द्राग्निपदमात्रममावस्यां नीत्वा वाक्यशेष उभयत्र पौर्णमास्यमावस्य- योः प्रयोक्तव्य इति सन्देहस्य प्रापकमाह तत्र यदीति ।

(६) आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभिधत्ते किन्तु विनियोज्यपदार्थशक्तिं प्रमाणा- न्तरप्रमितामपेक्षते, एवंसति विनियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यत्र विनियुक्तत्वान्न प्रकरणेन कृत्स्ना- र्थत्वेन विनियोग इत्याह भवेदित्यादिना ।

(७) द्वादशोपसत्ताधिकरणं 'ज्योतिर्दर्शनात्' (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्रानुक्रान्तम् । पूषाद्य- नुमन्त्राश्च तत्रैवोदाहृता द्रष्टव्याः ।

प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यम्, (१)यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमानविहिते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्त इति बाधयबलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥

क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेपोपाख्यानाद्याम्नातं तत्किं समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् ? नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानंसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । (२)न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानाविशेषान्मा भूदविनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धिवचनतया समुत्थिताकाङ्क्षस्यान्तिके यदुपनिपतितं (३)सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाणकः । 'तप्तं तप्तेन सम्बध्यत' इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाप्यते तावन्न सम्बध्यत । तथा सन्निहितमपि यावन्नाकाङ्क्ष्यते न तावत्सम्बध्यत इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात् क्रमप्रकरणयोः (४)समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेपोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—राजसूयके कथंभावापेक्षा हि पवित्रा(५)दारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्तते तथा च अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेपोपाख्यानादीनाम् । (६)अभिषेचनीयस्य तु स्ववा-

(१) यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यमिति । वाक्यद्वयैकवाक्यतायां कल्पितायामन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरोपकार्योपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यत इत्यर्थः ।

(२) अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् सन्निधेरपि केवलस्य न सम्बन्धे हेतुत्वमित्याह नचेति । सन्निधिमात्रस्य हेतुत्वे राज्ञ इत्यस्य पुत्रपदेन पुरुषपदेन वा सम्बन्ध इत्यनिश्चयः स्यादतो आकाङ्क्षाया अपि निश्चयहेतुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । (३) पितृसमर्पकं राजपदमित्यर्थः ।

(४) ननु प्रकरणाद्राजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह समुच्चयेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदर्थमप्यनुष्ठितमाख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगानपेक्षणान्न समुच्चय इत्यर्थः ।

(५) सोमयागविशेषात्, क्षत्रस्य धृतिः—इष्टिः । कथम्भावे—कथम्प्रधानस्य भावना निष्पद्यत इत्यपेक्षायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः ।

(६) प्रधानाकाङ्क्षायामनुवर्तमानायामाम्नातस्याख्यानादेः पदैर्व्यवधानाभावाद्राजसूयाङ्गत्वमुक्त्वाऽभिषेचनीयं प्रति सन्निधेर्दुर्बलत्वादनङ्गत्वमाहाभिषेचनीयस्येति ।

क्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सन्निधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावत्सिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्क्लृप्तया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यता लिङ्गं कल्प्यते तावत्क्लृप्तलिङ्गे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत्क्लृप्तया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा विलीयते, प्रमाणाभावे ऽप्रतिभत्वात् । (१)प्रकरणिनश्च राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन तत्सन्निधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सिद्धम् ॥

क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे साान्नाय्यक्रमे च शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणइति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः, तत्र सन्दिह्यते किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो साान्नाय्यपात्राणां शुन्धने क्रमो बलीयानिति । किं तावत्प्राप्तम् ? समाख्यानं बलीयइति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसम्बन्धिनीरयुच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न साान्नाय्यपात्रशुन्धन इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समाख्यानात् क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि (२)समाख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्द्वारेण च तन्मध्यपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुपानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पर्द्धोचिता । (३)तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य शौनःशेपोपाख्यानादिवद्वारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । (४)मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च यं कंचित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशेषापेक्षायां (५)साान्नाय्यक्रमः साान्नाय्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न

---

(१) ननु सन्निधिवशादभिषेचनीयस्य प्रकरणकल्पनेवाविशेषाद्राजसूयस्यापि प्रकरणात्सन्निधिः कल्प्यतामत आह प्रकरणिनश्चेति ।

(२) समाख्याश्रुतिः साक्षात्पुरोडाशपात्रमन्त्रसम्बन्धबोधिनीति यदुक्तम्, तत्राह समाख्येति । यौगिकशब्देन हि विशिष्टं द्रव्यमुच्यते न सम्बन्धः, तद्वाचित्वे हि सम्बन्धिनौ सम्बन्धश्चेति त्रयो वाच्याः स्युरतः सम्बन्ध आनुमानिक इति भावः ।

(३) ननु यथा शौनःशेपोपाख्यानादिकमभिषेचनीयसन्निधिबाधेन प्रकरणात्समस्तराजसूयाङ्गमेवमत्रापि साान्नाय्यत्वं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमासार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु, तथाच क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता व्यर्था इत आह तत्रापीति । (४) दृष्टार्थतया मन्त्रस्य सन्निपत्योपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति ।

(५) प्रकरणापेक्षितविशेषसम्बन्धः स्थानेन समाख्यया वा बोध्य इति संशये निर्णयमाह साान्नाय्येति । असन्निहितयोः सम्बन्धायोगात्तत्सिद्ध्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयतीत्यर्थः ।

तु समाख्यानम् । तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । सामाख्या सम्बन्धनिबन्धना सैता तस्यि-ष्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते(१) । यावच्च क्लृप्तेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते तावदितरत्र क्लृप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता । यावा क्लृप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया क्लृप्तयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चात्रैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्रक्लृप्तया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वं समाख्यान-कल्पितं विच्छिन्नमूलत्वाद् लूयमानसस्यमिव निर्बीजं भवति, पुरोडाशाभिधायकमन्त्रबाहु-ल्यात् काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् ।

(२)एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम् ।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च

(३)बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तो वृद्धैः । तदयं विस्तराद्बिभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निग्रा-विस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते । (४)तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपहूत उपहू-यस्वेत्येवं मन्त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः । उपहूत इति लिङ्गतोनुज्ञामन्त्रो, नानुज्ञापने, उपहूयस्वेति च लिङ्गतो ऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन क्रमं बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते(५) । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः । तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह स्वविरोधो नहि लिङ्ग-नाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगल-क्षणोऽत्र विरोधो बृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः, स विद्यायां विनियोगेऽपि तुल्यः । तस्मादविरोधाद्वेधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्त्य-भ्यधिका शङ्का ।

---

(१) साम्नाय्यपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः । यावच्च क्लृप्तेनेति । पुरोडाशपात्रमंत्रयोरित्यर्थः ।

(२) अधिकरणपञ्चकार्थं वृद्धोक्त्या सङ्कलयति एकेति । लिङ्गस्यैकया श्रुत्या वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्ग-श्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिस्तिसृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिश्चतसृभिः समाख्याया स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थं विनियोगं प्रति अन्तरयो व्यवधानं प्रतीयत इति प्रथमः श्लोकार्थः ।

(३) सौकर्यार्थं बाध्यबाधकभावमपि विभजते बाधिकैवेति । तत्र मध्यमानां लिङ्गं वाक्यस्य बाधकं श्रुत्या बाध्यमित्यादिरीत्या बाध्यबाधकभावो बोध्यः ।

(४) एवं श्रुत्यादिषु बलाबले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गात्सन्निधिबाधे उपयुक्तमुदाहरणमाह तस्मादिति ।

(५) आदौ ह्यनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति लोकसिद्धम् । तत्रोपहूत इति मन्त्रो यद्यपि प्रथमपाठितत्वादनु-ज्ञापने प्राप्तस्तथापि लिङ्गादनुज्ञायां शेषत्वेन प्रतिपाद्यते, उपहूयस्वेति च मन्त्रो यद्यपि चरमपाठितत्वादनु-ज्ञायां प्राप्तस्तथापि अनुज्ञायाचनप्रकाशनसामर्थ्यात्तच्छेषत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

तत्रोच्यते—

(१)नहि लिङ्गाविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते ।
किन्तु लिङ्गपरिच्छिन्ने न क्रमः कल्पनाक्षमः ॥

प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते, तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमित्साभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्त्वाश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारासमानकर्तृकतायां विहितासंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् "वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तर"मिति । "अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य" इति (पृ० १९७ पं० ४) (२)तुल्यबलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परापेक्षत्वादिति । सन्निधिपाठमुपपादयति "अरण्यानुवचनादी"ति ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते तत्राविवादः सन्निपाते, यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति संशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—"असन्निपात"इति (पृ० ७९७ पं० ११) । स्यादेतत्, यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव वोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंह्रियते , एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहरिष्यत इत्यत आह—"विद्यान्तरगोचरत्वाच्चे"ति । एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते , न त्विहोपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन भेदादित्यर्थः । (३)ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत आह—"अपि चात्मकर्त्तृक"मिति । ग्रहणं हि न स्वामिनोपगममन्तरेण भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यंभाविनी, अपगमस्त्ववसरयप्यन्येन ग्रहणे दृष्टो, यथा प्रायश्चित्तेनापगतिरेनस इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोद्बलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति ।

---

(१) प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाध उक्तः, अत्र तु लिङ्गात्क्रमस्य बाधो नोच्यते किन्तु शीघ्रं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते, तत्र क्रमस्यापरिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्केत्याह नहीति । श्लोकं विवृणोति प्रकरणेति ।

(२) भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि बृहस्पतिसवने तुल्यत्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपादितम्, तथासति अपिचशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युच्चयार्थः सः किन्त्वेतदुपपत्तिग्राहित्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीत्याह तुल्यबलतयेति ।

(३) यद्यपि सगुणविद्यायां हानसन्निधावुपायनं श्रुतन्तथापि निर्गुणविद्यास्थं हानन्तदाक्षिपति तदन्तरेण तदनुपपत्तेरिति शङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः परकर्तृकहानानियतत्वेन स्वकर्तृकोपादानेनानैकान्तादित्यर्थः ।

सिद्धान्तमुपक्रमते—**अस्यां प्राप्ताविति**। अयमस्यार्थः कर्मान्तरे विहितं हि न कर्मान्तर(१) उपसंह्रियते प्रमाणाभावात्। यत्पुनर्नविधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्कीर्त्यते, तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम्। तथा च विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणायां विद्यायामश्वरोमादिवत्किं भवत्वित्यकाङ्क्षायां न तावत् प्रायश्चित्तेनेव तद्विलयसम्भवस्तथासत्यश्वरोमराहुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोमराहुमुखयोर्विलयनमस्ति, अपि त्वश्वचन्द्राभ्यां विभागः। न(२) च नष्टे विधूननप्रमोचनार्थसम्भवः। तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसन्निधिकृतोपि विशेष(३) उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति। निर्गुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या। (४) स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम्, अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः। न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा, न च तैर्न पूरणमित्याह—"**प्रसिद्धा चे**"ति (पृ० ७९८ पं० ७)। "**स्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्ये**"ति। यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो, यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्तिं, यथा च पितुर्वैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य, नार्याश्च सुरापानं भर्तुर्नरकम्, तथाऽप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्त्या स्तुतिरिति परिहारः। गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चाराभिप्रायम्। ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डेस्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाकरोति—"**तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने**"ति। (पृ० ७९९ पं० २)। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः (५)स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति। छन्द एवाच्छन्द (६)आ च्छादनादाच्छन्दो भवति। "**यथैव चाविशेषेणोपगानमि**"ति। ऋत्विज उप गायन्तीत्यविशेषेणोपगानमृत्विजाम्। भाल्लविनस्तु विशेषेण नाध्वर्युरुपगायतीति। (७)तदेतस्माद्भाल्लविनो वाक्यमृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते। एतदुक्तं भवति—अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति। कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते? ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्या-

---

(१) यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार इति, तत्राह कर्मान्तर इति।

(२) न केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलयलाभः किन्तु विधूय प्रमुच्येति श्रुतिभ्यामपीत्याह न चेति।

(३) हानोपायनशब्दयोः कौषीतकिशाख्यायां सन्निधिरस्ति तत्कृतो विशेष इत्यर्थः।

(४) यद्यश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वादन्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं केवलहानश्रवणेऽप्यपेक्षितत्वादायाति इति व्याख्यायते कथन्तर्हि भाष्यकारेण स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्रकर्षमुपायनोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाचक्षितमत आह स्तुतिप्रकर्षस्त्विति। स्तुतिर्हि विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतहानेनाप्युपपद्यते, एवं हि प्रकर्षोऽपेक्ष्येत यद्यप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तन्नास्ति, तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपयनोपसंहारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः।

(५) स्तुतिगुणेति। स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परत्र सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि स नोपास्य इत्यर्थः।

(६) कुशशब्दोऽत्र न स्त्रीलिङ्गः सूत्रे, अस्त्रीकुशमिति कोशात्, अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं छिनत्ति आच्छन्द इति। आच्छादनादिति आ उपसर्गार्थः। अनुष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः। श्रूयते हि छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मण इति।

(७) विकल्पपरिहाराय वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतदिति।

नीत्यत आह–"श्रुत्यन्तरकृतमि"ति (पृ०८००पं०२)अष्टदोष(१)दुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह–"तदुक्तं" द्वादशलक्षण्याम् । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति, एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति–**अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्** स चान्याय्य इति शेषः। (२)एवं किल श्रूयते 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त' इति । ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति, तदत्रानारभ्य कंचिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमुपादिष्टम्, तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति । तत्र संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्युदासो अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । (३)मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः, दृष्टं हि तादात्विकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति, तस्य तत्रौदासीन्यात । निषेधशास्त्रं तु तादात्विकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्युन्मुखं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति । यथाह 'अकर्त्तव्यो दुःखफल' इति। ततो रागतः प्रवृत्तमप्यायत्यां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति, बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तया विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते । (४) तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते, निषेधदर्शनाच्च वैगुण्ये ऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । (५)यथाह–'अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्यत्वात् उभयं शब्दलक्षणमि'ति । (६)न च वाच्यं यावद्यजतिषु येयजामहकरणं यावद्यजतिसामान्यद्वारेणानुयाजं यजतिविशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति, यतो भवत्वेवंविधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तस्तन्निषेधेन निषेधाप्राप्त्यै तद्विधिरपेक्षणीयः । (७)न च सापेक्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतम्, तथा सति निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च

(१) तदभावो नाडीष्वित्यत्र सूत्रेऽष्टदोषा वर्णिताः ।

(२) पर्युदासाधिकरणविषयमाह एवमिति ।

(३) ननु प्रतिषेधेपि कथं विकल्पप्राप्तिः, प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वात् भुजङ्गायाङ्गुलिर्न देयेतिवदिति शङ्कां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह मा भूदित्यादिना । तत्र हेतुमाह दृष्टमिति । तात्कालिकश्रेयःसाधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं, प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावान्न विकल्प इत्यर्थः ।

(४) ननु कथं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः, अकरणेऽपि क्रतूपकारसिद्धौ करणवैयर्थ्यादत आह तत्रहीति । उपकारभूमार्थिनोऽनुष्ठानमुपकारमात्रार्थिनोऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः ।

(५) शास्त्रीयविधिनिषेधयोस्तुल्यबलत्वमित्यत्र जैमिनीयं सूत्रमुदाहरति यथाहेति । प्रतिषेध्यप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वात्प्रवृत्तितत्प्रतिषेधरूपं शब्दप्रमाणकमिति तदर्थः ।

(६) विधिनिषेधयोः शास्त्रीयत्वेऽपि सामान्यविशेषविषयत्वेनातुल्यबलत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह नचेति ।

(७) तर्हि विधिरेव निषेधेनोपजीव्यत्वात्प्रबलः स्यात् तथाच कथं विकल्पावकाशस्तत्राह न च सापेक्षतयेति । अनन्यगतिकत्वान्निषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यमित्यर्थः ।

तद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । (१)न च 'नतौ पशौ करोती'तिवदर्थवादता । असमवेतार्थत्वात् । पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते । (२) न चात्र तथा येयजामहाभावो, यजतिषु येयजामहविधानात्, अनुयाजानां च तद्भावात् । न च पर्युदासस्तदा(३)ऽननुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—"**उक्तं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प**" इति । नहि तत्रान्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते, पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तगीततेति, इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याय्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् । एवं हि तदा नञः सम्बन्धो ऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । किमतो ? (४) यद्येवमेतदतो भवति—नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भन्त्स्यते यदेतद्येयजामहं करोतीति एतान्नानुयाजेषु यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रतिषेधाभावान्न विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवादिनः सम्भवति, स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामहविधानमिति सिद्धम् ।

वर्णकान्तरमाह—"**अथ वैतास्वि**"ति । (५)यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्तयोः कम्पनं नाञ्जसं मूर्त्यनुविधायित्वात् कम्पस्य । तथा ऽन्यदीययोरन्यत्र सञ्चारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्त्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेनैव वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेव लक्ष्यतां न तु ततोपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्यारम्भाच्चालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । (६)यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क्व चिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्त्तते, तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति । एवं हि न वर्त्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत, न चैतदस्ति, तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् । (७) न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि चानेकार्थत्वाद्धातूनां त्यागे ऽपि विधूयेति मुख्यमेव भविष्यति—प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शनात्(८), विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्श-

---

(१) नन्वर्थवादेन गतिसम्भवान्नानन्यगतिकत्वमत आह नचेति ।

(२) अर्थवादतेति शेषः । असमवेतार्थत्वादिति विवृणोति नचेति ।

(३) नानुयाजेष्विति अयं पर्युदासो यदि स्यात्तदा सुबन्तेन नञो योगात्समासः स्यात्कात्यायनेन समासनियमस्य स्मृतत्वादिति भावः ।

(४) ननु पर्युदासेऽपि कुतो न विकल्पः, अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते ये यजामहस्यानुमानविच्छेदप्रतीतेः सामान्यविधिना च सम्बन्धप्रतीतेरिति शङ्कते कियत इति । परिहरति एतदिति ।

(५) अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोश्चालनानुपपत्तेः पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य सिद्धान्तेऽपि साम्यमाह यथाहीति

(६) उपायनसन्निधौ श्रुतो विधूननशब्दस्तावत्त्यागं लक्षयति ततोऽन्यत्रापि केवलविधूननशब्दश्रुतौ प्रवृत्तत्वात् सैव लक्षणा बुद्धिस्था भवतीति न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यत्रेति ।

(७) नन्वत्र कल्पनागौरवदोषोऽभिहितस्तत्राह नचेति ।

(८) अवधूत इत्यादौ त्यागे धुनोतेः बहुलं प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।

नात् । तस्माद्धानार्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठक्रमादर्द्धपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते, विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्येते, तथा शाट्यायनिनां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यर्थौ च पाठक्रमाद्बलीयांसौ, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतत् । अत्रोच्यते । नैतत्पाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थे संनिहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्ति विरजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । (१) अर्द्धपथेऽपि पापविधूनने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राक्कालतोपपत्तेः । एवं शाट्यायनिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीवन्निति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोकः । एवं च न पर्यङ्कविद्यातस्तत्प्रक्षय इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (२)विद्यासामर्थ्यविधुतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति । यथा यवागूपाकात्प्रागग्निहोत्रम् । यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्तेः, विद्यैव (३)तादृशी कल्मषं क्षपयति क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः । तस्मात्पाठक्रमबाधनार्थक्रमो ऽनुसर्तव्यः । (४)ननु न पाठक्रममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थो बलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अश्व इव रोमाणि विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परेतस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥२७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परेतस्योत्तरेण पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्व्याचष्टे—“**यदि च देहादपसृतस्ये**”ति (पृ० ८०३ पं० ७) । (५)विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरेतस्य भवितुमर्हति शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः—‘नाजनित्वा (६) तत्र गच्छन्ती’ति । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया

---

(१) ताण्डिनां श्रुतिविरोधं परिहरति अर्धपथेपीति । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राक्कालतोच्यते सा चार्धपथे विधूननेऽप्युपपद्यत इत्यर्थः ।

(२) सर्वनामश्रुतेरन्यथासिद्धिमभिधास्यन् पाठक्रमभञ्जकमर्थक्रमं तावदाह विद्यासामर्थ्येति । यवागूपाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य द्रव्यापेक्षत्वेनावगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह यमनियमादीति ।

(३) यमादिसहिता ।

(४) तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूद्य निराचष्टे ननु न पाठेत्यादिना ।

(५) शङ्काग्रन्थोक्तदृष्टान्तवैषम्यमाह विद्याफलमपीति ।

(६) देहभावेनानुत्पद्य ।

विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वच्छन्दतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्य, तत्पूर्वकञ्च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एव, समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं कारणानन्तरङ्कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्क्रामत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः । छन्दतः सङ्कल्पत इति, श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव(१), न त्वत्रागमगम्येर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्निवेशनीयेति । (२)तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशे सम्भवस्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गतमेवेति ॥२८॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

(३)यथा हानिसन्निधावुपायनमन्यत्र श्रुतमिति, यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सन्निधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति । न च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यनेन विरोधः। देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पन्थाः सम्बध्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते–'विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति हि विदुषो विधुतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । भ्रमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्तनीयः,नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते,विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया, यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीहार्थ इति (४)श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन सूत्रेणेति । (५)ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयन्ति–गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च, यदि पुनः पुण्यमनुवर्तेत ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्यात् , तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः, तस्माद्दुष्कृत-

---

(१) उभयाविरोधादित्यस्यायमर्थः । ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोराश्रयान्तरसञ्चारस्तत्राह न त्वत्रेति ।

(२) उक्तभास्करमतं दूषयति तेषामिति । भवत्वयं विचारो हानौ त्वित्यधिकरणे सङ्गच्छते नात्र, ततः शङ्कोत्तरत्वेनास्मत्कृतव्याख्यानमेवात्र सङ्गतमित्यर्थः ।

(३) विद्योदयाव्यवहितोत्तरक्षण एव कर्मदाह इति प्रासङ्गिकनिरूपणान्ते प्रस्तुतगुणोपसंहारचिन्ताया अपवादकत्वेनाधिकरणं सम्बन्धयन् पूर्वपक्षमाह यथेति ।

(४) एवं मोक्षार्थं विद्योत्पत्त्यर्थं च नार्चिराद्यपेक्षेत्युक्तमर्थं निगमयन्नाह इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति । निरञ्जनपरमिति श्रुतिः, दृष्टं न्यायः ।

(५) भास्करमतमाह ये त्विति। विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेत् भोगप्रयोजकाभावात् गतिर्वृथा स्यादित्यर्थः।

स्येव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति । तैः(१)पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का ? यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति, नह्येषा सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

(२)प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तन्नाद्रियेत ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्येरन् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु च चोदकतः प्राप्तिः, सर्वत्रौपदेशिकत्वात् । (३)न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठातुम् । न चैवंसति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणं विनियोगाय तन्नियमाय चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्माद्यास्वेवोपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् । (४)न च 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्पथप्राप्तिः, श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च एवंसत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे, विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत' इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथिप्राप्तिमाहापि तु 'विद्यया तदारोहन्ती'त्यत्र नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां दर्शयति । (५)तथाऽन्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारे ऽभिधीयते 'य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत' इति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तित्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापेक्षिकसत्यत्वात्, पञ्चाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवोपात्तत्वात् । (६)विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम्, मा-

---

(१) पुण्यचयेऽप्युपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमानत्वादाशङ्कानुत्थानं दूषयति तैरिति ।

(२) ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वात्तत्फलासु सकलसगुणविद्यासु लिङ्गाद्गतिसिद्धेः कथं दुर्बलेन प्रकरणेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते तत्राह प्रकरणमिति । लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वात्प्रकृते च तदभावाद‌विनियोजकत्वे प्रकरणाद्व्यवस्थेत्यर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि गतिर्विद्यान्तरे सञ्चार्येत ततोऽतिप्रसङ्गमाह यदीति ।

(३) अतिप्रसङ्गान्तरमाह न च दर्वीति । एकयर्चा हवने दर्विहोमविधिः । तत्र दर्विहोमा धर्मिग्राहिणो न वेति सन्देहे सोमयागसाम्यात्तद्धर्मप्राप्तावष्टमे राद्धान्तो विहितोऽग्निहोत्रहवनादेरिव दर्विहोमस्यापि होमत्वात् सोमस्य च यागत्वाद्वैषम्येन न प्रकृतिविकृतिभावः किन्त्वपूर्वो दर्विहोम इति तस्याधर्मकत्वासिद्धिरिति।

(४) प्रकरणस्य वाक्याद्बाधमाशङ्क्याह नचेति ।

(५) वाजसनेयगतपञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिसाधनत्वप्रतीतेर्वाक्येन प्रकरणबाधया सर्वसगुणाहंग्रहविद्यानामर्चिरादिद्वारैव ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमित्याह तथान्यत्रेति ।

(६) न केवलं लौकिकसत्यस्यापेक्षिकत्वाद्ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासत इति ब्रह्मोपासनया

र्गंद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहाऽध्वनोऽभिसम्बन्धः । एतदुक्तं भवति—भवेत्प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्याद‌स्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम्(१) । तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था, असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥३२॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयेते, तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते, अपवृक्तस्य तदनुपपत्तेः, उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम्(२) । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्षः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते । (३)न च 'तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतेर्विदुषो देहपातावधिप्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च तावदेव चिरमित्येतदप्यार्जवेन घटते, समर्थहेतुसन्निधौ क्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यास्तुत्यैव गमयितव्यम् । तस्मान्नापवर्गो विद्याफलम् । तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः । अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् ।

राद्धान्तस्तु—

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम्, पौर्वापर्यपर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं युक्तम् । उक्तं हि—'न विधौ परः शब्दार्थ' इति । न च विदुषामपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसञ्चारात्सत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजननो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुरुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्धेतुः(४) । न च न सेतुप्रतिबन्धानामपां निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति, तद्वदिहापि विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती, तथापि तत्परि-

---

ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह विद्येति ।

(१) वाक्यबाधितविषयादन्यत्र प्रकरणस्य नियामकत्वमित्यर्थः । (२) अपवर्गलक्षणम् ।

(३) ननु पुनर्देहानुपादानरूपा पुनरावृत्तिर्नापवर्गः, किन्त्वधुना प्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसम्बन्धाभावः, वसिष्ठादीनां सोऽस्त्येवेति कथं नापवर्ग इत्याक्षिप्याह नचेति । सर्वस्य भाविदेहस्याप्रवृत्तफलकर्मजन्यत्वाद्वसिष्ठादयो यदि शरीरान्तरं गृह्णीयुस्तर्ह्यप्रवृत्तफलकर्मजदेहत्वान्मुक्ता न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलं कर्ममात्रं प्रतीक्षेरंस्तर्हि वसिष्ठादिदेहमात्रारम्भकं प्रतीक्षेरन्निति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(४) प्रतिबन्धापगमे गुरुत्वं पतनहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः ।

क्षेमाप्ता प्रतिबन्धविगमे दास्यति। यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयम्प्रतीक्षमाणश्चरमदेहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि ध्रियते(१)ऽथ तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नोति, एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा(२) पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्क्षयं प्रतीक्षमाणो युगपत्क्रमेण वा तत्तद्देहपद्विग्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोप्यनाभोगात्मिकया(३)प्रख्यया सांसारिक इव विहरति। तदिदमुक्तम्-"**सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलदानाये**"ति (पृ०८०८ पं० १३) (४)प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि। "**न चैते जातिस्मरा**" इति (पृ० ८०९ पं० १)। (५)यो हि परवशो देहं परित्यज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरश्च। (६)गृहादिव गृहान्तरे स्वेच्छया कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते। व्युत्पन्न-विवादं कृत्वा। व्यतिरेकमाह(७) "**यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते** प्रारब्धविपाके **कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकमि**"ति। स्यादेतत्। विद्यया ऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवपरम्पराहितस्यानियतविपाककालस्यासङ्ख्येयत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह-"**न चाविद्यादिक्लेशदाहे सती**"ति। न हि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम्, तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्, तथा च न विदुषो वसिष्ठादेर्देहधारणेत्यत आह-"**प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण**" इति। 'तस्य तावदेव चिर'मितिश्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते। अपि च नाधिकारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह—"**ज्ञानान्तरेषु चे**"ति। (पृ० ८१० प० ५) तत्किं तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह—"**ते पश्चादैश्वर्यक्षये**"ति। निर्विण्णा-विरक्ताः। प्रतिसञ्चरः-प्रलयः। अपि च स्वर्गादावननुभवपथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति-यथा चार्थवादः—'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके ऽस्ति वा न वे'ति। अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह "**प्रत्यक्षफलत्वाच्चे**"ति। अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमारोपितं प्रपञ्चं समूलघातमाघ्नन् घोरं संसाराङ्गारपरितापमुपशमयति पुरुषस्येत्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिरहितमिश्च श्रुतिर्दर्शिता, तच्चानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम्। ननु तत्त्वमसि वर्तस इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह—"**न हि तत्त्वमसीत्यस्ये**"ति। (८)वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थता भूतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥३२॥

---

(१) जीवति।

(२) प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां तादृशे विद्याकर्मणी यस्य स पुरुष इत्यनेकबहुव्रीहिघटितपदमिदम्।　(३) अविरतात्मिकया प्रख्यया प्रतीत्या दृढाभिमानरहितया।

(४) ननु प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्य भोगेनातिवाहनेऽपि अप्रवृत्तफलानां कथं निवृत्तिरत आह प्रारब्धेति

(५) आधिकारिकाज्जातिस्मरस्य वैषम्यमाह यो हीति। पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी।

(६) जातिस्मरादाधिकारिकस्य वैषम्यमाह गृहादिवेति।

(७) प्रवृत्तिफलमेव कर्म भोगेन क्षपयन्त्याधिकारिका इत्युक्तं, तस्य व्यतिरेकमुपन्यस्य दूषयतीत्यर्थः।

(८) त्वं तदसि वर्तसे इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्तत इत्युक्तेऽनुभवारूढत्वं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयतेऽर्थसत्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशंकायाः परिहारमाह वर्तमानेति। स्वप्रकाशब्रह्मात्मत्वेऽनुभवो भाव्यः अज्ञानस्य

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

(१)अक्षरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भावरूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव, तथापि तस्यैवैष प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः(२)। निदर्शनं जामदग्न्येऽहीन इति । यद्यपि शाबरे दत्तोतरमत्रोदाहरणान्तरम्, तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र शाबरमुदाहरणमस्त्याधानं यजुर्वेदविहितम्—'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव 'य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति' इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूत्पन्नानि । तत्रेदं सन्दिह्यते—किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रस्थेनैवोच्चैस्त्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रस्थेनोपांशुत्वेन स्वरेण 'उच्चैः साम्नोपांशु यजुषे'ति श्रुतेः, किं तावत्प्राप्तम् ? उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तन्निबन्धनं एवोच्चैःस्वरे प्राप्ते उच्यते **गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः**(३) । अयमर्थः । उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोध उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैष्ट्वं विनियोगविध्यालोचनेन चोपांशुत्वं सोऽयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन् व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेर्वेदसंयोगो ग्राह्यो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन । कुतो ? विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनो(४)त्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य । (५) एतदुक्तं भवति—यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चातूरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्, तन्मात्रनान्तरीयकत्वाच्च चातूरूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं भिद्यते, (६)एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किंचिदेव रूपं केनचिद्वाक्येनोल्लिख्यते यदन्यतो प्राप्तम् । (७)तत्र

प्रतिबन्धकस्यापनयात्, न चेदनुभवस्तदा तदिदानीं नास्तीति मृतस्त्वं तद्भविष्यसि इत्यध्याहार्यम्, अतोऽध्याहारभयाद्वर्तमानापदेश उत्तमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यन्ततामपि गमयतीत्यर्थः ।

(१) अक्षरे धर्मिणि प्रपंचप्रतिषेधधिय इत्यर्थे सूत्रपदं व्याचष्टे अक्षरेति । प्रतिषेधसामान्यात्-प्रतिषेधानां भूमनिवर्तकत्वसामान्यात् ।

(२) ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहारसम्भवेऽपि निषेधानामनात्मत्वात्कथमुपसंहारसम्भव इत्याद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणन्तन्निवृत्तिस्तु अनात्मनामपि प्रतिषेधानामात्मलक्षणत्वात् बोध्या इति भावः ।

(३) वारवन्तादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वारवन्तीयादेर्वेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्रस्थेनैव स्वरेण स्वरवत्त्वं च सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः ।

(४) फलसंनिकर्षान्मुख्यत्वमत्र द्रष्टव्यम् ।

(५) ननु सर्वेषां विधीनामुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात्कथं विधीनां शेषशेषित्वमित्यत्राहैतदुक्तमिति । विधित्वमपेक्षितोपायत्वरूपं, तत्रानुष्ठेयभावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति, अस्ति च किञ्चित्प्रतिशेषत्वाद्विनियोगः, अस्ति च फलसाधने स्वामित्वं पुरुषस्याधिकारः, अस्ति चानुष्ठेयत्वबोधात् प्रयोग इत्युत्पत्तिविधावपि चातुरूप्यं वर्तते इति । (६) ऐदंपर्यभेदे हेतुमाह एकस्यैवेति ।

(७) प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह तत्रेति ।

यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य
याजुर्वैदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिलम्भात् (१)वि-
नियोगवाक्येभ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनि-
युज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारी-
यमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम् । उद्गातृवेदोत्पन्नानां मन्त्राणामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्व-
र्युप्रदानकेऽपि पुरोडाशे विनियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टा-
न्तिके योजयति—"एवमिहापी"ति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोऽप्यर्थः प्रपञ्च्यते । (२)एकत्र भोक्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता
अन्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च सूर्ष्टीरुपदधातीतिवत् पिबदपिबल्लक्षणापरं
पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात् । न च वाक्यशेषानु-
रोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषान्निर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषयो विशयः
सम्भवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य(३) च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्मा-
द्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते—

उच्यते—द्वासुपर्णेत्यत्र ऋतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्ख्योत्पत्तौ(४)प्रतीयते । तेन
समानतौत्सर्गिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबत्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारानुरो-
धेन न द्वयोरपि तु छत्रिन्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते
तदनुरोधेन मध्यं ज्ञेयम्(५) । यथा जामित्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च
सन्दर्भे मध्यपातिनो 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वाये'त्यादयः पृथग्विधित्वमलभमाना विधि-
त्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरेकवाक्यत हि साधीयसी वाक्यभेदादिति,
तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथा च वेद्याभेदाद्वि-
द्याऽभेद इति । अपि च(६)त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमा-
त्मविद्यैवावगम्यते । यद्येवं कथं तर्हि जीवोपादानमस्वित्यत आह "तादात्म्यविवक्षये"ति ।
नात्स्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमात्मनोऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूद्यते । परमात्म-
विद्यायाश्चाभेदविषयत्वान्न भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादेकविद्यमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्नैरन्तर्येणाम्नातयोः किमस्ति भेदो

---

(१) हितसाधनत्वाप्रतिलम्भात् । तदर्थान्येव-विनियोगवाक्यार्थान्येव ।

(२) गुहां प्रविष्टावित्यत्र प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्येऽक्षरधियामुपसंहार उक्तः इह तु प्रतिपाद्य-
भेदाद्विद्याभेद इत्याहैकत्रेति । (३) अन्यत्र धर्मादिति प्रकरणस्येत्यर्थः ।

(४) प्रथमप्रतीतौ, वस्तुप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतौ हि न संख्याया वस्त्वैकगमकत्वं स्यादिति ।

(५) न वयं केवलाद्वाक्यशेषात्प्रकरणमात्राद्वा पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किन्तूभाभ्याम्,
तथाच संदर्भस्यैकवाक्यत्वावगमाज्जीवपरमात्मपरत्वमेवं च तन्मध्यपातितं पिबन्तावित्येतदपि लाक्षणिक-
मित्यर्थः । (६) मुण्डककठवल्लीश्वेताश्वतरेषु ।

न वेति विशये भेद एवेति (१) ब्रूमः । कुतः ? यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानर्थक्यप्रसङ्गाद् यजत्यभ्यासवद्भेदः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनां नवकृत्व उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्वि'ति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते, न चेह तथास्ति, (२) तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अशनायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनो(३)पलभ्यते । किमतो ? यद्येवमेतदतो भवति–विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः, वस्तुस्वरूपन्तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति, शतकृत्वोपि हि पथ्यं वदन्त्याप्ताः । विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम्, एकत्राशनायाद्यत्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात्तस्मादेका विद्या, प्रत्यभिज्ञानात् । (४) उभाभ्यामपि विद्याभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षतत्त्वाभिप्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

(५)उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम्, अपि तु निकृष्टे जीव उत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते, इतरथा तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेत, न त्वीश्वरस्य जीवात्मत्वं योऽसौ सोऽहमिति, यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता

---

(१) पूर्वत्र पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वेन मन्त्रद्वयेपि भोक्त्रभोक्तृपरत्वेनार्थैक्याद्विद्यैक्यमुक्तमिह त्वर्थैक्येपि न तदैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह भेद एवेति ।

(२) नन्वपरोक्षत्वादिरूपविद्यैक्यप्रत्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह तेनेति ।

(३) 'तन्मे व्याचक्ष्वे'ति प्रश्नस्य 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रिति प्रतिवचनस्य चालोचनेनेत्यर्थः । ननु सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वेपि अभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति आक्षेपं परिहरति किमत इत्यादिना ।

(४) ननु यद्यस्मिन्नधिकरणेऽभ्यासाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षस्तर्ह्यन्तराम्नानाविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न वक्तव्यः अर्थैक्यस्याभ्यासबाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उभाभ्यामपीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशिमतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तूष्णीतौ भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः ।

(५) पूर्वत्र विद्यैक्येऽप्यभ्यास आदरार्थ इत्युक्ते अयमपि तथेत्यभिसन्धाय पूर्वपक्षमाहोत्कृष्टस्येति ।

भवत्युत्कृष्टस्य । (१) अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदार्ढ्यं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोप-
देश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

[२) तद्वैतदेव तदास सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जय-
तीमान् लोकान् जित इन्वसावसन् भवेद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य(३)हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण
विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति वक्ष्यमाणं प्रकारान्तर-
मस्य परामृशति । तत्तदाऽग्रे आस बभूव । किं तदित्यत आह (पृ०८१६पं०१२)
सत्यमेव सच्च मूर्तं सच्चामूर्तं च सत्यं, तदुपासकस्य फलमाह 'स यो हैवमेतमिति'।
यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह 'सत्यं ब्रह्मेतीति' । स जयतीमान्
लोकान् । किंच जितो वशीकृत इनुशब्द इत्थंशब्दस्यार्थे वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिस-
न्निहितं शत्रुं परामृशति 'असाविति' । असद्भवेन्नश्येत् । उक्तमर्थं निगमयति 'य एव-
मेतदिति' । एवं विद्वान् कस्माज्जयतीत्यत आह 'सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति' । अत-
स्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्सत्यं किमसौ । अत्रापि तद्यत्पदाभ्यां (४)
रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम्—"स आदित्यो य
एष" इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहमिति, "हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे"त्यन्तेन ।
उपनिषद्रहस्यं नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेर्वा
रूपमेतत् । तथा च निर्वचनं कुर्वन् फल पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकारः—
"यो वै हैत"मिति । "सनामाक्षरोपासना"मिति । तथा च श्रुतिः 'तदेतद् अक्षरं
सत्यमिति' । स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् ।
मध्यतोनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति ।
तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मृत्युरूपाभावात् । मध्यतोमध्येऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्य्वनृतयोस्तकारसाम्यात् ।
तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् ।
अतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । सेयं सत्य-
विद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तद्यत्सत्यामिति प्रकृतानुकर्षेणाभेदः प्रतीयते तथापि
फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जी-

---

एकत्वदृढीकारः पूर्वपक्षाभिमतस्त्वयापीष्टः स्यादत आहा-
(१) ननु वचनवशादुभयत्रोभयचिन्ताश्रयणे
न्वाचयशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः ।
विधायेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं श्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे तद्वै-
(२) सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां
तदित्यादिना ।
(३) एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मेत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः ।
एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह संगतिरुक्ता, द्वितीयस्तच्छब्दस्तत्रशब्द-
(४) तद्यत्पदाभ्यामिति ।
समानार्थः ।

वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे(१) भेद इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते। एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात्। न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति (२)तस्यैव यदङ्गान्तरं रहस्यनाम्नोपासनं तत्प्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः। यदि पुनर्विद्याविधावधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जातिष्टाविवागृह्यमाणविशेषतया संवलिताधिकारकल्पना, ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम्। परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति—"केचित्पुनरि"ति (पृ० ८१९ पं० २)। वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादभेदः(३)। ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थे सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतद्दूषयति, "तन्न साध्वि"ति। ज्योतिष्टोमकर्मसम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

(४)छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः। तथाहि—छान्दोग्ये अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वं श्रूयते। वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते 'विमोक्षाय ब्रूही'ति, तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः। निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः सम्भवी। (५)सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वादिगुणोपसंहारसम्भवः, नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता, येनात्राध्येयत्वेन सम्बध्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते। एवं व्यवस्थित एष संक्षेपोऽधिकरणार्थस्य साम्यबाहुल्येऽप्येकत्रा(६)काशाधारत्वस्य परत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः।

राद्धान्तस्तु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोक्तो ऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः। सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता। तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ३९ ॥

---

(१) धात्वर्थाभेदेऽपि, स्वर्गकामो यजेत, यावज्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदस्तथोपास्यैकत्वेपि सत्यविद्ययोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः।

(२) किं फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुत प्रधानतदंगानामर्थवादाद्रात्रिसत्रन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्य, तत्र प्रथमं प्रत्याह अङ्गानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसम्बन्धसिद्धेरर्थवादगतानि गुणफलानि प्रयाजादिफलवदुपेक्ष्यन्त इत्यर्थः। द्वितीयेपि फलभेदस्य न विद्याभेदकत्वमित्याह यदीति। एवं कामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यैश्वर्यरूपाधिकारश्रवणाभावादित्यर्थः।

(३) अक्ष्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः।

(४) अधिकरणानारंभमाशङ्कते छान्दोग्येति।

(५) निर्गुणविद्यागतवशित्वादीनां सगुणविद्यास्वन्वयाविधिमाह सगुणायां चेति। ध्येयत्वमपूर्वविध्येकगम्यम्, यत्र च वशित्वादयः श्रूयन्ते न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वम्, स्तुत्यर्थत्वन्तु न शब्दत एषां तत्र नयनमपेक्षते सत्यकामत्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धेरतोऽन्तर्भावमात्रमुपसंहार इत्यर्थः।

(६) य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्र। अन्यत्र—दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र।

(१)अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम्(२)। तेन यद्यपीय-मुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्सम्बद्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः। विचारगोचरं दर्शयति-छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्ये"ति (पृ० ८२१ पं० ६) विचारप्रयोजकं सन्देहमाह-"किं भोजनलोप इति"। अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति-"तद्यद्भक्तमि"ति। "भक्तागमनसंयोगादि"ति। उक्तं खल्वेतत्प्रथम एव तन्त्रे 'पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्' इत्यनेन, (३)यथा सोमक्रयार्था नीयमानैकहायनीसप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम्, न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति। तत्कस्य हेतोः? सोमक्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति, तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणाहुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः। पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते-"एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति तावदाह"। तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः। पृच्छति कस्मात्। उत्तरमादरात्। तदेव स्फोरयति "तथा ही"ति। जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादि'ति। अश्नीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते॥

इति वचनाद् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लभ्यते। (४)तदेवंसति यथा; वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति। (५)नन्वाद्रियतामेषा श्रुतिः प्राणाहुतिं किन्तु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोजनेपीत्यत आह "या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते" (पृ० ८२२ पं० २) ईदृशः खल्वयमादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वा-

(१)पादसङ्गतिमाह अस्तीति। (२)तद्यद्भक्तं प्रथममित्यत्रोक्तं प्राणाग्निहोत्रम्।

(३)यथेति। एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य 'षट्पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदमंजलिना गृह्णाति यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति'। अस्यार्थः सोमक्रयार्थनीयमानैकहायन्या षट् पदान्यनुगच्छेदध्वर्युः सप्तमपदगतपांसूनंजलिना गृहीत्वा स्थापयेत् 'पुनर्यद्दिवसे हविर्धाने द्वे शकटे प्राङ्मुखे प्रवर्तयेयुस्तदा तेन पांसुनाचं रथस्यांजयेल्लिपयेदिति। अत्राक्षाभ्यं जनार्थमप्येकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उत क्रयार्थमेव तेनैव प्रयुज्यते इति संदेहे विशेषसंबन्धानवगमादुभयार्थत्वमिति पूर्वपक्षे, यद्यपि क्रमनयनयोर्न साक्षादस्ति वाक्यकृतस्सम्बन्धस्तथाप्येकहायनीद्वाराऽस्ति, स हि तृतीयया क्रयार्थेति बुध्यते यदर्था च सा तदर्थमेवं तत्संस्कारार्थं नयनमित्यस्ति क्रमनयनयोर्विशेषसम्बन्धस्तस्मात्क्रयार्थमेवेति राद्धान्तः पूर्वमीमांसायां कृतोत्र द्रष्टव्यः।

(४) एवं विधिबलात्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदर्श्यादरादिति सूत्रसूचितं वाक्यशेषमेतस्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति तदेवामिति।

(५) नन्वातिथिप्राणाग्निहोत्रात्पूर्वं स्वीयप्राणाग्निहोत्रं कुर्यादन्यथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहोत्राहोमेन पराग्निहोत्रकरणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुंक्ते तदैव, तथा च कथं भोजनलोपे प्राणाहुत्यापात्तिरिति शंकते नन्विति।

ग्निभोजनं समयादपकृष्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् तथ्द्वाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्य-धर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपमनु-भाष्य दूषयति-"ननु भोजनार्थे"ति (पृ० ८२२ पं० ३) । (१)यथा हि कौण्डपायिना-मयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरान्नैयमिकाग्निहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया त-दाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनगतभक्तद्रव्यता विधीयते, न चैता-वता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात् प्राणाग्निहोत्रस्य न भोज-नप्रयुक्तत्वमिति । (२)न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवदप्रयोजकत्वमे-कदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात । यथा 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती'ति पत्नीसंयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्यजुषां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकप्र-हणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजी-वनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाकृतिरुपादीयते, एवं भक्तमपि शक्यमुपादा-तुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्वपक्षी । (३)अद्भिरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः सन्नि-हितावगममन्तरेणाभिधानापर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्यद्भक्तं प्रथममाग-च्छेदिति सन्निहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं भक्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्द्धात् स्वि-ष्टकृते समवद्यतीतिवन्न भक्तं (४)वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्यास्त्ववयव-भेदस्य नाग्नीषोमीयपशुवधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्थस्य दर्शनात्तस्मादस्त्येतस्य जाघनीतो विशेषः । (५)यच्चोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् ।

---

(१) दूषणपरभाष्याभिप्रायमाह यथाहीति ।

(२) ननु मा भूद्भोजनमाश्रित्य विधानात्तत्प्रयुक्तत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनार्थभक्तैकदेशद्रव्याश्रित-त्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत आह न चैकदेशेति । 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विर्हविषोऽवद्यत्युत्तरार्धाच्च स्विष्ट-कृते समवद्यती'ति श्रुतम् । तत्र स्विष्टकृद्देवताख्ययागविशेषः किमुत्तरार्धपुरोडाशप्रयोजक उत फलश्रुतिप्र-युक्तपुरोडाशोपजीवीति सन्देहेऽग्न्याद्यर्थस्य हविषो देवतान्तरावरुद्धत्वात्स्विष्टकृदर्थमन्यद्धविः कृत्वाऽवद्य-तीति पूर्वपक्षे, कस्योत्तरार्धादिति नित्यापेक्षत्वात्स्ववाक्ये च सम्बन्धिनिर्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्यैव हविषः प्रकृ-तत्वात्तस्योत्तरार्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृत्, अन्यार्थहविषोऽपि वचनादन्यार्थत्वमविरुद्धमिति । तद्वद-प्रयोजकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतत्तत्रास्तीत्यत्र हेतुरेकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति । एक-देशद्रव्यसाधनयागस्य प्रयोजकत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह यथेति । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयतीति' श्रुतम् । प-त्न्यो देवताः, जघनप्रदेशादवत्तो मांसखंडो जाघनी ।

(३) नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनबहिर्भूतस्य सम्भवे कथमद्भिरिति प्रतिनिधिर्भाष्ये उक्त अत आह अ-द्भिरिति । (४) भोजनानङ्गमित्यर्थः ।

(५) ननु तद्यद्भक्तमितिवाक्योक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्रत्यतच्छब्देन परामर्शेऽपि न भोजनाङ्गभक्तपरा-मर्शसिद्धिः उक्तवाक्यस्यान्यार्थत्वादित्युक्तमनूद्य दूषयति यच्चोक्तमिति ।

विध्युद्देशगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्तथाभावादार्थवादिकस्य तु सिद्धं किंचित्साहश्यमुपादाय स्ताव-
कत्वेनोपपत्तेर्न तद्भावं विधातुमर्हती(१)त्याह—"न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरि"-
ति (पृ० ८२३ पं० २)। अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां
बहुतरं प्राप्तं बाध्यते, न च सम्भवे बाधनिचयो न्याय्यः, कृष्णलचरौ(२) खल्वगत्या प्राप्त-
बाधोऽभ्युपेयत इत्याह—"धर्मप्राप्तौ वाऽभ्युपगम्यमानायामि"ति। चोदकाभावमुपो-
द्बलयति—'अत एव चेहापी'ति। यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्पा-
दिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम्। तत्प्राप्तौ तु साम्पादिकत्वं नोपपद्येत। कामिन्यां किल कुचवदना-
द्यसत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते, न तु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना स-
म्पाद्यन्ते। अतोऽप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति। यत्त्वादरदर्शनमिति, तद्भोजनपक्षे(३)
प्राथम्यविधानार्थम्। यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोऽपि न त्वेतावता धर्मिनित्यता
सिध्यतीति भावः। (४)नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बा-
ध्यत इत्यत आह—"नास्ति वचनस्यातिभारः" (पृ० ८२४ पं० १)। सामान्यशा-
स्त्रबाधायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्॥४२॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। एतदनारभ्याधीत-
(५)मव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सत्फलानपेक्षम्। सिद्धवर्त-
मानायादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति। एवमव्यभिचरितकर्मसम्बन्धोद्गी-
थगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षण(६)-
फलकल्पनायालम्। परार्थत्वात्। तथा च पारमर्षं सूत्रम्—द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फ-
लश्रुतिरर्थवादः स्यादि'ति। एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते,
उच्यते। (७)युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम्। न हि पर्णताऽडनाश्रया यागा-

---

(१) विध्येकवाक्यतापन्नोऽग्निहोत्रशब्दो गौणः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषण-
परत्वात्, अर्थवादगतस्तु सिद्धमर्थं विशिंषन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तीति दूषणाभिप्रायः।
(२) 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति पू० मी० श्रुतम्। तत्रातिदेशप्राप्ता अव-
घातादयो द्वाराभावेऽपि पाकवत्कर्तव्या अचरौ चरुशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदेशकत्वादिति प्राप्य दशमे
कृष्णलान्छ्रपयेदिति श्रौतः पाको द्वाराभावेऽपि कर्तव्यः, अत एव चरुशब्दोऽपि पाकयोगाद्विभक्तत्वाच सिद्धसा-
दृश्यपरः सत्यां गतौ गौणत्वायोगादिति राद्धान्तः कृतः, तस्मान्नावघातादिप्राप्तिरिति। सोयमतिदेशप्राप्ता-
वघातादिबाधोऽगत्याङ्गीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थभक्तानुवादादस्ति गतिरित्यर्थः।
(३) यदा चैवं भोजनार्थभक्ताश्रितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दात्सिद्धं तदा 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीया-
दि'त्याद्यादरदर्शनं न भोजनकालादेरपकृष्य कालान्तरेऽग्निहोत्रविधिपरं किन्तु यदा स्वामी भुङ्क्ते तदा भोजनस्य
स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षे इति।
(४) ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शाखान्तरविरोधात् अतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव
भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति नन्वित्यादिना।
(५) अनित्यभोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रवन्नित्यकर्माङ्गाश्रितोपास्तीनां नित्यत्वमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्ष-
माह यथेति। (६) 'आपयिता ह वै कामानां भवती'त्येतल्लक्षणेत्यर्थः।
(७) यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्यनारभ्य किञ्चिद्द्रव्ये फलमधीयते, एवं ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'यदङ्के-

दिवत् फलसम्बन्धमनुभवितुमर्हति , अव्यापाररूपत्वात् , व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाहु'रुत्पत्तिमतः फलदर्शनादि'ति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतक्रतुसम्बन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनारभ्याधीतत्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहुसम्बन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमयितुमर्हति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसम्बन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । (१)ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति तथा चाञ्जनादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम् । नह्यत्रोद्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योङ्कारस्येत्युक्तमध(२)स्तात् । न चोंकारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सक्तून् जुहोतीतिवद्विनियोगभङ्गेनोङ्कारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये–"**न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमि**"ति । (पृ०८२६ पं ४) । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानोपदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति । (३)अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानोपदेशात्फलकल्पना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पारार्थ्येनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

(४) तत्तच्छ्रुत्यर्थालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना । न चाध्यात्माधिदैवगुणभेदाद् भेदो, नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो नह्यग्निहोत्रञ्जुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः। यथाऽऽमिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः। अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सकृत्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः।

राद्धान्तस्तु सत्यं विद्यैकत्वम् , तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः, सायंप्रातःकालगुणभेदाद्य-

---

अञ्जनं करोति चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति फलश्रुतिः, 'यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्यादिकर्मणि च फलं श्रूयते, तत्र किमेते फलविधय उत क्रत्वर्थपर्णतादिषु फलार्थवादा इति संदेहे 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादि'त्यादिवत् फलविधय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते पर्णतोदाहरणमालम्ब्य सिद्धान्तः प्रदर्श्यते आचार्येण युक्तं पर्णतायामित्यादिना ।

(१) क्रत्वङ्गविशिष्टोपास्तिक्रियायां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्विति ।

(२) व्यतिषङ्गात्समञ्जसम् (३ अ० ३ पा० ९ सू०) इत्यत्र ।

(३) वर्तमानापदेशाद्विपरिणाममन्तरेण फलासिद्धौ विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलत्वं यत्प्रथमे काण्डे पारार्थ्येनोक्तन्तदिहापि स्वीकृतं, तद्वर्तमानापदेशस्य फलपरत्वे न शक्यं निर्वोढुमित्यर्थः ।

(४) पूर्वं फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्वद्धोपासनानां च नित्यानित्यत्वरूपः प्रयोगभेद उक्तः,इह तु वायुप्राणयोरभेदात्तत्प्राप्तिफलैक्याच्चोपासनप्रयोगैक्यमित्यभिप्रायकं पूर्वपक्षमाह तदिति ।

थैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः, एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । "**आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेश**" इति (पृ० ८२८ पं० ११) (१)अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः । "**एतेन व्रतोपदेश**" इति । (पृ०८२९ पं० १) एतेन·तत्वाभेदेन । एवकारश्च वागादि· व्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह "**देवतेत्यत्र वायु**"रिति । वायुः खल्वग्न्यादीन् (२)संवृणुत इत्य· ग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । "**सर्वेषामभिगमयन्नि**"ति (पृ० ८३० पं० ५)(३)मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाशङ्कायामुत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराज· स्वराजगुणभेदात् , (४)याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्र· दानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासवि· धिरर्थवान् , तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ॥४५॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । (५)तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण(६) स्वातन्त्र्यं प्रति प्राप· काणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । (७)न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे, यथा वा पशुना यजेतेति एकत्व· सङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् तथा, स्तुत्य·

सत्यं, न विद्याभेदः किन्त्वेक·

(१) यदुक्तमध्यात्मादिविभागस्योत्पन्नाशिष्टत्वान्न विद्याभेदकत्वमिति । स्यामेव विद्यायां ध्येयभेदात्प्रयोगभेदं, यथाग्निहोत्राभेदे उत्पन्नशिष्टैर्दध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगा भिद्यन्त एवमिहापीत्याहाग्निहोत्रस्येवेति । अग्निहोत्रस्य दाधितण्डुलादिवदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं पृथगुपदेश इति भावः ।

(२) संहरति ।

(३) देवताकाण्डाधिकरणस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामित्यादिना ।

(४) त्रिपुरोडाशेष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनः प्रयोगेऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्या भवति । व्यत्यासमन्वाहेत्याभिहितम् , तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधादित्याह याज्येति । प्रेषे कृते प्रयुज्यमाना ऋग्याज्या अनुब्रूहीतिप्रैषानन्तरं प्रयुज्य· मानाऽनुवाक्या, याज्ञिका अस्यामिष्टौ युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति अभिप्रा· येणाह यथान्यासमिति ।

इह तु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनै·

(५) पूर्वमेकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम्, कप्रयोगत्वमाशङ्क्यते । तत्र लिङ्गविरोधेन दुर्बलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याह तत्रेति ।

(६) प्रमाणान्तरानपेक्षया ।

(७) ननु स्वातन्त्र्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकृत· लिङ्गस्य ततो वैषम्यमित्याह नचेत्यादिना ।

र्थेन नास्य विष्युद्देशैनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । (१)तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धरि प्रकरणमप्रत्यूहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । (२)न च ते हैते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति, येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् बाह्यसाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च 'विद्यया हैवं विदश्चिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापाद्य द्वाक्यं प्रकरणमपबाधितुमर्हति, अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । न च तत्स्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायालमिति सांपादिका अप्येते अग्नयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । (३)द्वादशाहे तु श्रूयते 'अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामी'ति । तत्र संशयः—किं मानसं द्वादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नोऽङ्गमिति । तत्र 'वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमि' ति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाङ्मनसभेदवद्भेदः । निर्धूतानि-(४)द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाह्नां(५) 'पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति' च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेप्यवयुत्य(६) द्वादश संख्यासमवायात् कथंचिज्जघन्ययापि वृत्त्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्ते,

अभिधीयते प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वेऽह्नां सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योन्नीयते । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोऽहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति, अङ्गाङ्गिभेदेनापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः, देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः । पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याह्नो विशेषवचनात् मानसानि ग्रहणासादनहवनादीनि पत्नीसंयाजात्पराञ्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । 'एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमि'ति वचनात् दशमाहरङ्गतां गम्यते । विसर्गोन्तोऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र इति । दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह्न आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याह्नोऽङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दशरात्रगस्यापि दशमस्याह्नोऽङ्गमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्तरबलेनाह **"यथा दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य"** इति (पृ० ८३२ पं० १२) । अविवाक्य इति दशमस्याह्नो नाम ॥ ४४-४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥४६॥

नहि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना किंचिदस्ति सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवे-

(१) सामर्थ्यान्यार्थदर्शनरूपद्विविधलिङ्गासम्भवात् [विरोद्धरि— विरोधकर्तरि ।

(२) श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधमाशङ्क्याह नचेति ।

(३) पूर्वतन्त्रप्रसिद्धमानसग्रहाधिकरणमुदाहरति द्वादशाह इत्यादिना । मनोमयं—ध्यानमयग्रहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः ।

(४) प्रक्षालितानि, अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसहकारित्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाणत्वात् ।

(५) 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त' इति वचनादह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वमत्र द्रष्टव्यम् ।

(६) एकदेशं विभज्य ।

शात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥४७॥

दर्शनाच्च ॥४८॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥५०॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥५१॥

अभिधीयते मा भूदन्येषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतविध्युद्देशेषु 'वचनानि त्वपूर्वत्वादिति' न्यायाद् विधिरुन्नेतव्यस्तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रतीयते तदनुरूप एव स भवति, प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्यं चावधारणं च फलभेदसमन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च । (१)न चास्य गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपारतन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम् , स्वभावत एव विद्याया बाह्यानपेक्षत्वसिद्धेः । तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थमवधारणम् । (२)न चैवमर्थत्वे सम्भवति द्योतकत्वमात्रेण निपातश्रुतिः पीडनीया । तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणमपोद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् । अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्य एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'क्रत्वङ्गत्वे पूर्वेणेष्टकाचितेन मनश्चिदादीनां विकल्प' इति (३)तदतुल्यकार्यत्वेन दूषयति "न च सत्येव क्रियासम्बन्ध" इति (पृ० ८३६ पं० ८) ॥ ४७-५१ ॥

अपि च पूर्वापरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोऽपि तत्सामान्याद् विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । (४)अस्ति राजसूयः-'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति । तं प्रकृत्यामनन्ति अवेष्टिं नामेष्टिम्—आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि, तां प्रकृत्याभिधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमि'ति । तत्र सन्दिह्यते—किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत

(१) ननु फलार्थस्यापि क्रत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह नचास्येति । मनोवृत्तिष्वग्नित्वदृष्टिविधेरित्यर्थः ।

(२) ननु निपातानां चादीनामन्यतः प्राप्तार्थद्योतकत्वं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याशंक्याह न चैवमिति ।

(३) पूर्वपक्षिसममिप्रेतं क्रियानुप्रवेशमात्रं दूषितमधुना यदि सविकल्पं ब्रूयात्तदा सोपि दूष्यत इत्याह तदतुल्यकार्यत्वेनेति ।

(४) दृष्टञ्चेति पदसूचितं द्वितीयवेष्ट्यधिकरणमनुक्रामति अस्तीत्यादिना । बार्हस्पत्यं चरुमाग्नेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये निधायेत्यर्थः ।

ब्राह्मणादीनामयं योगो विधीयत इति । (१)अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः, ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तू राजसूयेऽधिकारः । तस्मात्सम्भवन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । सर्व एवैते राजसूये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । (२)अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् (३)पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति। क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि । तत्र किं तावत्प्राप्तं ? नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति आर्याणामान्ध्राणां चाविवादः । तथाहि—ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमान्ध्राश्चार्याश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यववराह(४)वदार्यप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयस्त्वात् । (५)बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे त्वतन्मूलायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथंचिन्नखनकुलादिवदन्वाख्यानमात्रपरतया नीयमानत्वाद्राज्यस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथ च यदि शब्दोप्याञ्जसः स्यादिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते ।

(६)रूपतो न विशेषोऽस्ति ह्यार्यम्लेच्छप्रयोगयोः ।
वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः, कर्तृप्रयोगाद्वा कर्मणीति विशये

---

(१) तत्र प्राप्तिप्रकारमाहाद्येति । यदि राज्यकर्ता राजा तदा त्रयाणां वर्णानां राज्यकर्तृकत्वाद्राजसूये च प्राप्तत्वेन तदङ्गाविष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं ब्राह्मण इत्यादेरर्थः ।

(२) अप्राप्तिप्रकारमाहाथत्विति । येषां शब्दानामार्येषु न प्रसिद्धोऽर्थः, पिकादीनान्तेषां किं निगमार्थो ग्राह्य उत म्लेच्छप्रसिद्ध इति सन्देहे शास्त्रीयत्वान्निगमार्थ एव ग्राह्य इति प्राप्ते, समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलवत्त्वात्पिकादीनि यद्रूपाणि वेदे दृश्यन्ते तद्रूपाणामेव म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात् तत्र बाधाभावाच्च म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्राह्यः इति भावः ।। नेमोऽर्धम् ।

(३) प्राप्तौ सत्यां निमित्तार्थत्वं 'यदि ब्राह्मण' इत्यादेः स्यादित्याह 'राज्यस्ये' त्यारभ्य 'तेनाविप्रतिपत्ते' रित्यन्तेन ।

(४) यववराहवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयोर्म्लेच्छैः प्रियङ्गुवायसयोः प्रयोगादार्यैश्च दीर्घसूकरयोः प्रयोगात्तुल्यबलत्वादुभयोर्विकल्पेनाभिधानप्राप्तौ 'यत्रान्या ओषधय' इत्यादिवाक्यशेषात् यथा दीर्घशूकरावर्थौ तथेत्यर्थः ।

(५) ननु म्लेच्छप्रसिद्धिभावेन क्षत्रियजातौ राजशब्दार्थ इति न ब्रूमो किन्तु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य' इति पाणिनिना गुणवचनेभ्यः शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च ष्यञ्स्मरणाद्राज्ञः कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राजसूय इति सिद्धान्तिमतमाशंक्याह पूर्वपक्षी बलवदार्येति । प्रयोगमूला पाणिनिस्मृतिरार्यप्रयोगविरोधेऽतन्मूला म्लेच्छप्रयोगमूला स्यादतो मूलबोधेन बाध्येत्यर्थः ।

(६) अनादिवृद्धव्यवहारस्रूढत्वादार्यम्लेच्छप्रयोगयोः स्वरूपतो न विशेषो यवादिशब्देषु तु वैदिकोक्तवाक्यशेषात्तनुगृहीतार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं राजशब्दे त्वार्यप्रसिद्धेर्न वेदानुग्रह इति द्वयोरविशेष इति कारिकार्थः ।

(१)वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्ततरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामना-(२)दिरादिमती चार्याणां प्रसिद्धिः, गोगाव्यादिशब्दवत् (३) । न च सम्भावितादिमद्भावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-दित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तृयेतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रियस्यैवाधिकाराद् राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्षः । (४)अन्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सतिघ्य तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाहुर्यदिशब्दपरित्यागो रुच्यध्याहारकल्पनेति(५) । इयं च राज-सूयादधिकारान्तरमेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिंस्त्वधिकारेऽन्ना-द्यकामस्य त्रैवर्णिकस्य सम्भवात् प्राप्तेर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति दुर्वारैवेति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह—"इहे"ति (पृ० ८३८ पं० १७)। समर्थनप्रयोजनमाह—"बन्धमोक्षे"ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभावमाह—"न ह्यसती"ति । अधस्त-नतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चोदयति—"नन्वि"ति (पृ० ८३९ पं० १)। परिहरति—"उक्तं भाष्यकृते"ति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति अत्र-स्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्वक्ष्यत्यत एव भगवतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह—"इह चे"ति । (६)पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह—"अपि चे"ति । नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह—"आक्षेपपूर्विका ही"ति । आक्षेपमाह—"अत्रैके देहमात्रा-त्मदर्शिन" इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं, तथापि का-याकारपरिणतेषु भविष्यति । न हि (७)किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिरा-कारपरिणता न मदयन्ति । अहमिति चानुभवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते, (८)न तु तद-तिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्ड इव दधीति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्यो-पपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जातु दधिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्य-

---

(१) अविशेषमुक्त्वा म्लेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषं दर्शयन्नाह वैदिकेति। स्मृत्यनुगृहीत-

(२) मुख्या ।

म्लेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद्बलीयानित्यर्थः ।

(३) गावीशब्दो ह्यशक्त्या प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति यथा तथेदमपीति भावः ।

(४) ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्तब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोध उक्त इति, तत्राहान्वयेति। अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो निपातस्ते चोत्सर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते, अप्राप्ते चार्थे वाक्याद्गम्यमाने यदिशब्दो भंजनीय इत्यर्थः ।

(५) व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ्' इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि ब्राह्मणो यजेतेति रुच्यध्याहारकल्पनान्न विधित्वक्षतिरित्यर्थः ।

(६) मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यतिरिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावादित्याक्षेपलक्षणामित्यर्थः ।

(७) मदिरारंभकद्रव्यविशेषः । मदना–मदकरणाः ।

(८) नन्वहमिति प्रत्यक्षे देहाश्रित आत्मा भासतेऽतः कथं देहोऽचेतन इत्यनुमानस्य बाधस्तत्राह नत्विति। स देहोऽधिष्ठानं यस्य स तदधिष्ठानः, कुण्ड इव दधीति वैधर्म्यदृष्टान्तः, यथा कुण्डे दध्याश्रितं तदति-रिक्तं प्रतीयते नैवमात्मा देहाश्रितोऽहमिति प्रतीयते इत्यर्थः ।

मनुभवन्ति सितं मधुरं कुण्डमिति(१)। न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्नेतुम्। न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति। उक्तं हि—

(२)देशकालादिरूपाणां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा॥ इति।

(३)यदा च उपलब्धिसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः, तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य, अर्थापत्तेश्चात्यन्तपरोक्षार्थगोचरायाः, उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पितस्य, सर्वसारूप्ये तत्त्वात्, एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात्, सर्वस्य सर्वेणोपमानात्। सौत्रस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः। चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः। स च शरीराधीनतया दृश्यमानः शरीरधर्मः, एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव। इच्छाप्रयत्नादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरे भावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्। (४)शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् शरीरे च सम्भवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्ते॥ ५३॥

(सू०) व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत्॥५४॥

उच्यते—(५)नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति। प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रग्राहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति। न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति, किन्तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया, न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति। यथाहुः—'नहीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादि'ति। तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम्। (६)अपि च प्रतिपन्नं पुमांसमपहायाप्रतिपन्नसन्दिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते। न चैषामित्थंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः, किन्तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः। न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिद्ध्यन्ति। न पुंसामित्थंभावमविज्ञाय यं कंचन पुरुषं प्रतिपिपादयिषतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम। (७)अपि च पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पश्यामलायां भुवि प्रवर्तन्ते, परिहरन्ति चाश्यानतृणकण्टकाकीर्णाम्। नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान्।

---

(१) एवमात्माश्रिता ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः, प्रतीयन्ते च तस्मान्न देह आत्माश्रयः किन्त्वात्मैवेति चार्वाकाशयः।

(२) देशेति। देशकालावस्थादिस्वरूपाणां भेदेन भिन्नासु शक्तिषु सतीषु व्याप्तिग्रहणदेशादावग्नेर्धूमजननशक्तिसत्त्वेऽपि अनुमानदेशे तदभावसंभवशङ्कयाऽग्न्यादीनामनुमानेन धूमादिलिंगेन प्रसिद्धिरतदुर्बलेति कारिकार्थः। (३) आगमेनापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिर्नेत्याह यदीति।

(४) नन्वन्तःशरीरप्रदेशाश्रितत्वमिच्छादीनामप्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यते एवमात्माश्रितत्वमपि कल्प्यतामत आह शरीरेति। अत्यन्ताप्रमितात्माश्रितत्वकल्पनापेक्षया प्रमितदेहाभ्यंतरदेशे इच्छादयः सन्तीति कल्पनं वरमित्यर्थः। (५) उक्तामनुमानादिप्रमाणासिद्धिं परिहरन्नाह नाप्रत्यक्षमिति।

(६) प्रमाणान्तराभ्युपगमे तदप्रामाण्योक्तिव्याहतेत्युक्त्वा व्याघातान्तरमाहापि चेति।

(७) एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं च चार्वाकस्य दर्शयित्वा लोकयात्राव्याघातमाह अपि चेति। आश्यानं किंचिच्छुष्कम्।

न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । न (१) च परप्रत्यायनाय
शब्दं प्रयुञ्जीत, शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भून्नास्तिकस्य जन्मान्तरम-
स्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महान्नरकः । पराक्रान्तं चात्र सू-
रिभिः । (२)अत्यन्तपरोक्षगोचरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः, भूयःसामान्ययोगेन
चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे । तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं, प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीराति-
रिक्तमालम्बत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याघ्रवत् स्वप्नदशायां च शरीरान्तरप-
रिग्रहाभिमानेप्यहंकारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् । (३)सूत्रयोजना तु न त्वव्यति-
तिरिक्तः किन्तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावाभावित्वात् । चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः
ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम्, न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणेन तथा च
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । नह्यस्ति सम्भवः भूतं च रूपादि-
रहितं चेति । तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः(४) । एतेनेच्छादी-
नां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । एवं प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव, तथापि न देहमात्र
प्रभवाः, मृतावस्थायामपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति स देहाति-
रिक्त आत्मा । अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति ।
वैधर्म्यान्तरमाह—"देहधर्माश्चे"ति (पृ०८४० पं०१५) । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा
दृष्टा यथा रूपादयः । (५)इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहा-
तिरिक्तधर्मा इति । (६)तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः, तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत ।
न च मदशक्त्या व्यभिचारः, सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । (७)अपि च मदशक्तिः प्रति-
मदिरावयवं मात्रयाऽवतिष्ठते, तद्वद्देहेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत्, तथा चैकस्मि-
न्देहे बहवः चेतयेरन् । न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानसम्भव इति

---

(१) एवमनुमानविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरेष्टानिष्टसाधनत्वेनानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्य शब्दप्रामाण्यमपि
स्वीकारयन्नाह नचेति ।

(२) यत्तूक्तमदृष्टव्याप्तिकार्थापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्रमाणमिति तत्राहात्यन्तेति । व्याप्तिदर्श-
नाभावेपि अन्यथानुपपद्यमानस्फोटादिकार्यरूपार्थजन्यार्थापत्तिः शक्त्यादिविषया स्यादेवेति भावः । यच्च
सर्वकिञ्चित्सादृश्याभ्यामुपमानं दूषितं तत्राह भूय इति । सर्वात्मना किञ्चिन्मात्रेण वा सादृश्यज्ञानं नोपमान-
सामग्री किन्तु भूयःसामान्ययोगज्ञानम्, तच्च गोगवयोरेवेति नोपमानखण्डनसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एवमनुमानादिप्रामाण्यं समर्थ्योभयसम्मतप्रत्यक्षेण देहातिरिक्तात्मसाधनं कृत्वाऽनुमानेनापि सूत्र-
व्याख्यानद्वारा तदाह सूत्रेति ।

(४) अत्र ज्ञानं न शरीरविशेषगुणोऽयावद्देहभावित्वात् घटवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(५) अनेन विमता इच्छादयो न देवदत्तदेहविशेषगुणाः गुणत्वे सति देवदत्तेतरप्रत्यक्षरहितत्वात्
घटवदित्यनुमानप्रयोगः सूचितः । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षास्तथापि गुणत्वे सतीति विशेषणान्न दृष्टान्ते
साधनवैकल्यम् ।

(६) यदुक्तं पूर्वपक्षिणा भूतेष्वयावद्भूतभाव्यपि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदशक्तिवदिति,
तदपि न, चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावद्देहभावित्वानुमानवद्यावद्भूतभावित्वानुमानान्मदशक्तेश्च विशेष-
गुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याशयेनाह तत्रेति ।

(७) मदशक्तिवच्चैतन्यस्य परिणामधर्मत्वाङ्गीकारेप्याहापिचेति ।

एकपाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिक्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एवं शरीरमपि न किंचित्कर्तुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मधर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् , अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् सन्दिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह–"अपि च सति तावदि"ति (पृ० ८४१ पं० १ दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति–"किमात्मकं चे-ति" । (१)स एवैकग्रन्थेनाह–"नहीति" । नास्तिक आह–"यदनुभवनमि"ति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम्, एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम्, न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरम्, येन पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति–चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम्, तथाप्युपपत्त्यन्तराभिधित्सयाह तत्तर्हीति। (२)भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषांचिद्विषयाणामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति–"यथैवास्या" इति । (३)उपलब्धिग्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते, तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्येन व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह–"उपलब्धिस्वरूपमेव च न आत्मे"ति । (४)आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा सम्भवतीत्युपपादितम्(५) , न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभाविति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा (६)तेनोपलब्धेरुपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम्, किन्त्वविद्याकल्पितम् । तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह–"अहमिदमद्राक्षमिति चे"ति । न केवलं तात्त्विकाभेदान्नित्यत्वमतात्त्विकादपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । "स्मृत्याद्युपपत्तेश्च" । नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायानुभाषते–"यत्तूक्तमि"ति । यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम्–"न चात्यन्तं देहस्ये"ति (पृ० ८४२ पं० ५) । प्रकृतमुपसंहरति–"तस्मादनवद्यमिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धा तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

(७)स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं वि-

---

(१) आक्षेता एव ।
(२) अत्र देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मः तद्ग्राहकत्वाद्यज्ञदत्तचैतन्यवदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।
(४) देहधर्मत्वबोधकानुमानस्य बाधितत्वमाहोपलब्धिग्राहिण एवेति । (३) स्वभावतः ।
(५) अध्यासभाष्ये । प्रथा–प्रकाशः । विषयाभावे कैरुपाधिभिरुपलब्धेर्भेद इति तात्पर्यम् ।
(६) ननु विषयाभावे उपलब्धरुपलब्धृत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्योपलब्धेरिष्टप्रसङ्गतामाह तेनेति ।
(७) उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वात् कथमुपासनव्यवस्थाशङ्कात आह स्वरादीति ।

हिता भेदेन। तत्र संशयः—किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? 'ओमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । (१)न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति, नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ, स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहुः—

(२)जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते ।
कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् , उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवति—(३)युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधत इति, विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य, अन्यथा तदनुपपत्तेः । [४]न च स्वार्थमस्मारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितुमुत्सहते । मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तम्, अविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम् , इह तूद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् सङ्कोचे प्रमाणं किञ्चिन्नास्ति । न च सन्निधिमात्रमपबाधितुमर्हति(५), श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थानं पीडैव । तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

(६)विरुद्धमिति नः क्व सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते, उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धित्वम् , तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति ॥ ५६ ॥

---

(१) ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखागत उपासनानियम इत्याशङ्क्याह नचैवमिति । उद्गीथमुपासीतेत्यत्रोद्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम्, उद्गीथव्यक्तिर्लक्ष्या, स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्युपादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्तिसमाप्तेः सामान्यविशेषौ द्वावपि श्रुत्यर्थौ गृहीतौ तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः ।

(२) पटं शुक्लमानयेति प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षितां शुक्लपटव्यक्तिं गृहीत्वा कृष्णादिपटव्यक्त्यनन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते, न कापीति भट्टोक्तकारिकार्थः ।

(३) पटमिति सामान्यश्रुतेः संनिधिमात्रान्न सङ्कोचोऽपि तु शुक्लमिति सन्निहितविशेषबलेन, प्रकृते तूपासनविधावुद्गीथादिसन्निधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नममुकमुद्गीथमुपासीतेति विशेषविषया श्रुतिर्विद्यते, इतश्च दुर्बलं सन्निधिमपबाध्य सामान्यश्रुत्या सर्वशाखासूपासनोपसंहार इति सिद्धान्ताशयमाह युक्तमित्यादिना ।

(४) यद्येवं किमर्थं तर्हि पदैः पदार्थाः स्मार्यन्ते अत आह नचेति । पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनाय द्वारमित्यर्थः ।

(५) श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यक्त्युपादानेऽपि न सामान्यश्रुतेः पीडेति तत्राह श्रुतिरिति ।

(६) सन्निधिविरोधाङ्गीकारेण श्रुत्या सन्निधिबाधः उक्तः इदानीं विरोध एव नास्ति अन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरुद्धमितीति

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र 'दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचे'ति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् । (१) न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ "यदष्टाकपालो भवती"त्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेऽपि अर्थवादमात्रत्वं "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदि"त्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति, तत्र हि "द्वादशकपालं निर्वपेदि"ति विधिभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना, अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः, इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् अगृह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात् , निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः, श्यामः श्वा आहुतिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्ते,

उच्यते—(२)समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य ।यद्यपि वर्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः, तथाहि—प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः, ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासनमुपसंजहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव सन्दर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्बहुफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय, समस्तोपासनस्यैव तु फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति—"केचित्त्वत्रे"ति । (पृ० ८४६ पं०) सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

(३)सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा, एवं प्राणादिगोचरास्विति विचारयितव्यम्। (४)ननु

(१) व्यस्तोपासनफलश्रवणस्य समस्तोपासनस्तुत्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह नचेत्यादिना । एवमत्रापि न च भवितुमर्हतीत्यन्वयः । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य 'यदष्टाकपालो भवति ब्रह्मवर्चसेन पुत्रं पुनाती'त्यादिना कपालविशेषेषु फलविशेषानभिधाय 'द्वादशकपालो भवती'त्यादि समाम्नातम् , तत्र यद्यपि द्वादशत्वेऽष्टत्वादीनामन्तर्भावो वस्तुतः तथापि न परिच्छेदकत्वम् , तस्मादप्राप्तत्वाद्वैश्वानरेष्टावष्टाकपालत्वादिगुणविधानमिति पूर्वपक्षे, उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वविरोधान्न प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादिगुणविधिरिति सिद्धान्तितम् प्रमाणलक्षणे, तथाच तत्राष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमिह तु नैवं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह तत्र हीत्यादिना । वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते च विधेः कल्पनीयत्वात्कामशब्दस्य काम्यश्रवणात्फलत्वकल्पनायाश्चाविशेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमिति भावः ।

(२) उपक्रमोपसंहारयोरेकविद्याविषयत्वेनैकवाक्यतावगमात्र व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति समस्तेति ।

(३) नन्विहैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेर्गुणोपसंहारचिन्तनमसङ्गतमित्याशङ्क्याह सिद्धमिति । (४) अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूपभेदाद्विद्याभेद इति सदृष्टान्तमाह नन्वित्यादिना ।

यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया(१) आजानतो भेदाभावेऽपि धात्वर्थेन निरूप्यमाणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदात्प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः, तदनुरक्ताया एव तस्याः प्रतीयमानत्वात्, एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का ।

उच्यते—युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणा(२)मपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाद्गुणानामपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यासु । नहि विशालवक्षाश्चकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दुश्च्यवनधर्मेति(३) एकत्रोपदिष्टोऽन्यत्र सिंहास्यो वृषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानश्चकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति, न खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते, तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात्, अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत्, नहि वस्तु विकल्प्यत इति । तस्माद्वेद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किन्तु (४)तद्विषयामुपासनाभावनां विदधति, सा च कार्यरूपा । (५)यद्यपि चोपासनाभावना उपासनाधीननिरूपणमुपास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम्, तथाप्युपासनाविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित् केनचिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केनचिद्भक्ष्यतया केनचिदुपगन्तव्यतया केनचिदपत्यतया केनचिन्मातृतया केनचिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः, एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति(६) । न च तत्तद्गुणतयोपासनानि गुणभेदान्न भिद्यन्ते । (७)न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुणवदिह सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणविधिर्यैनैकशाखत्वं स्यात्, अपि तूत्पत्तावेवोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् तत्रागृह्यमाणाविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । (८)न च समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः । तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । केचित्खलु गुणाः कासुचित् विद्यासु समानास्तेनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः, एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति ॥ ५८ ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

(९)अग्निहोत्रदर्शपौर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान्, तेषां

---

(१) अपूर्वसाधनपुरुषप्रवृत्तेः । धात्वर्थेनेति । यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थभूतभावनाया धात्वर्थेन यागादिना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) साध्यरूपाणाम् ।

(३) इन्द्रसमानधर्मः ।

(४) वस्तुविषयाम् । उपासनाभावनां उपासनानिष्ठाम् ।

(५) उपासकप्रवृत्तेरुपासनाधीननिरूपणत्वेऽप्यभेदमाशङ्क्ते यद्यपि चेति । अस्येश्वरादेः कस्यचिदपि शोडषकलादेः कदाचित्तत्तदुपास्तिसमये केनचित्सत्यकामत्वादिना च रूपेणोपासनाविषयभावः इत्यर्थः ।

(६) ननु सत्यकामत्वादिगुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चकोरेक्षणत्वादिभ्यो वैषम्येऽपि न विद्याभेदकत्वम् गुणिन एकत्वाद्गुणानां चोपसर्जनत्वादत आह नचेति । छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तीनामिव तत्तद्गुणवत्त्वरूपेणोपासनाभेद एवेत्यर्थः ।

(७) ननु गुणभेदेऽपि कर्मैक्यवदुपासनैक्यं कुतो न स्यादत आह नचेति ।

(८) अशक्तेश्च न सर्वोपासनैक्यमित्याह न च समस्तेति ।

(९) अहंग्रहोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षयिष्यन् समुच्चयानियमेन किमिति पूर्वपक्षने

नित्यत्वादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मात्तासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सम्भवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलम्भे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसम्भवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थ्यात्, तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्यचिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राद्धान्तः ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

(१)यासूपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । (२)यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति, तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूषां प्रयोगः प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः ? क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन विधानादिति । (३) एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त, इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । (४)स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यम्भावमाक्षिपति, तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ।

क्रियते भिन्नाधिकाराणामपि दर्शादीनां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते अग्निहोत्रेति । परिहरति तेषामित्यादिना । यस्याद्धा साक्षात्स्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयोऽस्ति प्राप्नुयामहं फलं नवेति, तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

(१) प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंग्रहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंग्रहासु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिमाह यास्विति ।

(२) नन्वङ्गं प्रयुङ्क्ते प्रयोगविधिः, काम्यफलसाधनत्वे चोपास्तीनामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगवचनपरिग्रहस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) ननु क्रत्वर्थाश्रिता उपासनाः फले विधीयन्ते एतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह एवं चेति ।

(४) ननु फलकामनायां सत्यामुपासना अनुष्ठीयन्ते, कथमासां क्रत्वङ्गैः सह नित्यं समुच्चित्यानुष्ठानम् नित्यानित्यसंयोगविरोधादत आह स चेति । उपास्तीनां क्रत्वङ्गसमुच्चयसिध्यर्थं फलकामना अपि प्रयोगविधिरेवानुष्ठापयतीत्यर्थः ।

राद्धान्तस्तु(१) यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति, किन्तु तदविरोधेनावतिष्ठते, तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाम्नानात्, तथाभावस्य च सम्भवात् नियमेनैतान्समुच्चिनोतु, कामाबद्धास्तूपासनाः कामानामनित्यत्वान्न समुच्चयेन नियन्तुमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि तूद्दिश्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति, तथासत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात्सत्यपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति, न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—"आश्रयतन्त्राण्यपि ही"ति (पृ० ८५१ पं० ८) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"ति । अविभिन्नक्रमो दुरुद्गीथमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धोतृकर्मणः शंसनात् उद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीथमपि । (२)वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहाभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन(३) व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतिरोहितार्थम् ६४-६६

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥



पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

(४)स्थितं कृत्वौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे ।

---

(१) कामनायां अविधेयत्वान्न प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वमिति वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानस्येत्युक्तम्, प्रयोगविधिः फलकामनानामवश्यंभावमाक्षिपतीत्येतद् दूषयति यथाविहितेति ।

(२) दुरुद्गीथं व्याचष्टे वेदान्तरेति ।

(३) आश्रयसाधारण्ये आश्रितसाधारण्यमन्वयः, स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्याख्यया भाष्ये दृढीकृत इत्यर्थः ।

(४) ननु फलभेदाभेदावन्तरेण न विद्याभेदाभेदो, न च तावन्तरेण गुणोपसंहारानुपसंहारौ, ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधनत्वस्य सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणेत्यत आह स्थितमिति । फलभेदेन हि विद्याभेदमुपपाद्य तदाभिद्दिशङ्काय, स उपपादनीय इत्यर्थः ।

(१)यदा च क्रत्वर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं च, न चैतदनित्यत्वे (२)घटते, कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम्। इतोन्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात्, यथा शुद्धत्वादि। यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं, तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणानिखननन्यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम्। (३)तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं न किंचित्क्रतुमारभ्याधीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात्, येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं(४) जुहूद्वारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते, (५)तथापि यादृश आत्मा कर्ताऽऽमुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः, तेषामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः, आमुष्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरेणासंभवात् तत्संबन्ध एवायमौपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयज्जुह्वादिवद् वाक्येनैव (६) तज्ज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वैदमर्थ्यमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः(७)। तदुक्तम्—'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि'ति। (८)औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योस्मीति विद्यावान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिता इव व्रीहयः क्रत्वङ्गमिति। प्रियादिसूचितस्य च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात्, अपहतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम्, न तु तत्परत्वमुपनिषदाम्। तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति। (९) एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः।

न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम्, तृतीयाश्रुतेश्च। न त्वेतत्प्रकृतोद्गीथविद्याविषयं (१०)यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात्, यथा य एव धूमवान्देशः स वह्निमानिति। समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति। (११)तच्च

(१) ननूपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदिश्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह यदेति। (२) शरीरपक्षे।

(३) केषांचित्पूर्वपक्षबीजानामित्युक्तं, तान्येव दर्शयति यद्यपीति।

(४) न वाक्यादात्मज्ञानं क्रत्वङ्गमिति च सिद्धान्तिनोक्तं तदप्यनुवदति पूर्वपक्षी दूषणार्थं यद्यपि चेति। येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण पर्णतावद्वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धमापद्येत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धमिति योजना।

(५) एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूद्य दूषयति पूर्वपक्षी तथापीति।

(६) आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादि वाक्येनैव।

(७) ननु फलवतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आह अर्थवाद इति।

(८) आत्मज्ञानस्यादृष्टद्वारा कर्माङ्गत्वमाह औपनिषदात्मज्ञानेनेति।

(९) आचाराद्यन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वान्न स्वतन्त्रमित्याह एतदिति।

(१०) तच्छ्रुतेरित्यादीनि लिङ्गपराणि सूत्राणि व्याचष्टे न केवलमिति।

(११) विद्यायाः कर्मभिः सह कर्त्रनुगमस्य समप्राधान्येऽपि सम्भवात् प्रकृतकर्मशेषत्वप्रतिज्ञया सहासङ्गतिमाशङ्क्याह तच्चेति। उक्तया युक्त्या आत्मज्ञानस्य दृष्टादृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेन।

यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति, तथाप्युक्तया युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावेनैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥ १—६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयति—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तात्मेत्येतन्मात्र उपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, नत्वेतदस्ति, तास्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासनिब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरा इति तत्रतत्रासकृदावेदितम् । (१) अनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । (२) तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति, किमङ्ग ! पुनः तदव्यभिचारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । (३)अत एव प्रियादिसूचितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते—योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति ॥ ८ ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । (४)तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

(५)व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न स्वशेषापेक्षया, यथ सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति निमन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह—"न चेदं समन्वारम्भवचनमि"ति ।

---

(१) शुद्धचैतन्यं वेदान्तबोध्यं न कर्तृत्वादिविशिष्टमित्यत्र विनिगमकमाहानधिगतार्थेति ।

(२) परार्थे फलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणासिद्धिमाह तथा चेति ।

(३) यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थस्तर्हि प्रियादिसंसूचितजीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपादिश्यतेअत आहात एवेति ।

(४) एवं ब्रह्मज्ञानं न कर्माङ्गं फलवत्त्वाज्ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्य वाक्यकृतकर्मसम्बन्धोऽवारितः, तुल्यं तु दर्शनमित्यत्र आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं, तत्र च शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तद्दर्शयति तत्रेति ।

(५) 'यदेव विद्यया करोतीति' श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे, तस्या अप्युद्गीथविद्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असार्वत्रिकीति सूत्रेण, तत्रास्याः श्रुतेः सर्वविषयत्वशङ्कां परोक्तां परिहरति व्याप्तिरपीति ।

(पृ० ८६० पं० १०) संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथाऽसच्छास्त्राधिगमनलक्षणा ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रतः ॥ १२ ॥

अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः। एतदुक्तं भवति। यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते, यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति। अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्तश्चोदयति—"नत्वेवं सती"ति। स्वाभिप्रायमुद्घाटयन् समाधत्ते—"न वय"मिति। (पृ० ८६१ पं० १) उपनिषदध्यनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥ १४–१५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

(१)अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः। इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

(२)सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात्, आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्रान्न सिद्ध्यति, विध्यभावात्। स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम्, निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं 'वीरहा वा एष देवानामि'त्यादिका। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति। तदेतत्सर्वमाह—"त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना" "अनधिकृतविषया चेति"। (पृ० ८६२ पं० १४) अन्धपङ्ग्वादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति। "अपि चापवदति हि" (पृ०८६५ पं०५)। न केवलमन्यपरतया परा-

(१) अनेनासंसार्यात्मप्रतिपादनस्य सूत्रद्वयेप्यविशेषात्पुनरुक्तिदोषो निरस्तो बोध्यः।

(२) पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाक्षेपलक्षणा सङ्गतिमाह सिद्ध इति।

मर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् ,
भवत्वेष परामर्शोऽन्यार्थः(१), ये चेमेऽरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह—
"ये चेमे ऽरण्य"इति । अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात नैतत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यप-
रादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह—"सन्दिग्धं चे"ति । नहि तप एव द्वितीय इत्य-
त्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वे'तमेव प्रव्राजिन' इति वचनाद् आश्रमान्तरं
सेत्स्यतीत्यत आह—"तथैतमेवे"ति । "एतदपि लोकसंस्तवनपरमि"ति ।
अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनामिति कृत्वा चिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र "ननु-
ब्रह्मचर्यादेवे"ति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति-
एवं तान्यपाक्रियेरन्यद्यस्मान्न प्रतीयेरन् , प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न तावन्न
प्रतीयन्ते, तथाहि त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धशब्दो यद्या-
श्रमपरो न स्याद् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य
त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत, एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्त्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्यास्त्रित्वे व्यवस्था-
पयितुमित्याश्रमंत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिः, तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति
द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधानात्तु वानप्रस्थाश्रमान्नान्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्रा-
डिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्या-
येन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो, वीरहा वेत्यादेः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं प्र-
मादादज्ञानाद्वाभिमुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्त-
राणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये 'उपव्ययते देवलक्ष्यमेव
तत् कुरुते' इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं(२) पितॄणामपि शास्त्रान्तरसिद्धयोर्निवीतप्रा-
चीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

(३)यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरतयाऽस्य सन्दर्भस्यैकवाक्यता गम्यते, संभवन्त्यां चैकवा-
क्यतायां वाक्भेदो ऽन्याय्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अप-
रामर्शे च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एकवाक्यतास्तु इति तां भङ्क्त्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वा-
द्विधिरेवास्तु । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'त्यत्र सत्यामप्य-
धोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरि धारणमपूर्वत्वात् । यथोक्तम्–'विधिस्तु धारणे-

---

(१) ॐकार एवेदं सर्वम् इति प्रणवाख्यस्य ब्राह्मणः प्रस्तुतत्वात् तत्संस्थत्वप्रशंसनार्थो भवतु त्रयो
धर्मस्कन्धा इति परमार्थ इत्यर्थः ।

(२) इदं ज्योतिर्दर्शनात् (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्र प्रतिपादितन्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) वाक्यभेदप्रसङ्गात्सूत्रकारीयविधिकल्पनमत्र सूत्रेऽन्याय्यमित्याशंक्याह यद्यपीत्यादिना । विधेया-
र्थैक्ये ह्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वम् , अत्र त्वप्राप्तार्थद्वयप्रतिभासाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्य-
त्वसम्भव इति शंकार्थः ।

ऽपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते(१) । सम्प्रति परामर्शोपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या, न खल्वविधेयं संस्तूयते तदर्थत्वात् संस्तवस्येत्याह—"यद्यपी"ति । (२)अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च किं चतुर्ष्वि"ति । विचारप्रयोजनमाह—"यदि चे"ति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह—"नाश्रमित्वे"ति । तत्र पूर्वपक्षमाह—"तत्र तपःशब्देने"ति । अयमभिसंधिः—न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थं पारिव्राजकाऽश्वकर्णादिपदवद्रूढम्, तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत, तथा च 'नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये'ति' विरोधः । न च संभवत्यवयवार्थे समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्मणि संस्थाऽस्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टग्रासीभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता, सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्प्पणेन कर्म कुर्वन्ति किन्तु कामार्थितया ते कर्म्मिणः, तथा सति गृहस्थादयोऽपि ब्रह्मार्प्पणेन कर्म कुर्वाणा न कर्म्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्म्मत्यागः प्रमाणविरोधात् । (३)तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति । (४)न च येषां पुण्यलोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि य एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्त एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि (५)प्रकृतैवाग्नेयी

(१) अधस्तादित्यादिमहापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते, तत्रोपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यनुवादः वर्तमानापदेशाद्धिशब्दाच्चेति पूर्वपक्षे, न समिद्धविःप्रच्छादने क्षमेत्यप्राप्ता, तस्मादप्राप्तेर्भङ्क्त्वा हि शब्दं पञ्चमलकारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे यथा राद्धान्तितम् तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यत इति भावः ।

(२) ननु ब्रह्मसंस्थताविधावपि न पारिव्राज्यसिद्धिस्त्रयाणामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसंस्थत्वसंभवादिति कथं प्रकृतसङ्गतिरत आहात्रावान्तरेति ।

(३) ननु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमात्सर्व एव इत्यत्र त एव त्रय एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, तत्र तपःशब्देन परिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये उक्ता इति त्रित्वेनोपक्रमस्तत्परामर्शश्च न घटेत अत आह तपसा चेति । (४) ननु पुण्यलोकगामिनामेवामृतत्वभाक्त्वं विरुद्धमित्याशंक्याह न चेति ।

(५) ज्योतिष्टोमे प्रथम'मग्न आयाहि वीतये' इत्यादयो विशेषत आग्नेयादयो मन्त्रा आम्नाताः, स्तोत्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च, पुनराग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपस्थाने विनियुज्यते । तत्र किमप्रकृताग्नेयी विनियुज्यते, उताविशेषेणाग्निलिङ्गवती प्रकृताऽप्रकृता च या काचित्, उत प्रकृतैवेति संशये, आग्नेय्येति श्रुत्यविशेषात् सर्वाग्नेयीविनियोगोऽथवा ऽविनियुक्तविनियोगानुपपत्त्याऽप्रकृतेति पूर्वपक्षे शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह प्रकृतैवेति । अप्रकृतग्रहणे सामान्यविशेषसम्बन्धौ विधातव्यौ प्रकृतग्रहणे आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसम्बन्धसिद्धेर्विशेषमात्रविधाने लाघवमित्यर्थः ।

गृह्यते । (१)नच विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि ह्यत्राग्नेय्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत, विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आग्नीध्रोपस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते, विधेयत्वेन च विनियोगे आग्नेयीपदार्थाविवक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । (२)तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसंभवः, न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिव्राडेवेति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तमुपक्रमते-“**तदयुक्तम्,-नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणे**”नेति । यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम् । यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्त इति चोचितम्, न तु सत्यां गतावुत्सर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम्, न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्येते । (३)न च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्युत आह-“**तपश्चासाधारण**” इति (पृ०८६८ पं०३) । न खलु पराकादिभिः कायक्लेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टग्रासादिनियमे । न च शौचसन्तोषशमदमादयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धाः तपसो भेदेन शौचादीनाचक्षते-‘शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा’ इति । सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभिधानमश्लिष्टमित्याह-“**चतुष्ट्वेन चे**”ति । “**अपि च भेदव्यपदेशोऽत्रे**”ति । (४)त्रय एत इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एव, न तावत्त्रय इति भिक्षुसङ्ग्रहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसङ्ग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षोः, तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति सम्बन्धिनीयम् । भिक्षौ च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—“**पृथक्त्वे चे**”ति । पूर्वपक्षाभासं स्मारयति-“**कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादि**”ति । तन्निराकरोति—“**अत्रोच्यत**” इति । अयमभिसन्धिः । (५)सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसम्भवे न तदतिपत्याऽप्रकृते

(१) तत्रायं पूर्वपक्षं निषेधयति न चेति । (२) यत्तूक्तं सामान्यश्रुतिविरोध इति तत्राह तावतेति ।

(३) तपसः संन्यासिवनस्थयोस्साधारण्येन दूषणमुक्तमधुना तपसो वनस्थ एव सत्त्वान्न साधारण्यं येन परिव्राजकग्रहणं स्यादित्याह न च तप इति ।

(४) अवस्थाविशेषापेक्षयैकस्यैव पुण्यलोकामृतत्वप्राप्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्ष उपपादितत्वाद्भाष्यायोगमाशंक्याह त्रय एत इतीत्यादिना । सामानाधिकरण्याद्ये त्रय इत्युक्तास्त एवैते इति परामृष्टव्यास्तत्र त्रय इति पदेन भिक्षुं विहाय गृहस्थादिग्रहणे तपःशब्देन भक्तिर्गृह्यते नवेति वक्तव्यम् । आद्ये तापसेन भिक्षुणा सह सर्वेषामेत इतिशब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थवृत्तिना त्रय इतिशब्देन भिक्षुवर्जत्रयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन भिक्षुसङ्ग्रहस्त्रयशब्देन भिक्षुसहिता निर्दिश्यन्ते तत्राह भिक्षुसङ्ग्रह इति ।

(५) आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रकृतसर्वगोचरत्वस्योक्तत्वात्कथं त्रयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभव इत्यत आह सत्यमिति ।

वर्तितुमर्हति, असति तु सम्भवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः। दर्शितश्चात्रासम्भवो(१)ऽधस्तादिति। (२)एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राञ्जसी नान्यत्र। "शमदमादिस्तु तदीय इति" स्वाङ्गमव्यवधायकमित्यर्थः। ब्रह्मसंस्थत्वमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह—"तथा च न्यास इति ब्रह्मे"ति (पृ० ८६९ पं० ३)। सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह—"ब्रह्मा हि परः"। अतः परो न्यासो ब्रह्मेति(३)। किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह—"तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदि"ति। एतदुक्तं भवति—ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति। तथा चेदृशं न्यायलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम्। ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम्, न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः॥२०॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्॥ २१॥

भावशब्दाच्च॥ २२॥

(४)यद्यत्र सन्निधान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोऽपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसम्बन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः 'स एष रसानां रसतम' इत्यादिना पदसन्दर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तूयते, नहि समभिव्याहृतैरेवैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति, अनुषङ्गातिदेशलब्धैरपि विध्यसमभिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात्(५)। (६)यदि तूद्गीथमुपासीत सामोपासीते'त्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः, न तूपासनविषयसमर्पणपर 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि'त्यनेनैवोपासनाविषयसमर्प्पणादिति प्राप्ते,

अभिधीयते—न तावद्दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासम्भवः, प्रतीतसमभिव्याहृतानां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति। न तु स्तुत्या विना काचिदनुपपत्तिर्विधेः। यथाहुः—'अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार' इति। अत एव विधेरपेक्षा-

---

(१) वैरूप्येणेत्यर्थः।

(२) एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिक्षावेव संभवं भाष्योक्तमुपपादयति एष हीति।

(३) अत्र श्रुतौ 'सत्यं पर'मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संन्यासः श्रूयते, तत्र ब्रह्मा परमात्मा उत्कृष्टः संन्यासोपीतरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याद्ब्रह्मत्वेन स्तूयत इत्यर्थः।

(४) ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिविधिस्तुतिरुतोपास्तिविधिः? नाद्यः, उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानात्तेनैकवाक्यत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः, उपास्याविषयसमर्पणेन विध्यन्वयसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याशङ्क्याह यद्यत्रेति।

(५) यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्यारभ्य—'अच्छिद्रेण पवित्रेणे'त्यन्ते श्रुतोऽच्छिद्रेणेत्येषोऽर्थवादः प्रतिमन्त्रमनुषज्यते, वैश्वदेवे 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपती'त्यादिहविःषु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रघासादिष्वतिदिश्यन्ते वा, एवमत्र व्यवधानेऽपि श्रुतत्वेनैकवाक्यता स्यादिति भावः।

(६) सन्निहिताविध्यभावाङ्गीकारेणाद्यपक्षमुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलंब्यापि पूर्वपक्षं घटयति यदि त्विति।

भावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्याभिधानमसमञ्जसम् । (१)नहि कत्रपे-
क्षितोपायतायामवगतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः, तस्माद्दूरस्थस्य कर्मविधेः
स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहितस्य तूपासनाविधेः किं विषयसमर्पणेनो-
पयुज्यतामुत स्तुत्येति विशये(२), विषयसमर्प्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बाहिरङ्गत्वात् ,
अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्थां इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।
एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

(३)भावनायाः खलु कर्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिर्निषेधश्च(४) कर्तुरहितानुकूलत्वम् ।
यथाहुः—'कर्त्तव्यश्च सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल' इति । एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकणि-
कायाम् । (५)क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयो, यथाहुः 'कृभ्वस्तयः क्रियासामा-
न्यवचना' इति, अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान् । सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि
गम्यन्त इति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावना । कर्त-
व्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भूयेते-
त्येकधात्वर्थविषया (६)विध्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिश्चैष जन्मनि । यथा कुलाल-
व्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुञ्जते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुञ्जते ।
तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१-२२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथाचैकवाक्यार्थतोपन्यासात् ॥ २४ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव'
इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि ।
(७)न च 'सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादि'ति विनियोगेऽपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्रतत्र

---

(१) केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुदाहरति नहीति ।　　(२) संशये ।
(३) ननु भाष्योदाहृतन्यायावित्स्मरणे पञ्च विधिलक्षणान्युक्तानीति प्रतिभाति, तदयुक्तम् , नहि धात्व-
र्थभेदे कारकभेदे वा विधिलक्षणे भिद्यते इत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणन्तावदाह भावना-
या इति ।
(४) ननु विधौ स्मृतलिङ्गादेरेव न हन्यादिति निषेधेष्वपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनिय-
मस्तत्राह निषेधश्चेति । निषेधवाक्यस्थलिङादिप्रत्ययैरपि विध्यर्थोऽनूद्य नञा निषिध्यते इति न व्यभिचार
इत्यर्थः ।　　(५) विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति क्रिया चेत्यादिना ।
(६) श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायौ, भू सत्तायामस भुवीति च परस्परं व्याख्याना-
दत आह भवतिरिति । कश्चित्प्राप्त्यर्थोऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेष इति जन्मवचनो भवतिरास्तिस्तु जनिफ-
लीभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः ।
(७) ननु सर्वर्चामाश्विनप्रशंसने सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकार्थेषु विनियोगादाख्यानानां
पारिप्लवे विद्यायां च विनियोगः किं न स्यादत आह नचेति । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियो-
गानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः,
क्वाचित्समानस्य सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभावाल्लिङ्गादिभिर्मन्त्रविनियोगाविघातकत्व-
मित्यर्थः ।

कर्मणि यथा विनियोगो न विरुद्ध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्ते,

उच्यते—(१)नैषामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः किन्तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याम्नातानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विशेषितानि । (२)इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात्, आख्यानविशेषकत्वे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न स्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वी विध्येकवाक्यतां सोरोदीदित्यादीनामिव विध्येकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अप्यवधीयन्ते । यथा तन्त्रोपाख्यायिकयेति(३) ॥ २३ ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

(४)विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः, तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः सामर्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते । यथाहुः—'अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानी'ति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । (५) एतच्चाधिकमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । "तद्विवक्षया चे"ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥ २५ ॥

अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

(६) यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्क

---

(१) अश्वमेधे प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा, द्वितीये यमो वैवस्वतो राजा, तृतीये वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषो विनियुज्यते, तद्बलादुपक्रमस्य सङ्कोचमाह नैषामिति ।

(२) ननूपक्रमे सर्वं शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति उपसंहारगतो विशेषः सर्वशब्दानुसारेणोपलक्षणार्थतया व्याख्यायतामत आहेतरथेति । (३) कथापरो ग्रन्थः पञ्चतन्त्रादिः ।

(४) अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति, तदयुक्तम्, नहि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयोजननिरूपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तमित्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे विद्याया इति ।

(५) अधिकविवक्षयेति भाष्यं व्याचष्टे एतच्चेति ।

(६) पूर्वत्र ब्रह्मविद्या न स्वफले कर्मापेक्षा प्रमाणत्वात्सम्मतवदित्युक्तं तर्हि सा स्वोत्पत्तावपि न तदपेक्षेति पूर्वपक्षमाह यथेति ।

स्यात् । न च 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिविरोधः, नह्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः,
स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि । प्रथमा तावद् उपनिष-
द्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति, यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवो-
पनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्तासन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासन-
मिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा (१)नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये
तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति
न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि
कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थी-
मिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तन्नान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा ।
तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बीजं शङ्कायाम् ।

एवं प्राप्त उच्यते-(२)उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा 'विवि-
दिषन्ति यज्ञेने'ति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य, यथा 'यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवती'ति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः, अनुवादानुपपत्तेः ।
तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । (३)तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयो-
गादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्, तथा ह्याश्रमवि-
हितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते, स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखा-
नात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादिलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनि-
बन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपप-
त्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति, ततोऽस्मिन्न
नभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासाऽस्योपावर्त्तते, ततो हानोपायं पर्येषते,
पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति
विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया
श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । (४)न
च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिकारोऽस्ति, येन भावनायां
वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे क-
र्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते

---

(१) ननु पञ्चमी प्रतिपत्तिरप्यपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य फलपर्यवसानान्नैवमित्याह नान्तरीयकं हीति ।
(२) यथाऽतिसुन्दरेऽपि मिष्टान्नादौ धातुदोषादरुचिरेवं ब्रह्मज्ञानेऽपि पापादरुचिर्भवेत्तत्र धातुसाम्यार्थ-
मौषधिविधिवद्ब्रह्मज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्ताविति ।
(३) ननु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावज्ज्ञानोत्पत्ति कर्मानुष्ठातव्यं न ज्ञानार्थः संन्यास इत्यत आह
तत्रापीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यक्प्रावण्यं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः ।
(४) एवं ज्ञानोत्पत्त्युपयोगं कर्मणां प्रदर्श्य फलेऽनुपयोगमाह नचेति । शब्दज्ञानफलं हि भावना
तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गस्त्रिष्वप्येतेषु कर्मानपेक्षा, शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतोर्ब्राह्मणत्वादेर्बा-
धितत्वात्तदुत्तरकालं कर्मण एवाभावादिति भावः ।

एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानाधिकारादित्युक्तम् । (१)दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेऽपि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च "भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु त"इति प्रलापः । (२)शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपात्तानामुपरिष्टादवस्थास्वाभाव्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्य इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥
अबाधाच्च ॥ २९ ॥
अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥
शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते-'एष किल विचारविषयः-सर्वाणि खलु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति । तानि होचुः 'यदिदं लोकेऽजमा च श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमि'ति । (३)तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः-'न ह वा एवंविधं किं च नानन्नं भवती'ति । सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम् , किं च नानन्नं भवतीति । तत्र संशयः किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याङ्गतया(४) विधीयते, उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति । तत्र यद्यपि भवतीतिवर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते, तथापि यथा 'यस्य पर्णमयी जुहू'र्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या, तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवद्यथा विधौ । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते । गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामदेवविद्याङ्ग(५)भूतप्रमस्तस्त्र्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्ते,

उच्यते—(६)अशक्तेः कल्पनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

---

(१) नन्वेवं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिक्षाटनाद्यपि बाध्येत, तत्राह दृष्टार्थेष्विति । असक्तस्य-आसक्तिरहितस्य ।

(२) ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्मविदः कोपाद्यापत्तिरत आह शमेति । अहं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यत्नसाध्यमित्यर्थः ।

(३) इन्द्रियप्राणसंवादाख्यायिकया विवक्षितमर्थमाह तदनेनेति । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्देशात्तथैवोपासनाविधिः कल्पनीय इत्यर्थः । (४) प्राणविद्याङ्गतयेत्यर्थः ।

(५) उपमन्त्रयते सहिङ्कार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिङ्कारादिदृष्टिर्वामदेव्यविद्या ।

(६) अशक्तेरिति । सर्वान्नस्य पुंसाऽत्तुमसामर्थ्यात् , भवतेर्नानन्नं भवतीत्यत्र श्रुतत्वेऽपि भावयतेः कल्पनीयत्वात् , शास्त्रान्तरविरोधतः कल्पनाया अनुपपत्तेश्च प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनस्तुतिरिति कारिकार्थः ।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

(१) न तावत् कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमत्तुम् । इभकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्ठादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । (२)न चात्र लिङ इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात्, स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । (३)न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः, तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । (४)शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे, प्राणात्यय इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वम् । (५) तत्रोपाख्यानाच्च स्फुटतराविधिस्मृतेश्च सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसम्प्रतिविधानात्, न त्वन्यत्रेति । **इभ्येन (पृ० ८७९ पं० ४)** हस्तिपकेन, **सामिखादि**तानर्द्धभक्षितान्, स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः– कुल्माषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कस्मान्नानुपिबसीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे, कारणं चात्रोवाच—न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुल्माषानखादम् । कामो म उदकपानमिति स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति, (६)मटचीहतेषु कुरुषु ग्लायनशनायया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास ॥ २८–३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

(७)नित्यानि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतयाऽवश्यं कर्त्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाश्चावश्यम्भावनियमादनित्यता प्राप्नोति नित्यानित्यसंयोगश्चैकस्य न सम्भवति अवश्यानवश्यम्भावयोरेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोधः शक्योऽपनेतुम् । तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । (८)एतेनैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्याक्षिप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(९)सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।

---

(१) अशक्तिरिति कारिकांशं स्वयं विवृणोति न तावदिति ।

(२) कल्पनीयत्वादिति हेतुं व्याचष्टे न चात्रेति । लिङः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिस्तथात्र स्फुटतरा नास्ति पञ्चमलकारद्योतकाडादेरश्रवणादित्यर्थः ।

(३) शास्त्रान्तरविरोधात् इत्येतद् व्याचष्टे नचेति ।

(४) यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्विधिरिति, तत्राह शक्यत्वे चेति । ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं न वारयति, नहि प्राणात्यये सर्वान्नानुमतिमात्रेणान्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणात्यय इति चेति ।

(५) तद्दर्शनादिति सूत्रांशं व्याचष्टे तत्रेति । ननु सामान्यशास्त्रबाधको विधिरुपाख्याने न श्रूयतेऽत आह स्फुटतरेति ।

(६) एवमाख्यानमनुवर्ण्य भाष्यस्थां श्रुतिं व्याचष्टे मटचीति । मटच्यो–रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषाः ।

(७) यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्ववचनं स्तुतिरेवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विद्यार्थत्ववचनं स्तुतिरिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्यानीति ।

(८) ननु वाचनिकविनियोगभेदात्खादिरादेर्वीर्यार्थत्वं क्रत्वर्थत्वं च प्रथमतन्त्रे सिद्धं तद्वदत्र किं न स्यादत आहैतेनेति । वास्तवविरोधेनेत्यर्थः ।

(९) विधिं विना स्वभावत एव नित्यमनित्यं वा सिद्धं वस्तु अन्यथाकर्तुमशक्यम्, यथासिद्धरूपं

विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते, न तु साध्यरूपं, यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे। ते हि विध्यधीनत्वाद् विकल्पेते एव, न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः। तदिहैकमेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं, विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतया ऽनवश्यम्भावेपि 'काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते' इति न्यायादनित्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति(१)। तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किन्तूत्पत्तौ। कोऽर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणीति। अयमर्थः—सत्सु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये(२) व्याप्रियते, यथा सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति सत्स्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य वाहिकेति। "अविधिलक्षणत्वादि"ति। विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यङ्गैर्युज्यते न त्वविहितम्, ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य (३)विधेश्च ग्राहकत्वात्, अविहिते च तदनुपपत्तेः। (४)चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे। द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम्। उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजननद्वारेत्यधस्तादुपपादितम्। असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः। न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात्। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

यथा 'मासमग्निहोत्रं जुहतीति' प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'ति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्ते, उच्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयो-

---

विधितः कर्त्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि सम्पाद्यते तद्रूपं विधित एव ज्ञातव्यमिति विधिनाऽग्निहोत्रावश्यकत्वप्रतीतेर्न विरोध इत्याह सिद्धं हीति।

(१) यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयत्राविशेषान्नित्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा निविशते यथा वा 'यदि राजन्यं वैश्यं वे'ति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः यादृशो नित्यप्रयोगो विहितस्तादृशस्यान्यत्र प्रत्यभिज्ञानान्न पुनः प्रयोगावृत्तिर्नापि अनित्यतापत्तिर्नित्यप्रयोगस्येत्यर्थः।

(२) अविद्यानिवृत्तिरूपे। वाहिकेति। पुत्राणां भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु वाहकत्वमिति दृष्टान्तार्थः।

(३) ग्राहकं दर्शयति विधेश्चेति। अविहिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन प्रयोगविधिग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः।

(४) तर्हि विद्याविधिः कुतो नेष्यत आह चतसृणामपीति। एका हि प्रतिपत्तिः साङ्गाध्ययनप्रभवाऽन्या शास्त्रश्रवणजाऽपरा ध्यानरूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः, तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां विधानानुपपत्तिरित्युक्तम्।

गभेदः परं यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । (१)न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम्, किन्तु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुज्यानो न जुहुतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । (२)न च तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः, कालस्य चानुपादेयस्याविधेयत्वात् । (३)काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्येवानूद्यन्त इत्यैककर्म्यात्संयोगपृथक्त्वं सिद्धम् । स्मृतिरुक्ता(४) लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

यदि विद्यासहकारिण्याश्रमकर्माणि हन्त भो! विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम् अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्ते, उच्यते—नात्यन्तमकर्माणो रैक्वविधुरवाचक्नवीप्रभृतयः, सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि, कर्मणां च सहकारित्वमुक्तम्, आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु । "जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे"ति (पृ० ८८४ पं० ७) । (५)न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा, अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषधौरेयाणां विधुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेऽनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति । (६)ननु यथाऽधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि, तथेह जन्मन्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृतीनामित्यत आह "दृष्टार्था चे"ति । अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः,स चान्वयव्यति-

---

(१) ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकरणे श्रवणाद्युक्तमेकस्य कर्मणः काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः, यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वान्न विनियोगान्तरहेतुत्वं किन्तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति, नेत्यह नहीति । यत्र कर्मविधिस्तत्र स्वभावानपायादस्तु कर्मान्तरविधानं विविदिषावाक्ये तु विधिश्रवणाभावादनुवादमात्रत्वाद्विविदिषायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादींस्तस्यां विनियुञ्जानो न यज्ञादीन् भिनत्तीत्यर्थः ।

(२) यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मानुवादेन विविदिषासम्बन्धविधिः तदा कौण्डपायिनामयनेऽपि नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासविधिरापद्येत तत्राह नचेति ।

(३) ननु कालोऽपि विधीयते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह काले इति । अमावास्याकाले कर्मैव विधीयत इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यादौ कालविधिरुत्सर्गत इत्युक्तम् । (४) भाष्ये ।

(५) आश्रमकर्मापेक्षा विद्या फलप्रदेति वादी प्रष्टव्यः किं फले अपेक्षा उतोत्पत्तौ, नाद्य इत्याह न खल्विति । (६) द्वितीयमाशंक्य परिहरति नन्विति यथेत्यादिना ।

रेकासिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो (१)विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥

यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्याशङ्क्याह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम्, दैवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गमनाश्रमी न तिष्ठेतेत्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधिकरणम् । (२)पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु, रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति नियमं व्याचष्टे **"तथा ह्यत्यन्तमात्मानमि"**ति । (पृ० ८८५ पं० ११) अतद्रूपतामवरोहतुल्यताभावम्, व्याचष्टे **"तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्ये"**ति । अभावं शिष्टाचाराभावम्, विभजते—**"न चैवमाचाराः शिष्टा"** इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

(३)प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छिन्नशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः । सूत्रयोजना तु न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् 'अवकीर्णिपशुश्च (४)तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादि'त्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तन्न नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः ! आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्स्वरसतोऽसङ्कुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति(५) । 'साक्षात्प्रायश्चित्तं न पश्यामी'ति तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षा-

(१) प्रतिबन्धः, तदभावादनुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पत्तिरित्यर्थः । एतेन–प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोतीति भाष्यासङ्गतिरप्रतिषिद्धानामपि केषाञ्चिद्विद्योदयादर्शनादिति निरस्तम् ।

(२) यदा नाश्रमकर्माणि विद्यासाधनन्तदाऽऽरूढपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य कर्म किमु वक्तव्यमिति सङ्गतिरत्र बोध्या। पूर्वकर्मस्वनुष्ठानाचिकीर्षयेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे पूर्वधर्मेष्वित्यादिना ।

(३) प्रत्यवरोहोऽशास्त्रीय इत्युक्तम्, तत्करणे प्रायश्चित्तमस्ति नवेति चिन्तनायाधिकरणमारभ्यते। तत्र ब्रह्मचारित्वान्नैष्टिकस्यापि नैर्ऋतालम्भप्राप्तेः पूर्वपक्षाभावमाशंक्याह प्रायश्चित्तमिति ।

(४) तद्वदिति । यदाहवनीये जुह्वतीति आहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वात् उपनयनहोमा आहवनीये कार्या इति पूर्वपक्षे जैमिनीये सिद्धान्तितम् आधानं 'जातपुत्र आदधीते'ति वचनात्कृतदारस्य विहितमुपनयनकाले च दाराभावादाधानमप्राप्तकालन्तदभावाच्चाहवनीयाभावस्तस्माल्लौकिकाग्नाविति, एवमवकीर्णिपशुरपीत्यर्थः ।

(५) ननु प्रायश्चित्तसद्भावश्रुतिः सामान्यविषया, तदभावविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रबलेत्याशंक्याह प्रायश्चित्तमिति । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बाधयितुं सामान्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तास्मिंस्त-

त्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिर्निषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्तं प्रायश्चित्तादर्शनं तु यत्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णेजनैरपि एतैर्न सव्यवहार्यानं कर्तव्यमिति(१) । सूत्रार्थस्तूपपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपिरेवकारार्थे अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या वा प्रसिद्धिः सा ग्राह्या शास्त्रमूलत्वात् । (२)उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् ॥४२॥

यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णेजनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति । (३)तत्र दोषकृतत्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणाद् अनिबर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात्संव्यवहार्या एवेति प्राप्त, उच्यते—

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

(४)निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम्—कस्यचिदेनसो लोकद्वयेऽपि अशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैः, कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वेनसापादिता न शक्यापनेतुम्, (५)यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः—'विशुद्धानपि धर्मतो न सम्पिबेदि'ति । तथा च प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्'—(६)कामतः कृतमपि, बालघ्नादिस्तु कृतनिर्णेजनोपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायत इति वचनं च बालघ्नांश्चेत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

(७)प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्रर्त्विक्सम्बन्धे कर्मणः सिद्धे किं कामो याज-

---

दभावं बोधयितुं निषेधकल्पना, ततस्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयमतो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण नेयेत्यर्थः । (१) अन्यैर्व्यवहर्तृभिरवकीर्णिनि व्यवहाराभावे यत्नगौरवं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थ इति भावः । विप्रकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशात् सन्निकृष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्तभावस्मृतेस्तन्मूलत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ।

(२) ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृतिमूलैव, नेत्याह उपपादितं चेति ।

(३) सङ्गतिपूर्वकं पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(४) नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिन्दादर्शनात्तज्जन्यपापापूर्वे प्रायश्चित्तेन निवृत्तेऽपि तज्जन्याऽत्र लोके शिष्टासंव्यवहार्यत्वरूपाशुद्धिरनुवर्तते एव निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेरुपलम्भादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति निषिद्धेति ।

(५) संन्यासाश्रमच्युतेरैहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । विशुद्धानपीति । बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संपिबेत् । न व्यवहरेत् ।

(६) 'कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' इति पूर्वं याज्ञवल्क्यवचनं द्रष्टव्यम् । तदेव व्याचष्टे कामतः कृतमिति ।

(७) शास्त्रपौनरुक्त्यमाशंक्याह प्रथमे इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानि 'यदि कामयेत' इत्यादीन्यङ्गफलानि ऋत्विग्गामीनि तदेवोक्तवाक्येन फलसम्बन्धादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम्—यथा अहं वाहनीयादित्यादि तपो याजमानमेवं कामोऽङ्गफलमपि यजमानगामि अर्थसंयोगात्, यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधानफलस्य यजमानसम्बन्धबोधनात् । अत्राङ्गफलस्य याजमानत्वनिर्देशोऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थाद्त्विक्कर्तृकत्वमवगमयतीति पुनरुक्तिशङ्का न कार्या ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः ।

मान उतार्त्विज्य इति संशय्यार्त्विज्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलेष्विति निर्णीत- मिह त्वेवंजातीयकानि(१) चाङ्गसम्बद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येवोतार्त्विज्यानीति विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । (२)तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमा- नस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोऽधिकाराद्दत्विजां च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्थानी- यात्क्वचिदृत्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं, तस्य फलश्रुतेः तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमा- नमेवोपासनाकर्मेति(३) प्राप्त उच्यते ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥
श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

उपाख्यानात्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्बलवति सति बाधकेऽन्यथोपपादनी- यम् । (४)न चर्त्विक्कर्तृक उपासने यजमानगामिता फलस्यासम्भविनी तेन हि स परिक्रीत- स्तद्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः ॥ ४६—४७ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीय तद्वतो विध्यादिवत् ॥४७॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति । (५)यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाथ ब्राह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि । न चापूर्वत्वाद्विधेयं, तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोऽयं मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमि'त्यत्र, तस्यान्यतो विहितस्याय- मनुवादः । तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूद्यत इति युक्तम् ।

(६)भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं, ज्ञानातिश- यसम्पत्तिस्तु मौनम् तत्रैव तत्प्रसिद्धेः, आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यादिपदसन्निधानात्तस्मा- दपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । (७)एवं

---

(१) सदःकरणादिक्रत्वङ्गजातीयानीत्यर्थः ।

(२) ननु 'वर्षति हास्मै पर्जन्य' इत्यादौ यजमानपदाभावात्कथं याजमानत्वाशङ्का अत आह तत्रेति ।

(३) अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्यात् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति, तत उपासनफलभावो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति नयनं न बाधत इत्याभिप्रायः ।

(४) 'तं ह बक' इत्युपाख्यानं वाक्यशेषगतत्वान्निर्णायकं मापकं नापेक्षते, यस्त्वन्यत्र न्यायबाध उक्तस्तत्परिहारपरत्वेन 'तस्मै हि परिक्रीयत' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे नचेत्यादिना । तेन यजमानेन स ऋत्विक्परिक्रीतः सन् तद्गामिने फलाय घटते संपादयितुं युज्यत इत्यर्थः ।

(५) ननु बाल्येनेति विधिश्रुतेर्मौनेपि विधिः स्यादत आह यत्रेति । (६) सिद्धान्तमाह भवेदेवमिति ।

(७) मौनशब्दस्यानुवादित्वं परिहृत्य विध्यश्रवणादुक्तमविधेयत्वं परिहरति एवं चेति । तत्र तावत् अमुनिरिति साकाङ्क्षत्वान्निर्देशस्य तिष्ठासेत् इति विधिरनुषज्यते, मौनं निर्विद्येति सम्पाद्यत्वं च विधेयत्वं गमयतीत्यर्थः ।

च निर्वेदनीयत्वमपि विधान आञ्जसं स्याद् इत्याह-"निर्वेदनीयत्वनिर्देशाद्धि"ति (पृ० ८९१ पं० १४)। कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह-"तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो" भिक्षोः। पृच्छति-"कथमि"ति। विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः। उत्तरं तदधिकारात्-भिक्षोस्तदधिकारात्, तद्दर्शयति-"आत्मानं विदित्वे"ति। सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कयते-"नन्वि"ति। (पृ० ८९२ पं० १) परिहरति "अत आह पक्षेणेति"। विद्यावानिति न (१)विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाय्यभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिद्भेददर्शनात्संभव इत्यर्थः। विध्यादिर्विधिमुख्यः प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः (२)प्रधानविधेः पश्चादिति। तत्राश्रूयमाणविधित्वे ऽपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु यद्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति(३) चोदयति-"एवं बाल्यादिविशिष्ट"इति। अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

छान्दोग्ये बहुलायाससाध्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणां च केषांचिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचित्कदाचिदितराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम्—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

(४)वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठातारो वा पुरुषा भिद्यन्ते। तस्माद्द्वित्वेऽपि बहुवचनमविरुद्धम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

बाल्येनेति (५)यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते-

विद्याङ्गत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यत्तदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं (६)तदेव विधीयते। एवं च शास्त्रान्तराबाधेनाप्युपपत्तौ न

---

(१) साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह विद्यातिशय इति।

(२) समिदादेर्विध्यन्तरत्वे हेतुमाह प्रधानविधेरिति। अतोऽङ्गस्य विध्यन्तप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः।

(३) उपसंहरतीति। तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रम इति द्योतितं भवति, तच्चानुपपन्नं बाल्यप्रधान आश्रमान्तरे सतीत्यर्थः।

(४) वैखानस-औदुम्बर-बालखिल्य-फेनपेति चतुर्विधा वानप्रस्थवृत्तिर्बोध्या।

(५) ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह यावदिति। यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेतिश्रुतेरवगमान्न सङ्कोचो युक्त इत्यर्थः।

(६) तदेवेति। यद्यपि केवलायां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धः तथापि कामचारादिमति बाले

शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह—"सर्वापेक्षा चे"ति (पृ०८९४पं०१८)। किं श्रवणादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति। (१)यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति तथा च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात्, 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि'ति च स्मरणाद् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते। तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम्। यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमेन(२)वा विद्यासाधनत्वम्। श्रवणादीनां त्वनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम्। न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम्। नहि कुम्भदिदृक्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय। तस्मादैहिक एव विद्योत्पादो नानियतकालः। श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूतः। इत्थंभूतानि नाम श्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति।

एवं प्राप्त उच्यते-(३) यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धिद्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा वोपयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात्। तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति। पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेव कामयिष्यन्ते, तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्कुशत्वादिति ॥ ५१ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः। तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते। न च मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भाव-

---

भावशुद्धिरस्ति, तावन्मात्रपरतया बाल्यशब्दः सङ्कोच्यत इत्यर्थः। श्रोषिविध्यनुग्रहरूपं सङ्कोचहेतुं प्रदर्शापरं तद्धेतुमाह एवं चेति। (१) संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते यद्यपीति।

(२) श्रवणादिप्रवृत्तिप्रत्यूहोपशमेन। यज्ञादीनां श्रवणादिघटकत्वात् घटितेषु श्रवणादिषु विद्ययाऽवश्यं भवितव्यमित्यैहिकत्वनियम इति भावः।

(३) यथा श्रवणादिस्वरूपनिष्पत्त्यर्थं यथा सत्त्वशुद्धिविघ्ननिरास आवश्यकस्तथा श्रवणादिभिर्विद्योत्पत्तयेऽपि तत्र च यज्ञादिभिः सत्त्वशुद्ध्याद्युत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तरैः प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धसम्भावना 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य' इत्यादिश्रुतेः, अतोऽनियतफलयज्ञादिसापेक्षत्वाच्छ्रवणादेरविधेयस्याप्यनियतफलत्वमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति यत एवेति।

नियमात् (१) सत्यप्यारब्धविपाककर्मप्रक्षये । तस्मान्मुक्तावेव (२)रूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतश्चोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते—

मुक्तेस्तत्रतत्रैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च । (३) साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । (४) न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्मविशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत् । न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरोत्पादानुत्पादाव-न्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अप्यैकरूपत्वेन श्रुतेः । (५) सगु-णायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । (६)न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति, आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्ट-त्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ५२

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
अध्यायश्च समाप्तः ॥

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे(७) शक्याः ।
मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम् ॥
(८)शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वह-
न्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति ।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट-
द्वेदान्तार्थविवेकवाञ्छितभवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

---

(१) ननु विद्यावतोऽपि शरीरधारणात्कथं मुक्तिरत आह सत्यपीति ।

(२) रूपतः-स्वरूपतः । स्यातामिति । तथाच सातिशयत्वात्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थोऽत इत्यस्या-क्षेप इत्यर्थः । तथाच मोक्षः सातिशयः विलम्बिताविलम्बितसाधनसाध्यत्वात्कर्मफलवदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः । (३) उपपत्तिमाह साध्यं हीति ।

(४) ननु मा भूत्स्वरूपावस्थानरूपायां मुक्तौ सातिशयत्वमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां तु स्यादित्यत्राह नचेति । विरोधिकार्योदय एव पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य क्लेशादिक्षयो विद्याजन्मेति सामानाधिकरण्यम् । विद्याजन्मरूपोऽविद्याध्वंस एकरूपः । निवर्त्यविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेष इत्यर्थः । तर्हि स एवास्तु तत्राह नचेति ।

(५) द्वितीयानुमाने सगुणविषयत्वरूपमुपाधिमाह सगुणाया इति । तत्कार्यस्य-विद्याकार्यस्य ।

(६) बाधितत्वमप्याह नचात्रेति ।

(७) मत्सरिणः, श्रवणाय प्रवर्तयितुं न शक्याः, तत्र हेतुर्मत्सरेति ।

(८) सनातनाख्यछात्रकृतां वाचस्पतिमिश्रस्तुतिं तत्प्रीतये स्वीयप्रबन्धे निबध्नाति शङ्के इति । यस्मा-द्वाचस्पतिकृतव्याख्यानाविज्ञातवेदान्तार्थज्ञानतत्त्वसाक्षात्कारवत्त्वे दूरीकृतस्वर्गादिसंसाराशाहसर्वेऽपि लोका अतो न तदाऽऽक्रमजभयमिन्द्रस्येति श्लोकाभिप्रायः ।

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण(१) विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह—"तृतीयेऽध्याय" इति (पृ०८९९पं०७)। मुक्तिलक्षणस्य(२) फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तु ततो ऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात्। (३)यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्ते—

उच्यते—(४)यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादाविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिविभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् (५)अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमानात्(६)तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति। न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम्। नचैतान्यनावृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवते तादृशानुभवाय कल्पन्ते। न चात्रासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति। न खलु पित्तोपहतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारोऽन्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेनाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति। अतद्वतो नरान्तरवचांसि वोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतोऽपि थूत्कृत्य गुडत्यागात्। तदेवं दृष्टार्थत्वाद्ध्यानोपासनयोश्चान्तर्णीतावृत्तिकत्वेन लोकतः प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ॥१॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—"अत्राह भवतु नामे"ति (पृ० ९०१ पं० ११)। (७)साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नासाध्ये, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते, तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या। तदिदमुक्त"मात्मभूत"मिति। आक्षेप्तारं प्रति शङ्कते—"सकृच्छ्रुता"विति। अयमभिसन्धिः—(८)न च ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति तया सहानुवृत्तेरविरोधात्, विरोधे वा तस्य नित्यत्वान्नाविद्योदीयेत कुत

---

(१) अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेण।

(२) ननु ज्ञानार्थकत्वाद्दृष्टफलेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवदविधेयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिसिद्धौ कथं सकृत्प्रयोगशङ्का तत्राह मुक्तिलक्षणस्येति। पूर्वपक्षी मुक्त्यर्थत्वात् श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं विधेयत्वं च मन्यते विधिषु चावृत्त्यश्रवणात्सकृत्प्रयोगशङ्केत्यर्थः।

(३) श्रवणादिवदहंग्रहोपास्तिषु सकृत्प्रयोगमाह यत्रेति।

(४) अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते, श्रवणादेर्वा विद्यासाधनत्वम्। नाद्य इत्याह यद्यपीति सिद्धान्ती। विद्योत्पादविरोधितयेति समुच्छेदे हेतुः। अनेनाविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वादहिविभ्रमवदित्यनुमानं सूचितम्। (५) न द्वितीय इत्याहान्वयव्यतिरेकाभ्यां चेति।

(६) ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थसाक्षात्कारत्वात् षड्जादिसाक्षात्कारवदित्यनुमानात्।

(७) अहङ्ग्रहोपास्तिषु यस्य स्यादद्धेति वचनादुपासनसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते ततस्तत्रावृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कार इत्याह साध्ये इति।

(८) ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथनासिद्धौ किमावृत्त्या अत आह नचेति।

एव तु तेन सहानुवर्तेत, तस्मात्तन्निवृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः, तथा च प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेप्ता सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण(१) प्रत्यवतिष्ठते—"नावृत्तावपी"ति (पृ० ९०२ पं० १) । न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोऽप्यावर्तमानः साक्षात्काररप्रमाणं स्वविषये जनयति, उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं–ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—"न केवलं वाक्य"मिति । आक्षेप्ता दूषयति—"तथाप्यावृत्त्यानर्थक्य"मिति । वाक्यं चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभवति, तथासति कृतमावृत्त्या, सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते—"अथापि स्यादि"ति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरुपास्यते । सा हि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनेव स्त्रैणस्य पुंस इति । आक्षेप्ताह—"नासकृदपी"ति । (२)स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा ? न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुमर्हतः, न खलु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरो जायते, न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वपक्षमुपसंहरति "तस्माद्यदी"ति । आक्षेप्ता (३)आक्षेपान्तरमाह—"न च सकृत् प्रवृत्ते" इति । कश्चित् खलु शुद्धसत्त्वे गर्भस्थ इव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति, ततो प्यावृत्तिरनर्थिकेति । आतश्चा(४)वृत्तिरनर्थिका यन्निरंशस्य ग्रहणमग्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह—"अपि चानेकांश"इति । समाधत्ते—"अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमि"ति (पृ० ९०३ पं० १) । अयमभिसन्धिः । (५)सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं बुद्धिवृत्तिं समाधत्ते । सा च नानुमानितवह्निसाक्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं तदानीं वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्सदातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकृषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम् , (६)नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते, जीव एव

---

(१) वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रमामुपेत्य तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेण ।

(२) यद्यप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शङ्कितम्, तथाप्यन्यतरोपकृतावन्यतरत्करणमिति वक्तव्यं, करणप्रयुक्तं च प्रतीतेरापरोक्ष्यं यथा प्रत्यभिज्ञायाम्, तत्र किं शास्त्रयुक्त्योः करणत्वं भावनाया वेति विकल्प्य दूषयति स खल्वयमित्यादिना ।

(३) आवृत्तानावृत्तशास्त्रयुक्त्योः परोक्षज्ञानजनकत्वान्न साक्षात्कारहेतुत्वमित्युक्तमधुनाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वमभ्युपेत्यापि अभ्यासवैफल्यमाह पूर्वपक्षीत्याहाक्षेपान्तरमिति ।

(४) अवश्यं च ।

(५) अपरोक्षप्रमोत्पत्त्यर्थं आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपकार्यप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावात् । नाद्यः, सोपाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया क्लृप्तशक्तेर्मनस एव शास्त्रयुक्त्यभ्यासवासितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादित्याह सत्यमित्यादिना ।

(६) ननु जीवस्वरूपस्य सदातनमापरोक्ष्यं भवतु तद्याथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादेः परोक्षत्वात्तद्भावनाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह नहीति ।

तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । (१)न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणेक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति । "यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेवे"ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । "यस्तु न शक्नोती"ति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । "नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामे"ति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्तत्वतारतम्यम् , तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः । तदेवं वाक्यमात्रस्या(२)र्थेपि न द्रागित्येव प्रत्यय इत्युक्तम् , तत्त्वमसीति तु वाक्यम(३)त्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे ज्ञाने द्रागित्येव प्रवर्तते, किन्तु बिलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह—"अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये"ति । स्यादेतत् , पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते, ब्रह्म तु निरंशत्वेनासंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क्रमवती प्रतीतिरिति सकृदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्युक्तमित्यत आह—"यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश"इति (पृ० ९०४ पं० १) । निरंशोऽप्ययमपरोक्षोप्यात्मा तत्तद्देहाद्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्ष इव । ततश्च वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते । ततिकमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या इत्यत आह—"तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः"। एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती(४) भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति । शङ्कते—"सत्यमेवमि"ति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः, दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्यबाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतुमित्यर्थः । निराकरोति—"न देहाद्यभिमानवदि"ति । नहि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्येतावता तात्त्विकत्वम्, देहात्माभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । उक्तं चास्य तत्रतत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा, नहि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मास्तेषां ततोत्यन्तभिन्नानां(५) तद्धर्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरश्वस्य धर्मः (६)सम्बन्धस्यापि व्यतिरेका-

(१) एव चेदुपाधिविरहस्य जीवान्यत्वात्परोक्षतया निरुपाधिब्रह्मापरोक्षप्रतीतिभ्रमः स्यान्नेत्याह नचेति । नन्वेवं संसारदशायामिव मोक्षेपि जीवरूपभावे शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यापत्तिरत आह तस्मादिति । अयं भावः—अविकलानधिकेऽवभासमानेपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपप्रवृत्तिस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेकेण न भ्रमनिवृत्तिर्यथा देवदत्ते तदैक्ये चाभिज्ञासिद्धेप्यन्योयमन्यः स इत्यारोपः सोयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया विना न निवर्तत इति । (२) परोक्षार्थकस्य ।

(३) वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा तत्त्वम्पदार्थविवेकद्वारा वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानोत्पादनेप्यावृत्त्युपयोग उच्यत इत्याह अत्यन्तदुर्ग्रहेति । (४) दीर्घकाल–नैरन्तर्य–सत्कारवती ।

(५) इदमुपलक्षणमभिन्नानामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(६) नन्वश्वस्य गोऽधर्मत्वं नान्यत्वात्किन्तु गव्यसमवेतत्वात्' दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवेतत्वाद्धर्मा इत्याशङ्क्य, सम्बन्ध एव वास्तविको नास्तीत्याह सम्बन्धस्यापीति ।

व्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां च विचारासहत्वात्, (१)भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्रासम्भवादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं "देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वा"दिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह–"सुषुप्तादिषु चे"ति । स्यादेतत्, कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्युपगमो यावता 'द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवा(२)वृत्तिर्विधास्यत इत्यत आह– "तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादि"ति (पृ० ९०५ पं० ६) । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते(३), न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः(४) प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधानमङ्गेन विहन्ति, वरो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानं प्रधानम्, तमुद्वाहेन कर्मणाङ्गेन न विघ्नन्तीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याय्यते । यथाहुः–'चोदना हि भूतं भवन्तमि'त्यादि शाबरं वाक्यं व्याचक्षाणाः–कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकं मवगमयतीत्याशंक्याह । "नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोहमि"ति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र । प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादान्मुक्तिविहन्तृत्वमेवास्येत्यभ्युच्चयमात्र(५)मत्रोक्तमिति ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

(६)यद्यपि 'तत्त्वमसी'त्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति, तथापि तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्याया 'मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मे'त्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम् । (७)न च यथा समारोपितं सर्पत्वमनूद्य रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधीयते इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि(८) सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणमिह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासम्भवाज्जीवो जीवो

---

(१) ननु दुःखादयो नात्यन्तभिन्ना आत्मनः किन्तु भिन्नाभिन्ना इत्याशङ्क्याह भेदाभेदयोश्चेति ।

(२) सम्पदादिविषयैव ।

(३) आत्मस्तुतिद्वारा दर्शनं पुरुषप्रवृत्त्यतिशयविषयत्वमापद्यत इत्यर्थः ।

(४) तत्त्वमसिवाक्यात् ।

(५) समन्वयसूत्रोक्तयुक्त्या वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृशब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्ध्यति तथाभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः ।

(६) शब्दादेव प्रमित (अ० १ पा० १ सू० २४) इत्यत्र श्रुतिभिर्ब्रह्मजीवैक्ये निर्णीतेपि विरुद्धार्थत्वादुपचरितश्रुतिविषयत्वाभिप्रायेणाशङ्कत इत्याह यद्यपीत्यादिना ।

(७) जीवपरविभागस्याध्यस्तत्वादविरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासायोगमाह नचेति । (८) दीर्घतरे ।

ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसम्भवे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्वचनं तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमतिदवीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरविरोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः, न च मानान्तराविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये(१) । (२)निरंशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदंशस्याग्रहणाद्विभ्रम इव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम्—"**यद्येवं प्रतिबुद्धोसि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोध**" इति (पृ० ९०८ पं० १) अन्येप्याहुः—

यद्यद्वैतेन तोषोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।

अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

(३)यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते 'ऽहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वा'दद्वितीयत्वमि'ति श्रुतेश्च । (४)जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः । यथायथा यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । "**ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमि**"ति । (५)उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम्, घटशरावोदञ्चनादीनामिव मृद्विकाराणां मृदात्मकत्वम्, तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां क्वचित्कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्भेदप्रपञ्चप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम् । (७)अहंकारास्पदस्य

---

(१) प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

(२) यथाऽऽकाशस्य निरंशस्याप्युपाध्यवच्छेदभेदाद्ग्रहणाग्रहणे इत्यर्थः ।

(३) पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमस्तु मनआदिष्वब्रह्मामिति ब्रह्मभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्येत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यथाहीति ।

(४) ननु मनआदिषु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेरध्यासे तदात्मकाकाशादिदृष्टिः कुतो नेत्यत आह जीवेति । आकाशादिः स्वरूपेण कल्पितो जीवानान्तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः । अविद्यादर्पणा-अविद्योपाधिकाः ।

(५) पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमतिः कार्येत्युक्तत्वाद्ब्रह्माभिन्नानामादावप्यहंमतिर्विधेयेत्याहोपपन्नं चेति ।

(६) अत्र मनआदावात्मत्वदृष्टिः श्रुतिबलादाशङ्क्यते अर्थाद्वा, नाद्यः, इति वदन् पूर्वाधिकरणाद्वैषम्यमाह न तावदिति ।

(७) द्वितीयेपि किं मनआदिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्माभिन्नजीवविषयाऽहंदृष्टिराशङ्क्यते किंवा प्रतीकानां ब्रह्मविकारत्वेन तदभेदाद्ब्रह्मणि चात्मत्वप्रतीतेः प्रतीकेष्वहंदृष्टिरापाद्यते, प्रथममाशङ्कते अहङ्कारास्पदस्येति ।

ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि अहङ्कारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत्। न,(१) एवमा-
दिष्वहमित्यश्रवणात्। ब्रह्मात्मतया त्वहंकारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्येव तद्विकारान्तरस्या-
प्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषूपासनप्रसङ्गः। तस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मा-
त्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं 'यावद्वचनं वाचनिकमिति' न्यायान्नाधिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात्। न
च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम्, तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमन-
र्थकं विश्वमिति वाच्यम् यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति। न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम्,
मुख्यार्थमनोग्रहणं युक्तम्, मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अयोगात्, आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां
चानर्थक्यापत्तेः। "नह्युपासकः प्रतीकानी"ति। अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीना-
मात्मत्वेनाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः। "प्रतीकाभावप्रसङ्गादि"ति।
(२)ननु यथावच्छिन्नस्याहङ्कारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि
भविष्यतीत्यत आह—"स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामि"ति (पृ०९०९पं०१)।
(३) इह हि प्रतीकान्यहङ्कारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तत्त्वम-
सीत्यादावहङ्कारास्पदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापन इवाहङ्कारास्पद-
स्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते। किमतो यद्येवम्, एतदतो भवति—प्रधानीभूतानां न प्रती-
कानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति। (४) अपि च—"न च ब्रह्म-
ण आत्मत्वादि"ति। नह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्व-
मस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत
भिन्नप्रकरणत्वात्तथा च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न
ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः। "अतश्चोपा-
सकस्य प्रतीकैः समत्वादि"ति। यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि
तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारास्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि(५) ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रस-
वसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्म-
ण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु। न चैवंविधेऽवधृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्टे
इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

(१) यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहम्मतिरभिमता तर्हि ब्रह्मणीव तां वेदः श्रावयेत् न चैवमित्याह नेति।
(२) स्वयमेवोद्भाव्य दूषयिष्यतीत्युक्तामिदानीं निराकरोति ननु यथेत्यादिना।
(३) जीवलयादन्नादिलयस्य वैषम्यमाह इह हीत्यादिना।
(४) न च ब्रह्मण इति भाष्यगतचशब्दार्थमाहापि चेति। पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन सह समुच्चय इत्यर्थः।
(५) यथा पूर्वत्र ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टेर्नामादिषु करणे घटादिदृष्टेरपि प्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गान्न प्रतीकेष्व-
हम्मतिक्षेप इत्युक्तमेवमिहापि यद्यादित्यादिषूपास्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमभिमतं तदा चेन्न उपास्यमाने मैवात्
फलप्रसङ्गाद्ब्रह्मैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह ब्रह्मण इत्यादिना। प्रयोजनवत्तया
ब्रह्मणः संस्कारपेक्षत्वात्तत एव च प्रधानत्वात्तद्वाचिब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाद्ब्रह्मैवेत्यादिदृष्टिभिः सं-
स्कार्यमित्यर्थः।

(१)सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क्वचित्कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः, (२) चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याधाराधिता यद्यपि-देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । (३) क्वचिद् द्रव्यस्य यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेते'ति(४) । तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति किंवाऽऽदित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि"ति (पृ०९१७पं१७) । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह—"प्राथम्याच्चे"ति (पृ०९११पं०१) इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वर्त्स्यति यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात्, तथा चेतिपरत्वमनर्थकम् तस्मादितिना(५) स्वार्थात्प्रच्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । (६)न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमितिपरः शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह "इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये'ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वध्यस्येरन्नि"ति (पृ०६१२ पं०९) । सत्स्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलव(७)त्तथा चादित्यादिमतिभिर्यद्युद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिहविर्भिः

(१) यथा राजपुरुष आगत इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतीयते किन्तु पुरुषस्य तथाऽत्रापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपासितकर्मेति वक्तुं श्रौतदृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) इदमैहिकफलककर्मोदाहरणम् ।

(३) आदित्यादिद्रव्यस्य प्राधान्यसिध्यर्थं दृष्टान्तान्तरमाह क्वचिद्द्रव्यस्येति ।

(४) यैर्व्रीहीनित्यादिशब्दैर्द्रव्यं सञ्चिकीर्ष्यत इति प्रतीयते तत्र क्रिया प्रोक्षणाद्यात्मिका गुणत्वेन प्रतीयेतेत्यर्थः ।

(५) इतिशब्देन । स्वरूपंति । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्परं ब्रह्मेति शब्द इति वा द्वावर्थाविति शब्दाशिरस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयेते इत्यर्थः ।

(६) उपासितिविधिसिद्धये शब्दपरत्वं दूषयन्नाह नचेति । य आदित्यः स ब्रह्मेति अयंशब्द इति सामानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिपरत्वमपि न युक्तं या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्यर्थस्य विरुद्धत्वादत आह गौरितीति । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौरितिप्रतिपद्य बाधोत्तरकालं वदति गौरिति मेभवत् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः ।

(७) भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकम्, सिद्धरूपादित्यादिदृष्टयध्यासेऽप्युद्गीथादिगतक्रियात्वभावस्यानपायात्तत्फलसिध्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह तथाचेति । शुक्त्यादौ रजतबुध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहारप्रतिबन्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्योद्गीथादिगतक्रियात्वमभिभूयेतेत्यर्थः ।

कर्मरूपाण्यभिभूयेरन् । एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कुतः फलमुत्पद्येत । (१)आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्ट्यावुद्गीथादिषूद्ध्योपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्ताग्नौ च सामदृष्टिः, साम्नि पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । तस्मादप्येतदेव युक्तमित्याह—"तथा चेयमेवे"ति । उपपत्त्यन्तरमाह—"अपि च लोकेऽपी"ति । एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते—"प्रथमनिर्दिष्टेषु चे"ति (पृ०९१३पं०१) । सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते—"आदित्यादिमतय एवे"ति । (२) यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत, नह्यादित्यादिभिः किंचित्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेद् आदित्यादिमत्या विद्ययोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति—"भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवामि"ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति—"तेष्वपी"ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाव पर्याप्तो मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किञ्चित्फलोत्पादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति, तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । 'फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामि'ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह--अपि चोमिति । (३) स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूक्तं सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामत आह—"आदित्यादिभावेनापि दृश्यमानानामि"ति (पृ० ९२४ पं० २) । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्मरूपमभिभूयेतापि तु माणवक इवाग्निदृष्टिः केनचित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वा, तथेहापि । नहीयं शुक्तिकायां रजतधीरिव बहिर्धीर्येन माणकत्वमभिभवेत्, किन्तु गौणी, तथेयमप्युद्गीथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः । "तदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्विमे"ति । (४) अन्यथापि लक्षणोपपत्तौ न ऋक्सामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः ।

---

(१) उद्गीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदित्यादिषु पुनरिति । अत एवेति । अत्र हेतुवाक्ये 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामे'त्यत्र पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्येऽभिहितेति ज्ञापयति, आरोप्यवाचकशब्दस्यैव वन्ह्यादेर्माणवकादावुपचारदर्शनादित्यर्थः ।

(२) उद्गीथादीनां क्रियात्वात् प्रकृतज्योतिष्टोमाद्युपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च तान्येवादित्यादिमतिभिरातिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह यदीति ।

(३) भवन्तूत्कृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रियारूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्दृष्टेः फलं भवेदित्याह स्वयमेवेति ।

(४) अन्यथापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी वृत्तिर्दौर्बल्यात्, तथाच ऋक्सामसम्बन्धमात्रं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगे कारणम्, सम्बन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपीत्यर्थः ।

(१) अक्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह—"इयमेवर्गि"ति। (२) लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्साम्नामुपास्यत्वमवगम्यते। तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः। तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत(३), साम्नेति लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथंचिन्नीयते, अगारे गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत्। तेनोक्तन्यायानुरोधेन(४) सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथा श्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या। लोकपृथिव्यादिबुद्ध्या पञ्चविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते। (५)ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्कारप्रस्तावोङ्कारोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह "तत्रापी"ति। तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः। साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम्। तथा च श्रुतिः 'साधुकारी साधुर्भवती'ति। (६) हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिङ्कारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवीहिङ्कारः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति ॥ १० ॥

(७)कर्माङ्गसम्बन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्सम्बन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या, यत्र त्वासीनस्य, तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति। नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः। यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यम्—यथा प्रतीकादि, यथा वा सम्यग्दर्शनमपि(८) तत्त्वमस्यादि तत्रैषा चिन्ता। तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम्। (९)ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा

---

(१) अन्यथोपपत्तिमप्याहाक्षरन्यासेति।

(२) 'लोकेषु पञ्चविधमि'त्यादिभाष्यतात्पर्यमाह लोकेष्वित्यादिना।

(३) परिकल्पनामाभिनयेनाह साम्नेतीति। सप्तमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाहागारे इति। अगारे गृहे गावो वास्यन्तामितिप्रयोगे गवां सञ्चारेणागारं पवित्रीक्रियतामितिसप्तमीं भङ्क्त्वा कर्मत्वं लक्ष्यते एवमन्यत्रापीत्यर्थः। (४) सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन।

(५) यत्र द्वितीयासप्तम्यौ भवतः तत्र श्रुतिद्वयभङ्गगौरवपरिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्भवतु यत्र तूभयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तत्रान्यतरश्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोस्समत्वात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह नन्विति।

(६) निर्देशविरोधमाशङ्क्य परिहरति हिङ्कारानुवादेनेति। हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्नि पृथिव्यादिदृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः स्यात् तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः स भञ्जनीय इत्यर्थः।

(७) अङ्गावबद्धोपासनचिन्तान्ते सिद्धं तत्पर्युदासमादायेतरेषूपासनेष्वासननियमाचिन्तनात्सङ्गतिमभिप्रेत्य विषयं परिशिनष्टि कर्माङ्गेति।

(८) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः।

(९) ध्यायतिश्चेत्यादिभाष्यमाक्षिपति नन्विति। भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः बकादिष्वपि ध्यानस-

तिष्ठतो न भवति, न भवतीत्याह--आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥ ७—१० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

(१)'समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जित'इत्यादिवचनान्नियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यात्क्वचित्कश्चिदाशङ्कते । तमनुगृहीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत्, अविशेषात् । (२) नह्यत्रास्ति वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥ ११ ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

अधिकरणविषयं विवेचयति"तत्र यानि ताव"दिति । अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं(३) हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसम्बन्धमवबोधयति तस्यैव कर्मण्यस्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वान्नास्तीह तिरोहितमिव किंचनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । (४) नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसमाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते-सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा ऽतीन्द्रियफलानामुपासनानाम् । (५)तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति, किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण, नहि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्ता, तस्मादा प्रायणं प्रत्ययावृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् "प्रत्ययास्त्वेत"इति । तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया 'स यथा क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति तावत्क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसंभवती'ति । क्रतुः सङ्कल्पविशेषः । स्मृतयश्चोदाहृता इति ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् १३

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतदध्यायगतफलविषया चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षा-

---

भावादत आह प्रयुज्यते इति । असाववस्था । किं तिष्ठतो न भवति अपितु भवत्येव तिष्ठतोऽप्यैकाग्र्यसम्भवादित्यर्थः । (१) ननु 'समे शुचावि'तिदेशनियमस्य श्रुतत्वात्कथं विचारावसर इत्यत्राह सम इति ।

(२) यदुक्तमङ्गोपास्त्यातिरिक्तोपास्तिर्दिगादिनियमवती वैदिकानुष्ठानत्वाद्वैश्वदेववदिति तत्र श्रुतदेशादिमत्त्वमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे नह्यत्रेति ।

(३) तस्या इति । शास्त्राविषयत्वादिति शेषः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं विध्यविषयत्वं च दृष्टफलत्वेनोपपादयन्नाह शास्त्रं हीति ।

(४) अहङ्ग्रहोपास्तीनामदृष्टार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानाद्वैषम्यतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह नन्वेवमित्यादिना ।

(५) ननु तर्हि कर्मवदेवोपासनान्येव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तरे आक्षिपन्ति तथान्त्यकालिकं स्वफलसाक्षात्कारमप्याक्षिपन्तु किं प्रायणान्तावृत्त्येति, तत्राह तानीति ।

द्विपरीतफलं दुरितं (१)बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि चापूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपरतेऽपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राङ् नाविरन्तुमर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति साम्प्रतम्, प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात्तद्विधानस्य(२) चैनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरितनिबर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति-'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति । (३)यदि पुनरपेक्षितोपायतात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षाया दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निबर्हणफलः कल्पेत । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिबर्हणसामर्थ्ये प्रमाणमस्ति, मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । (४)शास्त्रप्रमाण्यात्सम्भविष्यति असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति, (५)योगर्द्ध्यैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुज्यार्द्धेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते,

उच्यते—(६)व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि, तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केनचित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानाम(७)प्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव(८) तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते, नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः

---

(१) विपरीतफलत्वमेवाह बन्धनफलमिति ः

(२) ननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्याद्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलपापवतः प्रायश्चित्तविधिवशात् प्रायश्चित्तस्य पापानिवृत्त्यर्थता कुतो नेष्यत आह तद्विधानस्य चेति । एनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नधिकारिणि प्राप्ते तद्विधीयते यथा गृहदाहवति प्राप्ते क्षामवतीष्टिः, अधिकारिव्यावृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः ।

(३) निष्पन्नगृहदाहादेर्निष्पादयितुमशक्यत्वादाधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वमस्तु पापनिवृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वादिष्टसाधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफल इत्याशङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह यदीति ।

(४) अथ देशाद्यपेक्षत्वे मोक्षोऽनित्यः स्यात्तदा प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रेति ।

(५) यदि चैकेन देहेनाविषमकर्मफलभोगो नानुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगर्द्ध्यैव वेति ।

(६) न प्रबलत्वादेव दुर्बलं बाधते किन्तु विरोधसत्त्वे न चेह स इत्याह सिद्धान्ती व्याख्यायेतेति ।

(७) नन्वैश्वर्यफलानां सगुणविद्यानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आहोभयेति । वाक्यद्वयेन 'तद्यथेषीकातूलं, सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती'त्यादिवाक्यैर्विद्याया उभयसंयोगस्याविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।

(८) पापं ज्ञाननिवर्त्यमध्यस्तत्वाद्रज्जुसर्पवदिति तत्स्वभावालोचनादिति भावः ।

फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्व-
साक्षात्कारे प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषात्किञ्चित्कालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्त एव । (१) अमु-
मेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्र-
तया कथंचिद्व्याख्यानमर्हन्ति । ननूक्तं सम्भविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणो-
पभोगाद्वा योगर्द्धेः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि
क्षपयित्वा मोक्षं संपत्स्यत इत्यत आह--"एवमेव च मोक्ष उपपद्यत" इति ।
अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्याः,
भुञ्जानः खल्वयमपरानपि सञ्चिनोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः(२) क-
र्मान्तराण्यसञ्चिन्वानः क्षेष्यतीति साम्प्रतम्, कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तु-
मसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेष्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षस-
म्भवः । ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो
ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह--"न च
देशकालनिमित्तापेक्ष" इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो
हि सः, न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं
खलु मोक्षोऽभ्युपेयते, ज्ञानस्य चानन्तरभाविनी ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमा-
दधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य
स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं
भवेत् । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्य-
द्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेपः पाते तु ॥ १४ ॥

रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो
अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन(३)
ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधान्नोच्छेद्योच्छेत्तृभावो
युक्तः, धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन
ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेष-
युज्यते । (४)पाप्मनश्च विशेषतो
विधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन लोकतः सिद्धेः, यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यती-
त्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । 'उभे ह्येवैष एते तरतीति' च यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन
दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति च सामान्यवचनं 'सर्वे पाप्मान'
इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेष उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्कृतस्यैव
क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिदिश्यते-(५)नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिद्

---

(१) न्यायसिद्धार्थे लिङ्गदर्शनमाहामुमेवेति । उक्तविद्यासामर्थ्यवक्ष्यमाणमोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्या-
मुपबृंहिताज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसम्बन्धनिर्देशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तिर्बली-
यसीति भावः ।

(२) आसक्तिरहितः । (३) शास्त्रोपदेशानपेक्षत्वेन ।

(४) धर्मस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वभावविरोधाद्वा शास्त्रान्निवृत्त्यवगमाद्वेति विकल्प्य प्रथमं निरस्यति पाप्म-
नश्चेत्यादिना । (५) ज्ञानसुकृतयोः स्वभावाविरोधाभिप्रायेण सिद्धान्तयति नो खल्वित्यादिना ।

दृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तृभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेपीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात्। एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्नहि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलानलादीनाम्। (१)न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात्। एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि प्रतीतव्यम्। ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत्। नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च। दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः, तद्यथा पुण्यपापे अनुक्रम्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्त इत्यत्र, तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम्॥१४॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः॥ १५॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ, हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोरप्यविशेषेणैव विनाशः स्यात्, कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात्, तन्निबन्धनत्वाच्च विनाशस्य। (२)न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः, वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः, मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तु सन्तीति कस्यानुवृत्तिः। न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे यथानुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम्। (३)तत्रापि सर्पासत्त्वेपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः। अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तेत। न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः। न च 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत' इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता। नह्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा। यथा लोक एतावन्मे चिरं यत् स्नातो भुञ्जानश्चेति। नहि तत्र स्नानभोजने अवधित्वेन विधीयेते किन्तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते। उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्ते,

अभिधीयते—(४)यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽनाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधी। तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं सम्पादितजात्यायुर्विततपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं, तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तप्रवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां हिर-

---

(१) यद्यदत्तफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तद्विधेर्वैयर्थ्यं स्यादत आह नचेति।

(२) ननु निवृत्तेऽपि सर्वकर्मणि तत्संस्कारात्कर्मानुवृत्तिः स्यादत आह नचेति।

(३) वस्तुन एव संस्कारद्वारानुवृत्तिरितिव्याप्तेर्व्यभिचारमाशङ्क्योत्तरमपि तत्रापीति। रज्जुसर्पविषयज्ञानस्यास्माकं सत्यत्वात्तज्जन्यभयादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता, प्रस्तुते तु वैषम्यमित्याह अत्र तु नेति। न मायेति भ्रमनिषेधः।

(४) यथा स्वयंप्रकाशब्रह्मसाक्षात्कारे नित्यभवनयोग्येपि नास्ति ब्रह्मेत्यादिभ्रमान्यथानुपपत्त्याऽविद्याऽऽच्छादिका कल्प्यते एवं हिरण्यगर्भादीनां ज्ञानिनामपि श्रुतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धाद्भोगसमाप्तौ सततमनुवर्तमानेन साक्षात्कारेणाविद्यालेशानिवृत्तिः, न च पुनस्तस्या अनुवृत्तिः, शाब्दबोधेन निवृत्तायामविद्यायां साक्षात्कारानिरस्यस्यैकदेशान्तरस्यादर्शनादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति यद्यपीति।

ण्यगर्भमनूद्दालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणतया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योग्जीविता(१) भवेत् । श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदश्चाल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । (२)तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानम् । तदेतदभिसन्धायौचित्यमात्रतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः—"न तावदनाश्रित्यारब्धकार्ये कर्माशय"मिति । न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवाये(३) विरोध्यन्तरमनुवर्तत इत्याह—"अकर्त्रात्मबोधोऽपी"ति । (४)यदा लोकेऽपि विरोधिनोः किञ्चित्कालं सहानुवृत्तिरुपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति न शक्या निवारयितुम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं मन्यन्ते तान्प्रत्याह—"अपि च नैवात्र विवदितव्य"मिति । (५)स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात्, निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः, स च सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्पावच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च कार्यमपि भयकम्पादि वस्तुसत्, तस्यापि विचारासहत्वेनानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

(६)यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा, तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशात्, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् । न च 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति' मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः, सहासम्भवेनैककार्यत्वासम्भवात् । नह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे(७) नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये सम्भवतः । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो

---

(१) उज्ज्वलजीविता ।

(२) उभयविधाने वाक्यभेददोषं निरस्यन्नाह तावदेवेति ।

(३) सन्निधाने । यथा प्रातिबिम्बद्विचन्द्रभ्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण सहानुवृत्तिरुपाधिनिवृत्तौ निवृत्तिस्तथा निरुपाधिकभ्रमस्यापि सान्तःकरणस्य कर्तृत्वादेस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारेण सहानुवृत्तिः प्रारब्धोपरमे च निवृत्तिः श्रुतिप्रसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।

(४) ननु द्विचन्द्रादिभ्रमस्याल्पकालं तत्त्वज्ञानेन सहानुवृत्तावपि कर्तृत्वादेः कथं बहुकालं विरोधिना सहानुवृत्तिरत आह यदेति ।

(५) भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्तिसाधक उक्तस्तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिश्रोक्तं दूषणमुद्धरति स्थितप्रज्ञश्चेति ।

(६) उत्पन्नविद्याजन्यकर्मचयस्य प्रारब्धकर्मस्वपवाद उक्तः इदानीमप्रारब्धफलेष्वपि केषुचित्तस्यापवादोऽभिधीयत इति सङ्गत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यदीति ।

(७) विद्याजन्मन इति शेषः । पूर्वस्य क्षयादुत्तरस्याश्लेषादित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति(१)प्राप्ते उच्यते—सत्यं न विद्यैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासम्भवात्, विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः। तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासम्भवात्। (२)एवं च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथंचिद्व्याख्यानं भविष्यति। तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् **"ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते"**। (३)यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् अपि तु प्रागेव विद्यायाः, अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम्। एतदेव स्फोरयति—**"नहि ब्रह्मविद" इति** ॥ १६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति **"किं विषयं पुनरिद"**मिति। अस्योत्तरं सूत्रम्—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥१७॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि 'य एवं विद्वान् यजेते'त्यादिकम्। अस्ति च केवलम्। तत्र (४)यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात्। एवं विद्यारहितायज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(५)'यदेव विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमि'ति तरबर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते। न च सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते। तस्मादस्त्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्टेयमिति सिद्धम् ॥१८॥

---

(१) न विज्ञानसाधनविधिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः।

(२) प्रमाणदूषणमुद्धरति एवं चेति।

(३) एवं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्याख्याय सगुणपरत्वेन वर्णयति यत एवेति।

(४) ननु तन्निर्धारणानियम इत्यनेनैतद्गतं स्वर्गादाविव विद्याफलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्य पृथक्सम्भवादित्यत आह यथेति। विद्यायुक्तकर्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते, न च विधिविरोधः केवलं कर्म कुर्यादित्यश्रवणात्कर्मस्वरूपविधेश्च पारार्थ्याविकाङ्क्षनियमे इहोपास्तिनियमेऽप्युपपत्तेः अतश्च विद्यानां पुनरङ्गत्वोन्मज्जने तन्निवृत्त्यर्थ आरम्भ इत्यर्थः।

(५) यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्युच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्यत्वेन निन्दा गम्येत, नचैवमत्र हि तरप्प्रयोगेन विद्यासंयुक्तस्य वीर्यवत्त्वातिशयबोधनादर्थात्केवलकर्मणोऽपि वीर्यवत्त्वमात्रं विधिबलप्राप्तमभ्युनुज्ञायेतऽतो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति यदेवेति।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्ये इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेणास्य (१)तूपपादनं
पुरस्तादपकृष्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥ १९ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यादिविचारो ऽसङ्गत इत्यत आह—
"अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तय" इति । (२)अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमा-
र्गार्थत्वादुत्क्रान्तेस्तद्द्वारो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासङ्गत इत्यर्थः । नन्व-
यमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त' इति श्रवणात्
तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह—"समाना हि विद्वदविदुषो"रिति । विषयमाह—"तत्र
'अस्ती"ति । विमृशति—"किमिहे"ति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह—"वाग्वृत्ति-
वागेवे"ति । श्रुतिलक्षणा । विशये संशये । सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति—"उत्त-
मनसि सम्पद्यत' इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह—"कथमि"ति । सर्व-
राधिकरणपर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्विह तस्मादि-
त्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न त्वत्रापि(३) । प्रश्न-
हाविभागेनाविशिषतोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतुं वाचस्तु-
पूर्वकमाह—"कस्मादि"ति । (४)सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात्, दृष्टानुसारतः
पसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति, आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमो हि तस्माद्वृत्तिवृ-
प्रकृतौ हि विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयेत, म-
त्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम् । सम्भवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि
नसि लयः, तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह—"वृत्त्युद्भवाभिभवा"विति ॥ १ ॥

(५)अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

(१) ननु विद्ययैवारब्धकर्मणोऽपि लयः कुतो नेत्यत आह अस्य त्विति । पुरस्तात्—अनारब्धकार्ये
इत्यत्रैवेत्यर्थः । प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं मोक्षेऽपि तत्कर्मजन्यानेकदेहसम्भवात्तत्र च विद्याप्रमोषसम्भवात्त-
त्कृतकर्मणामश्लेषाभावेन मुक्त्यर्थत्वं विदुषां जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापादकत्वं च कल्पनीयमतः प्रा-
रब्धभोगान्ते मुक्तिरवश्यंभाविनीति सिद्धान्त्यभिप्रायः।

(२) सगुणविद्याफलस्यार्चिरादिगतिप्राप्यस्य ब्राह्मलोकिकस्य प्राप्त्यसम्भवात् तदर्थमुत्क्रान्तिवर्णनं
व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले निषेधार्थं चेत्याभिप्रेत्य पादस्याध्यायसङ्गतिमाह अपरेति ।

(३) किं विशिष्यादित्यनुषज्यते ।

(४) वाक्छब्दो वृत्तिलक्षण इति सिद्धान्ताभिप्रायमाह सत्यामेवेति । मनोवृत्तिसत्त्वकथनं वाग्वृत्ति-
लये हेतुत्वोपपत्त्यर्थम् अन्यथा तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुर्भवेदिति ।

(५) वाङ्मनसीत्युदाहृतवाक्ये वाच एव श्रवणादिन्द्रियान्तराणां मनसि वृत्तिलय इति भ्रमापनोदाया-

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः, अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सन्वृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वरूपलयः, वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सम्पत्त्या भवितव्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति, सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्यत्रान्नात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राणस्याबात्मताम्, (१)प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—सत्यमापोऽन्नमसृजन्त इति श्रुतेरबन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते, न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः, (२)स्वयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे सङ्करादतिप्रसङ्गः स्यात । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्सु लयो न त्वब्विकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि(३) समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते, तद्द्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते, तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्तन्त्रवृत्तिर्भवति । कुतः ? उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह—'एवमेवेममात्मानमि'ति । अनुगमनश्रुतिमाह—"तमुत्क्रामन्त"मिति । अवस्थानश्रुतिमाह—"सविज्ञानो भवती चे"ति। विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः । चोदयति—"ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत" इति । (४) अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति—"नैष दोष इति" । यद्यपि प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते, तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति ॥ ४ ॥

वान्तरसूत्रमत एवेति । (१) प्राणमनसोरबन्नात्मत्वे हेतुमाह प्रकृतीति ।

(२) प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव उत स्वप्रकृतिभूताबन्नद्वारेण, तत्राद्यं निरस्यान्त्यं निरस्यन्नाह स्वयोनीति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः ।

(३) तेजोद्वारेणेति उपपादयति तेजसीति । प्राणवृत्तिलयात्प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यते इत्यर्थः ।

(४) कथं प्राणोऽध्यक्ष इति अधिकावापः क्रियत इति भाष्यम्, तदनुपपन्नम्, तेजःशब्देन तेजोध्यक्षजीवलक्षणासम्भवादधिकशब्दप्रक्षेपाप्रातेरत आहाधिकावापोऽशब्दार्थेति । श्रौतोर्थो हि शब्दे भाति अतोऽश्रौतार्थप्रक्षेपोऽधिकावाप इत्यर्थः ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

चोदयति—"ननु चेयं श्रुति"रिति (पृ०९३३पं०४)। (१) तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः। परिहरति—"सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षापी"ति। यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्या(२)ध्यक्षसम्पर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति। अत्रैव दृष्टान्तमाह—"योपि स्रुघ्नादि"ति ॥ ५॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—"कथं तेजःसहचरितेष्वि"ति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारो ऽनुमानदर्शनमाह—"कार्यस्य शरीरस्ये"ति। (३) स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरे पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः। दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे "दर्शयतश्चैतमर्थमि"ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा। अण्व्यो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति—"ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्वि"ति (पृ०९३४पं०३)। कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः। परिहरति—"अत्रोच्यत"इति। ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तद्विषयाः। कर्मणा प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः। प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं भूते सति निकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह "प्रशंसाशब्दादपि तत्रे"ति ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

(४)अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः। विशयानां सन्दिहानानां पुंसाम्। चोदयति—"ननु विद्याप्रकरण"इति। परिहरति—"न स्वापादिवदि"ति (पृ०९३५पं०१)। परविद्ययैवामृतत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सधर्माश्च(५)तद्विधर्माश्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया ख्यायन्ते। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति। (६)न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां

---

(१) यद्यप्यत्र चोद्यभाष्ये प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यत इति प्रतिभाति, तथापि भूतसहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यत इत्येवम्परतया व्याख्येयमित्याह तेजःसहचरितानीति ।

(२) परिहारभाष्येऽपि अध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेजआदिभूतप्राप्तिः प्राणस्य नाभिधीयते उपहितप्राप्तेरुपाधिप्राप्तिनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याहाध्यक्षसम्पर्कवशादिति ।

(३) प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठत इति, अनेकस्य कार्यस्यानेकात्मकत्वादिति च हेतुप्रतिज्ञयोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्याह स्थूलेति । कार्यानेकात्मकत्वेनानुमितं कारणानेकत्वमेकत्र प्राणस्थित्यभावे हेतुरित्यर्थः।

(४) अत्र सगुणस्यापि ब्रह्मणो व्यापित्वान्न तत्प्राप्त्युत्क्रान्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षः।

(५) तस्याः मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषुप्त्याद्याः, विधर्मा जाग्रदाद्याः।

(६) ननु एता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया तदनुवादेनेत्यत आह नत्विति । येन हेतुना विद्याप्रकरणे व्याघातस्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उत्क्रान्त्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते नापि विद्वान् अमृतत्वश्रुतिविरोधादेवेत्यर्थः।

तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—"समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोः" कुतः ? "आसृत्युपक्रमात्" । सृतिः सरणं देवयानेन पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरा-सृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति—नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते, अपि त्ववरविद्येयम् । न चास्या-मात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमा-भूतसम्प्लवस्थानममृतत्वं प्रेप्सते (१) पुरुषार्थाय सम्भवत्येष उत्क्रान्तिभेदवान् सृत्युपक्रमोप-देशः । (२)उपपूर्वादुष दाह इत्यस्मादुपोष्येति प्रयोगः ॥ ७ ॥

तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

(३) सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसम्पत्तिं विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता, सैव सम्प्रति चिन्त्यते—किमात्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव सम्पत्ति-राहोस्विद्बीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्र-कृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः, सेयमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्यैवेष महिमा विद्वांसमविद्वांसं चाप्रतीति साम्प्रतमित्याह—"अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवे"ति (पृ०९३६पं०११) । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं, प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तु-मात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तश्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—"मिथ्याज्ञा-ने"ति । नासति निदानप्रशमे प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमद्देहाद्देहान्तरं वा सञ्चरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते, तद्धि महत्त्वादनेकद्रव्यत्वाद्वा(४) रूपवदुपलब्धव्यम्, कस्मान्न मूर्तान्तरैः प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम्—

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाण-

---

(१) प्राप्तुमिच्छति ।

(२) अनुपोष्येति सूत्रांशस्य वस निवास इत्यस्माद्धातोर्न सिद्धिस्तथासति तस्य मुक्त्वेत्यर्थः स्या-दतो व्याचष्ट उपेति ।

(३) ननु वर्णितोत्क्रान्तिसामर्थ्यादेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिद्ध्यति किं विचारेणेत्यत आह सिद्धां कृत्वेति । उत्क्रान्तिः सावशेषलयं विना न सम्भवति स एवाद्यापि न सिद्ध इति समर्थ्यत इत्यर्थः ।

(४) अनेन लिङ्गशरीरं चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलब्धव्यं मूर्तान्तरैः प्रतिहन्येत च महत्त्वे सति रूपव-त्त्वात् बहुद्रव्यारब्धत्वे सति रूपवत्वाद्वा कलशवदिति अनुमानद्वयं द्रष्टव्यं पूर्वपक्षिमतेनेति सूचितम् ।

त्वच । स्वरूपमेव हि तस्य (१)तादृशमदृश्यम्, यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते, यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो ऽन्यत्र । प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे—"तथाहि नाडीनिष्क्रमणे"ति । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह—"स्वच्छत्वाच्चे"ति । एतदपि(२) हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । (३)यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम्, एवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वापरनाम्नः(४) ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति—दृष्टश्रुताभ्यामूष्मणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किञ्चित्, तच्चागमात्सूक्ष्मं शरीरमिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह—"अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादि"ति (पृ० ८३७ पं० १२) । विषयमाह—"अथाकामयमान"इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—"अतः पराविद्याविषयात्प्रतिषेधादि"ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते, न त्वेतदस्ति । 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती'ति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माद्देहिनो न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । (५)स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिङ्गो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुकस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

नायं देह्यपादानस्य प्रतिषेधः, अपि तु देहापादानस्य । तथा ह्यार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येकस्मिन् पक्षे (६)संसारिण एव जीवात्मनो ऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येष मृतः प्राणानामनु-

---

(१) अनुद्भूतरूपस्पर्शम् । (२) स्वच्छत्वमपि सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः ।

(३) एवं चाक्षुषत्वानुमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चोक्त्वा प्रतीघातानुमानेऽप्यस्वच्छत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाह यथेति । (४) नोपमृद्यत इति शेषः ।

(५) नन्वेवं विदुषोऽप्युत्क्रान्तिश्चेत्कथं तस्य मुक्तिसिद्धिरत आह स पुनरिति ।

(६) सिद्धान्ते । हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरात्प्रलय इति यदुक्तं तत्राह संसारिण एवेति । यत्रायं पुरुषो म्रियत इति निर्देशात्संसारे वर्तमानस्येत्यर्थः ।

त्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्माने-ब्रुवन्यस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्त्वविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह—"तत्सामान्यादि"ति (पृ० ९३८ पं० १५)। ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह–(१)"अभेदोपचारेण" देहदेहिनोर्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—"येषां तु षष्ठी"ति (पृ० ९३९ पं० २)। अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते, अविदुषो हि देहादुपक्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्याद्देहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । (२)अपि चाद्वैतपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह—"न च ब्रह्मविद"इति। अपदस्य(३) हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोऽपि देवा इति योजना । चोदयति—"ननु गतिरपी"ति । परिहरति—"सशरीरस्यैवायं योगबलेन" (पृ० ९४० पं० ३)। अपराविद्याबलेनेति ॥ १३–१४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । "ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनी"ति । आरम्भबीजं विमर्शमाह—"ननु गताः कला" इति । (४)प्राणमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह—"सा खल्वि"ति । व्यवहारो लौकिकः । सांव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः, न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा, इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा । तस्माद्विषयभेदादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः, अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥ १६ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥१७॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव, अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमप-

---

(१) उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिभिर्निर्देशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात् तद्दर्शनोपचार इत्यर्थः ।

(२) पञ्चमीपाठे उपचाराश्रयणे न्यायद्वयमाहापि चेति ।

(३) गन्तव्यान्तराभाववतः । इदं भाष्योदाहृतस्मृतिव्याख्यानम् ।

(४) ननु बाह्येन्द्रियदशकं भूतपञ्चकं मन इति षोडशकलानां सम्भवात्कथं श्रुतौ पञ्चदशत्वोक्तिरित्यत आह प्राणेति । प्राणस्य पार्थिवत्वात् मनसश्चान्नमयत्वश्रुतेरेकप्रकृतित्वाभिप्रायेण पञ्चदशत्वोक्तिरिति भावः ।

ध्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषितो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं(१) यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो? **विद्यासामर्थ्यात्** । हार्दविद्यासामर्थ्यादु-त्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन्कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह—**तच्छेषगत्यनुस्मृति-योगाच्च** (पृ० १४२ पं० ११)। हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या नाडी गत्यै उपदिष्टा, तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन सुपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्क्रामति । (२)हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्त्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्ष-प्रतिज्ञा ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन—

निशि नेति चेत् न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति—यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरा(३)
त्प्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्याविशेषेण—अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्म-
यस्त आसु नाडीषु सृप्ता भवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयो
ऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः । "**प्रतापादिकार्यदर्शनादिति**" (पृ० १४४ पं० ५)।
(४)आदिग्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते । चन्द्रमसा खल्वम्मयेन सम्बध्यमानानां सौरीणां
भासां चन्द्रिकात्वम्, तस्माद्प्यास्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति । ये त्वाहुः—'स यावत्
क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षश्रवणाद्रात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति'—तान्प्रत्याह
"**यदि च रात्रौ प्रेत**"इति । न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽध्येतारः । ये तु मन्यन्ते 'विद्वा-
नपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमत' इति, तान्प्रत्याह—"**अथ तु विद्वानपी**"-
ति । नित्यवत्फलसम्बन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य
विदुषा ऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह—"**अथापि रात्रावि**"ति ।
(५)यावत्तावदुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति १९

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

---

(१) भविष्यत्कर्मप्रकाशः ।

(२) ननु मूर्धन्यनाड्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तया ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तत्राह हृदयादुद्गतेति । ता आसु नाडीषु सृप्ता इति श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

(३) निशि ऽष्गताप्राहकादित्यर्थः ।

(४) चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्याऽस्ति रात्रावपि सूर्यरश्मिरित्याहादिग्रहणेनेति ।

(५) रात्रिमृतस्याहःप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं

अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह—"अत एवापेक्षानुपपत्ते"रिति (पृ० ९४५ पं० १)। पूर्वपक्षबीजमाह—"उत्तरायणप्राशस्त्ये'"ति । अपनोदमाह—"प्राशस्त्यप्रसिद्धिरि'"ति । (१)अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तूभयत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमाविदुष आचारं ग्राहयति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन'इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्या या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥

सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—"ननु च यत्र काले त्वि'"ति । काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्तीमुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवाहिकतया विषयव्यवस्थ(२)या विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥ २१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः ।
अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरातो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽध्वना गतिस्त्वरावती कल्प्यते। एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् , तस्मात्परानपेक्षा एवैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया। व्रीहियवावित्र (३)विकल्पेरन्निति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(४)एकत्वेऽपि पथोऽनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् ।
गौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोपबन्धेन शैघ्र्यपरेणानपेक्षागतिः श्रुता एवं चापेक्षा न शक्यावगमा यावत्तावच्छब्दयोरुपबन्धेनैव निरोधादिति भावः । (१) प्राशस्त्यप्रसिद्धेरबुधविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदेति ।

(२) स्मार्तकालविधेर्निर्गुणपुरुषमात्रविवेकाचिन्तावृत्तिनिरोधात्मकसांख्ययोगविषयत्वेन श्रौतातिवाहिकदेवताविधेः सगुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानं—स्मृतावग्न्यादिशब्दैः श्रौतार्चिरादिदेवतानां प्रत्यभिज्ञानम् । (३) एकस्मिन्गन्तव्येऽनेकमार्गवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह विकल्पेरन्निति ।

(४) एकत्वेपीति । मार्गस्य नानात्वं न, तस्यैकत्वेपि अनेकैर्गुणभूतैः पर्वभिर्वाय्वादिभिरवच्छेदैः सङ्गमसम्भवेन गुणानां प्रधानेन समुच्चयोपपत्तेः, मार्गभेदकल्पनायां च गौरवात् आदित्यादिबहुविशेषणानां च

(१)सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः। तत्र किमेते रश्म्यहर्वायुसूर्यादयोऽध्वनः पर्वाणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्त्विति सन्देहे ऽभेदेऽप्यध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागिभेदकल्पनोचिता, गौरवप्रसङ्गात्। एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना। अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवावधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्तस्मादन्यानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम्। (२)न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति, तस्य चानपेक्षतां प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तम्, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम्। "त्वरावचनं चेति" (पृ०९४७पं०९)। (३)न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वरा ऽवकल्प्यते किन्तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः, यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति, तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्या(४)दनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति। "भूयांस्यर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणी"ति। (पृ० ९४८ पं० १८)। (५)अयमर्थः। एकत्वाप्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपर्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ सम्भवन्त्यां बहुमार्गोपदेशो व्यर्थः प्रसज्यते, तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः। तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनालयानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति॥ १॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥ २॥

(६)श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता।
ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता॥

"स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत" इति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम्। "स आदित्यं गच्छती"त्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासम्बन्धि निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि सम्बद्धुमर्हति,(७) न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चिदनुपपत्तिर्येनान्यसम्बन्धमप्यनुषज्यते। तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिसन्द-

---

सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानालिङ्गेन मार्गैक्याद्गमादित्यर्थः। भिन्नप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वेऽप्यविरुद्धम् भिन्नोपासनशेषत्वं च भिन्नोपासनकर्तृचैत्रवदविरुद्धमिति दोषः।

(१) अनेकस्यैकमार्गस्यानेकपर्वसम्भवं लोके दर्शयति सपर्वेति।

(२) यदुक्तमवधृतेरिति तत्राह न चैकमिति।

(३) त्वरात इति यदुक्तं तत्परिहारार्थं भाष्यं 'त्वरावचन'मित्यादि, तदनुपपन्नम्, पूर्वपक्षे शैघ्र्यस्यैवानपेक्षत्वसाधकत्वेनोपपादितत्वादतो व्याचष्टे न खल्विति। (४) स्वर्गादेः।

(५) भूयांसीति भाष्ये मार्गैक्यं किमर्चिरादिनेत्युक्तं न पुना रश्म्यादिनेति शङ्कोत्तरमिवाभाति तथासति चातोपीत्युपरितनोपिशब्दो न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टेऽयमर्थ इति।

(६) नन्वत्र पाठादग्न्यानन्तर्यं वायोर्वक्तुमशक्यन्तस्य दुर्बलत्वादिशङ्क्याह श्रुत्याद्यभाव इति। ननु 'स वायुमागच्छती'त्यादिवाक्याद्वायोरादित्यात्पूर्वत्वरूपः क्रमस्तेनेति श्रुत्या प्रतीतिस्तद्बलात् एतमित्यर्थः पाठक्रमो बाध्यतामत आहोर्ध्वाक्रमणेति।

(७) नन्वादित्यप्राप्तिर्वायुदत्तावकाशेन वाय्वतिक्रमाद्विनाऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषञ्जनीयमत आह नचेति। छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वात्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः।

भंगतस्य पाठस्य (१)क्वचिन्नियामकत्वेन क्लृप्तसामर्थ्यात्। अग्निवायुवरुणक्रमानियामकत्व-श्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते—

(२) ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः।
तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम्॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिल्लोकभेदः प्रतीयेत स तूपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्विना-ऽपर्यवस्यल्लोकभेदवाचिनादित्यपदेनाऽऽदित्ये व्यवस्थाप्यते तथा चादित्यलोकगमनमेव वायु-निमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरो-धादिति सिद्धम्। वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे(३) माससम्बन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः। नहि मासो देवलोकेन सम्बध्यते, किन्तु संवत्सरेण। तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धान्मासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति। (४)तत्रादित्यानन्त-र्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम्। वायुशब्दादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव तथापि संवत्सरात्पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसम्भवन्तीति छा-न्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह—"वायुशब्दादिति त्वि"ति (प०९५०पं०११)२॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात्॥ ३॥

(५)तडिदन्तेऽर्चिराद्येष्वन्यप्यतिस्तडितः परः।
तत्सम्बन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतः पर इष्यते॥
आगन्तूनां निवेशान्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः।
तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यतः परः॥ ३॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्॥ ४॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः॥ ५॥

(६)मार्गचिन्हस्वरूपत्वाच्चिन्हान्येवार्चिरादयः।
भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वान्नातिवाहिकाः॥

---

(१) वरुणलोकादौ।

(२) अत्रोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वेन तेनेतिश्रुत्या वायुदत्तस्यादित्यगमनं प्रति हेतुत्वस्य नियतप्राक्सत्त्वात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतेः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति सिद्धान्तयति ऊर्ध्व-शब्द इति। (३) उभयोः संवत्सरदेवलोकयोरश्रुतस्थलेऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः।

(४) देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवतु वायुः क्व निवेशनीयस्तत्राह तत्रेति। 'तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती'ति वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि देवलोकं देवलोकाद्वायुमिति पाठः कर्तव्य इत्यर्थः।

(५) 'स वायुलोकं स वरुणलोकमि'त्यत्रोक्ता वरुणादयो न तावत्पाठक्रमाद्वायोरुपरि निविशेरन् तेना-दित्यमितिश्रुतिविरोधादेव न च वायोरिव स्थानविशेषसम्बन्धग्राहकमस्त्येषां श्रुत्यादिकमतो नामीषां मार्गे निवेश इति पूर्वपक्षमाशंक्य सिद्धान्तमाह तडिदन्त इति। वरुणस्याब्द्वारा विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्ये सति यथा पाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इति सिद्धान्ताभिप्रायः।

(६) सम्बन्धात्तडित उपरि वरुणमित्युक्तमिहापि सादृश्यसम्बन्धादर्चिरादीनां मार्गपर्वत्वमिति पूर्व-पक्षमाह मार्गेति।

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरूढवृत्तयो लोके न चैषां त्वावधिकानामिव
नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रक्रिया बुद्धिपूर्वा सम्भवत्यचेतनानाम् । तस्माल्लोकशब्द-
वाच्यत्वाद्भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

(१)अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।
न हेतुर्नागणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाड्यादिषु हेतुपञ्चमी दृष्टा, न चार्चिरादिशब्दा
गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते, अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति
नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्वदर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृ-
त्वमुन्नेयं, यावद्वचनं हि वाचनिकं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां
वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वान्नामानवः पुरुषो वोढा श्रूयते, ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवन्ना-
र्चिरादीनां वोढृत्वमिति । तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(२)सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।
न स्वातन्त्र्यं न चाग्न्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतो ऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य । न
तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः सम्पिण्डितकरणग्रामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मा-
नो मत्तमूर्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यर्चिरादयोऽपि मार्गचिन्हानि
वा शमीकारस्करा(३)दिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृतादिवदुभयथाऽप्यचेतनतया न
नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां
चैतन्यसम्भवे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम्, तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपा-
लग्रहादीनामकिंचित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा-
यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसा-
राच्छब्दार्थ इति युक्तम् । (४) इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनलक्षणं लिङ्गमुपोद्बलयती-
त्युक्तम्—"अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति (पृ०४५२पं०१६)। अवस्थितं
हि मार्गचिन्हं भवत्यव्यभिचारान्नानवस्थितं व्यभिचारादिति । अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी
नापादाने । गुणत्वं चाश्रिततया । (५)न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकवि-

---

(१) ननु अर्चिष इत्यादिपञ्चमीभिरर्चिरादीनां भोक्तृगमनहेतुत्वप्रतीतेश्चेतनत्वमिति तत्राह अपि-
चेति । हेतावित्यधिकारे 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति विहिता हेतुपञ्चमी नागुणाद्दृश्यते किन्तु गुणादावेव
तत्रोदाहरणमाह—जाड्यादिति ।

(२) स्वप्रयत्नहीनस्य चेतनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डेति । सङ्कुचि-
तकरणानामित्यर्थः, तत्र हेतुभूतविशेषणमाह सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमात्रवतां, स्थूलदेह-
रहितानामित्यर्थः । (३) कारस्करो वृक्षविशेषः । (४) न्यायसिद्धेऽर्थे द्योतकं लिङ्गमाहेममेवेति ।

(५) ननु वैशेषिकैरमूर्तवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे गुणत्वमङ्गीकृतमर्चिरादयस्तु न तथेति कथं तच्छ-
ब्देषु हेतुपञ्चमीत्यत आह नचेति । गन्तृप्रधानाम्प्रति अर्चिरादेः सहायत्वादस्ति गुणभूतत्वं लोकव्यवहार-
सिद्धमिति युक्ता हेतुपञ्चमीत्यर्थः ।

रोधात् । अपि च तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे विशेषाकांक्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते । यथा ब्राह्मणमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्सन्निधावुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते "एवमिहापी"ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुह्यते । तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः । (१)वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैषम्यं न वोढृत्व इति सर्वमवदातम् ॥ ६ ॥

पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति, यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि–**परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्** । स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते–किं परं ब्रह्म गमयत्याहो स्विपरं कार्यं ब्रह्मेति ।

(२)मुख्यत्वादमृतप्राप्तेः परप्रकरणादपि ।
गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि निरूढत्वाद् अनपेक्षतया मुख्यमिति सति सम्भवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । (३) अपि चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते, तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात् । (४)किञ्च तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्मप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते, यथैकस्मिन्न्यग्रोधपादपे मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । (५)न चैते तदवयवविषया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतम्, तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्यते, न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात् । एवं दृश्यमानानामपि तदवयवानां न योगः, तदवयवयोगात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामायमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी । तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलोकेष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दश्चालोकने प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे । तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादार्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जग

---

(१) ननु यदि विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो नेता तदा वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम्, उभयनेतृत्वे वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता, वरुणादयस्तु नयनेऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं न वोढृत्वे वैषम्यमित्यर्थः ।

(२) गतिनिरूपणान्ते गन्तव्यं निरूप्यते, तत्र पूर्वपक्षमाह मुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः ।

(३) अमृतत्वप्राप्तेरिति व्याचष्ट अपि चेति । (४) परप्रकरणादिति हेतुं व्याचष्टे किञ्चेति ।

(५) न्यग्रोधेऽपि न प्राप्तस्य प्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तिरित्याशंक्याह न चैते इति । शाखामृगो वानरोऽवयवी न न्यग्रोधावयविना युज्यते किन्तु वानरावयवस्य न्यग्रोधावयवस्य योग इत्यर्थः ।

त्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गति-
मेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः 'पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' ।
तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः ।

तत्वदर्शी बादरिर्ददर्श–

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

(१)कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।
प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

(२)तत्वमासिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्मा ऽविद्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदा-
द्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नो ऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपा-
दन्यानप्राप्तानार्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु
विगलितनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन सङ्ग-
तम् । तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा न्यग्रोधवानरतद्गतितत्संयोगविभागानां मिथो
भेदात् । (३)न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः, कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तावप्राप्त-
स्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः
समुत्पन्नाद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । (४)विदुषोऽपि देहपातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य त-
थाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते, एवमालिङ्गशरीरपातात्, विदुषस्तद्धर्मानुवृत्ति-
स्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् ।
न । परविद्यावत उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद् 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति
अत्रैव समवनीयन्त' इति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते—'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव

(१) सिद्धान्तं संगृह्णाति कार्यमिति । अर्चिरादिगतिरुपासकान् कार्यब्रह्म प्रापयेदप्राप्तपूर्वत्वेन गमन-
योग्यत्वान्न परं ब्रह्म तस्य जगदात्मकतया प्राप्तत्वादिति श्लोकार्थः ।

(२) ननु न्यग्रोध इव शाखामृगेण प्राप्तमपि परं ब्रह्म प्राप्यतामित्याशंक्य विद्ययाऽविद्यादाह भेदबाधा-
दिह न तादृश्यपि गतिरित्याह तत्त्वमसीत्यादिना ।

(३) वस्तुतो दृष्टान्तेऽपि न प्राप्तप्राप्तिरित्याशयेनाह नचेति । एतदपीति । काल्पनिकविभागापेक्षया
न्यग्रोधप्राप्त्यप्राप्ती वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः ।

(४) ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधारणवदर्चिरादिगतिर्देशविशेषप्राप्तये किं न स्यादित्याक्षिपति विदुषोपीति ।

भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति पौर्वापर्यश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसन्धिः श्रुतेः। (१)उपपन्नं चैतत्, न खलु ब्रह्मैवेदं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तृविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गे प्रवर्तेत। (२)न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं, याहच्छिकप्रवृत्तेः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च, अदृष्टार्थानां तु फले का कथेत्युक्तं प्रथमसूत्रे। (३)न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम्। विकल्पासहत्वात्—किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षा वा। न तावदनपेक्षा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाये'ति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात्, परविद्यापेक्षत्वे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्ये मार्गभावना साहायकमाचरत्यथ विद्योत्पादे। न तावद्विद्याकार्ये, तया सह तस्याद्वैताद्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहासंभवात्। नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति। यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाङ्गत्वम्। (४)तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दो ऽसंभवन्मुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः। (५)तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य, परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चेलावृतादिवत् संनिवेशविशेषवति भोगभूमौ निरूढं न कथंचिद्योगेन प्रकाशे व्याख्यातं भवति। तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बादरिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम्। अप्रामाणिकानां बहुप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो (६)दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमावहन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः। ग्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम्, प्रतिप्रति अञ्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभावव्रृत्ति ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तृणां जीवात्मनामिति। "गौणी त्व-

---

(१) श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमाहोपपन्नं चेति।

(२) विदुषोऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद्गत्युपपत्तिरिति यदुक्तं तत्रोत्तरयति नचेति। यदाऽश्वमेधादीन्यदृष्टार्थानि कर्माणि न फलन्ति तदाऽदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेति भावः।

(३) ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिचिन्ताभावेऽपि अविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तद्विधीयतामित्यक्षिप्याह नचेति।

(४) यच्चोक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव रूढिरिति तत्राह तस्मादिति।

(५) ननु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात् कथं 'स एतान् ब्रह्म गमयतीति' ब्रह्मश्रुतिर्लक्षणया नेयेत्याशंक्य लोकादिश्रुतिवशादित्याह तथाचेति।

(६) निर्गुणविद्यावत्सगुणविद्यास्वपि गतिरनुपपन्ना सगुणब्रह्मगुणानां ज्ञानादीनां व्यापित्वात् इहैव तद्भावप्रपन्नानां सगुणोपासकानां तत्प्राप्तौ गत्यनपेक्षत्वाच्च, श्रुतिवशाद्यत्र गतिः सा निर्गुणविद्यायामपि कुतो न स्याद्वस्तुतो निर्गुणवस्तुस्वभावान्निर्गुणविद्यैव नास्ति ज्ञानादिगुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेवेत्यादयो भास्करस्य प्रलापाः, सगुणब्रह्मणस्सविशेषत्वाद्ब्रह्मलोके एवोपासकस्य गुणाभिव्यक्तिर्नेहेति सम्भवति, शब्दस्याकाशगुणस्य व्यापित्वेऽपि वंशाकाशादिदेशे एवाभिव्यक्तिर्न सर्वत्र परस्य ब्रह्मणस्तु गुणा एव न सन्ति येषां देशविशेषेऽभिव्यक्तिः स्यात्, न निर्गुणं वस्त्विति च दुर्लभमतो उपेक्षा एवेत्यर्थः।

न्यत्रे''ति (पृ० ९५५ पं० ४)। यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव। ''विशुद्धो-
पाधिसंबन्धमि''ति। मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः, कार्यत्वात् अविशुद्धा अपि
श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः। प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः। पदैर्गत्यर्थ-
त्वादभिसन्धिस्तात्पर्यम्। यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यश इति। ''पूर्ववाक्यविच्छेद-
ने''ति (पृ० ९५८ पं० १) श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात्। ''सगुणे च ब्रह्म-
णी''ति। प्रशंसार्थमित्यर्थः। चोदयति—''ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्त-
व्यता देशान्तरविशिष्टस्ये''ति। न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः। परिहरति—
''न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मण''इति। अयमभिसन्धिः। यथा तथा न्यग्रोधा-
वयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा
निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति। काल्प-
निकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य। शङ्कते—''जग-
दुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरि''ति (पृ० ९५९ पं० ८)। नह्युत्पत्त्यादिहेतु-
भावो ऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात्परिणामीति। तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्त-
व्यत्वमित्यर्थः। निराकरोति—''न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि''ति। विशेषनि-
राकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफलवत्, अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम्। तस्मा-
त्फलवतः सन्निधावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः। तद्धि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः।
तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोऽयमाम्नायो न तूत्पत्त्यादिप्रति-
पादनपरः। तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी। अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह—''गतिक-
ल्पनायां चे''ति। (पृ० ९६० पं० १६) अन्यानन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षौ। (१)अ-
न्यो वाऽत्यन्तम्। अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पत इत्यत आह—''अन्यतता-
दात्म्य'' इति। (२)मृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः, तदभा-
वे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभाव इति, विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः
स्थिरत्वादचलत्वाद्ब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम्, नहि स्थिरात्मक-
मस्थिरं भवति, (३)अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसम्भवतीति भावः। ''अथान्य
एव जीवो ब्रह्मणः (पृ० ९६१ पं० ३)। तथा च ब्रह्मण्यसंसरत्यपि जीवस्य संसारः
कल्पत इति। एतद्विकल्प्य दूषयति—''सोणुरि''ति। ''मध्यमपरिमाणत्व''इति।
मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात्। ''न मुख्यैकत्व'' इति। (४)भेदाभेद-

---

(१) 'अन्यो वा ततः स्यादि'ति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह अन्यो वेति।

(२) 'विकारपक्षेप्येतत्तुल्यमि'ति भाष्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति।

(३) ननु विकारिणोऽवयविनश्च स्थिरत्वेऽपि ताभ्यां भिन्नाभिन्नौ विकारावयवौ, तत्र भिन्नत्वांशे नास्थि-
रत्वात्तयोर्गमनमित्याशङ्क्याह अन्यानन्यत्वे अपीति।

(४) भेदाभेदेऽप्येकत्वं न मुख्यमेव किन्तु भेदसत्त्वमात्रमतो भाष्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह भेदाभेदयो-
रिति। बुद्धिव्यपदेशभेदादिति भेदप्रमाणोपन्यासेन भेदे प्रमिते विरोधादभेदानुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा
जीवस्य तत्त्वमस्यादिब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याहायुतसिद्धतयेति।

योर्विरोधिनोरेकत्रासम्भवाद्बुद्धिव्यपदेशभेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यत इत्यमुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः। अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेषु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः। ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिम्बानामिव बिम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह—"सर्वेष्वेतेष्वि"ति। मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्—"यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानी"ति। यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशोषणादिभिः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति, एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति, कर्मान्तराणां च बन्धहेतुनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात्स्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिर्बहणाय च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानाद्दुरितानिमित्तप्रत्यवायो न भवति, प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति। तदेतद्दूषयति—"तदसत्प्रमाणाभावादि"ति। शास्त्रं खल्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तूक्तमाचारम्। न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह—"न चैतत्तर्कयितुमपी"ति। चोदयति—"स्यादित्येतन्नित्ये"ति। परिहरति—"तन्न विरोधाभावादि"ति (पृ० ९६२ पं० ८)। यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन्। नह्यस्ति कश्चिच्चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानि नित्यकर्माणि करोति। तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति। (१)अभ्युच्चयमात्रमाह—"न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानादि"ति। "न चासति सम्यग्दर्शन"इति। सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिपतिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति, ज्ञानपरिपाके च न करोत्येवाज्ञस्तु निपुणोऽपि प्रमादात्करोति, कृते च न क्षपयितुं क्षमत इति विशेषः। "न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व" इति (पृ० ९६३ पं० १) कर्तृभोक्तृत्वे समाक्षिप्तक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभावावधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्यावपनेतुम्, न हि स्वभावाद्भावोऽवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात्। (२)न च भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं "स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि"ति। समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः। भावमिममविद्वान् परिचोदयति—"स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि"ति। अप्रकाशितभावो (३)यथोक्तमेव समाधत्ते—"तच्च ने"ति। कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भविष्यति कदा चिदेषां समुदाचारो (४)यतः सुखदुःखे भोज्येते इति सम्भावनातः कृतः

(१) नित्यनैमित्तिकानां नित्यैहिता दुरितानिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते, फलान्तरवत्त्वे काम्यत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाहाभ्युच्चयमात्रमिति।

(२) क्रियाभोगयोरात्मस्वरूपपक्षं दूषयित्वाऽन्यत्वपक्षे दूषणमाह नचेति। (३) विकल्पमकृत्वा।

(४) आविर्भावः, नित्यत्वादात्मनः तद्गतशक्तेः कदाचिदुद्भवः सम्भवति, तैललिप्तस्य तु शालिबीजस्याल्पकालस्थायित्वाच्छक्तावनुद्भूतायामेव नाश इत्यङ्कुराद्यनुदय इत्यर्थः।

कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिद्रढिम्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति-"परस्माद-
नन्यत्वेपी"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७-१४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।
ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि 'मनो ब्रह्मे'त्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तद्वन्तोऽप्यर्चिरादिमार्गेण का-
र्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् ।
न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसम्भव इति । (१)न च ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नात-
त्क्रतव इत्यप्येकान्तः, अतत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न(२) चैते न ब्रह्मक्रतवो
'मनो ब्रह्मत्युपासीते'त्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि सम्भवात् । फलविशेषस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तावपि उपपत्तेः, तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसम्भवादिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(३)उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः ।
प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात्, किमिव हि वचनं न
कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात्, 'तं यथायथोपासते तदेव भवती'ति श्रुतेः
औत्सर्गिक्या नासति विशेषवचनेऽपवादो युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्य-
पि ब्रह्मेत्यनुगमे किन्तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र,
आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । (४)ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो
नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किन्तु नामादिक्रतुः ।
न च ब्रह्मक्रतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः सम्भवी । (५)न च ब्रह्मक-
तुस्तदवयवक्रतुः, येन तदवयवापेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्ज-

(१) ननु ब्रह्मक्रतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं 'यथायथोपासत' इति न्यायात्, तत्र कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्यतेत्यत आह न च ब्रह्मक्रतव इति । प्रतीकोपासका अपि 'ये चामी अरण्ये' इत्यादिसामान्यवचनात् पञ्चाग्निविद्याऽब्रह्मक्रतव इव ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्त्येवेति भावः ।

(२) अब्रह्मोपासकत्वं चासिद्धमित्याह न चैते इति ।

(३) प्रतीकोपासकानमानवो ब्रह्मलोकं न नयेत्कुत इत्यत आहोत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति । प्रतीकोपासनाफलस्येति शेषः ।

(४) ननु भवत्वर्थान्तरविषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः, कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीप्रक्षेपासिद्धिरत आह ब्रह्माश्रयश्चेति ।

(५) ब्रह्मलोकस्य सावयवत्वात्कुतो न फलविशेषसिद्धिरत आह नचेति । ब्रह्मलोकावयवविनस्तत्तद्ब्र-ह्मणश्च सर्वैरुपास्यत्वान्न फलविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।

यित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनाननयत्यमानवो ब्रह्मलोकं, (१)न ह्येवमुभयथा भाव उभयथार्थत्वे कांश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

(२) प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।
फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्ते रूपान्तरोद्भवः ॥

(३)अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतो ऽसतो वा न जातु गगनतरुकुसुमे निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत, तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्रागसत्त्वाभावात् , न (४)चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केनचिदुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—

(५)सम्भवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।
बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथंचिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसांसारिकधर्मापेतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्व्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसम्भवः सत इव घटादेः सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासहतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या, न ह्यसदुत्पत्तुमर्हतीति असकृदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्रोदितीव जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्विनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारश्चेवार्थे नावधारणे ॥ १—२ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

---

(१) उभयथाऽदोषादिति सूत्रावयवं योजयन्नाह न ह्येवमिति ।

(२) निर्गुणविद्याफलैकदेशान्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगभक्त्वावधारणार्थं चतुर्थपादारम्भः । प्रागिति । अभिनिष्पद्यते इति शब्दात् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं प्रतीयते तत्सतो नोपपद्यते इति यतस्ततो हेतोर्मुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेश्चात्मातिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः ।

(३) प्रागभूतस्येति व्याचष्टे अभूतस्येति ।

(४) स्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि बन्धाभावनिष्पत्तिः स्यात्तत्राह नचेति । बन्धाभावस्योत्पत्तौ कार्यत्वात्कुम्भवन्न तुच्छत्वं स्यादित्यर्थः ।

(५) स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधन्नात्मवचनत्वमाह सम्भवतीति । आत्मन्यभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति बन्धस्येति । निवृत्तबन्धमात्मरूपमभिनिष्पत्तिवाच्यं बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वादित्यर्थः ।

(१)ननु 'ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्ते-
रन्या ज्योतिरुपसम्पत्तिस्तथा च भौतिकत्वेऽपि न मोक्षव्याघातः । (२)भवेदेतदेवं यदि ज्यो-
रुपसम्पद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत । (३)तदध्याहारेऽपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च
ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमुक्ति-
त्वमिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।
तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्यो-
तिषि चापरे किंचिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणं चोक्तम् ।
(४)यत्सम्पद्य निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । तस्माज्ज्योतिरुपसम्पन्नो मुक्त
इति सूक्तम् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र(५) पर्यैतीत्या-
धाराधेयभावव्यपदेशस्य सम्पत्तृसम्पत्तव्यभावव्यपदेशस्य(६) च समाधानार्थमाह ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य, यथा य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः,
यथा स तत्र पर्यैति जक्षत् रममाण इति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञात-
ज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि
विधिरप्रतिपाद्यत्वात्, सिद्धवदव्यपदेशात् । (७)तन्निर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते त एते
उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

---

(१) आत्मेति सूत्रारम्भमाक्षिपति नन्विति । (२) आरम्भोपपादनाय पूर्वपक्षमाह भवेदिति ।
(३) ननूपसंपद्येति क्त्वाप्रत्ययबलात्परित्यज्येत्येतदध्याहरणीयं, तथाचात्मप्राप्तिसिद्धेर्व्यर्थः सूत्रारंभो-
ऽत आह तदध्याहारेपीति । यदि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि तत्प्राप्त्यभिधानवैयर्थ्यमर्चिरादिमार्गस्यात्मज्ञे निषि-
द्धत्वादिति भावः ।

(४) ननु यदि ज्योतिरेव स्वेन रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तर्ह्युपसम्पद्येति क्त्वाप्रयोग इत्याशङ्कते
यदिति । परिहरति तदिति । एककालयोर्मुखविदारणस्वापयोरिवात्राप्यविवक्षितपूर्वकालभावो क्त्वाप्रत्यय
इत्यर्थः । (५) ब्रह्मणि ।

(६) परं ज्योतिरूपसम्पद्येत्युक्तस्य, ब्रह्मप्राप्तावपि भेदेन स्वेन रूपेण मुक्तोऽवतिष्ठत इत्यर्थः ।
प्रकरणगतस्यापि स तत्र पर्यगादित्यादिफलस्य तु ब्रह्मलोकसम्बन्धादिलिङ्गात्सगुणविद्यास्तुत्कर्ष इति सिद्धान्तय-
ति सूत्रकार इत्याह समाधानार्थमित्यर्थः ।
समाधानार्थमिति । अभिनिष्पन्नस्वरूपस्य परमात्मभावः फलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानुगुणमवगम्यते, निर्गुण-

(७) कथं तर्हि एतादृशव्यपदेशात्सर्वेश्वरत्वादिरूपो जीवो मुक्तौ भवतीत्यवगम्येताऽत आह तन्निर्वच-
नसामर्थ्यादिति । अनन्तरवक्ष्यमाणश्लोकप्रतिपाद्योऽयमर्थः प्रतीयतेऽन्यथा पराग्भूतेश्वरकथनस्य प्रयो-
जनाभावादित्यर्थः ।

(१)भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।
मुक्तः सम्पद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनोऽभावात्मानोऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूद्वास्तवद्धर्मिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वान्नैकता भवेत् ।
परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः ॥

(२)न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्याकुप्येरन् । अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनोऽभेदान्मिथोऽपि न भिद्येरन्, आत्मरूपवत् । (३)आत्मरूपं वा भिद्येत, भिन्नेभ्योऽनन्यत्वान्नीलपीतरूपवत् । न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्त इति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसङ्गात्, भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । (४)भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावान्न सम्भवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । (५)अभावरूपाणामद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्धर्मता श्लिष्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तात्मनोऽर्थशून्यैरेवापहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं "शब्दविकल्पजा एवैते" (पृ० ९७० पं० ११) ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

(६)तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमिर्न मृष्यते ।
बादरायण आचार्यो मृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इत्याह—"व्यवहारापेक्षये"ति (पृ० ९७१ पं० ७) । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

---

(१) एवं सौत्रमुपन्यासादिभ्य इति हेतुं व्याख्याय सौत्रीं प्रतिज्ञां व्याचष्टे भावेति ।

(२) अनेकेति श्लोकं स्वयं व्याचष्टे नहीति । ते—धर्माः ।

(३) नैकताभवदित्यंशं व्याचष्टे आत्मरूपमिति । (४) श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे भेदाभेदाविति ।

(५) ननु विरोधाद्भेदाभेदासम्भवेऽपि भेद एवास्तु धर्माणाम्, न चाद्वैतव्याघातः अभावरूपधर्माणामवास्तवत्वेनाव्याघातत्वादत आहाभावरूपाणामिति ।

(६) धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपगमप्रयुक्तौडुलोमिमतासहनेऽपि तदवस्तुत्वप्रयुक्तमतसहनमस्त्येव बादरायणस्येत्यर्थः ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

(१)यत्नानपेक्षः सङ्कल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।
न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कंचिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्रोतीति
क्रमो दृष्टः, न त्विच्छानन्तरमेवाप्स्येष्यमाणमुपतिष्ठते, तेन श्रुत्याऽपि लोकवृत्तमनुरुद्‌ध्य-
मानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः। अवधारणं तु सङ्कल्पादेवेति लौकिकं यत्न-
गौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात्, यल्लघु तदसत्कल्पमिति । (२)स्यादेतत्,
यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां चरमधातुविसर्गहेतुः, एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कल्पो-
पस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह—"न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थाना"
इति (पृ० ९७२ पं० ५)। सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्याणि यथा
स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि, कानिचित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुवि-
सर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि
न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति, न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणि-
मालादयस्तादिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्ते,

अभिधीयते—

पित्रादीनां समुत्थानं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ।
न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

(३)प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधि-
तुम्, अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय पक्षधर्मत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीम-
प्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते, अत एव नरशिरःकपा-
लादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते । (४)तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां सङ्कल्प-
मात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाहुरागमिनः—को हि योगप्रभावादृते ऽगस्त्य-
इव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

(१) पूर्वं सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्यावहारिकवास्तविकत्वाभ्यां व्यवस्था कृताऽत्र तु सङ्कल्पातिरिक्तसा-
धनभावाभावयोरेकोपाधावापाततो विरोधाल्लोकसिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकानुमानाद्बाध इति पूर्वपक्ष-
माह यत्नेति । अनेन विमताः प्रयत्नादिसापेक्षसङ्कल्पजाः भोगसाधनत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रयोगोऽत्र
सूचितः। ननु मुक्तसङ्कल्पस्य लौकिकसङ्कल्पवत्सापेक्षत्वानुमानं सङ्कल्पादेवेत्यवधारणबाधितमत आह सोऽत्रेति।
अत्र सगुणविदि पित्रादिविषयप्रयत्नस्य लाघवाल्लघौ तस्मिन्नसत्त्वमिव कृत्वा सङ्कल्पोऽवधारितः न तु प्रय-
त्नाभाव इत्यर्थः। व्यभिचारमाशंक्याह स्यादेतदित्यादिना ।

(२) उक्तानुमानस्य मनसि सङ्कल्पमात्राभिव्यक्तकामिन्यां व्यभिचारमाशंक्याह स्यादेतदित्यादिना ।
सत्ताप्रयुक्तभोगसाधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः। मणिमाला–कण्ठमालारोगः ।

(३) ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति श्रुत्यैवानुमानबाधो न विपरीतमत आह प्रमाणान्तरेति ।
पदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थबोधने इत्यर्थः ।

(४) उक्तानुमाने विद्यासृष्टत्वमुपाधिमभ्याह तस्मादिति । अनेन सिद्धान्तिमते विमतः प्रयत्नाद्यनपे-
क्षसङ्कल्पजः योगसामर्थ्यसृष्टत्वादगस्त्यकृतसमुद्रपानवदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(१)अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात् ।
देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरेर्मतम् ॥

(२)अनेकधाभावश्चार्द्धिप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा (३)स्तुतिमात्रं वा कथंचिद्भूमविद्यायां निर्गुणायां तदसम्भवात् असतापि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्येवेति ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

(४)शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।
न चार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरो ऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे, अत एव सौभरेरभिविनिर्मितविविधदेहस्यापर्यायेण मान्धातृकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते । न चार्थसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते, सम्भवति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणायामिदं भौमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणैव विद्या स्तूयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम् , अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् , यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ११

द्वादशाहवदुभयाविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'ति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु बादरायणो नियमवादौ पूर्वयोर्न सहते, द्विविधश्रुत्यनुरोधात् । (५) न चायोगव्यवच्छेदेनैवंविधेषु विशेषणमवकल्पते । कामेषु हि रमणं समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः, सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्त्वमवकल्पते । तस्माद्वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदत्रान्ययोगव्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । "द्वादशाहवदि"ति (पृ०६७३पं०१९) ।

(६)द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने ।

---

(१) यथा साधनान्तरानपेक्षं पित्रादिसमुत्थानन्तथा मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणार्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगेति ।

(२) ननु 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्याद्यनेकधाभावान्नानाशरीरादिकं कुतो न स्यादत आहानेकधेति । योगप्रभावमनोभेदादनेकधाभावोपपत्तेर्नानेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) मनोभेदाङ्गीकारे मनसेत्येकवचनबाधापत्तिवारणायाह स्तुतिमात्रमिति ।

(४) मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति शरीरेति । परैः संवादेन भोगार्थो ह्यनेकधाभावः न च मनः परैर्दृश्यत इति न पुष्कलभोग इत्यर्थः ।

(५) चैत्रो धनुर्धर इत्युक्ते खड्गाद्यन्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि, यस्य हि प्राप्तिः पाक्षिकी विशेष्ये तद्विशेषणासम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनुर्धरत्वं न हि चैत्रो धनुर्दधान एव वर्तते, प्रकृते तु 'मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते' इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्तत्वान्मनसस्तदनुवादेन परिसङ्ख्याविधिष्विवान्ययोगनिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति ।

(६) आसनोपयिभ्यां चोदने सति द्वादशाहस्य सत्रत्वं गम्यते, आसनोपयिचोदनयोरन्यतरत्वं सत्रलक्षणम् , तस्यैव द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यते इत्यर्थः । इदं जैमिनीयदशमाध्यायषष्ठपादीय ५९-६० सूत्राभ्यां सत्राहीनलक्षणोक्तिपूर्वकं तदुभयलक्षणयोगात् द्विविधो द्वादशाह इत्युक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम्।

अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

"द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरि"त्युपायिचोदनेन "य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ती"ति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति" यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन "द्विरात्रेण यजेते"त्यादिवदहीनत्वमपि गम्यत इति । (१) सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्नवत्सूक्ष्मो भोगो भवति, कुतः ? उपपत्तेः, 'मनसैतानि'ति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत्, नैषा श्रुतिरुपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो(२) भोग इहाप्युपपत्तेरित्यनुषञ्जनीयम् । तदिदमुक्तं सूत्राभ्याम्—

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥ १२-१४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

(३)वस्तुतः परमात्मनोऽभिन्नोऽप्ययं विज्ञानात्माऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि, सृज्यमानस्य स्रष्टृव्यतिरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाद्भेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र सृजति, सृज्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायमवरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया सम्बन्द्धुमर्हति । (४)तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुरुध्यते, एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते, प्रत्यभिधीयते—

(५)शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।
स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

'स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधे'त्यादिका श्रुतिर्विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसम्बन्धेऽवकल्पते, नादेहहेतुभेदे, न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय

(१) सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्युभयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं भाव इत्यादिसूत्रद्वयं व्याचष्टे सम्प्रतीति ।

(२) जाग्रद्वत्स्थूल इत्यर्थः ।

(३) ननु ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सन्निधानात् कथं साङ्कल्पिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वपक्षसम्भवस्तत्राह वस्तुत इति । स्वभावनिर्मितान्यपीति । परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजीवादृष्टसामर्थ्याद्देहानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छिन्नस्य तु देशान्तरे व्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमयुक्तमित्यर्थः ।

(४) ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवोपि देहान्तराणीत्याशङ्क्य, तथासति तेषु भोगासिद्धेर्भावे जाग्रद्वदित्युक्तिविरोध इत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति ।

(५) दारुयन्त्रसमत्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदवच्छिन्न आत्मनि भोगस्तदिन्द्रियग्राह्यमन्त्यावयविभोगायतनमेवंविधस्य भोगाधिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात् तथाविध एव शरीरत्वप्रसिद्धिः, स एकधेत्यादिकमात्मनो बहुभवनं देहभेदोपाधिकमन्यादृशस्यासम्भवात्, सगुणचिदात्मनः विद्यासामर्थ्याद्व्याप्तिरपि सम्भवतीति श्लोकार्थः ।

वाह्यन्यन्त्रवाहो नानात्वेनापदिश्यते । (१)भोगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु यन्त्रेष्विव युज्यते । तस्माद्देहान्तराणि सृजति । न चानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते । (२)न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः पृथग्जनस्येवौत्पत्तिकान्तःकरणवश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसम्बन्धस्य वारयेत् । तस्माद्विद्वान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तदिन्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम् । (३)प्रदीपवदिति तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भिन्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्नव्यक्तीनां भेदात् । एवं विद्वान् जीवात्मा देहभेदेऽप्येक इति परामर्शार्थः। एकमनोनुवर्तीनी(४) त्येकाभिप्रायवर्तीनीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्पन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते । न चैतस्येत्थंभावसम्भवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाक्षिपति "कथं पुनर्मुक्तस्ये"ति (पृ० ९७५ पं० ११)। "सलिल" इति (पृ ९७६ पं० १)। (५)सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमानादाचारे क्विपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम्। एतदुक्तं भवति—यथा सलिलमम्भोनिधौ प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम्—

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित्तु सपत्तिं तदधिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिसन्धानं तु तदवस्थासत्तेर्यथाऽरुणदर्शने संध्यायां दिवसाभिधानम् ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

(६)स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।
स्वकार्ये ईश्वराधीसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

"आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण इवान्यानधीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपासनालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्माधीनं, न तु स्वभावो, न हि कारणधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये

(१) शरीरत्वं न जात्वित्येतद्व्याचष्टे भोगाधिष्ठानत्वं चेति । शरीरत्वे प्रामितं भोगाधिष्ठानत्वमभोगाधिष्ठानत्वाभ्युपगमेऽसम्भवीत्यर्थः ।

(२) युक्तं च तद्विभौ इति श्लोकभागं व्याकरोति नचेति । स्वान्तःकरणाद्बहिरपि योगप्रभावेण व्याप्तिसम्भवादन्यान्तःकरणेषु सृष्टेष्वस्यात्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवे तद्वशाच्च शरीरान्तरेष्वपि भोगसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एकप्रदीपादुत्पन्नानां प्रदीपानां प्रतिपत्तिभेदात् विदुषश्च सर्वशरीरेष्वैक्यान्निदर्शनानुपपत्तिमाशंक्याह प्रदीपवदिति त्विति ।

(४) एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वीयमनोऽनुवर्तित्वादतो व्याचष्टे एकाभिप्रायेति ।

(५) सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंलिङ्गत्वानुपपत्तिमाशंक्य व्याचष्टे सलिलमिवेत्यादिना । सलिलमिवाचरति तत्तुल्यो वर्तते इत्यर्थः ।

(६) पूर्वपक्षमाह स्वाराज्येति । उपासकस्य सिद्ध्युत्पत्तेरीश्वराधीनत्वेऽपि सिद्धिकार्ये जगज्जन्मादौ स निरङ्कुश इत्यर्थः ।

स्वकारणमपेक्षन्ते, किन्त्वत्र ते स्वतन्त्रा एव, यथाहुः—

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

(१)न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वात्तद्गतमैश्वर्यं, येन लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्तद्रूपादनं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । (२)दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते । तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भूवन् विद्वांसस्ततोऽधिकास्तत्समास्तु भविष्यन्ति, तथा च न तदधीनाः, न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोऽपेक्षा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्व्यापारे जगत्सर्जनेऽपि प्रवर्तेरन्निति प्राप्ते,

प्रत्याभिधीयते—

(३)नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ।
ऐकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु आहो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोऽस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात् । कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्स्रष्टृत्वमेषां श्रूयते, श्रूयते त्वत्रभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः । अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति यदैकः सिसृक्षति तदैवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण सृष्टिसंहारौ स्याताम् । न चोभयोरपीश्वरत्वं व्याघातादेकस्य(४) तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपपत्तेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां गृह्यमाणाविशेषतया समत्वान्नित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यते तेभ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजमाशङ्क्य निराकरोति—

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्रष्टृत्वम् । उक्तान्न्यायात् (५)॥ १८ ॥

---

(१) ननूदकाहरणादि कारणानपेक्षं स्यात् ऐश्वर्यं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यूनमिति विशेषव्याप्तिमाशंक्य व्यभिचारं तत्र प्रदर्शयति नचेति ।

(२) ननूपजीवकस्य विद्योपजीव्यसमा भवेन्नतु नियन्तृकर्तृत्वाद्यैश्वर्यमित्याशंक्याह दुष्टेति ।

(३) समप्राधान्यं हि विशेषानिर्णये भवति, अत्र त्वस्ति साधकेभ्यो ईश्वरस्य विशेषनिर्णयहेतुरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह नित्यत्वादिति । ईश्वरजगत्कर्तृत्वाद्यैश्वर्यस्य नित्यत्वात् विदुषां स्वकार्ये ईश्वराधीनतेत्यर्थः । अत एवानपेक्षत्वात्तदपेक्षाणां तु जीवानां जगत्स्रष्टृत्वादेरीश्वरप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात्क्लृप्तस्य बलीयस्त्वादिति । एवं आत्मन आकाशः सम्भूत इति जगत्स्रष्टृत्वश्रुतेः सदेव सौम्येत्यादिना तस्यैव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वाभ्युपगमे एवैकमत्यलाभाच्चेति श्लोकार्थः । क्रमशो श्लोकं व्याचष्टे जगदिति ।

(४) स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाहैकस्येति । (५) नित्यत्वादेः ।

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

(१)एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम्, ततो ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपम्, तथा पादोऽस्य विश्वा भूतानीति विकारवर्ति रूपं, त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवतस्ते च पठिते । (२)एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूषे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते, यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते, तत्कस्य हेतोः,? तत्क्रतुत्वादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते, तत्त्वोपासनासु पुरुषक्रतुत्वात् । (३)उपासकस्य तत्क्रतुत्वं च निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनासु पुरुषस्वातन्त्र्याभावात्, स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति प्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तरावतारणाय शङ्कते—"नन्वेवं सति सातिशयत्वादि"ति । (पृ० ९७९ पं० ४) सह परमेश्वरस्यातिशयेन वर्तत इति विदुष ऐश्वर्यं सातिशयम्, यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यम्, तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तद्विदुषां तत्र प्रवृत्तेरिति ॥ २१ ॥

अत उत्तरं पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्वया साध्यते, आहो स्विच्चन्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिर्मुक्तेरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम्, उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः, तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थैकोपासनापरान्प्रत्याह—"सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि"ति (पृ० ९८० पं० २) (४)द्विधाऽविद्यातमः, निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्थानलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह—"नित्यसिद्धे"ति ॥ २२ ॥

(५)भंक्त्वा वाग्यसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविद्योपधानातिगं
येनाम्नायपयोनिधेर्नयमथा ब्रह्मामृतं प्राप्यते ।

---

(१) सहस्रशीर्षेत्यादेरस्य महिमा विभूतिर्न तु स्वरूपमित्यर्थः ।

(२) विकारावर्तीति दर्शयतश्चेति च सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह एतदुक्तमिति ।

(३) ननु सगुणोपासनासु तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति, तत्राहोपासकस्येति । नहि निरवग्रहसत्यकामत्वादिगुणकमीश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति, सा हि सत्यकामत्वादिगुणमुपासीतेत्येवंरूपेत्यर्थः । (४) कार्यकारणरूपा ।

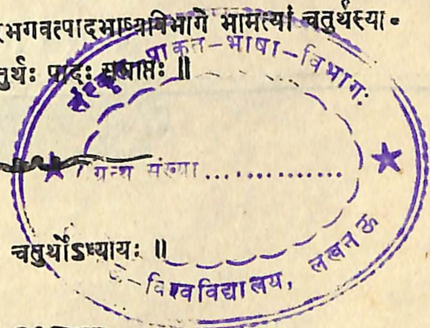
(५) श्रोतॄणामुत्साहार्थं सकलशास्त्रार्थं संगृह्णाति भंक्त्वेति । येन ग्रन्थसन्दर्भेण वाग्यसुरेन्द्रसमुदायं

सोऽयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं
सन्दर्भः परिभाव्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥
अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सताम् ।
नीतिनौकर्णधारेण मयाऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥
यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भ्रूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थ-
सार्थः(१) स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥
नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तौ
श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शङ्करभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥



समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

युक्तिखड्गधाराभिर्भक्त्वा न्यायरूपग्रन्थदण्डेन विलोडितादाम्नायदुग्धसमुद्रादुद्भूतमखिलाविद्योपाधिशून्यं ब्रह्मामृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सोऽयं शाङ्करभाष्यव्याख्यानविषयो वाचस्पतेर्ग्रन्थसन्दर्भो हे सुमतयः युष्माभिः सादरं चिन्तनीयः, नैवं मन्यध्वमस्मत्तुल्यकृतिनाऽनेन ग्रन्थेन किं करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मत्सरः विशुद्धसम्प्रदायविमलधियौ न तादृश्यौ युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः ।

(१) सुवर्णानवरतवर्षण(दान)पूरितार्थयाचकः ।

वयीरत्नाङ्कभूवर्षे ढुण्ढिराजेन शास्त्रिणा न्यायाचार्यकृपालब्धवैदुषीविभवान्नतु ॥
छात्राणामुपकारार्थं टिप्पण्या समलंकृता भामती भास्वती भूयाद्विश्वेशचरणार्पिता ॥ १ ॥



प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

